

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA TATARİSTAN

Doktora Tezi

SEVTAP SIRAKAYA

Ankara 2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA TATARİSTAN

Doktora Tezi

SEVTAP SIRAKAYA

**Tez Danışmanı
PROF. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU**

Ankara 2024

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

Sevtap SIRAKAYA

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA TATARİSTAN

Doktora Tezi

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU**

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

1- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

2- Prof. Dr. Ali Merthan DÜNDAR

3- Prof. Dr. Serdar SARISIR

4- Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

5- Doç. Dr. Alper ALP

**Tez Savunması Tarihi
24.04.2024**

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne,

Prof. Dr: Abdullah GÜNDOĞDU danışmanlığında hazırladığım “II. DÜNYA SAVAŞI’NDA TATARİSTAN” (Ankara - 2024) doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

07. 06. 2024

Sevtap SIRAKAYA

ÖN SÖZ

“II. Dünya Savaşı sırasında Türk dünyası” Türkiye’de yeterince araştırma yapılmamış en bakir alanlardan birisini teşkil etmektedir. Ben akademik anlamda yolculuğa bu eksikliği gidermek adına başladım. İlk olarak yüksek lisans tezimde II. Dünya Savaşı ve Azerbaycan konusunda o dönem bulabildiğim ilgili tüm kaynakları işleyerek bir tez çıkardım. Sonra doktora döneminde Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu Hocamla “II. Dünya Savaşı’nda Tataristan”ı doktora konusu seçer seçmez bir müjde gibi geldi “Tataristan Kazan Devlet Üniversitesi Anavatan Tarihinde doktora bursu”. Büyük umutlarla, parlak gözlerle, keskin hedeflerle başladı bu tezi yazma serüvenim. Rusya’da çoğu zaman arka planda kaldı, “Türk Basınında 1941-1945 Büyük Vatan Savaşı”nı yazdım, bu konuda makaleler yayınladım, sonra sıra Türkiye’deki Türk dünyasının tarihi araştırmalarına yeni bir ufuk olabilecek “II. Dünya Savaşı’nda Tataristan” konusuna geldi. Bu tezi Kazan ve Moskova kütüphanelerindeki ve arşivlerindeki çalışmalarım, yüzlerce kaynaktan ilmek ilmek birleştirmek benim için geç kalmışlığın mahcupluğundan sıyrılmasam da onurlu bir yolculuktu.

Akademik hayatım boyunca bana desteğini esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu’ya, her umutsuzluğumda bana olan güveni aklıma gelen rahmetli hocam Prof. Dr. Mustafa Kafalı’ya, coşkulu ders anlatımı ile bana II. Dünya Savaşı Dönemi konusunda uzmanlaşma ufkunu açan rahmetli hocam Prof. Dr. Vahdet Keleşyılmaz’a, Kazan’daki akademik çalışmalarına özellikle bakış açısı konusunda yol gösteren Prof. Dr. İskander Ayazoviç Gilyazov’a, Prof. Dr. Ayslu Şaripzyanovna Kabirova’ya, Prof. Dr. İbrahim Maraş’a, Prof. Dr. İsmail Türkoğlu’na, Kazan’da kaldığım yıllar boyunca bana her zaman bir abi şefkati ile destek olan ve yol gösteren Prof. Dr. Ekrem Kalan’a ve değerli eşi Saltanat Kalan’a, İhsan Demirbaş’a, Tarık

Doğan’a, Ceyhan Abime ve değerli eşi Halide’ye çalışmalarıma ve hayatıma pozitif katkıları için teşekkür ederim.

Her insanın hayatına dokunan yol gösterici sözleri, öpülesi elleri ve kocaman yürekleri olan insanlar vardır. Bu manada sadece tez yazım sürecim boyunca değil her an beni varlığı ile motive eden aileme: anneme, babama, kardeşlerime, eşime ve özellikle çocuklarım Bilge Betül’e, Melike Merve’ye ve Arif Adil’e sonsuz minnet ve sevgilerimle...

KISALTMALAR

a.g.t.	: adı geçen tez
a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
b.	: bit (sayfa)
bkz.	: bakınız
c.	: cilt
ÇEKA	: Olağüstü Komisyon
ev.	: Çeviren
d.	: delo (dosya)
ed. Hr.	: edinnaya hraneniya (depolama ünitesi)
Ed.	: editör
F.R-	: fon numarası
f.	: fond
g.	: yıl
gg.	: yılları
GART	: Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi
GPU	: (OGPU) Devlet Siyasi Direktörlüğü
haz.	: hazırlayan

i dr.	: ve diğlerleri
KB-1	: Tasarım Bürosu -1
KB-2	: Tasarım Bürosu -2
l.	: sayfa
MTS	: Makine-Traktör İstasyonu
NART	: Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi
NKVD	: İçişleri Halk Komiserliği
No	: sayı
Ob.	: belgenin arka yüzü
OKB	: Özel Tasarım Bürosu
Op.	: envanter
Osoaviahim	: Savunma, Havacılık ve Kimyevi yapı Yardım Topluluğu
pp.	: sayfa aralığı
PAO	: Halka açık anonim şirketi
Red.	: redaktör
Redkol.	: yayın kurulu
RF	: Rusya Federasyonu
RGVA	: Rusya Devleti Askerî Arşivi
RSFSR	: Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti
s.	: sayfa

sa	: sayı
sost.	: derleyen
ss.	: sayfadan sayfaya
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
t.	: cilt
TASSR	: Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
TBKP(b)	: Tümbirlik Bolşevik Komünist Partisi
v.	: cilt
vd.	: ve diğerleri
v sbor.	: içinde

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR.....	III
İÇİNDEKİLER.....	VI
GİRİŞ	1
Tezin Konusu	1
Tezin Amacı	1
Tezin Temel Soruları	1
Tezin Önemi.....	2
Kavramsal Çerçeve	3
Yöntem	4
Sınırlılıklar	4
İçerik	4
Kaynaklar	7
1. Birinci El Kaynaklar.....	7
a. Arşiv Belgeleri.....	7
b. Anayasalar, Yasalar, Kararnameler	9
c. Süreli Yayınlar.....	9
d. Görsel Kaynaklar.....	10
2. İkinci El Kaynaklar.....	11
3. II. Dünya Savaşı’nda Tataristan Konusunda Türkiye’de Yapılan Çalışmalar.....	20

I. BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR TATARİSTAN 38

A. Başlangıçtan 1917'ye Kadar Tataristan	38
B. Tatar Millî Hareketi (Şubat-Ekim 1917)	47
C. Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (TASSR) Kuruluşu	51
1. İdari Gelişmeler.....	56
2. Sosyo-Politik Gelişmeler.....	59
3. Ekonomik Gelişmeler.....	73
4. Sosyal ve Kültürel Gelişmeler.....	87

II. BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA SOVYET RUSYA 100

A. Büyük Vatan Savaşı'na Kadar Sovyet Rusya.....	100
B. Büyük Vatan Savaşı'nda Sovyet Rusya	105
1. Askerî-Diplomatik Gelişmeler.....	108
2. Askerî-İdari Gelişmeler	126
3. Sosyo-Politik Gelişmeler.....	135
4. Ekonomik Gelişmeler.....	145
5. Sosyal ve Kültürel Gelişmeler.....	156

III. BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA TATARİSTAN 157

A. Büyük Vatan Savaşı'na Kadar Tataristan	157
B. Büyük Vatan Savaşı'nda Tataristan.....	163
1. Savaş Sırasında TASSR'de Yaşanan İdari Gelişmeler.....	163
2. Savaş Sırasında TASSR'de Yaşanan Askerî Gelişmeler.....	168
2.1.TASSR'de Askerî Durum	168

a. TASSR’de Askerî Yapılanma	169
b. Kayak Taburları	171
c. Diğer Birlikler	172
d. Osoaviahim	173
e. Kazan Hattı	176
2.2. TASSR Askerleri Sovyet Cephelerinde	177
2.3. TASSR Askerleri Alman Cephesinde – İdil-Ural Lejyonu.....	184
3. Savaş Sırasında TASSR’de Yaşanan Sosyo-Politik Gelişmeler.....	190
3.1.Tataristan Halkının Sosyo-Politik Ruh Hali.....	190
3.2.Konut Problemi.....	201
3.3. Sağlık.....	203
3.4. Nüfus.....	206
3.5. Tahliye.....	208
3.6. Din.....	210
4. Savaş Sırasında TASSR’de Yaşanan Ekonomik Gelişmeler.....	213
4.1.TASSR Sanayisinde Yaşanan Gelişmeler.....	213
4.2.TASSR Tarım Ve Hayvancılığında Yaşanan Gelişmeler.....	233
5. Savaş Sırasında TASSR’de Yaşanan Sosyal ve Kültürel Gelişmeler.....	247
5.1. Eğitim – Öğretim Alanında Yaşanan Gelişmeler.....	247
5.2. Bilim-Teknik Alanında Yaşanan Gelişmeler.....	251
5.3. Edebiyat Alanında Yaşanan Gelişmeler.....	255
5.4. Süreli Yayınlar Alanında Yaşanan Gelişmeler.....	261
5.5. Görsel Sanatlar Alanında Yaşanan Gelişmeler.....	264
SONUÇ.....	270
ÖZET.....	276

ABSTRACT	277
KAYNAKÇA.....	278
EKLER	329

GİRİŞ

II. Dünya Savaşı Sovyetler Birliği coğrafyasında bir Dünya Savaşı'ndan çok onun bir kadrajı olarak adlandırabileceğimiz bir ucu istiklal bir ucu ölüm olan “Büyük Vatan Savaşı” olarak anılmaktadır. Öyle ki savaşın yaşandığı coğrafyada yaşayan kader birliği yapmış halklar ve devletler için özel bir yere sahiptir. 22 Haziran 1941 - 9 Mayıs 1945 arasındaki dönemde Nazizm karşısında ölüm kalım savaşı veren bu halklar hem büyük acılar yaşamış hem de destansı kahramanlıklar ortaya koyarak zafer kazanmışlardır. Tatar Özerk Sovyet Cumhuriyeti için de sonu zafer olan bu ağır yük ardında derin izler bırakmıştır.

Tezin Konusu

Tezin konusunu, Sovyet Rusya egemenliği altındaki Tatar Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki konumu ve savaşın sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yönden Tataristan halkına yansımaları oluşturmaktadır.

Tezin Amacı

İkinci Dünya Savaşı döneminde Tatar Özerk Sovyet Cumhuriyeti'nin cephe gerisindeki önemini ve üstlendiği rolü idari, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden ortaya koymak ve bu konuda Türkiye'deki araştırma eseri eksikliğini gidermek tezin amacıdır.

Tezin Temel Soruları

Her ne kadar savaş alanı olmadıysa da cephe gerisinde SSCB lehine savaşın yükünü kendi payına düşenden kat kat fazla omuzlamak durumunda kalan TASSR'e yer verilen bu araştırmanın bir kısmı aşağıda sıralanan asal soruları İkinci Dünya Savaşı'nın

Tataristan’a idari, ekonomik, sosyo-politik, kültürel yönden negatif ve pozitif etkileri etrafında toplanmaktadır:

- Savaşın SSCB/ Stalin iktidarına etkileri neler olmuştur?
- SSCB halkları savaş karşısında nasıl tutum takınmışlardır?
- TASSR’in savaştaki tutumu ne yönde ve nasıl olmuştur? Bu tutum halkların bütünleşmesini sağlayan bir kader birliği şeklinde ifade edilebilir mi?
- Kader birliği ile yaşanan ortak acı, sevinç ve diğer paylaşımların Sovyet iktidarının sosyalist politikalarına ve “Sovyet insan tipinin” benimsenmesine katkısı olmuş mudur?
- Savaş nedeniyle savaş alanından ve savaş alanı olma tehlikesi altındaki yerlerden Tataristan’a taşınan fabrikaların, kurumların, kuruluşların ve tahliye edilen insanların Tataristan’ın ekonomisine, kültürüne ve yaşayışına etkileri nasıl olmuştur?
- TASSR’in savaştaki askerî-stratejik rolü ne olmuştur?
- TASSR’in SSCB’nin zaferine katkısı ne ölçüde olmuştur?
- Savaşın Tataristan ekonomisine, demografik yapısına, etkileri neler olmuştur?
- Savaş sosyo-politik çerçevede Tataristan hakkında görüş ayrılıkları oluşturmuş mudur? Tataristan halkının savaş dönemindeki sosyo-politik ruh hali nasıldır ve bu ruh halinin tarihi arka planı var mıdır?
- Sovyet Rusya’nın halkların desteğini alabilmek için TASSR’de de uyguladığı dinî, milli ve kültürel etkilere sahip uygulamalar nelerdir ve bu uygulamaların yansımaları nasıl olmuştur?

Tezin Önemi

Türkiye’de Türk dünyası tarihi araştırmaları özellikle son 20-30 yılda artan bir ivme ile yapılmakta ve çok önemli eserler verilmektedir. Ancak bu eserlere kronolojik yönden bakıldığında özellikle 20. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde neredeyse tarihin

sesinin kısıldığı görülmektedir ki bu dönemler günümüz Türk dünyasının şekillenmesinde oldukça mühimdir. Bu dönemlerin yeterince araştırılmaması tarih yazıcılığı ve anlatımında anakronizme, neden-sonuç ve olay-süreç ilişkilerinin hatalı oluşturulmasına ya da eksik kurgulanmasına neden olur. Bu eksikliği giderebilmenin tek yolu ilgili dönemi anlatan eserler yazmaktır.

Bu anlamda Türk tarihinin ve mefkûresinin inkişaf ettiği önemli coğrafyalardan biri olan Tataristan'ın İkinci Dünya Savaşı'ndaki konumu, rolü ve savaşın idari, sosyo-politik, ekonomik ve kültürel yönlerden yansımalarının anlatıldığı bu araştırma Türkiye'de alanında ilk eser olması bakımından da önemlidir.

Kavramsal Çerçeve

İkinci Dünya Savaşı süreci içinde Sovyet Rusya egemenliği altındaki Tataristan'ın bu savaştaki stratejik konumu ve savaşın sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasi yönden Tataristan halkına yansımalarının anlatıldığı bu çalışmada Osoaviachim (1927'de SSSR genelinde kurulan amacı işçilere ve köylülere askerî eğitim vererek ülkenin savunma kabiliyetini artırmak olan “Savunma, Havacılık ve Kimyevi Yapı Yardım Topluluğu”), mülksüzleştirme (mülklerin devlet kurumları tarafından zorla ve karşılıksız kamulaştırılması), repressiya (Sovyet yönetimi tarafından etkisiz hale getirilmek istenen kişilerin baskı ve ceza uygulamaları ile tasfiye edilmesi), pioner (komünist gençler yetiştirmek için kurulan 10-14 yaş arası çocukların gittiği eğitim kulüpleri), tahliye (1941 yılı Haziran ayının sonundan itibaren Alman ordularının Sovyet topraklarında hızlı işgal hareketi karşısında SSCB idaresinin kararı ile savaş tehlikesi altında olan yerlerin tüm taşınabilir ekonomik varlığı, çalışanları ve yaşayanları ile ülkenin savaş tehlikesinden uzak olan doğusundaki ve güneyindeki belirlenen yerleşim alanlarına tehlike geçene kadar aktarılması), Büyük Vatan Savaşı (22 Haziran 1941'de başlayıp 9 Mayıs 1945'te sona eren Sovyet tarihinde “Büyük Vatan Savaşı” olarak

adlandırılan İkinci Dünya Savaşı'nın Doğu Cephesi), prezidium (SSCB Anayasası'na göre görev ve yetkileri arasında Yüksek Sovyet oturumlarını toplamak, yasa ve kararnameler çıkarmak, referanduma karar vermek, halk komiserlerini tayin ve görevden almak, gerektiğinde yerel Sovyet kararlarını iptal etmek, araştırma ve denetim komisyonları oluşturmak, gerekli hallerde milletvekili seçimini iptal etmek gibi yetkileri olan siyasi yapı: başkanlık), şarışka (bilim adamları ve mühendisler başta olmak üzere kalifiye tutuklu insanların çalıştığı hapishane tipi araştırma ofisleri ve enstitüleri) ve Sovyet Tataristanı (Tataristan'ın Sovyetlere bağlı olduğu dönemi nitelemek için kullanılan ifade) gibi bazı terim ve kavramlar kullanılmıştır.

Yöntem

Tezde genelden özele bir anlatım mevcut olup, anlatım dili yönüyle sade ifadeler kullanılmıştır. Üst metinde olaylar yalın bir ifade ile anlatılırken alt metinde ayrıntılara yer verilerek paralel bir anlatım sunulmuştur. Dönem kaynakları ve arşiv belgelerinin kullanımına özen gösterilmiş, araştırma eserleri ve birincil kaynaklarda olabildiği ölçüde karşılaştırmalı analizler yapıldıktan sonra tezde kullanılmıştır. Öte yandan tezde kullanılan kaynakların çok büyük kısmı yabancı dilde olduğu için yer yer anlatımda – kaynak diline bağlı kalınmaya çalışıldığı için- bu kaynakların dil ve anlatımının izlerini görmek mümkündür.

Sınırlılıklar

Araştırmanın sınırları dönemsel olarak 1939-1945 İkinci Dünya Savaşı ve fiziki olarak bu dönemde SSCB'ye bağlı Tatar Özerk Sovyet Cumhuriyeti'dir.

İçerik

Türkiye'de her ne kadar yeterince araştırılma yapılmamış bir konu olsa da Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde bu konu popüler bir araştırma alanıdır. SSCB'nin

dağılması sonrası pek çok arşiv belgesinin gün yüzüne çıkması ve Tataristan Cumhuriyeti'nin özel özerk statüsünün tarihi araştırmalara da yansması sonrası 'tarihi araştırmalar üzerindeki Sovyet baskısının kalkması' ile beraber arşiv belgeleri esas alınarak ve aynı zamanda Sovyet tarih yazımı doktrininden sıyrılarak yeni dönemde daha eleştirel daha sağduyulu araştırma eserleri ortaya konulmuştur.

Çalışma esas itibarıyla üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın "II. Dünya Savaşı'na Kadar Tataristan" olarak adlandırılan birinci bölümünde Tataristan coğrafyasındaki Türk varlığının tarihsel gelişimine kısaca yer verilirken özellikle Çarlık Rusyası dönemindeki Rus idaresi ve bunun Tatar Türkleri üzerine etkileri ve 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında yaşanan ekonomik, idari ve fikrî hayattaki yenilikçi gelişmeler anlatılarak tez konusuna tarihi açıdan giriş yapılmıştır. Sonrasında 1917 Tatar Millî Hareketinden başlayarak Sovyet Rusya hamiliğinde Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Cumhuriyetin idari yapısı, II. Dünya Savaşı'na kadar yaşanan politik, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmelere yer verilerek tez konusunun zemini oluşturulmaya çalışılmıştır.

"II. Dünya Savaşı'nda Sovyet Rusya" olarak adlandırılan ikinci bölümde Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağlı olduğu Sovyet Rusya'nın (Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti) II. Dünya Savaşı dönemindeki konumu ve yaşanan gelişmelere Tataristan'ın -kendi eylemlerinden bağımsız olarak- içinde bulunduğu durumun dış sınırlarını ve genel ahvalini çizmek adına yer verilmiştir.

İkinci ve üçüncü bölümde görüleceği üzere başlıklandırma yapılırken küresel bir bakış açısıyla dönem II. Dünya Savaşı olarak adlandırılmıştır. Ancak bilinmektedir ki SSCB coğrafyasında II. Dünya Savaşı 22 Haziran 1941'de başlayıp 9 Mayıs 1945'te biter ve bu savaş "Büyük Vatan Savaşı" olarak adlandırılır. Tezde de bu ayırmadan yola

çıkılarak bölümlerin üst başlıklarında II. Dünya Savaşı dönemi “Büyük Vatan Savaşı’na Kadar ve Büyük Vatan Savaşı’nda” olmak üzere iki alt başlık altında anlatılmıştır.

Bu dönem Sovyet Rusya’da yaşanan gelişmelere savaşın askerî yaşantıyı her alana dayatmasından kaynaklı olarak tekrarlardan da kaçınmak adına ikinci bölümdeki askerî-diplomatik ve askerî-idari gibi konulara disiplinler arası bir bakış açısı ile yer verilmiştir. Ayrıca Sovyet Rusya’nın rejimi gereği uyguladığı sosyal politikalar disiplinler arası bir düzleme dâhil olduğundan –Rus ve Tatar tarihi üzerine yapılan çalışmalarda da uygulandığı üzere- tez içeriğinde bu gelişmeler sosyo-politik kavramı altında ele alınmıştır.

Üçüncü Bölümde, tezin ana konusu olan “II. Dünya Savaşı’nda Tataristan” Büyük Vatan Savaşı öncesi ve Büyük Vatan Savaşı döneminde askerî, idari, sosyo-politik, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan yaşanan gelişmelerden yola çıkılarak anlatılmıştır.

Bu bölümde TASSR’in savaş konumunu almasına; savaşın başında halk nezdinde gücü azalan merkez idari yönetimin yaşanan zaferlere paralel olarak güçlenmesine; TASSR’deki ihtiyat birliklerine; eğitim gören taburlara; askerî hastanelere; Tataristan’dan gidip Sovyet cephelerinde savaşan ve savaşta esir düşerek Alman saflarında İdil-Ural Lejyonunda yer alan askerlere; savaşta yaşanan insan kayıplarının Tataristan’ın geleceğine yönelik negatif demografik etkilerine; özellikle 1941 yılında Tataristan genelinde küçük ölçekte ve örgütsüz de olsa toplumun önemli bir kısmında Sovyet karşıtı sosyo-politik tutumun oluşmasına ve bu tutumun çeşitli politikalarla sönümlenmesine; işletmelerin/fabrikaların, ekonomik değeri olan metaların yanı sıra, yaklaşık yarım milyon insanın Tataristan’a tahliyesi ile yaşanan gıda, barınak ve sağlığın başını çektiği problemlerin savaş sonuna kadar yeterli düzeyde çözülememesine; tarım ve hayvancılığın bitme noktasına gelmesine; yaşanan kıtlık ve

gıdasızlığın toplum yaşantısına etkilerine; özellikle savaş endüstrisine yönelik bilim-teknikte yaşanan gelişmelere; dinî ve millî değerlerin baskılanmasının savaş döneminde azaltılmasına; eğitim, kültür ve sanatta yaşanan gelişmelere savaş döneminde TASSR'in idari, askerî, ekonomik, sosyo-politik, sosyal ve kültürel durumuna savaşın etkilerini ortaya koymak adına yer verilmiştir.

Kaynaklar

1. Birinci El Kaynaklar

a. Arşiv Belgeleri

“II. Dünya Savaşı'nda Tataristan"ı konu alan bu doktora tez çalışmasında kullanılan arşiv belgeleri Rusya Federasyonu ve Rusya Federasyonu'na bağlı Özerk Tataristan Cumhuriyet Devlet Arşivinden, Tataristan Millî Kütüphanesi ve Kazan Federal Üniversitesi Lobaçevskiy Kütüphanesinden sağlanmıştır.

Tarihi 1917 yılına kadar giden Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi Devrim ile birlikte tasfiye edilen ve varlığı devam eden kurumların arşivlerini bir merkezde toplamak ve düzenlemek amacıyla Kazan İl Arşiv Fonu temelinde kurulmuştur. Kuruluşundan sonraki yıl RSFSR baş arşivine bağlanmıştır. 1929 yılında Tataristan Cumhuriyeti Merkez Arşivine dönüştürülmüş ve arşivde millî bölümler kurulmuştur. Tataristan'ın en önemli ve geniş içerikli arşivi olmasının yanı sıra, bu arşivin dikkat çekici yanlarından biri 1928 yılında oluşturulan politik eksenli gizli arşiv belgelerine sahip olmasıdır. Arşivde millî fonların yanı sıra, Sovyet fonlarıyla Ekim Devrimi'ni anlatan belgeler, Komünist Parti arşivi, fotoğraf arşivleri, Tataristan Cumhuriyeti devlet kurumlarının belgelerinin yer aldığı arşiv fonları mevcuttur.

1939 yılında bölge arşivleri ve Millî Arşiv TASSR İçişleri Komiserliğine bağlanmış II. Dünya Savaşı sırasında tahliye ile merkezden gelen arşiv belgelerinin bir

süre depolanması sağlanmıştır. 1991’den itibaren devlet statüsündeki değişikliklere bağlı olarak doğrudan Tataristan Cumhuriyeti’ne bağlanmıştır.

22 Temmuz 2016 tarihli Tataristan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı ile Tataristan Cumhuriyeti Arşiv Fonu belgelerinin saklanması, edinimi, muhasebesi ve kullanımının düzenlenmesi alanında birleşik bir politika oluşturmak amacıyla 497 sayılı Devlet Bütçe Kurumu "Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (GART)" kurulmuştur. Tataristan Cumhuriyeti Devlet Arşivi içeriğindeki arşivler:

- NART (Национальный архив Республики Татарстан) –Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi
- TsGA İPD RT (Центральный государственный архив историко-политической документации Республики Татарстан) – Tataristan Cumhuriyeti Tarihi ve Siyasi Belgeler Merkez Devlet Arşivi
- TsGA AD RT (Центральный государственный архив аудиовизуальных документов Республики Татарстан) – Tataristan Cumhuriyeti Görsel İşitsel Belgelerin Merkez Devlet Arşivi,
- GAPRT (Государственный архив печати Республики Татарстан) – Tataristan Cumhuriyeti Devlet Basın Arşivi.

Günümüzde Tataristan Cumhuriyeti Devlet arşivlerinde altı milyondan fazla depolama ünitesi bulunmaktadır.

Tezimizde GART 36, 1763 ve 2643 fonlarındaki dosyalardan; NART 15, 100, 592, 665, 1062, 2835, 2845, 2848, 3682, 4580, 4985, 5940, 6015, 6600, 7483 fonlarındaki dosyalardan, TsGA İPD RT 15 ve 752 fonlarındaki dosyalardan yararlanılmıştır.

Ayrıca TASSR’in ekonomik değerlendirmelerine yönelik RGAE (Российский государственный архив экономики) Rusya Devlet Ekonomi Arşivinden birkaç dosyanın yanı sıra, SSCB’nin kuruluşundan günümüze kadar İşçileri Komiserliği ve bu

komiserliğe bağılı devlet güvenlik kurumlarının kayıt departmanı olan GPU, OGPU, NKVD ve KGB belgelerinin saklandığı TsA FSB RF (Центральный архив ФСБ России) Rusya Federasyonu Federal Güvenlik Servisi Merkez Arşivi 2 ve 3 numaralı fonlardan yararlanılmıştır.

Ayrıca Tataristan Cumhuriyeti desteğı ile arşiv belgeleri derlenerek Prof. Dr. A.A. İvanov ve ekibi öncülüğünde savaşı katılan ve ölen Tataristanlıların yer aldığı ilk cildi 2002 yılında son cildi 2021 yılında yayımlanan 28 ciltlik “Pamyat” dizisinin yanı sıra, savaştan zaferle dönen Tataristanlıların anıldığı şimdilik 55 ciltten oluşan “Oni vernulis s pobedoy” serisi de elde edilen veriler doğrultusunda yayınlanmaya devam edilmektedir.¹

Zaferin 70. Yıldönümünde çok büyük ölçekli bir proje olan “Tataristan Cumhuriyeti Büyük Vatan Savaşı Sanal Müzesi” (www.tatfront.ru) kıymetli verileri sunduğı yedi bölümden oluşan içeriğı ile erişime açılmıştır.

b. Anayasalar, Yasalar, Kararnameler

Araştırma kapsamında ülke yönetimlerinin kabul ettiğı ve uyguladığı 1924 ve 1936 SSCB ve 1937 TASSR Anayasalarının yanı sıra, TASSR, SSCB ve RSFSR kanunları, toplu yasaları (SU) ve kararnameleri kullanılmıştır.

c. Süreli Yayınlar

II. Dünya Savaşı döneminde yayın yapan Rusça ve Tatar dilinde gazeteler hem arşivlerden hem de Lobaçevskiy Kütüphanesinden temin edilmiştir. II. Dünya Savaşı'na

¹ Bu veriler ve belgeler halka açık online arşiv hizmeti olarak da sunulmaktadır. Bkz: <http://tatfrontu.ru/> (erişim tarihi 18.03.2024); <http://kniga.tatarstan.ru/pamjatpobeda> (Erişim tarihi 18.03.2024)

tanıklık eden ve bu tanıklığını kendi devlet yönetimi ve toplumu adına belgeleyen süreli yayınlardan Pravda, Komsomolskaya Pravda, İzvestiya, Krasnaya Tatarya / Kızıl Tatarstan gazetelerindeki başta devlet kararları, uygulamaları ve haberlerine tezimizde yer verdik. Burada unutulmaması gereken nokta; SSCB devlet yapısı gereği en küçük yönetim biriminden en üst yönetim birimine kadar bütün gazete, dergi ve radyo yayınları Komünist Parti organları da dâhil olmak üzere devlet eli ile devletin kurumları tarafından ve devletin sansürü altında yapıldığıdır. Bu nedenle dönem itibariyle basında tek seslilik hâkim olup iktidarın çizgisi dışına çıkması imkânsızdır. Bu iletişim araçları, yönetimin aldığı karar ve kararnameleri yayınlamanın dışında aynı zamanda devletin propaganda araçları olarak kullanılmıştır. Örneğin Pravda gazetesi Komünist Partisi Merkez Komitesinin resmî yayın organı, Komsomolskaya Pravda gazetesi Komsomol Örgütünün resmî yayın organı, İzvestiya gazetesi SSCB Yüksek Sovyetinin resmî yayın organı, Krasnaya Tatarya / Kızıl Tatarstan gazetesi de Tatar Bölge Komitesi ve Yüksek Sovyetinin yanı sıra, Kazan Şehir Komitesinin de resmî yayın organı olarak görev yapmıştır.

d. Görsel Kaynaklar

Görsel kaynakların başında gelen sinema, belgesel sinema, haber içeriğine sahip belgesel kısa filmler, belgesel değere sahip fotoğraflar, afişler vb. materyaller tez konusunun içeriğinde kültür-sanat bölümlerinde ele alınmıştır. Rus Devlet Arşivi edebiyat ve sanat fonlarında dönemin sinema filmleri, belgeselleri ve diğer görsel sanatlarıyla ilgili arşiv belgelerine, fotoğraflara erişilebilmektedir. Ayrıca bu konuda 1994 yılında Moskova’da basılan birinci bölümünde kronolojik sırayla belgesel materyallerin yer aldığı, ikinci bölümünde açıklamalarla filmlerin, tiyatroların ve şarkıların yer aldığı Büyük Vatan Savaşı Dönemi sinema-video materyalleri kataloğu kaynak eserlerin başında gelmektedir. Ayrıca savaş sırasında çekilen filmlerin neredeyse

hepsi internet film veritabanı olan Amazon'un alt kuruluşu olarak da bilinen <https://www.imdb.com/> (internet movie database) adresinden izlenebilmektedir.

2. İkinci El Kaynaklar

Araştırmanın her bir bölümünde döneme kaynaklık eden belgelerin yanı sıra, kitaplar, makaleler, raporlar, anılar ve diğer türlerde eserlere kaynak olarak başvurulmuş ve alıntılar da yapılarak yer verilmiştir.

II. Dünya Savaşı öncesi dönem TASSR'in ilk üç yılını anlatan K.G. Muhtarov'un "Trehletie Avtonomnoy Tatarskoy Sotsialitiçeskoy Sovetskoy Respubliki"² raporu, TASSR'in ilk on yılını anlatan adeta bir rapor gibi hazırlanmış olan "Desyatiletnie Sovetskogo Tatarstana (1920-1930)"³ eseri ve S. Bodreev'in⁴ "Tatarskaya ASSR" adlı eseri TASSR'in kuruluş süreci ve ilk on yılda yaşanan sanayi, tarım, hayvancılık, eğitim gibi alanlardaki gelişmeler ve istatistik bilgileri bakımından tezimizde kullanılmıştır.

² K. G.Muhtarov, **Trehletie Avtonomnoy Tatarskoy sotsialitiçeskoy sovetskoy respubliki 25 iyunya 1920-1923**, Kazan, İzdanie Sovnarkoma TSRR; Tsentralnie organı gosudartsvennoy vlasti, 1923.

³ **Desyatiletnie Sovetskogo Tatarstana (1920-1930)**, Kazan, Otdel agitatsii i massovıh kampaniy Tatobkoma VKP(b), 1930.

⁴ S. Bodreev, **Tatarskaya ASSR**, Moskva, izdatelstvo "vlast sovetov" pri prezidume VTSİK, 1932

Tatar içtimai hayatından değerli bilgiler veren Musa Carullah'ın "İslahat Esasları"⁵ ve S. Sayfi'nin "Tatarı do Fevral'skoy Revolyutsii"⁶ adlı eserleri dönemin idari ve sosyal ruh halini anlatmakta önemli katkılar sağlamıştır.

Tataristan'da yaşanan alfabe değişimi konusunda karşıt bakış açılarını ortaya koyan Galimcan Şaraf'ın "K Voprosu o Prinyatii dlya Tyurksih Narodnostey Latinskogo Şrifta"⁷, A.N. Grigorev'in "Kryaşenler arasında "Yanalif" Meselesi"⁸ eserleri yanında değişimden taraf olanların başta Z. Nurşirvan ve editör M. Pavloviç'in konu ile ilgili tezlerini savundukları makalelerin bir arada sunulduğu "V Borbe za Noviy Turkskiy Alfavit"⁹ eserlerinden yararlanılmıştır.

TASSR'de 1921 yılı Haziran ayında Tatar dilinin Rusça ile birlikte resmî dil olarak kabul edilmesi süreci ile başlayan korenizatsiya politikası çerçevesinde "Sbornik Dekretov, Postanovleniy, Vajneyşih Tsirkulyarov i Drugih Materialov v Oblasti Realizatsii Tatarskogo Yazıka"¹⁰ eseri içerik bakımından tezimize katkı sağlamıştır.

⁵ M. Carullah, Bigiyef, **İslahat Esasları**, Petersburg: tipografiya M.A. Maksutova, 1915.

⁶ F. Sayfi, **Tatarı do fevral'skoy revolyutsii**, Kazan, Trudı Doma Tatarskoy Kulturi, 1930.

⁷ Ş. Galimjan, **K voprosu o prinyatii dlya tyurksih narodnostey latinskogo şrifta**. Kazan, Krasnyy pečatnik, 1926.

⁸ A. N. Grigorev, **Kryaşenler arasında "Yanalif" meselesi**, Kazan. 1927

⁹ **V borbe za noviy Turkskiy alfavit**. Red: M. Pavloviç, Moskva, Nauçnoy assostsiatsii vostokovedeniya pri TSİK SSSR, 1926.

¹⁰ **Sbornik dekretov, postanovleniy, vajneyşih tsirkulyarov i drugih materialov v oblasti realizatsii Tatarskogo yazıka**, Kazan, İzдание tsentralnoy komissii po realizatsii tatarskogo yazıka pri TSİK TSSR, 1926.

Birinci Bölümde “II. Dünya Savaşı’nda Sovyet Rusya” başlığı altında Stalin’in Dünya Savaşı sırasındaki nutukları, radyo konuşmaları ve tarihi söylemlerinin yer aldığı eserler¹¹ tezimizde özellikle Stalin’in savaş stratejisi ve kriz yönetimini ortaya koymakta sıkça kullandığımız kaynaklardan olmuştur.

Savaş sırasında cephe gerisinden cephedeki askerlere yazılan bazıları milyonlarca imza ile yayınlanan mektuplar savaşın en şiddetli günlerinde bir kitap haline getirilmiş ve basılmıştır. Sovyet propagandasını tüm yönleriyle ve örnekleriyle ortaya koyan “Nakaz Naroda (pisma narodov SSSR k boytsum-frontovikam)”¹² eseri çalışmamıza önemli veriler sağlamıştır.

Tezimizin konusunu oluşturan “II. Dünya Savaşı’nda Tataristan” teması ilgili coğrafyada bütün yönleriyle özellikle 1990’lı yılların başından itibaren ele alınmaya başlanmış ve özellikle 2000’li yıllarla birlikte gerek sosyo-ekonomik gerek sosyo-kültürel gerekse toplum psikolojisi gibi alanlarda yeni belgelerin ortaya çıkması ile birlikte özgün eserler verilmeye başlanmıştır. Tataristan Cumhuriyeti literatüründe “Büyük Vatan Savaşı” olarak adlandırılan bu döneme ilgi 24 Şubat 2022 yılında başlayan ve her an yeni bir Dünya Savaşına yol açabilme tedirginliği yaşatan Rusya-Ukrayna savaşı ile tekrar artmıştır. Ülkemizde ise bu alan oldukça bakirdir.

Konu ile ilgili olarak savaşın bitmesinden SSCB dağılana kadar oldukça az sayıda ve genel olarak savaştaki kahramanlığı, yapılan askerî mücadeleyi, cephe

¹¹ İ. V. Stalin, **O Velikoy oteçestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza**, Moskva, İzdatelstvo ministerstva voorujennih sil soyuza SSR, 1948; Stalin, J.V. **Eserler- cilt:14**, Şubat 1934-Nisan 1945 Çev: Süheyla Kara, İstanbul, İnter Yayınları, 1993.

¹² **Nakaz Naroda (pisma narodov SSSR k boytsum-frontovikam)**, Moskva, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata oboronı, 1943.

gerisindeki ekonominin nasıl olduğunu vs. anlatan ve sosyo-politik, sosyo-ekonomik durumlara, savaşın halkın günlük yaşamına etkisine pek değinilmeyen eserler verilmiştir. 1948 yılında H.G. Gimadi tarafından doküman ve materyaller eşliğinde yazılan “Tatarskaya ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı”¹³ dan sonra 1977 yılında Z.İ. Gilmanov’un yazdığı “Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 gg.”¹⁴ başta olmak üzere her ne kadar Sovyet bakış açısıyla sosyal gerçeklerden çoğu zaman soyutlanmış içeriğe sahip olsa da kilometre taşı niteliğinde sayılan ve belirli şablon dâhilinde verilen bu eserleri de özellikle nicelik bilgileri için katkıları olduğu ölçüde kullandık.

Tataristan tarihi literatüründe kendine belli bir yer edinmiş genel Tataristan tarihi kitaplarından iki cilt halinde basılan redaktörlüğünü H. G. Gimadi’nin H.H. Hasanov ve M.K. Muharyamov ile birlikte yaptığı “İstoriya Tatarskoy ASSR”¹⁵ kitabını, yine aynı dönemi anlatan Kazan Devlet Üniversitesi Lobaçevskiy Kütüphanesi yayınlarından olan 1960 Kazan basımlı “İstoriya Tatarskoy ASSR 1917-1959”¹⁶ adlı kitaplarından da tezimizde yararlandık.

¹³ **Tatarskaya ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı: sbornik dok. i mater.**, sost: H. G. Gimadi, Kazan, Tatgosizdat, 1948.

¹⁴ Z. İ. Gilmanov, **Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.**, sbornik dok. i. mater., Kazan, Tatgosizdat, 1948.

¹⁵ H.G. Gimadi, İ.M. Klimov, ve diğerleri, **İstoriya Tatarskoy ASSR s 1917 goda do naşih dneı**, tom2, Kazan, Tatgnigoizdat, 1956.

¹⁶ **İstoriya Tatarskoy ASSR 1917-1959**, Sost:E.M. Mişina, M.H. Ahmadeeva ve diğerleri, Kazan, KGU, 1960.

Özellikle 1990 sonrası yapılan araştırmalar eski basım kitaplardaki Sovyet yanlısı anlatımı kırmaya başladığından bu yeni arşiv belgeleriyle sosyal içerikli disiplinler arası çoğu zaman spesifik çok sayıda özgün araştırma 2000’li yıllardan itibaren verilmeye başlanmıştır. Tataristan tarih yazıcılığının bu yeni döneminde Büyük Vatan Savaşı alanında yerel tarih yazımında İ.A. Gilyazov, A.ř. Kabirova, İ.P. Tagirov, A.A. İvanov, E.G. Krivonojkina isimleri ortaya koydukları eserlerle ön plana çıkmıştır. Tezimizde de mümkün mertebe onların araştırma eserlerinin oğuına yer verdik.

Askerlik hizmetleri, Tataristan’dan giden askerler ve gönüllülerin yer aldığı cepheler ve buradaki faaliyetleri, Tataristan’daki ordu yapılanmaları, askerî eğitimler, Osoaviahim rgtlenmesi, İdil-Ural Lejyonu, Musa Celil ve esir askerler hakkında İ.A.

Gilyazov,¹⁷ R.R. Zaripov,¹⁸ ve A.A. İvanov'un¹⁹ yanı sıra, R.A. Savçenko'nun araştırmalarında yer alan oldukça önemli bilgilerden tezimizde yararlandık.

A.Ş. Kabirova'nın cephe gerisinde yaşanan konut sorunu, geçim sorunu, çalışma koşullarının zorluğu, asker ailelerine yardım, gıda kartı uygulamaları, adli vakalar, savaşta kadının konumu, savaşın toplum psikolojisine etkisi ve Tataristan halkının sosyo-politik ruh hali konularında verdiği eserler²⁰ bizim için özellikle sosyo-ekonomik ve sosyo-politik düzlemde bir kılavuz görevi görmüştür.

¹⁷ İ. A. Gilyazov, **Na drugoy storone: Kollaboratsionistı iz povoljsko-priuralskih Tatar v godı Vtoroy Mirovoy voynı.**, Kazan, Master Layn, 1998; A. İ. Gilyazov, **Legion “İdel-Ural”: predstaviteli narodov Povoljya i Priurala pod znamenami “tretego reyha”.**, Kazan, Tatknigoizdat, 2005; N. Devlet, “Stalinizme Karşı Almanya’da Oluşturulan Lejyonlar”, **Stalin ve Türk Dünyası**, Haz: E.G. Naskali, L. Şahin, İstanbul, Kaknüs yayımları, 2007.

¹⁸ R. R. Zaripov, “Osoaviahim Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.”, İstoriçeskie, filosofskie, politiçeskie i yuridiçeskie nauki, kulturologiya i iskusstvo vedenie. Voprosı teorii i praktiki, Tambov:Gramota, 2016, No:4 (66), v 2-h ç. Ç:2, s.47-50; R. R. Zaripov, “Vklad Osoaviahima TASSR v Velikuyu pobedu”, **Nauçnyy Tatarstan**, 2011, No:1, s.125-132.

¹⁹ A. A. İvanov, “Pomoş Tatarstana geroiçeskomu stalingradu”, **Kazankaya Nauka**, 2013 No:11, s.14-19; İvanov, A.A. **Aviatorı Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**, Kazan, Pamyat, 2000; İvanov, A.A. “Tatarstan-odin iz tilovıh arsenalov pobedi”, **Nauçnyy Tatarstan**, 2011, No:1, s.125-132.

²⁰ A.Ş. Kabirova, “İz istorii voennoy povsednevnosti: reşenie jilişnoy problemı v Tatarstane v 1941-1945 gg.”, **Uçen. Val. Kaban, un-ta. Ser. Gumanit. Nauki**, 2010, t.152, kn.3, ç.2, ss.156-167; A.Ş. Kabirova, “Usloviya jizni i bit naseleniya Respubliki

Tezimiz için önemli bir bölüm olan Tataristan ekonomisi içinde yer verdiğimiz Tataristan sanayisinin oluşum sürecini, 1920’li yıllarda yaşanan ekonomik krizler, 1921-22 döneminde yaşanan kıtlık sonrasında beş yıllık ekonomi planları ile ülkede yaşanan hızlandırılmış ekonomik atılım sürecini ve işçi sınıfını ele alan “Raboçiy Klass Tatarii (1861-1980gg)”²¹ kitabını; II. Dünya Savaşı döneminde Tataristan’ın cephe gerisindeki çok önemli üstlerden biri olmasına sebep olan eski ilkel endüstriyel kolların (kürk, ağaç işleri, tekstil sanayi, katgüt, kauçuk vb.) gelişimi ve çeşitlenmesi konusunda uçak sanayi, film sanayi, elektrik santralleri kurulması ve petrol arama çalışmalarının yapılması hakkında “İndustrializatsiya TASSR 1926-1941” eserini; ve S.L. Knyazev’in Tatar petrolü ve ülke tarihini konu alan araştırma eserinin²² yanı sıra, R.T. Nuriev,²³ A. İvanov,

Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **İzvestiya Altayskogo gos. Yn-ta. Seriya: İstoriya. Politologiya. Barnaul**, 2007, No:4/2, s.57-60; A.Ş. Kabirova, “Voyna i lyudi: problemı sotsialnoy zaşıtı semey frontovikov v Tatarstane v 1941-1945 gg.”, **Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo uniersiteta İstoriya**, 2011, No:2(14), ss.127-131; A.Ş. Kabirova, **Tatarstan v godı voennih ispitany (1941-1945)**, Kazan, İn-Tataristan istorii im. Ş. Mardjani Akad. Nauk Respubliki Tatarstan, 2015.

²¹ **Raboçiy klass Tatarii (1861-1980gg.)**, redkol.: Z.İ. Gilmanov, i dr., Kazan, Tatknigoizdat, 1981

²² S. L. Knyazev, **Neft Tatarii: stranitsı istorii**, Kazan, Tatknigoizdat, 1981.

²³ R.T. Nuriev, “Osobie konstruktorskie i tehniçeskie byuro (şaraşki) g.Kazani v 1940-h gg. po memuarım i svidetelstvam sovremennikov”, **Rossiya i sovremenniy mir**, 2018, No:4 (101), s.185-198. ; R. T. Nuriev, D. M. Usmanova, “Osoboe tehniçeskoe byuro No:40: Kazanskie “Şaraşki” na slujbe u Katyuş”, **Eho vekov**, 2021, No:2, s.31-43

V. Nemogay,²⁴ V.A. Petrenko, M.V. Pavlova²⁵ ve V.P. Motreviç'in²⁶ savaş ekonomisi, özel Şaraşka tasarım ofisleri, işgücü, çalışma hayatı, vergiler, para ve kredi politikası, tarım ve hayvancılık konularındaki eserlerinden yararlandık. Ayrıca B. F. Sultanbekov'un Şaraşkaların yanı sıra, atom bombası çalışmaları ve nükleer endüstri faaliyetleri gibi sansasyonel içeriğe sahip gizli belgelerin yer aldığı eserleri de çalışmamızda kullandık.²⁷

Yönetim tarihi konusunda Tataristan Muhtar Cumhuriyeti'nin nasıl kurulduğu (Geçici Devrimci Komitenin oluşturulması, kalıcı başkanlık / Prezidium), anayasal süreci, devlet idari ve yargı organları konusunda pek çok araştırma eseri yanı sıra, 1926 ve 1937 Anayasalarını inceledik. Ayrıca Tataristan'ın idari ve bölgesel yapısı üzerine Tataristan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. Yılına özel olarak hazırlanan "Tsentralnie Organı Gosudarstvennoy Vlasti i Upravleniya Tatarstana:

²⁴ V. Nemogay, "Gosudarstvennie tsennie bumagi vremen Velikoy Oteçestvennoy voynı", **Bankauski Vesnik**, May 2018, s.69-71

²⁵ V. A. Petrenko, M. B. Pavlova, "Denejno-kreditnaya politika gosudarstva v godı velikoy Oteçestvennoy voynı", **Vestnik Kamçat GTU**, 2016, No:35, s.110-112.

²⁶ V. P. Motreviç, "Valovaya produktsiya selskogo hozyaystva povoljya v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı i v poslevoennie godı", **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945gg. v sudbah narodov i regionov. Sbornik statey**, red:A.Ş. Kabirova, Kazan, 2015, s.297-304.

²⁷ Sultanbekov, B.F., **U istorii net lişnih stranits: stati, oçerki, vospominaniya**, Kazan, Gl. arh. upr. Pri Kab. Ministrov Respubliki Tatarstan, 2014.

Naučno-Spravočnoe İzdaie 1920-2020gg”²⁸ adlı eserin yanı sıra, bu alanda son dönemlerde yayınladığı araştırmalar ile öne çıkan akademisyenlerden S.A. Fayzullin’in²⁹ 1920 ve 1930’lu yıllardaki Tataristan’ın idari bölgesel yapısı ve 1930’ların ikinci yarısındaki idari değişiklikleri anlatan makalelerinden ve A.Ş. Kabirova’nın “Organı Vlast v Tatarstane v 1941-1945”³⁰ eserinden faydalandık.

Tataristan’ın savaşta verdiği insan kayıpları konusunda R.R. Salahiev, M. Yu. Salahieva,³¹ V.T. Sakaev³² ve İ. İvanov’un araştırma eserlerinden; Tataristan’ın kırsal ve

²⁸ **Tsentrálne organı gosudarstvennoy vlasti i upravleniya Tatarstana: naučno-spravočnoe izdanie 1920-2020**, ed: R.F. Muratov. Kazan. Institut tatarskoy entsiklopedii i regionovedeniya AN RT. 2017.

²⁹ S. A. Fayzullin, **Administrativno-territorialnoe ustroystvo Tatarskoy ASSR v 1920-1930-e gg.**, Kazan, Tatarskoe Knijnie izdatelstvo, 2015.

³⁰ A. Ş. Kabirova, “Organı vlasti v Tatarstane v 1941-1945 gg.”, **İstoriya gosudarstvennosti respubliki Tatarstan sovremennost materiali respublikanskoy naučnoy konferentsii**, 8-9 dekabrya 1998 g., Kazan, s.166-167

³¹ R. R. Salahiev, M. Yu. Salahieva, “Formı i metodı poiska svedeniy o voennoslujayşih, pohoronennih v tilu v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.”, **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945gg. v sudbah narodov i regionov. Sbornik statey**, red:A.Ş. Kabirova, Kazan, 2015, s.659-668.

³² V. T. Sakaev, Ludskie poteri Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Vestnik Çuvaşskogo universiteta**, 2010, No:1, s.72-78; V. T. Sakaev, “Smertnost gorodskogo naseleniya Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **İstoriya**, 2007, No:2 (59), s.271-278.

şehir nüfusu ve demografik yapısı hakkındaki İ.İ. Hanipova ve E.G. Krivonojkina'nın³³ yayınlarından yararlandık.

3. II. Dünya Savaşı'nda Tataristan Konusunda Türkiye'de Yapılan Çalışmalar

Türkiye'de Türk dünyası araştırmaları bakımından en eksik dönemlerin başında II. Dünya Savaşı dönemi gelmektedir. Bu dönemi kapsayan çok az sayıda Türk Cumhuriyetleri tarihi kitapları olsa da Dünya Savaşı'nın yaşandığı dönem genel manada birkaç cümle ile geçirilmiştir. Son yıllarda birkaç derleme eser verilmiş olsa da bu alan hâlâ bakirdir. II. Dünya Savaşı'nda Tataristan bir bütün olarak şimdiye kadar herhangi bir araştırmaya konu olmadığı gibi savaş dönemi Tataristan'a yer veren spesifik yayınlar da yapılmamıştır. Ancak araştırma konusunun kapsamına giren alt başlıklar farklı zamanlarda ve farklı açılardan kısmen ele alan az sayıda eser mevcuttur.

Bu eserlerin başında Tamurbek Davletşin'in yazdığı "Sovyet Tataristanı" adlı eser gelmektedir. (Mehmet Emircan tarafından Türkçeye de çevrilmiştir.) Bu eserde II. Dünya Savaşı dönemi ayrı bir başlık altında verilmediği gibi bilgiler dağınık ve daha çok "Sovyet kültürel siyaseti" adlı dördüncü bölümde eğitim, bilim, edebiyat ve dil konuları özelinde verilmiştir.

Türk dünyası tarih araştırmaları denilince akla gelen ilk isimlerden olan Nadir Devlet'in de konu kapsamına giren gerek alfabe değişimleri, gerek İdil-Ural Lejyonu hakkındaki eserleri Türkiye'de Türk dünyası araştırmaları ve Tataristan tarihi alanında önemli kilometre taşlarıdır.

³³ E. G. Krivonojkina, İ. İ. Hanipova, **Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR nakanune i v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1937-1945 gg.)**, Kazan, Tsentr innovatsionnıh tehnologiy, 2011.

Nesrin Sarıahmetoğlu ve İlyas Kamalov'un yayına hazırladığı "İkinci Dünya Savaşı ve Türk Dünyası" adlı eserde İskender A. Gilyazov'un "İkinci Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları" makalesi içeriğinde kısaca savaş yıllarında Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan anlatılmıştır. Makalenin önemli bir bölümü İ.A. Gilyazov'un uzmanlık eserlerini yazdığı İdil-Ural Lejyonuna ayrılmıştır.

İlyas Kamalov'un Türkçeye kazandırdığı Tartarica atlasında II. Dünya Savaşı başlığı ile A.G. Gallyamova'nın yazdığı ve büyük ölçüde Musa Celil'e yer verdiği iki sayfalık bölüm yer almıştır. Tataristan sınırları dışındaki faaliyetlere ilişkin İdil-Ural Lejyonu ve kurultayı ile ilgili olarak Roza Kurban tarafından hazırlanan "İdil-Ural Kurultayı" adlı eser vardır.

Öte yandan Türkiye'de tez konusunun ilgi alanında özellikle dil, alfabe ve edebiyat üzerine yoğunlaşan önemli makaleler yayınlanmıştır. N. Devlet'in "Stalinizme Karşı Almanya'da Oluşturulan Lejyonlar"; G. Güngör'ün "Tatar Şairi Musa Celil ve Moabit Defterleri"³⁴, Alsu Kamaliev'a'nın "Tatar Edebiyatında İkinci Dünya Savaşı'nın Yansımaları" adlı makalesi, B. Metin'in "Sovyet Belgelerine Göre Tataristan'da Kiril Alfabesine Geçiş"³⁵ R. Mustafin ve R. Davıto'v'un "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları"³⁶, T.N. Galiullin'in "Stalin Devri Tatar Kültür Hayatı"³⁷, E. Şahin'in "Kazan

³⁴ G. GÜNGÖR, "Tatar Şairi Musa Celil ve Moabit Defterleri", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 2013, sa:36, ss.43- 54.

³⁵ B. METİN, "Sovyet Belgelerine Göre Tataristan'da Kiril Alfabesine Geçiş (1939)", **Gazi Türkiyat**, 2011, cilt 1, sa: 9, ss.135-148.

³⁶ R. Mostafin, R. Davıto'v, "Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları" Akt:Mustafa Öner, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1997, sa:2(3), ss.135-168.

³⁷ T. N. Galiullin, "Stalin Devri Tatar Kültür Hayatı", Çev: H.Şirin, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1998, No:3(6), ss.646-653.

Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi” ve “Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan: Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri”³⁸ ve E. Alkaya’nın “Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine”³⁹ adlı makaleleri yayınlanmıştır.

³⁸ E. Şahin, “Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, 2003, sa:199, ss.42-45; Şahin, E. “Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan: Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri”, **Stalin ve Türk Dünyası**, Ed: Emine Gürsoy-Naskali, Liaisan Şahin, , İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2007, s. 233-244

³⁹E. Alkaya, “**Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine**”, Türk Dili, 1998, sa:562, ss.293-299.

I. BÖLÜM

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR TATARİSTAN

A. Başlangıçtan 1917'ye Kadar Tataristan

Günümüzde Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyet olan Tataristan'ın coğrafyası Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Uzlar, Kıpçaklar, Kumanlar ve Bulgarlara yurt olmuş ve sonrasında İdil Bulgar Devleti hâkimiyet sahasında kalmıştır. İdil Bulgar Devleti 1236 yılında Altın Orda Hanı Batu Han tarafından yıkılmış ve toprakları Altın Orda hâkimiyetine girmiştir. Yaklaşık iki yüzyıl sonrasında taht kavgaları ve iç çekişmelerin yaşandığı ve hâkimiyetin zayıflamaya başladığı dönemde Altın Orda tahtından indirilen Uluğ Muhammed Han XV. yüzyılın ortalarına doğru Kazan Hanlığını kurmuştur. Kısa bir dönem altın çağını yaşayan Kazan şehri ve Hanlık XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Rus baskı ve işgal girişimleriyle karşı karşıya kalmış; XVI. yüzyılın ikinci yarısının başında Ruslar tarafından Kazan alınarak Kazan Hanlığı yıkılmıştır.¹

¹ V.V. Trepavlov, “Padenie Kazanskovo hanstva i Nogayskaya Orda”, **Problemy istorii Kazani: sovremenniy vzglyad**. –Kazan: Institut istorii im. Marjani AN RT, 2004, s.183-189; M.G. Hudyakov, **Očerki po istorii Kazanskogo hanstva**. Moskva, İnsan, 1991 s.155. Kazan'ı alarak Ruslar ilk defa yabancı toprağı ve üstelik Müslüman bir devleti ele geçirmişlerdir. Burayı elde tutabilmek için dinî, sosyal, ekonomik ve idari yönleri olan bazı uygulamalar yapmışlardır. Öncelikle Kazan'da idari organı oluşturup, yönetici

Ruslar buradaki Tatarların Kazan şehrine iskânına 30km mesafe sınırlaması getirirken; nehirlere ve ana ulaşım yollarına da 15-20km mesafe yasağı koymuşlardır. Ayrıca Rus Çarı'nın emri ile Tatarların okulları ve ibadethaneleri yıktırılarak yenilerinin yapılmasına da izin verilmemiştir.² Rus hâkimiyeti altına giren Tatarların sosyal, dinî ve ekonomik yaşamlarına dair getirilen bu yasaklar, kısıtlamalar ve engellemeler karşısında Tatarların sığındığı kale İslamiyet olmuştur. Öyle ki 'İslamiyet Tatarlar için sadece bir dinden ibaret

atamışlar, yerel yönetim merkezi olarak da Kazan Kremlini'ni inşa etmişlerdir. Gerekli görülen her alana kaleler yapmışlar, Kazan'da piskoposluk kurmuşlar ve çok sayıda din görevlisi getirmişlerdir. Piskoposluğun en önemli görevi Müslüman halkı Hristiyanlaştırmak olmuştur. Bunun için ekonomik ve sosyal tehditlerle Müslümanları Hristiyanlığa zorlamışlardır. Hristiyan olmak istemeyen ve buna karşı tepki koyan halkın malları ve mülkleri ellerinden alınarak göçe zorlanmıştır. Onlardan boşalan yerlere Ruslar iskân edilmiştir. A.N. Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli) (XIX. yüzyıla kadar)" **AÜ DTCF Dergisi** c.:XXIII sa.:3-4 Temmuz-Aralık 1965, s.91-95; S.H. Alişev, **Kazan i Moskva: mejgosudarstvennie otnoşeniya v XV-XVI vv**, Kazan, Tatkinigoizdat, 1995, s.115-142.

² Dönemi anlatan kaynak eserlere göre Kazan Hanlığının düşüşü çok kanlı bir savaş neticesinde Tatarlar adına büyük bir yıkım ve trajedi ile sonuçlanmış olmasına rağmen Rusların Hanlık topraklarını tam anlamıyla himaye altına alması uzun yıllar almıştır. Bu süreçte Kazan'daki kendi varlığını güvende görmeyen Çarlık, Kazan ve çevresinde Rus iskânı politikası gütmüş, Tatarların ana ulaşım yolları ve nehirlere 15-20km'den yakında; Kazan şehrine 30km'den yakında yaşamaları, silah ve benzeri aletler taşımaları ve Ruslar için tehlike teşkil edecek meslekleri icra etmeleri yasaklanmıştır. Kurat, 1965, s.95; **İstoriya tatarii v materyalah i dokumentah**, Moskova, Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomičeskoe izdatelstvo, 1937, s.149.

olmamış, aynı zamanda Tatarların kendi dilini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini Rus etkisinden özenle korumak adına baş faktör olarak gördükleri kültürel ve ahlaki kanunların bütünü olmuştur³. Özellikle Rus hâkimiyetinin nispeten daha az hissedildiği taşrada kalan yerleşim yerlerindeki eğitim faaliyetleri İslamiyet ilkelerine sadakatle devam etmiştir.

Ruslar Tatarların bir kısmını Tataristan'dan Başkurdistan'a, Aşağı İdil'e ve Sibirya'ya sürgün etmişlerdir. Tatarların önemli bir kısmı da Rus etkisinin daha az olduğu doğu vilayetlerine göç etmişlerdir. Öte yandan Tatarların az da olsa bir kısmı Rusların Kazan'ı alması ile birlikte koyduğu iskân yasağı ve yüksek vergiler gibi ekonomik zorluklar nedeniyle Hristiyanlığı kabul etmişlerdir.⁴ Ayrıca soylu, ekonomik durumu iyi olan ve malikânesi olan Tatarların bir kısmı da Rus hizmetine girmiş; başlangıçta asker, sonrasında tercüman, beden işçisi vb. olarak maaş karşılığında sadece Kazan ve çevresinde değil özellikle asker olarak Rus hâkimiyetinde olan pek çok coğrafyada görev

³ T. Davletşin, **Sovetskiy Tatarstan**, Kazan, İzdatelstvo Jien, 2005. s.29.

⁴ Tatarlar arasında Hristiyanlığa geçiş Kazan'ın düşmesinden sonra Rus yönetiminin uyguladığı Hristiyanlaştırma siyaseti sonucu başlamıştır. Can Ali İsyanı sonrasında 1628 yılında çıkan Müslüman çiftlik sahiplerinin Hristiyan çalışanlarının olamayacağına dair kanunla Tatarlar üzerindeki baskı arttırılmıştır. Tatarların çok az bir miktarı bu dönem Hristiyanlığa geçmiştir. Sonrasında I. Petro'nun 1713'te Müslüman çiftlik sahiplerinin Hristiyan köylüsü olursa ya altı ay içerisinde Hristiyanlığa geçmesi ya da mallarının-mülklerinin ellerinden alınacağını içeren fermanın etkisiyle bir miktar daha Tatar Hristiyanlığa geçmiştir. Hristiyanlığa geçenlerin toplam sayısı 1719 yılında Kazan şehrinde 30 bin civarında iken 1730'lu yıllarda ise bu sayı yaklaşık 33 bin olarak kaydedilmiştir. **İstoriya tatarii v materyalah i dokumentah...**, s.207

yapmışlar; hizmet ehli olan bu Tatarlara “Yumuşlu Tatarlar” denmiştir.⁵ Zaman içerisinde daha çok çalışana gerek duyulduğu için Yumuşlu Tatarların sosyal ve yasal statüsü değişerek vergi (yasak) veren daha alt tabakadan Tatarlar da Rus hizmetine girmişlerdir.

Rusların bu coğrafyadaki baskın ve zorba idaresine karşı 1615-16’da Canalı; 1755-56 Batırşah ve 1773-75’de Pugaçev İsyanları yaşanmıştır.⁶ Bu durum karşısında birtakım önlemler almak isteyen Çariçe II. Katerina dinî ve ekonomik bazı sınırlama ve yasakları kaldırmıştır. 1773 yılında dinî hoşgörü hakkında kararname yayınlanarak zorla Hristiyanlaştırma hukuken yasaklanmıştır. Ufa şehrinde Orenburg Müftülüğü

⁵ A. G. Karimullin, **Tatarı: etnos i etnonim**, Kazan, Tatknigoizdat, 1988, s.58-60; D. A. Mustafina, “Osobennosti materialnovo obespeçeniya slujilıh Tatar v XVII v.” **Gasırlar Avazı-Eho vekov**, No:4, 2019 s.7-11; S.V. Bahruşin, **Sibirskie slujilıe tatarı v XVII v**, Tom III, ç.2. Moskva, İzdatelstvo Ekademii Nauk SSSR, 1955, s.153-175; R.V. Kadırov, ve R. G. Gallyam, “Slujilıe tatarı kak sotsialnaya kategoriya naseleniya Ruskogo gosudartva XVI-XVII vv.” **İstoriçeskie, filosofskie, politiçeskie i yuridiçeskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie**, 2012, No:1 (15) ç.II s.77-78. Rus hizmetine girerek hizmet ehli olmak sadece Tatarlara has bir durum değildi. Çarlık Rusyası’ndaki tüm feodal katmanlarda bu tarz bir oluşum söz konusu idi.

⁶ Rus literatürüne Yenaliyev İsyanı olarak geçen Kazan’ı geri alabilme umuduyla hareket edilen Can Ali İsyanı hakkında bkz: D.V. Liseytsev, “Novie svedeniya o “Tatarskoy voyne” 1615-1616 gg v Kazanskom tsartsve i sudbe çlenov semi predpoditelye Enaleeva Vossyaniya” **Zolotoordinskoe obozrenie**, 2020, 8(1) s.109; O. A. Egoşin, “O pervoy gosudarevoy tyurme na mariyskoy zemle”, **Vestnik Mariyskogo gosudartvennogo universiteta seriya “İstoriçeskie nauki. Yuridiçeskie nauki”** 2017, t.3, No:3 (11), s.18,20.

oluşturulmuş ve 22 Eylül 1788’de Müftü’nün başkanlık ettiği Orenburg Dinî Meclisi kurulmuştur.

Yalnızca doğu sınırında ticaret yapmalarına izin verilen Tatar tüccarların Rusya genelinde ticaret yapabilmesinin önü 1776 yılında açılmış ve ilerleyen süreçte Tatar mirzalar Rus asilzadeleri ile aynı haklara sahip olmuşlardır.

Çariçe II. Katerina ile başlayan ılımlı yaklaşım Çar Pavel Petroviç (1796-1801) ve onun yerine geçen Çar I. Aleksandr (1801-1825) zamanında da devam ettiyse de II. Aleksandr Döneminin başlarında Tatarlara karşı yeni bir asimilasyon hareketi; kültürel ve sosyal hayatı da içine alan Ruslaştırma hareketi başlatılmıştır. Bu asimilasyon hareketine karşı olan Tatarların bir kısmı Osmanlı Devleti, Sibiry ve Türkistan’a göç etmiştir.

19. yüzyıl ikinci yarısının başında Rusların Türkistan coğrafyasını da hâkimiyeti altına alması Tatarlara Türkistan ile ticarete yeni imkânlar sağlamış ve bu imkânlar doğrultusunda kısa sürede zenginleşmişlerdir. Zenginleşen Tatar tüccarlar sabun, deri, dokuma ve çeşitli gıda fabrikaları kurarak Tataristan’da yatırımlar yapmışlar ve yüzyılın sonlarına doğru “baylar” olarak da adlandırılan küçük bir burjuvazi sınıfını oluşturmuşlardır.

Ticaretteki gelişmelere paralel olarak yüzyılın başında Abdülnasir Kurvasi’nin (1771-1812) açtığı yolda Şahabettin Mercani (1818-1889), Kayyum Nasırı (1825-1902) ve Hüseyin Fayizhani (1821-1896) gibi ilim adamlarının öncülüğünde eğitimde ıslaha vurgu yapan; Türk Tatar millî ve dinî kültürünü zenginleştiren aydınlanma hareketi başlamıştır.⁷

⁷ A. Gündoğdu, “Türk Dünyasında Milli Egemenlik Fikrinin Gelişimi”, **Belge Dergisi**, 2014, sa:8, s.1143.

Tatar içtimai hayatının canlanmaya başladığı bu dönemde Rus yönetimi Hristiyanlaştırma hedefinden Ruslaştırma hedefine evirdiği asimile politikasını N. İlminskiy rehberliğinde devam ettirdiyse de Türklerin millî modernleşme süreçlerini kesememiştir. Öyle ki, 20. yüzyıla yaklaşırken ilk olarak İsmail Gaspıralı'nın önderliğinde Bahçesaray'da açılan muhteviyatında pozitif bilimlere de olan ses odaklı anadil eğitiminin verildiği Usûl-i Cedid okulları eski usûlü destekleyen Kadimcilerin itirazlarına rağmen tüm Türk Tatar coğrafyasında yayılmıştır. Kazan'daki Mercaniye, Muhammediye, Azimov ve Apanay medreseleri Usûl-i Cedid metotlarını uygulamaya başlamışlardır. Ancak Kadimcileri destekleyen Çarlık Hükûmeti'nin devamlı gözetimi, tacizleri ve cezalandırmalarına maruz kalmışlardır.

1904 yılında Japonya ile olan savaşın doğurduğu toplumdaki negatif etkileri törpülemek ve Rus kamuoyunu yatıştırmak niyetiyle Çarlık Hükûmeti yerel idareciler ve temsilciliklerin toplantı yapmalarına izin verilmiştir. Bunun üzerine 8 Nisan 1905 tarihinde önde gelen Azerbaycan ve Tatar liderleri bir araya gelerek yaptıkları toplantıda dinî bir merkezde birleşmeyi ve siyasi bir heyet oluşturmayı önermiş, bunun için kongre düzenlenmesine karar vermişlerdir.⁸

Bu gelişme karşısında atadığı Müftü Sultanov'u devreye sokan Rus yetkililer Müftü'den uleması ile toplanarak isteklerine dair rapor hazırlamasını talep etmiştir. Müftü Sultanov 10-15 Nisan 1905 tarihinde pek çok şehirden 39 din âlimi, hukukçu ve iş adamlarından oluşan ulema ile Yusuf Akçura, Rızaetdin Fahreddin'in⁹ de dâhil olduğu

⁸ M. Carullah Bigiyef, **Islahat Esasları**, Petersburg: tipografiya M.A. Maksutova, 1915, s.162.

⁹ Rızaetdin Fahreddin Tatar içtimai hayatında önemli yeri olan politikacı, yazar, şair, gazeteci, din adamıdır. 1859 yılında Bugulma'da dünyaya gelmiş, burada medreseyi bitirip imamlık ve mollalık yapmıştır. Ufa Müslüman İdaresine kadı olarak seçilmiştir.

toplantıyı yapmıştır. Bu toplantıda çözüm istenen sorunlar (müftülük teşkilatının yetkilerinin artırılması, müftüyü Müslümanların seçmesi, imam ve muallimlerin atamalarını müftülerin yapması, tekrar Müslüman olan Kreşinlerin bu durumunun kabul edilmesi, basım yerine bakılmaksızın dinî kitapların Rusya'ya sokulmasına izin verilmesi vs.¹⁰) Y. Akçura ve R. Fahreddin'in çalışmalarıyla rapor haline getirilip merkeze gönderilmiştir.

Rusya'da yaşayan tüm Müslüman Türkleri birleştirmek gayesiyle Ağustos 1905'te Oka nehrinde Gustav Struve Vapurunda İlk Müslüman Kongresi yapılmış,¹¹ bir ittifak teşkilatı kurarak birlikte hareket etme kararı alınmıştır. Kongreye Kazan'dan Seyit Gerey Alkin, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, Abdurreşit İbrahim, Musa Carullah Bigi,

Vakit Gazetesi, Şura Dergisini çıkarmıştır. Biyografik eseri Asar Külliyyatı en önemli eseridir. Müftü Alimcan Barudi'nin 1921'de ölümü sonrası müftü olmuştur. Sovyet idaresinin baskıları neticesinde bilimsel faaliyetlerde bulunması engellenmiştir. Ömrünün son yıllarını Sovyet idaresinin baskıları, gözetlemeleri ve din adamlarına koyulan yüksek vergiler nedeniyle zorluklar içinde geçirmiş. 1936 yılında vefat etmiştir. L.F. Baybulatova, **“Asar” Rızı Fahreddina: istočnikovaya osnova i znaçenie svoda**, Kazan, Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 2006, s.4-12; Türkoğlu, İ. **Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul, Ötüken Yayınları., 2000; Y. Ergin, “Gabdrahman Fahretdinov” **Vatandaş**, 2016, No:2(233), s.45-46.

¹⁰ **İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserler II**, Haz: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2004, s.405-406.

¹¹ S.A. Zenkovskiy, **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Harvard University press, Cambridge, 1960, s.41 ve **Materialı i dokumentı po istorii obşestvenno-politiçeskogo dvijeniya sredi Tatar (1905-1917 gg.)** ed. M.Z. Tutaev, Kazan, Kazanskiy ordena Trudovnogo Krasnogo Znameni gosudarstvenniy pedagogičeskiy institut, 1992, s.13.

Abdullah Apanay, önde gelen iş adamlarından Veli Yauşev, Selim Gerey Canture, Zakir Remirev, Ahmet ve Gani Hüseyinov kardeşler, Şah Haydar Sırtlanov katılmıştır.¹²

Rus Çarlığı'nın Japonya ile savaşı yenilgi ile sonuçlanınca 17 Ekim 1905'te Çar II.Nikolas manifesto ilan etmek zorunda kalmış; ülke yönetiminde kraliyet otokrasisinden kraliyet monarşisine geçilmiştir. Bu durumun getirdiği seçme ve seçilme ile mecliste temsil hakkı Tatar aydınları ve halkında hürriyet ümidini artırmış; siyasi ve sosyo-kültürel faaliyetlere hız vermelerini sağlamıştır.

İlk Duma'nın seçileceği 1906 Baharındaki seçim öncesinde (Ocak ayında) seçime girebilmek için alel acele 2. Kongre hazırlıklarına başlanmıştır. Petersburg'da bir araya gelen Abdürreşit İbrahim, Ahmet Agayev ve Ali Merdan Topçubaşı Kongrede sunacakları Müslüman ittifakı programı ve tüzüğünü hazırlamış; 13-23 Ocak 1906 tarihinde 2. Kongre yapılmıştır. Rusya'da yaşayan tüm Müslüman Türkleri birleştirmek gayesiyle hareket edilen kongrelerde henüz teşkilatlanma tamamlanamadığı için Kadet Partisi ile anlaşarak birlikte seçime girilmiştir. İlk Duma'ya 12'si Kazan Tatarı olan 25 Müslüman vekil seçilmiştir.¹³

¹² N. Devlet, **Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı**, İstanbul, Başlık yay, 2011, s.136.

¹³ N. Devlet, **Türklerin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, TTK, 1985 s.112-119. Duma'daki Kazan Tatarı ve Müslüman vekiller ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: D.M. Usmanova, **Musulmanskie deputatı v gosudarstvennom dume Rossiyskoy imperii 1906-1917**, dissertatsiya na soiskanie učenoy stepeni doktora istoričeskiy nauk, Kazan, KGU, 2004 ve D.M. Usmanova, **Deputatı ot Kazanskoy gubernii v gosudartsvennoy dume Rossii. 1906-1917**, Kazan, Tatknigoizdat, 2006.

Rusya Müslümanlarının 3. Kongresi 16-21 Ağustos 1906'da geniş katılımı olmuş, Müslümanlar arasında kurulan ittifakı bir parti haline getirmek için çalışılmıştır. Kongrede müftülük, müftülük makamının yetkileri, Kazak ve Türkistan Müslümanlarının Orenburg Müftülüğü'ne bağlanması, basın faaliyetleri, eğitim ve kültür meseleleri konuşulmuştur.

2. Duma'ya 15'i Kazan Tatarı olan 35 Müslüman vekil girmiştir. Bu vekillerin işçi grubuna katılan 6'sı dışında kalanı Müslüman Fraksiyası adıyla birlikte hareket etmişler, Kazak ve Başkurt topraklarına yapılan Rus iskânını Meclisin gündemine getirmişlerdir. II. Duma'da sosyalistlerin, Müslüman temsilcilerin ve liberallerin güçlenmesi karşısında Rus İmparatorluk yönetimi gelecek ve iktidar endişesi yaşadığından 3 Haziran 1907'de meclisi dağıtarak Yeni Seçim Kanunu'nu kabul etmiştir.¹⁴ Rus Hükûmeti aynı dil ve din etrafında birleşip karar alan ve birlikte hareket etmeye çalışan Türklere karşı endişe duymaya başlamış ve tekrar Ruslaştırma siyaseti ekseninde baskı rejimine dönmüştür. Yeni Seçim Kanunu ile Orta Asya ve Kazak halkının vekil göndermesi engellenmiştir. Bu nedenle Müslümanlar 3. Duma'ya 7'si Kazan Tatarı olan 10 vekil gönderebilmişlerdir. 1912'de görev süresi biten 3. Duma'dan

¹⁴ Yeni Seçim Kanunu'nun etkilerini Kazan Guberniyası özelinde görmek mümkündür. Şöyle ki 1.Duma'da Kazan Guberniyasından 10 vekil 3 tanesi Müslüman Tatar (Alkin Said Girey Şagiametoviç, Badamşin Garif Sirazetdinoviç, Mindubaev Fayzel-Kutdus); 2. Duma'da Kazan Guberniyasından 10 vekil 5 tanesi Müslüman Tatar (Alkin Said Girey Şagiametoviç, Badamşin Garif Sirazetdinoviç, Maksudov Sadrettdin Nizamutdinoviç, Maksudov Safiulla Tazetdinoviç, Musin Gumer Musiç); 3.Duma Kazan guberniyasından 12 vekil 2 tanesi Müslüman Tatar (Enikeev Gaysa Hamidulloviç, Maksudov Sadrettdin Nizamutdinoviç) ve 4.Duma'da Kazan guberniyasından arasında Müslüman ve Tatar olmayan 10 vekil vardı. D. M. Usmanova, 2006, s.424-435.

sonra 4. Duma'ya sadece 6 Müslüman vekil seçilebilmiş ve son Duma da uzun süreli tatiller ilan edildiğinden çalışma süresi çok az olmuştur.

15 Haziran 1914'te Rusya Müslümanları 4. Kongresi Petersburg'da düzenlenmiştir. Gazetecilerin Kongreye katılımına Rus yönetimi tarafından izin verilmemiştir. Kongrede yine müftülük makamı ve yetkileri, dinî eğitim gibi konular üzerinde konuşulmuş, alınan kararlar¹⁵ hükûmete iletilmiş ancak hükûmet bu kararları dikkate almadığını halkın pek istemediği Safa Beyazidov'u müftü yaparak göstermiştir.

B. Tatar Millî Hareketi (Şubat-Ekim 1917)

Şubat Devrimi sonrası Çarlık yıkılmış, ülke Geçici Hükûmet idaresi altına girmiştir. Bir yandan Dünya Savaşı'nda saf tutulmaya devam edildiği bir yandan da otorite boşluğu nedeniyle özgürlükle kol kola girmiş iç karışıklığın olduğu ortamda; 1-11 Mayıs 1917'de aynı zamanda Birinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresi olarak da adlandırılan Rusya Müslümanları 5. Kongresi Moskova'da yapılmış, burada alınan kararlar geçici Hükûmete sunulmuştur.¹⁶ Kongrede tartışmaların yoğunlaştığı konu üniter

¹⁵ A. Alp, **Kazan Tatarları'nın Siyasi Konum ve Yönelişleri**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s. 142-143

¹⁶ 122'si kadın 830 delegenin katıldığı Kongrede siyasi, askerî, idari, dinî, kültür ve eğitim meselelerinin yanı sıra Dünya Savaşı'na karşı tutum, seçim stratejileri, işçi çalışma şartları, kadın sorunları gibi konular ele alınmıştır. S. M. İshakov, **Rossiyskie musulmane i revolyutsiya (vesta 1917g – leto 1918g)**, Moskva, İzdatelstvo sotsialno-političeskaya mısl, 2004. s.168-181; "Gomumrusiya musulmannarı kararları 1917. İl, 1-11 May", **Biznin Miras**, 2017. No:6 b.24-27; L.Z. Çubukçieva, "Jenskiy vopros na vsrossiyskom musulmanskom sezde v Moskve: po materialam ličnogo arhiva Şefiki

yapı ve federal yapı özerkliği üzerine yaşanmış; oylama ile federasyon yapısı 446 oy üniter yapı 271 oy almıştır.¹⁷ Kongrede yeni müftü olarak Alimcan Barudi seçilmiş ve göreve başlamıştır. Ayrıca 30 üyeli Millî Şûra kurulmuş ve sonraki kongrenin Kazan’da yapılması kararlaştırılmıştır.

1917 yılı Temmuz ayına gelindiğinde Kazan’da Millî Şûra’nın hazırlıklarını yaptığı aynı amaca hizmet eden üç kongre birden yapılmıştır: İkinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresi, Birinci Tüm Rusya Müslümanları Askerî Kongresi ve Müslüman Din Adamları Kongresi. Askerî Kongrede İlyas Alkin başkanlığında “Askerî Şûra” kurulmuş ve düzenli ordular oluşturulması kararı alınmıştır.¹⁸ İkinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresi katılımcıların coğrafi yelpazesi nedeniyle daha çok İç Rusya Müslümanları Kongresi olarak anılmıştır.¹⁹ Kongrede İç Rusya ve Sibirya Müslümanları Millî Medeni Muhtariyeti ilan edilmiştir.

Rusya’da otorite boşluğunun olduğu bu günler çok uzun sürmemiş Ekim Devrimi ile birlikte Bolşeviklerin idareyi ele geçirmesinin ardından Kazan’da Bolşevik teşkilatlanma hızlanmıştır. Kasım ayında Kazan’da içlerinde Mir Sultan Galiyev’in de olduğu 10 üyeden oluşan Kazan Halk Komiserler Heyeti kurulmuştur. Yine bu dönemde Sovyet Hükûmeti Rusya Halklarının Hakları Beyannamesini (ayrılmak ve bağımsız

Gasprinskoy”, **Uçenie zapiski Tavriçeskogo natsionalnogo universiteta imeni V.İ. vernadskogo seria: istoričeskie nauki**, 2012. T.25 (64) No:1 s.199-208.

¹⁷ D.M. Usmanova, “Perviy vse rossiyskiy musulmanskiy sezd 1917g.: vzglyad çerez stoletie”, **Gasırlar avazı-Eho vekov**, 2021, no:3, s.40.

¹⁸ Materialı i dokumentı po istorii obşestvenno-političeskogo dvijeniya sredi Tatar (1905-1917 gg.) s.70-71.

¹⁹ S.M. İshakov, 2004, s.237.

devlet kurmak da dâhil kaderini bizzat tayin etme hakkı) ilan etmiştir.²⁰ 1918 başında Tataristan genelindeki tüm mahallî idarelerde Müslüman komiserlikleri kuran Bolşeviklerin teşkilatlanması konusunda askerî unsurlar dışında epeyce mesafe katedilmiştir.

Öte yandan ilan edilen İç Rusya Müslümanları Millî Medeni Muhtariyetinin Meclisi 22 Kasım (4 Aralık) 1917'de Ufa'da 120 kadar milletvekilinin katılımı ile açılmıştır. Meclis Başkanlığına S. Maksudi, yardımcılığına İbrahim Ahtyamov seçilmiştir. 51 gün süren toplantı sonucunda iç Rusya Müslümanları Millî Medeni Muhtariyeti'nden vazgeçilerek Bolşeviklerin halklara kendi kaderlerini tayin hakkı açıklamalarının büyük ölçüde etkisi ile İdil-Ural Cumhuriyeti projesi üzerinde çalışmalar başlamıştır.²¹ Bu bağlamda İkinci Tüm Rusya Müslüman Askerî Kongresi 8 (21) Ocak'ta

²⁰“Sbornik ofitsialnih dokumentov po sovetskomu gosudarstvennomu pravu s.253; Deklaratsiya prav narodov Rossii. 2 noyabrya 1917 g.”, **Dekrety Sovetskoy vlasti**. T.1. (25 oktyabrya 1917g. – 16 marta 1918g.), 1957, No:9, s.39-41.

²¹ Ocak 1918'de İdil-Ural Devletinin kurulması faaliyetleri kapsamında İlyas Alkin, Salah Atnagulov, Gaziz Gubaidullin, Fatih Saifi, Najib Halfin, Galimcan Şaraf ve diğerlerinin olduğu bir kurul oluşturulmuştur. Kurulun görevleri arasında devletin sınırlarını belirlemek, anayasasını oluşturmak, devletin kurulacağı konferansı toplamak gibi konular yer almıştır. Kurulun Kazan'a gelmesiyle Prezidium oluşturulmuş; başkanlığına İlyas Alkin yardımcılığına Galimcan Şaraf seçilmiştir. Devletin sınırları Kazan, Ufa, Vyatka, Perm, Simbirsk, Orenburg, Samara ve yakınlarındaki yerleşim birimlerini kapsayacak şekilde kabul edilmiştir. Mari ve Çuvaş halkları da Devlete gönüllü olarak bağlanmak istemişlerdir. **Tsentrálne organ gosudarstvennoy vlasti i upravleniya Tatarstana: naučno-spravoçnoe izdanie 1920-2020**, Ed: R.F. Muratov, Kazan. İnstitut tatarskoy entsiklopedii i regionovedeniya AN RT. 2017. S.15-16; N.

Kazan’da toplanmıştır. Bolşeviklerin de izleyici olarak yer aldığı bu Kongrede büyük bölümü Bolşevik karşıtı olan kongre üyeleri Ekim Devrimi’ni de kanunsuz olarak nitelemişlerdir. Kongre’de Millet Meclisinin ilanı 1 Mart 1918’de kabul edilmiş ve gerekirse millî silahlı kuvvetleri kullanma kararı alınmıştır. 1918 yılı başlarında Tataristan genelinde neredeyse tüm mahallî idarelerde Müslüman komiserlikleri oluşturarak örgütlenen Bolşevikler millet meclisi ilanı karşısında Kazan’da İhtilal Karargâhı kurarak sıkıyönetim ilan etmiş, önce Harbi Şûra üyelerinin bazılarını tutuklamış sonrasında ise Kongreyi dağıtmışlardır.²² Kongreye katılanların bir kısmı Kongreyi korumakla görevli askerlerin olduğu Bulak Deresi arkasındaki Tatar

Devlet, **Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar**. Ankara, TTK yayınları, 1995, s.168.

²² Yu. A. Demin, “Natsionalnaya politika bolşevikov v 1917-1921 gg. i ee rol v rasprodtaneniі revolyutsionnıh idey na vostokey”, **Nekotorie aktualnie voprosı filosofii i sotsialnih nauk**, İrkutsk. 4 May 2003 g. s.123 (ss. 122-127). Askerî Şura üyelerinden İlyas Alkin ve kardeşi Jangir Alkin’in yanı sıra Yusuf Muzafarov ve Usman Tokumbetov da tutuklanmıştır. Yönetimde bulunan bu üyelerin tutuklanması Galiyev’in -anılarında anlattığı üzere- kendi fikri olup amaç kararın alınması ve uygulanmasının geciktirilerek bu sırada Bolşeviklerin onların askerî gücünü kendi saflarına geçirebilmek için zaman kazanmak olmuştur. Halk tutuklananların bırakılması için miting yapmış ancak olaylar kontrolden çıkınca silahlı mücadele başlamıştır. **Tsentrálne organı gosudarstvennoy vlasti....** s.19-22; İ.M. Klimov, **Obrazovanie i razvitie Tatarskoy ASSR (1920-1926)**, Kazan, izd-vo Kazan. Un-ta, 1960, s.28.

yerleşkelerine çekilerek burada “Tataristan Cumhuriyeti”ni²³ ilan etmişler ancak o da Moskova ve Leningrad’dan gelen takviye güçlerle ortadan kaldırılmıştır.²⁴

C. Tatar Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin (TASSR) Kuruluşu

1905 yılından beri devam eden siyasi arenada önceleri daha çok dinî ve kültürel yönden sonrası millî muhtariyete bürünen hak elde etme çalışmaları istenilen sonuca ulaşamamıştır. 1918’e gelindiğinde Kolçak ordusu Tatar-Başkurt topraklarını işgal etmiştir. 1918 Ağustos ayında Kolçak’a bağlı hareket eden Çekoslovak askerler²⁵ Kazan’ı

²³ İlan edilen bu Cumhuriyet Sovyet literatüründe “Bulakarkası Cumhuriyeti” olarak geçmektedir. B.B. Kalaçev, “K Voprosu ob istorii gosudarstvennogo stroitelstva tatarskoy avtonomnoy sovetskoy sotsialitiçeskoy respubliki”, **B cborne: Respublika Tatarstan: İstoriya gosudarstvennosti v XX-naçale XXI**, Kazan, 2016, s.27; A.A. Tokarev, “Natsionalnoe dvijenie v Rossii: proekt gosudarstvennosti Tatar v 1917-1918 gg.”, **v cborne: Respublika Tatarstan: İstoriya gosudarstvennosti v XX-naçale XXI**, s.23.

²⁴ M. Gimadi, **İstoriya Tatarskoy ASSR**, t.2, Kazan, Tatarskoe knijnoe izdatelstvo, 1960, s.65-66.

²⁵ Daha öncesinde Rus İmparatorluk Ordusunda küçük bir birlik olan Çekoslovak Lejyonu 1917’de kurulmuştur. Lejyondaki askerlerin büyük bölümünü Çekler oluşturmuştur. Bu Lejyon Rusya’daki iç siyasi karışıklık durumundan faydalanmak isteyen İtilaf Devletleri tarafından Kızıl Ordu’ya karşı savaşıması için desteklenmiştir. Bkz: D.V. Saldugeev, “Çehoslovatskiy legion v Rossii”, **Vestnik Çelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta**, 2005, No:2 (18), s.88-98 ve A.N. Valiahmetov, “Çehoslovatskiy legion v Kazanskoy gubernii v 1918 godu. Vospominaniya”, **V mire nauçnih otkritiy**, 2012, No:7-1 (31), s.141-159.

ele geçirip Milletler Halk Komiserliğine bağı Müslümanlardan sorumlu Komiser M. Vahidov’u kurşuna dizerek öldürmüştür. Vahidov’un yerine Mir Sultan Galiyev geçmiştir. Kızıl Ordu 10 Eylül 1918’de Kazan’ı ele geçirmiştir. Bu dönemde Tatarların önemli bir kısmının arzuladığı cumhuriyetin hâlâ kurulamamış olmasının yanı sıra, Sovyet rejiminin idaresi, ekonomi ve din politikası halk için huzursuzluk kaynağı olmuştur.

1917 yılında İç Rusya ve Sibiry Müslüman Türk Tatarları Millet Meclisinde Kazan, Ufa, Samara, Orenburg, Vyatka, Perm ve Simbirska gibi şehirleri içeren ve bu coğrafyadaki Müslüman Türkleri bir çatı altına alacak yaklaşık 220 bin kilometre kareden oluşan İdil-Ural Cumhuriyeti projesi kabul edilmiş ve kuruluş tarihi olarak da 1 Mart 1918 planlanmıştır. Ancak Bolşeviklerin muhalefeti nedeniyle gerçekleştirilemeyen bu proje yerine “Tatar–Başkurt Cumhuriyeti” kurulmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır. Tatar- Başkurt Cumhuriyeti kurulmasına dair yönetmelik Millî Halklar Komiseri Stalin, Rusya Müslümanları Komiseri M. Vahitov ve diğer üyelerin imzaları ile 23 Mart 1918’de yayınlanmıştır. Orta İdil Bölgesi ve Uralların bir kısmını içine alan, yaklaşık alanı 130 bin kilometre kare olması öngörülen Tatar-Başkurt Cumhuriyeti’nin kurulacağı coğrafyanın çok büyük olması, Tatarların diğer Türk halkı Kazaklarla komşu olmalarını, olası Tatar-Başkurt Cumhuriyeti’ne Marilerin ve Çuvaşların da gönüllü olarak dâhil olma isteğı sonucunda Doğı halklarının Sovyetlere karşı birleşme olasılığı Sovyet yönetimi nazarında Tatarlara verilecek büyük bir taviz olarak görülmüş ve Sovyet yönetimi

tarafından bu cumhuriyet oluşumuna Başkurtların itiraz ettiği öne sürülerek²⁶ tasarı 13 Aralık 1919'da iptal edilmiştir.²⁷

Tataristan Cumhuriyeti'nin oluşturulmasına yönelik ilk adım Moskova tarafından 26 Ocak 1920'de Merkez Komitesinin Politbüro toplantısında atılmıştır. Stalin'in katılımıyla Lenin'in kontrolünde Tatar liderleriyle aylarca süren yoğun çalışmaların, hararetli tartışmaların sonucunda 27 Mayıs 1920'de TASSR'nin oluşumuna ilişkin Kararname imzalanmıştır.²⁸ Bu Kararname'ye göre Bütün Rusya İcra Komitesi ve Halk Komiserleri Heyeti tarafından Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin

²⁶ R.M., Raimov, **Obrozovanie Başkirkoy ASSR**, Moskova, İzdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1952 s.174-178 ve **Tsentralnie organı gosudarstvennoy vlasti...** 2017 s.24-28.

²⁷ 23 Mart 1920'de RSFSR'nin Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi Başkurt ASSR'in kurulması hakkındaki kararnameyi yayınlamıştır. B.H. Yuldaşbaeva, **Obrazovanie Başkirkoy avtonomnoy sovetskoy sotsiyalitiçeskoy respubliki**, Ufa, Başknigoizdat, 1959 s.35.

²⁸ 4 Mayıs 1920'de TASSR'in kurulumunu ve sınırlarını belirlemek için J. Stalin, M. Valdimirskiy, S. Kamaney, I. Preobrazhenskiy, Said Galiyev ve Sultan Galiyev'den oluşan komisyon kurulmuştur. [B.İ. Kohanov, **Tatrespública Sovetskoe stroitelstvo v Tatrespública za god 1920-1921**, Kazan, 1922, s.5-6.] Tatar halkının nüfus bütünlüğü mekanik olarak parçalanıp Tataristan sınırları keyfi olarak oluşturulmuştur: 671 bin nüfuslu %62'si Tatar olan Belebeevskiy ve 626 bin nüfuslu %55'i Tatar olan Birsky Tataristan topraklarına dâhil edilmemiştir. **Tsentralnie organı gosudarstvennoy vlasti...** 2017 s.32; **Tatarstan: vehi istorii 1920-2010**, red: R.S. Hakimov, i dr., Kazan, Akademiya nauk Respubliki Tatarstan institut istorii im. Ş. Merjani, 2010, s.6

kurulduğu ilan edilmiştir.²⁹ Kararname Halk Komiserleri Konseyi Başkanı V.I. Lenin, Tüm Rusya'nın Merkez Yürütme Komitesi Başkanı M.I. Kalinin ve Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi Sekreteri olarak Yenukidze tarafından imzalanmıştır. Kararname'nin sekizinci maddesine göre, TASSR sınırları içindeki tüm yetkiler Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi tarafından Said Galiyev başkanlığında oluşturulan Geçici Devrimci Komiteye verilmiştir.³⁰

Cumhuriyet'teki daimî organlar oluşturuluncaya kadar görev yapan bu Komitenin ilk ve ivedi görevi TASSR Birinci Sovyet Kongresini toplamak ve Kararname'nin üçüncü maddesinde belirtilen TASSR halk komiserliklerini oluşturmak olmuştur.³¹ Komite

²⁹ **SU (Sobranie Uzakoneniy)**, 1920, No:51, st: 222; **Obrozovanie SSSR, sbornik dokumentov 1917-1924**, Ed: E.B. Genkina, Moskva, Akademi Nauk SSSR, 1949, s.171-172.

³⁰ Başkanı Said Galiyev olan Geçici Devrimci Komitede bünyesindeki alt görevlendirmeler; A.S. İzyumov gıdadan sorumlu, M.G. Roşal ve A.İ. Dogadov ekonomiden sorumlu, V. İshakov sosyal güvenlikle sorumlu, N.Validov topraktan (araziden) sorumlu, K. Muhtarov sağlıktan sorumlu, A. Almaev de eğitimden sorumlu üye şeklinde olmuştur. Said Galiyev'in karşısında Mir Sultan Galiyev yer almış, ancak Merkezi Sovyet Yönetimi desteği ile Said Galiyev başkan olmuş, Sultan Galiyev'in adaylığı ise Moskova tarafından reddedilmiştir. M. G. Roşal, "O pervıh şagah natsionalnogo camoopredeleniya Tatar", **İstoriceskiy Arhiv**, 1961, No:2, s.157-159; **Tsentralnie organı gosudarstvennoy vlasti:....** s.34-35.

³¹ TASSR'e bağlı bu komiserlikler 1-posta ve telgraf dairesi ile içişleri, 2- adalet, 3- eğitim, 4-sağlık, 5- sosyal güvenlik, 6- tarım, 7- gıda, 8-maliye, 9- çalışma ve iletişim departmanları ile ulusal ekonomi konseyi 10- işçi ve köylü müfettişliği şeklinde olmuştur. Dış ilişkiler ve dış ticaret tamamen RSFSR'nin merkezi organlarının yetki alanında

yetkilerini devredene kadar 28 toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantılarda kalıcı idari organlar oluşturulmuştur. 26 Eylül 1920’de TASSR İşçi Köylü ve Kızıl Ordu Vekilleri Birinci Sovyet Kongresi yapılmış, Kongrede Cumhuriyet’in en yüksek yönetim organı olarak TASSR Merkez Yürütme Komitesi kurulmuştur.³² Ekim-Aralık aylarındaki toplantılarda TASSR Halk Komiserlikleri, komiserliklerin yasal statüleri, görev ve işlevlerini içeren Tüm Tatar Merkez Yürütme Komitesi Yönetmeliği düzenlenmiş ve 3 Aralık 1920’de kabul edilmiştir.³³

kalmıştır. Askerî işlerde de doğrudan en yakın bölge askerî komiserliğine bağlanılmıştır.

Dekretı sovetskoy vlasti, t.8.Moskva, İzdatelstvo političeskoy literaturı, 1976, s.266-267.

³² Kongrede 39’unun tavsiye oy hakkı 309’unun belirleyici oy hakkı olan ve sadece 152 tanesi Müslüman olan 348 üye yer almıştır. 59 kişiden oluşan Merkez Yürütme Kurulu da Said Galiyev, Sultan Galiyev, M.G. Roşal, K.G. Muhtarov, A.I. Dogadov, A. Yu. İzmailov, V. İshakov, E.İ. Weitzer gibi isimlerden oluşmuştur. **Tsentralnie organı gosudarstvennoy vlasti...** s.30-31

³³TASSR anayasası kabul edilene kadar; 1918 RSFSR ve 1924 SSCB Anayasalarına uygun olarak 1920 ve 1924’te TASSR Merkezi Yürütme Komitesi Yönetmelikleri çıkartılmış ve uygulamaya alınmıştır. Bu yönetmeliklere göre Merkez Yürütme Kurulu Prezidiumu (Başkanlığı), Merkez Yürütme Kuruluna karşı sorumlu olmuştur. Merkez Yürütme Kurulu Prezidiumunun Halk Komiserlerinin atanması ve görevden alınması; Kararların uygulanmasını kontrol; Cumhuriyet Halk Komiserleri Konseyinin ve Halk Komiserliklerinin kararlarını durdurma ya da iptal etme gibi yetkileri vardı. F.H. Muhammetşin, “Parlamentarizm v Tatarstane-osnova razvitiya demokratičeskoy i pravovoy gosudarstvennosti respubliki”, **Aktualnie problemı teorii i praktiki konstitutsionnogo sudoproizvostva**, 2020, No:15, s.6.

1. İdari Gelişmeler

1922 yılında SSCB'nin oluşumu sürecinde TASSR'de RSFSR atlanarak doğrudan SSCB'ye bağlanılmak istenmiş; TASSR Halk Komiserleri Başkanı Muhtarov ve Sultan Galiyev gibi önde gelen siyasiler tarafından bu mesele gündeme getirilmiş ancak istenilen sonuç alınamamıştır.³⁴ Öte yandan 1920'lerin ortalarına doğru başlayan anayasa çalışmaları ile oluşturulan -1926 Anayasası olarak da bilinen- taslak anayasa Moskova'dan kabul görmemiş ve akim kalmıştır.³⁵ Bu nedenle TASSR'in ilk anayasası 1937 Anayasası'dır.³⁶ Bu Anayasa'da göre sosyalist idari yapıya sahip TASSR'de

³⁴ TASSR genelinde önemli bir siyasi figür olan Sultan Galiyev, muhtariyet hakları ile ilgili Stalin ile ters düşmesi sonrasında 1923 yılında Komünizmden saparak burjuva milliyetçiliği yapmak, Türkiye ve İran gibi ülkelerle irtibatta olmak suçlamalarıyla tutuklanmış, araya giren başta Muhtarov olmak üzere Tatar devlet adamlarının isteği ile Komünizme yaptığı hizmetlerden ötürü aynı yıl serbest bırakılmıştır. Bu çabaları hem Muhtarov'un hem Galiyev'in Stalin tarafından siyasi arenada hedef alınmasına neden olmuş ve sonraki ilk fırsatta bu isimler makamlarından alınmış, Partiden uzaklaştırılmıştır.

³⁵ TASSR otonom bir cumhuriyet olup önce RSFSR'ye ve RSFSR aracılığıyla da SSCB'ye bağlıdır. TASSR'de oluşturulan Anayasa'nın bu üst devlet yapıları; RSFSR Yüksek Sovyeti tarafından onaylanmadığı sürece hiçbir bağlayıcılığı yoktur. 1926 yılında TASSR Anayasası taslağı kabul edilmiş ancak Rusya Sovyet Federasyonu Sosyalist Cumhuriyeti idari organları bu taslağı reddetmiştir. Devlet ve yargı organlarının nihai olarak yasallaşması ancak 1937 TASSR Anayasası'nda gerçekleştirilmiştir. **Tsentralnie organı gosudarstvennoy vlasti...**, s.44-45.

³⁶ 1937 TASSR Anayasası genel kurallar, devlet aygıtı, en yüksek devlet kurumları, yönetim organları, yerel yönetimler, bütçe, mahkeme ve yargı, vatandaşların temel hak

toplumsal mülkiyet esas alınmıştır. TASSR'in her vatandaşı SSCB ve RSFSR'nin vatandaşı sayıldığından SSCB ve RSFSR Yasaları geçerli olmuştur. Tataristan'da 1937 Anayasası ile birlikte temsili iktidar sistemi değişmiş; yeni halk temsili organı TASSR Yüksek Sovyeti olarak kabul edilmiştir. Bu yeni sistemde dört yılda bir seçilen ve her yıl olağanüstü durumlar dışında sadece iki kere birkaç günlüğüne toplanan Yüksek Sovyet, seçim³⁷ sonrası ilk oturumda bir başkan, iki sekreter ve 14 üyeden oluşan Yüksek Sovyet Prezidiumunu (Başkanlığını)³⁸ seçmiştir. Yüksek Sovyet Prezidiumu da Halk Komiserleri Konseyini oluşturmuştur. TASSR yürütme organı olan Halk Komiserleri

ve görevleri, seçim sistemi, arma bayrak başkent ve anayasa değişikliğini içeren 11 bölüm ve 114 maddeden oluşmuştur.

³⁷ 20 bin kişiye 1 milletvekilinin düştüğü milletvekili seçimleri genel, eşit ve gizli oy esasıyla yapılmaya başlanmıştır. İlk seçimlerde Tataristan genelinde büyük bir seçim hareketliliği yaşanmıştır. Öyle ki 143 seçim bölgesinde 2590 sandıkta yaklaşık 840 bin seçmen oy kullanmıştır. Seçime katılım %98,75 olmuş, Komünist bloğun oy oranı %99,01 olarak gerçekleşmiştir. Seçilen 143 vekilin 77'si Tatar, 48'i Rus 7'si Çuvaş 11'i diğer milletlerden olup; 118'i erkek 25'i kadın olan vekillerin 41'i işçi, 52'si kolektif çiftçi, 50'si aydın ve memur şeklinde olmuştur. F.H. Muhammetşin, 2020, s.6.

³⁸ Yüksek Sovyet Prezidiumunun görev ve yetkileri arasında Yüksek Sovyet oturumlarını toplamak, yasa ve kararnameler çıkarmak, referanduma karar vermek, halk komiserlerini tayin ve görevden almak, gerektiğinde yerel Sovyet kararlarını iptal etmek, araştırma ve denetim komisyonları oluşturmak, gerekli hallerde milletvekili seçimini iptal etmek yer almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: 1937 Anayasası 3. Bölüm madde 19-37.

Konseyi başkan, iki başkan yardımcısı, devlet planlama komisyonu başkanı ve halk komiserlerinden³⁹ oluşmuştur.⁴⁰

TASSR devlet aygıtı Anayasa'nın 13. ve 14. maddesine göre özerk cumhuriyet haklarına sahip RSFSR'nin bir parçası olduğundan devlet gücünü sınırlı bir temelde kullanmıştır. Bu sınırlara devletlerarası ilişkiler, anlaşmalar vb. konuların yanı sıra, askerî işler de dâhildir. Anayasal durum ve ülkenin konumu gereği TASSR Volga Askerî Bölgesinin bir parçası olmuştur. RSFSR Halk Komiserleri Konseyinin 15 Nisan 1918 tarihli “bölge, il, ilçe askerî işler komiserliği” hakkındaki kararına uygun olarak 1920 yılında TASSR Askerî Komiserliği (Tatvoenkomat) ve Kazan İl Askerî Komiserliği kurulmuştur.⁴¹ Bu komiserliğe bağlı olarak askerlik hizmetleri, muafiyet, kurslar, eğitimler, firarla mücadele komisyonu gibi pek çok alt komisyonlar oluşturulmuştur.

23 Ocak 1927'de SSSR'de ardından 10 Şubat 1927'de Tataristan'da amacı işçilere ve köylülere askerî eğitim vererek ülkenin savunma kabiliyetini artırmak olan Savunma, Havacılık ve Kimyevi Yapı Yardım Topluluğu (OSOAVİAHİM) kurulmuştur. Verilen

³⁹ TASSR Halk Komiserleri: gıda endüstrisi, hafif sanayi, tarım, finans, iç ticaret, içişleri, adalet, sağlık, eğitim, yerli endüstri, kamu hizmetleri, sosyal güvenlik, yol idaresi başkanlığı, SSCB yetkili satın alma komitesi, sanat işleri bölüm başkanlığından oluşmuştur. Bkz: 1937 Anayasası 4. Bölüm madde 44.

⁴⁰ Halk Komiserleri Konseyinin görev ve yetkileri arasında komiserliklerin çalışmasını sağlamak, komiserleri yönlendirmek, denetlemek, ulusal ekonomi planı uygulamak için önlemler almak, Cumhuriyet bütçesinin kullanımını sağlamak, kamu düzenini sağlamak vs. yer almıştır. Bkz: 1937 Anayasası 4. Bölüm maddeler: 38-48

⁴¹ **NART** f.r-592. op.1. ed.hr. 180. l.1.

eğitimle askerî teknikle donanımlı, topoğrafya okuyabilen ve paraşütle atlama yapabilen gençler yetiştirmek istenmiştir.⁴²

1926 yılında Kama adıyla gizli bir askerî tank eğitim merkezi kurulmuş, bu okulda Alman tank ve teçhizatları test edilmiş ve paraşütle atlama konusunda bazı Alman subaylar eğitilmiştir. Bu okul daha sonra Osoaviahim Teknik Kursu olarak faaliyet göstermiştir.

2. Sosyo-Politik Gelişmeler

Tatar Türkleri asırlardır büyük bir özlemle daha adil bir idare istemişlerdir. Bolşeviklerin iç savaş sırasında ulusal halklara kendi kaderlerini tayin vaadi Tatarlar arasında da etkili olmuştur. Ancak, ilan edilen Muhtariyet hem coğrafi açıdan hem siyasi yönetim açısından beklentilerin altında kalmıştır. Yetkileri sınırlı olan bu muhtariyet Tatar halkı ve özellikle aydınlarında hayal kırıklığı oluşturmuştur.⁴³ Tataristan halkı için muhtariyet ‘içerik olarak daha geniş, anadilde eğitimi kapsayan, ilmî, hukuki, kültürel, dinî ve ekonomik tedbirler alabilmeyi; bu içeriklere uygun uygulamalarda bulunabilmeyi ve kurumlar oluşturmayı’ kapsamıştır.⁴⁴

⁴² Ağustos ayına kadar Tataristan’da 18.433 kişinin dâhil olduğu 378 topluluk hücresi oluşturulmuştur. Başlangıçta topluluğa katılma yaş alt sınırı 18 iken Tatar Bölge Komitesinin önerisi ile 14 olmuştur. Ekim 1928’de 665 hücrede 25.200 kişi eğitim almıştır.

⁴³ F. Sayfi, **Tatarı do fevralskoy revolyutsii**, Kazan, Trudı Doma Tatarskoy Kulturi, 1930, s.194; S. A. Fayzullin, **Administrativno-territorialnoe ustroystvo Tatarskoy ASSR v 1920-1930-e gg.**, Kazan, Tatarskoe Knijnie izdatelstvo, 2015, s.43.

⁴⁴ T. Davletşin, 2005, s.289.

Ekonomik yıkım, kıtlık ve salgın hastalıkların yaşandığı 1921 yılında TASSR'in ilk hükûmeti büyük ölçüde değişmiştir. Hükûmet Başkanı olan Said Galiyev görevden alınarak⁴⁵ (Kırım ASSR Halk Komiserleri Konseyi Başkanı yapılmış) yerine Sultan Galiyev'e yakınlığı ile bilinen Kaşaf Muhtarov⁴⁶ getirilmiştir. Hükûmetteki diğer isimler arasında Yu. N. Validov (Halk Tarım Komiseri), M. Yu. Brundukov (Halk Eğitim Komiseri) de yer almıştır.

⁴⁵ Said Galiev'in görevden alınmasının ardındaki neden olarak ülkede kıtlık faciası yaşanırken "Sovet" otelinde pencereleri açık tutarak ordu bandosu eşliğinde yaptığı kutlamanın halk arasında yayılıp gazetelere yansımaları gösterilmiştir. T. Biktimirova, "Tataristanda açlık fajigase" **Kazan Utları**. 2013, no:1, b.170.

⁴⁶ Kaşaf Gilfanoviç Muhtarov (1896-1937) Perm Gimnaziyasından mezun olduktan sonra Perm Üniversitesinde tıp okumuştur. İç Savaşta Doğu Cephesinde yer almıştır. TASSR kurulduktan sonra Geçici Devrim Komitesinin bir üyesi ve eski Halk Sağlık Komiseri görevinde bulunmuştur. Said Galiyev görevden alındıktan sonra hükûmet başkanlığına getirilmiştir. Düşünce olarak Sultan Galiyev'e yakınlığı, SSCB'nin kuruluş döneminde TASSR'in konumunun ortak cumhuriyet olarak yeniden değerlendirilmesi ve başkanlık yaptığı dönemdeki millîyetçi sapkınlık taşıyabilecek uygulamaları nedeniyle 1924 yılında görevden alınarak Moskova'ya çekilmiş, 1929 yılında Komünist Parti üyeliğinden ihraç edilene kadar parti bünyesinde faaliyetlerine devam etmiştir. 1931 yılında burjuva millîyetçiliği suçlaması ile tutuklanmış ve 1937 yılında repressiya uygulamaları sırasında tekrar tutuklanmış ve ölüm cezası uygulanmıştır. Bkz: F.G. Kalimullina, "Osnovnie vehi biografii Tatarskogo gosudarstvennogo deyatelya K.G. Muhtarova (1896-1937)", **Sovremennaya nauka: aktualnie problemi teorii i praktiki, seriya: gumanitarnie nauki**, 2020, no:7, s.6-9.

TASSR Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi'nin (ЦИК и CHK TACCP) 25 Haziran 1921 tarihli Kararı ile Tatar dili Rusça ile birlikte devlet dili olarak ilan edilmiştir. Böylece “yerelleştirme/korenizatsiya” politikası çerçevesinde Tatar dili kamuda teşvik edilmeye başlanmıştır.⁴⁷ Tüm mahallî idari birimlerde Tatar dili kursları açılması talimatı Halk Eğitim Komiserliğine verilmiştir.⁴⁸ Yerelleştirme politikası kıtlık döneminde çok ağır seyretmiş, 1922 yılının ikinci yarısından itibaren hız

⁴⁷ K. Muhtarov'un TASSR'in 3. Yılı münasebetiyle yazdığı raporuna göre; bu zamana kadar Tatarlar herhangi bir devlet kurumuna, mahkemeye ya da toprak yönetim komisyonuna gittiğinde anadilini konuşamıyor, konuşsa da anlaşılamıyordu. Rusça bilmek zorundaydı. Kendi dilinde okuryazar olsa dahi bu ona Rusça bilmedikten sonra hiçbir şekilde yardımcı olmuyordu. Tatarlar bu engellemeleri ancak 25 Haziran 1921 tarihli karar ile aştılar “ana dillerini özgür ve eşit kullanma hakkı” aldılar. [K.G. Muhtarov, **Trehletie Avtonomnoy Tatarskoy sotsialitiçeskoy sovetskoy respublikı 25 iyunya 1920-1923**, Kazan, İzdanie Sovnarkoma TSRR, 1923, s.5 ve10.] Rusya Komünist Partisi Tatarstan Bölgesi Sekreteri Morozov'a göre; devlet ile vatandaş arasında iletişim sorunu vardı. Tatarların çok azı Rusça bilmekteydi ve bu yüzden yeni sosyalist ideolojiye uyum sağlayamıyorlardı. Komünizmin inkişafı için bu iletişimsizliği Tatar dilini devlet dili yaparak aşmak mümkündü. Üstelik bu politika halklar arasındaki dostluk ve dayanışmayı güçlendirecek, Tatarların Ruslara güvenini artıracak ve yüzyıllardır süren baskıyla beslenen düşmanlığı ortadan kaldıracaktı. **Sbornik dekretov, postanovleniy, vajneyşih tsirkulyarov i drugih materialov v oblasti realizatsii Tatarskogo yazıka**, Kazan, İzdanie tsentralnoy komissii po realizatsii tatarskogo yazıka pri TSİK TSSR, 1926, s.3-4.

⁴⁸Bu kurslara kayıt önceliği işçilerdeydi. Sonrasında sırayla Sovyet çalışanları ve talepte bulunan diğer kimselerde idi.

kazanmıştır.⁴⁹ Devlet idare organları başta olmak üzere parti teşkilatları, sendikalar, yargı makamlarında daha çok Tatar personel istihdamı çalışmalarının yanı sıra, Tatarca dil kursları yaygınlaştırılmıştır. Tataristan yönetim ve idari birimlerindeki Tatar sayısı hükûmetin gayreti sayesinde önemli bir miktar artırılmıştır.⁵⁰

Öte yandan bilindiği gibi Çarlık zamanında Tatarlar büyük yollar, sanayi merkezleri, nehir kenarları ve en verimli topraklardan uzaklaştırılmış ve bu alanlara Rusların iskânı sağlanmıştır. Tatar yöneticileri bu durumu Tatarlar lehine iyileştirmek ve Tatarları İdil ve Kama kıyıları başta olmak üzere ata topraklarına geri döndürmek⁵¹ için yeniden yerleşim politikası yürütmüştür.⁵² Ancak bu uygulama Moskova'nın rahatsız olması nedeni ile kısa süre içinde durdurulmuştur.

Moskova aslında muhtar cumhuriyetlerin varlığından pek de memnun değildir. Bu muhtar cumhuriyetlerin eli ayağı bağlı sınırlı yetkide olmaları istenmiştir. Moskova

⁴⁹ 1 Haziran 1924 tarihindeki değerlendirmede her iki dili konuşan kalifiye çalışan yetersizliği ve maddi kaynak yetersizliği nedeniyle Tatar dili öğretimi tam olarak yerine getirilememiştir. **Sbornik dekretov, postanovleniy, vajneyşih tsirkulyarov i drugih materialov...**, s.8-9.

⁵⁰ Ayrıntılar için Muhtarov'un kendi dönemini değerlendirdiği raporuna bakınız: K.G. Muhtarov, 1923, s.38; **Desyatiletie Sovetskogo Tatarstana (1920-1930)**, Kazan, Otdel agitatsii i massovih kampaniy Tatobkoma VKP(b), Tatizdat, 1930, s.30 .

⁵¹ Gasım Mansurov'a ait olan bu fikir Tarım Halk Komiseri Yunus Validov tarafından uygulanmıştır. F.A. Raşitov, **İstoriya Tatarskogo naroda s drevneyşih vremen do naşih dnei**, Saratov, 2001, s.230.

⁵² Bu dönemde Kızıl Bayrak, Nariman, Bahçasaray, Novıy Bolgar ve Cengiz gibi Tatarların iskânında olan yeni yerleşim yerleri kurulmuştur. **Tsentralnie organi gosudartsvennoy vlasti.... s.38**

hâkim olduğu topraklarda komünist Sovyet rejimi ve iktidarı tam olarak yerleşene ve düzen oluşturan kadar muhtar cumhuriyetlerin haklarını kullanmalarına pek ses çıkarmamıştır. Ancak Sovyet düzeni kurulup, Lenin'in ölümü sonrası 1924 yılında Stalin'in iktidara gelmesi ile birlikte merkeziyetçi devlet yapısı benimsenerek sınırlı yetkileri olan cumhuriyetlerin ve muhtariyetlerin yetkileri daha da daraltılmıştır.⁵³ Buna karşı fikrî ya da fiilî direnç gösterenler siyasi polis teşkilatı⁵⁴ tarafından tutuklanmış ve

⁵³ TASSR hükûmetleri Moskova'nın isteği doğrultusunda iki-üç yılda bir değişmiş, deneyimli kadrolar dışlanmış ya da ülke dışında görevlendirilmiştir. 1923 kadrosundan hiç kimseye 1929 yılı yönetim kadrosunda önemli herhangi bir görev verilmemiştir. Merkezileşme ve baskı politikası sonucu 1929 yılına gelindiğinde ulusal bir idari yapı ya da bürokrasiden söz etmek artık mümkün değildir. Yönetim ve yönetimdeki kişiler(in erkleri) tamamen merkezin ve bölge komitesinin iradesine bağlanmıştır. Yönetimde liyakat ya da eşitlik yoktur. Örneğin okuma yazma bilmeyen ancak ilk Bolşevik Tatarlardan olan Sibgat Gafurov Bölgesel Kontrol Komisyonunun başında görevlendirilmiştir. Bkz: A. Yu. Habutdinov, "Naçalnıe etapy formirovaniya Tatarskogo upravlençeskogo apparata" **Vestnik Evrazii**, 1999, No:1-2, c.70-71.

⁵⁴ SSSR siyasi polis teşkilatı yapılanması ilk olarak 20 Aralık 1917'de kurulan faaliyet alanı siyasi suçluları ve Devrime karşı olanları tespit edip Devrim Mahkemesine teslim etmek olan Olağanüstü Komisyon (ÇEKA) ile başlamıştır. İç Savaş bittikten sonra ÇEKA'da değişime gidilmiş; 1922 yılında organizasyon yapısı yenilenen ÇEKA'nın adı GPU /OGPU (Devlet Siyasi Direktörlüğü) olarak değişmiştir. Stalin Dönemi'nde etkinliği artan OGPU kolhozlaşma-kolektifleştirme döneminde önemli rol oynamıştır. 10 Temmuz 1934'te NKVD'ye (İçişleri Halk Komiserliği) dönüştürülmüştür. J. Michael Waller, "Russia: Death and Resurrection of KGB" **Demokratziya**, No:3, Summer 2014. s.334; A.V. Kojin, "Politiçeskie byuro kak uçrejdeniya BÇK dlya poluçeniya

cezalandırılmıştır. Stalin iktidarı 1926 yılında Ceza Yasası çıkararak tutuklama ve sürgünlerin yasal kaynağını oluşturmuştur.⁵⁵

Stalin'e karşı muhalefette yer alan Troçki ve yandaşlarıyla olan çekişme 1927'de Troçki'nin sürgüne gönderilmesi ve taraftarlarının Partiden atılması ile sonuçlanmıştır. Tataristan'da 1928 yılında Komünist Partiden Troçki yanlıları atılmış; Sultan Galiyev Troçki yanlısı, Pantürkist olduğu yönünde suçlamalarla tekrar tutuklanmış ve 10 yıl Sibirya'da sürgün cezası almıştır. Ayrıca Moskova'nın isteği üzerine TASSR'de Galiyevciliğin kökünün kazılması için toplumun önde gelen siyasetçileri, aydınları ve sanatkârları tutuklanmış, bunların bir kısmı idam edilmiş bir kısmı hapis cezası bir kısmı da sürgün cezası almıştır.

Bu merkezileşme politikasının ekonomi ayağı olan kolektifleştirme ile toplumun zengin kesimi burjuva temsilcileri, kulaklar ya da nepmanlar (yeni zenginlerler) kolektivizasyon uygulamalarında mülksüzleştirilmişler, tutuklanmışlar, hapis ve sürgün

konfedentsialnoy informatsii o mestoy jiznedeyatelnosti” **Yuridičeskoe obrozovanie i nauka**, 2016, No:4, s. 110-113; N.V. Usmanov, “ ‘Prinimaya vo vnimanie realnuyu pomoş...’ (Çekistı TASSR i Amerikanskaya administratsiya pomoşi 1921-1923 gg.)”, **Eho vekov**, 2017, No:3-4, s.103; L. Viola, “The role of the OGPU in dekulakization, Mass Deportation, and resettlement in 1930”, **The carl back papers in Russian & East European Studies**, (University of Pittsburgh), 2000, No:1406, p.37-38.

⁵⁵ Stalin iktidarı 1926 yılında Ceza Yasası çıkararak tutuklama ve sürgünlerin yasal kaynağını oluşturmuştur. Nitekim bu Ceza Yasası 1930'lu yıllardaki siyasi baskı döneminde ve Dünya Savaşı Döneminde tutuklamaların yasal kaynağı olarak görülmüş; 1934 ve 1941 yıllarında çeşitli eklemeler ve düzenlemeler yapılarak güncellenmiştir. **SU**, No: 30 s.173.

cezaları yanı sıra, idama mahkûm edilmişlerdir.⁵⁶ Ayrıca sosyalist toplum ile örtüşmeyen dinî kurumlar ve dinî temsilciler de bu zorba uygulama ve infazlardan nasibini almıştır.⁵⁷

Toplumdaki farklı fikirleri ve fiilleri kısıtlayarak “ortak Sovyet tipi” oluşturma yönündeki engelleri kaldırmaya yönelik NKVD yoluyla yapılan baskı,⁵⁸ yıldırma ve ceza faaliyetleri; “Büyük Terör”⁵⁹ 1930’lu yılların ortalarında yoğunlaşmış, Tataristan’da

⁵⁶ Hapis ve sürgün cezaları o kadar çok olmuştur ki hapisane kapasiteleri el vermediğinden ve sanayileşmede işçi açığı olduğundan Gulaglar (mahkûmları zorla çalıştırma kampları) oluşturulmuştur.

⁵⁷ 1929-30’da kiliselerin %60’ı kapatılmış, 1937’de rahipler ve diğer din adamlarının %35’i baskı altına alınmış kalanı tutuklanıp sürgün edilmiş, NKVD üçlüsü tarafından din adamlarının %75’i kurşuna dizilmiş, 1942 başında TASSR’de sadece 1 kilise ve 13 cami ayakta kalabilmiştir. A.F. Stepanov, “ ‘Bolşoy terror’ 1937-1938 gg. i pravoslavnoe duhovenstvo: repressii v sovetskom Tatarstane”, **Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya2: İstoriya. İstoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi**, 2010, no: 3(36), s.67-80.

⁵⁸ Bu baskı, kitle bilincine yeni bir ideolojinin işlenmesi için yapılan sosyo-kültürel dönüşüm baskısı olarak nitelendirilebilir. Nitekim NKVD’nin bu sert uygulamaları sanayileşme, kolektifleştirme ve kültürel devrimi kapsayan sosyalist inşa programının en önemli parçası olmuştur.

⁵⁹ Nitekim ÇEKA’nın ve OGPU’nun yöneticilerinden olan Feliks Dzerjinskiy bağlı olduğu kurumun faaliyetlerini örgütlü terör olarak nitelendirmiştir. Araştırmacıların tespitine göre NKVD teröründen SSCB coğrafyasında etkilenmeyen hane kalmamıştır. [Bkz: N.İ Zubov., **F.E. Dzerjinskiy, biyografiya**, Moskva, Politizdat, 1971.] Daha sonra vatan haini ilan edilen Derjinskiy’nin itibarını geri kazanmasına ilişkin çalışmalar yapılmıştır. Bkz: V.N. Pleskaç, “F.E. Dzerjinskiy: Popıtka pereosmisleniya liçnosti

toplumun önde gelen şahsiyetleri millîyetçi sapkın olmaları, burjuva düzenini savunmaları, Sultan Galiyevci olmaları, casusluk faaliyetlerinde bulunmaları, Komünizme karşı olmaları, dinî faaliyetlerde bulunmaları, suçu ya da suçluyu gizlemeleri gibi türlü sebeplerle tutuklanıp cezalandırılarak toplum sindirilmeye çalışılmıştır.

Toplumun haberleşme kaynağı “dil”inin kodu olan alfabesi de komünist yönetimin baskı ve yönlendirmesinden kaçamamıştır. Tatar dili yazımında Arap alfabesi kullanılıyor olup Tatarlar arasında 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Latin alfabesine geçiş fikirleri dillendirilmeye başlanmıştır. Latin alfabesine geçiş için ilk öneri 1911’de şair Sagit Ramiyev’den gelmiştir. 1920’ye gelindiğinde Latin alfabesini isteyenler artmaya başlasa⁶⁰ da çoğunluk yine de Arap kökenli alfabeden yana olmuştur.⁶¹ Tüm

pervogo çekista Rossii”, v **sbornike: problemı zaşıtı prav: istoriya i sovremennost.**

Materialı XIV mejdunarodnoy naučno-praktičeskoy konferentsii, Ed:E.B. Gogolevskaya, Sank-Peterburg, Leningradskiy gosudarstvenniy universitet im. A. S. Puškina, 2020, s.48-53.

⁶⁰ T. Davletşin 2005, s.362.

⁶¹ Hatta bu dönem İlminski’nin oluşturduğu alfabeyi kullanan Hristiyan Tatarlar da ulusal bir eğitim sistemi olması için Arap alfabesine geçişi kabul etmişlerdir. [L. Muhamadeeva, “Periodičeskaya peçat kryaşen v pervoy polovine XX. v.” **Eho vekov**, 2016, No:1-2, s.86; A.N. Grigorev, **Kryaşenler arasında “Yanalif” meselesi**, Kazan, 1927 s.3-10; A.A. Salnikova, D.M. Galiullina, “Tatarskie bukvari na kirillitse: ot bukvary N.İ. İlminskogo do sovetskih učechnikov kontsa 1930-50-h gg.”, **Oteçestvennaya i zarubejnaya pedagogika**, 2013, No: 4(13), s.104 ve H. R. Kurbatov, **Tatar edebi dilinin alfavit hem orfografiyas tarihi**, Kazan, Tatatstan kitap neşriyatı, 1999, b.100-101.] Ayrıca konu ile ilgili olarak bakınız Tataristan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi Tarihi-Politik Dokumanlar 15. Fon 352. dosya.

Türk kökenli halkların zor olan ve dinî çağrışımlar yapan Arap alfabesi yerine Latin alfabesi kökenli tek bir alfabe; “Yanalif” kullanması ve düşük olan okuryazar oranının artırılması propagandasını yerel komünist teşkilatlarla yaptıran Sovyet yönetimi bu konuda baskısını artırmıştır.⁶² Bu dönemde yapılan Bakü Türkoloji Kongresinin ana konusunu da “Yanalif” oluşturmuştur. Kongrede güçlü karşıt görüşler yükselse de çoğunluk “Yanalif”e geçilmesinden yana olmuştur.⁶³ Sonrasında Sovyetler bünyesindeki

⁶² Tatarlar uzun süre Arap alfabesinin değişimini istememişlerdir. Halkın desteği olmadan Merkezin baskısı ve TASSR yönetimin isteği ile alfabe değişmiştir. Tatarlar için Arap alfabesinin kullanılması hem dinî hem millî duyguların birleşimidir. 20. yüzyıl başlarına kadar millet deyince İslam ümmetini kasteden Tatar halkı alfabelerini millî kimliklerinin bir ifadesi bir sembolü olarak görüyorlardı. Daha kolay öğrenilecek, daha medeni olunacak diyerek geçilecek olan “Yanalif” geçmişle bağlantıya çekilen ilk set olup Tatar sosyalistlerinde bu değişim eski burjuva feodal unsurları ile yeni Tatar ulusal kültür bağlantısının kırılması olarak görülüyordu. [**Desyatiletie...** s.28.] Öte yandan 1927 yılında Baki Urmançe, İlyas Alkin, İbragim Bigkulov, Sadri Jelal ve diğer kimselerin olduğu Tatar entelijansiyasından 82 kişi Latin alfabesine geçilmesinde acele edilmemesi gerektiği konusunda bir bildiri yayımlamıştır. [B. Urmançe, **Jivopis. Grafika. Skulptura. Literaturnoe nasledie. K 120-letiyu so dnya rojdeniya hudojnika**, Kazan, Zaman, 2017, s.441-444] Ancak onların fikirleri dikkate alınmamıştır. Üstelik 82’ler bildirisine karşılık Tümbirlik (Bolşevik) Komünist Partisi bir kararname yayınlarak; bildiriye yayınlayan “bir grup partisiz aydının” görüşlerinin Sovyetler Birliği Komünist Partisi’ne yönelik burjuva milliyetçi unsurların artan faaliyetinin bir göstergesi olduğu belirtilmiştir.

⁶³ Bakü Türkoloji Kongresine katılıp sunum yapan ve daha sonra bu düşüncelerini kitaplaştıran Galimjan Şaraf’a göre Arap alfabesi tüm okuryazar nüfusta Latin

alfabesinden daha kolay ve hızlı okunur. Modern pedagojik sistemler uygulandığında Arap alfabesi kullanımı Latin alfabesi kullanımından daha yararlıdır. Basım-dizgide sorun yaşanabilir bu da halledilemeyecek sorun değildir. Arap alfabesi Türk dillerinin pratik yazım ihtiyaçlarını da karşılar. Latin alfabesinin kabulü ile dillerinin bir olmadığı Avrupa dünyası ile herhangi bir kültür birikimi ya da yakınlık teşkil edilemez. Kitle yaşamını etkileyen meselelerde keşke ama sanki ile yola çıkılmamalıdır. Latin alfabesine geçiş aynı zamanda gereksiz ekonomik külfettir. [Ş. Galimjan, **K voprosu o prinyatii dlya tyurksih narodnostey latinskogo şrifta**, Kazan, Krasnyy peçatnik, 1926, s.62-64.] Sovyet Yönetiminin desteğini arkasına alan yeni alfabe taraftarlarından M. Pavloviç'e göre Latin alfabesine geçişle Türk dünyası Avrupa ve Rus bilim adamları ile pratik ve teorik konularda yakınlaşacaktır. Batı dünyasının uğraş alanı olan Türkoloji üzerine dürüst ve ciddi bilim adamları çalışmaya başlayacaktır. Üstelik Arap alfabesi öğrenimi Çince gibi zordur. [**V borbe za noviy Turkskiy alfavit**, Red: M. Pavloviç, Moskva, Nauçnoy assotsiatsii vostokovedeniya pri TSİK SSSR, 1926, s.5-6.] Z. Navşirvanov'a göre ise Tatarların konuştukları dil ile kullandığı Arap alfabesi uyuşmamaktadır. Arap alfabesi yazımı süslü ve özen gerektirdiği için çok zaman alıcıdır. Basım ve dizgide ekstra zaman, enerji ve emek harcamalıdır. Matematikte, geometri, kimya cebir ve fizikte işlemler formüller vs. zorlayıcıdır. Latin alfabesinde bilim ve teknolojinin işaretleri kullanılırken Arap alfabesinin uluslararası bir alfabe işlevi yoktur. Navşirvanov, Z. "Poçemu mı stremimsya pereyti k latinskomu alfavitu" **V borbe za Noviy Turkskiy alfavit**, Red: M. Pavloviç, Moskva, 1926, Nauçnoy assotsiatsii vostokovedeniya pri tsik SSSR. s.47-50

Türk kökenli halklar alfabe değişikliğine gitmek durumunda kalmıştır. Tataristan Cumhuriyeti'nde 1920'lerin sonlarında geçiş dönemi⁶⁴ yaşanmış; 1 Eylül 1927'den itibaren ikinci kademedeki tüm Tatar okullarında ve 1 Eylül 1928'den itibaren de tüm eğitim kurumlarında yeni alfabeyle geçilmiştir.⁶⁵ 1931'de 24 sessiz 9 sesli harften oluşan Yanalif'e geçiş tamamlanmıştır. Bu dönem bazı Tatar aydınları bu alfabe politikasının yeni bir Ruslaştırma hareketi olduğu, nihai olarak Kiril alfabesinin dayatılacağını iddia etmişlerdir.⁶⁶ Nitekim daha yeni alfabenin kullanılmaya başladığı ilk yıllarda Latin alfabesinin Tatar dilini yansıtamadığı, eksik geldiği, çocukların öğrenmede güçlük çektiği gibi pek çok eleştirinin ardından çözümün Kiril alfabesine geçişte olduğu savunulmuştur.⁶⁷ Sovyet yönetimi Tatarlar için Kiril alfabesine geçilmesi kararı aldıktan sonra 15-19 Şubat 1933'te Moskova'da yapılan Kongrede Kiril alfabesine geçiş hazırlıklarına başlanmıştır.⁶⁸

⁶⁴ 1926 yılında Kazan'da başını toplumsalcı yazar F. Sayfi'nin çektiği aralarında Ş. Kamal, M. Fayzullin, G. Nuraybek ve İ. Rameev'in de bulunduğu "Yanalif" topluluğu ve yayınevi kurulmuş; yeni alfabe ile tirajı 1 milyonu bulan 198 kitap basılmıştır. F. A. Raşitov, 2001. Kazan s.241.

⁶⁵ **Yazıkovaya politika v Respublike Tatarstan. Dokumentı i materyalı (20-30-e gg. 20 v.),** red: F.M. Sultanov, Kazan, Magarif, 1998.

⁶⁶ A. Rorlich, **Volga Tatarları**, Çev: Mehmet Süreyya Er, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s.302-303.

⁶⁷ T. Davletşin, 2005, s.366-367.

⁶⁸ Türk Dil Birliği açısından tam bir "kara kış" dönemi olarak görülen "Kirile geçildikten sonraki dönemde zaten az sayıda olan Latin harufatına dayalı neşriyat kütüphanelerden hızla toplatılmıştır. Bugün bile bu dönemin örneklerine ulaşmak çok güçtür..." A.

Yanalif'e geçiş aynı zamanda ateizmi yaygınlaştırmak isteyen Komünistler tarafından dine karşı mücadelede önemli bir silah olarak görölmüştür. Onlar dinden arındırılıp içeriğinde ateizm propagandası yapılan eğitim ve Yanalif sayesinde ortak Sovyet tipinin özelliklerinden olan ateistliğin artacağı kanaati ile hareket etmişlerdir.⁶⁹

Sovyetler genelinde komünist yönetimin ilk yıllarından itibaren ateizm temelinde din politikası uygulanmıştır. 20 Ocak 1918'de vicdan, kilise ve din hürriyeti hakkında yayınlanan kararname ile din ile devlet işleri ayrılmış ve devlet okullarında dinî dersler kaldırılmıştır.⁷⁰ TASSR'de başlangıçta şehir merkezlerindeki Tatar-Müslüman okulları kapatılmış ancak köylerde faaliyetler bir süre daha devam etmiştir. Çocuklara reşit olana kadar dinî eğitim vermek okullarda da camilerde de yasaklanmış ve bunun için komünist gönüllü birlikleri mücadele vermiştir.⁷¹

Gündoğdu, “ Türk Dil Birliğinin Sonbaharı 1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi”, **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafiya Fakültesi Dergisi**, 2014, c.54, sa:2, s.14.

⁶⁹ Nitekim Moskova'da Tatarca yayımlanan “Bilim ve Din”de (Fen hem Din) yer alan “Yanalif ateistlerin belgesidir” sloganı ateistlerin Yanalif'e karşı duruşunu ve sahiplenmesini ortaya koymaktadır. Salnikova A.A. ve Galiullina D. M., “Ot ‘Bezreligioznogo’ k antireligioznomu vospitaniyu Tatarskih şkolnikov v 1920-e – naçale 1930-h gg.: Taktiki i praktiki”, **Vestnik Pravostavhogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya 4: Pedagogika. Psihologiya**. 2020. No 57, s.126.

⁷⁰ N.A. Konstantinov, E.N. Medinskiy, M.F.Şabaeva, **İstoriya pedagogi**, Moskva, Prosveşenie, 1982, s.335. Ateizmi yaygınlaştırmaya çalışan komünist iktidarın hedefinde sadece İslam ve İslam'ın yaşatıldığı, uygulandığı merkezler değıl tüm dinler ve dinî merkezler yer almıştır.

⁷¹ **GART** f.r-1763 op.1 d.155 l.91.

3 Ocak 1923 Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi dinî okulların kapatılması hakkında kararname yayınlamıř⁷² ve 8 şubat 1923 tarihinden itibaren dinî okullar zorla kapatılmıştır. Tüm bunlar olurken Müslümanlığı millî kimliğinden ayrı görmeyen Tatarlar durumdan pek de hoşnut olmamışlardır. Bu durum 1923 yılı Haziran ayında Ufa’da düzenlenen İkinci Tüm Rusya Müslüman Kongresinde dile getirilmiş ve Kongreden sonra 8 Ekim 1923 tarihli SSCB Merkez Yürütme Komitesi ve Halk Komiserleri Konseyi kararı ile Müslüman bölgelere dinî eğitim konusunda küçük tavizler (reşit olanlar, ilk kademe 3. sınıf ve üzerinde olanlar, camilerde ya da özel okul/kurs/evlerde dinî eğitim alabileceklerdi.)⁷³ verilmiştir. Bu tavizler sonrası Tatar köylerinde dinî okullarda eğitim faaliyeti hareketlenmiş, yeni okullar açılmaya bařlanınca⁷⁴ bu duruma ateizmi güçlendirmek isteyen Moskova’dan tepki gelmiştir. Müslümanlara ve dinî eğilimin kuvvetlenmesine karşı en etkili nlem olarak din derslerinin olmadığı Sovyet Tatar okullarının durumunu iyileştirmek, bunun için fon

⁷² İ.R. Minullin, “Musulmanskie obşını v Tatarstane v 1920-1930-e godı”, **Pax Islamica**, 2009, No:1(2), s.89.

⁷³ A.A. Salnikova, D.M. Galiullina, 2020, s.125.

⁷⁴ Çistopol’de Kulakların desteği ile halktan toplanan paralarla altı cami inşa edilip ve beş caminin inşaatına başlandığının yer aldığı OGPU bilgi departmanının Aralık 1937- Ocak 1938 dönemi değerlendirmesinde Müslüman din adamlarının dinî okullar amak, yeni camiler inşa etmek, eskilerini yenilemek için kampanya yürüttüğü, Buinskiy rayonunda mollaların halka dinî okulların açılması gerektiği kampanyası yaptığı da yer almaktadır. Hatta kampanya sırasında Mollaların halka İngiltere örneğini verip yeterince baskı yapılırsa izin alınabileceği söyleminde bulundukları görülmektedir. **TsA FSB RF** f.2 op.5 d.386 l.1-3

oluşturmak ve “Sovyet Tatarı” yetiştirmek öngörülmüştür.⁷⁵ Mayıs 1928’de Bolşeviklerin Tüm Birlik Komünist Partisi Merkez Komitesi Politbürosu Müslüman dinî okulları kapatma kararı almış ve bunu cumhuriyetlerin Merkez Yürütme Komitesi kararlarıyla desteklemeyi teklif etmiş; Otonom Cumhuriyet Komiteleri ve Tüm Rusya Merkez Yürütme Komitesi tarafından dinî eğitimin her türlü organizasyonu yasaklanmıştır.⁷⁶ Toplumu dinden uzak tutmak için her türlü ceza, şiddet ve baskı uygulanmıştır. Din adamlarına büyük zorluklar yaşatılmış, yüksek vergiler ödemeye mecbur bırakılmışlardır. Kutsal yerleri ziyaret, ibadethanelerde faaliyetler, dinî yayınlar vb. her türlü dinî faaliyet durdurulmuştur. Müftü Rızaetdin Fahrettin’in 1936 yılında ölmesi sonrası müftülük makamı önemini kaybetmiş; artık Sovyet yönetimi -1950’ye kadar aralıksız görev yapan- Rasulev Gabdrahman Zaynullov’u müftü olarak atamıştır.⁷⁷ 1930’lardaki müdahaleler sonucu 1065 Müslüman ve 1600 Ortodoks din adamı tutuklanmış ve beşte biri idam edilmiştir.⁷⁸

⁷⁵ M.Z. Tutaev, **Razvitie narodnogo obrazovaniya v Tatarii (1917-1940 gg.)**, Kazan, Tatknigoizdat, 1975, s.56.

⁷⁶ K.K. Ablyazov, **Svetskoe i religioznoe obrazovanie v drevne Tatarstana: 1920-1930 gg.**, dissertatsiya kand. ist. nauk: 07.00.02, Kazan, 2004, s.51.

⁷⁷ Müftülük makamını önemsiz ve fiiliyatta yok hükmüne getirebilmek için NKVD’nin ortaya attığı Panislamizm, yabancı ülkelere ajanlık yapmak, halk düşmalığı yapmak, çocukları sünnet ederek sakatlamak gibi iddialarda bulunulmuş ve onlarca din adamı tutuklanmış, Muhlise Bubi 1936 yılında kurşuna dizilmiş, önde gelen dinî liderler Z. Kamali, J. Abızgildin, Ş. Şaraf vd. 1938 yılında ölümle cezalandırılmıştır. A.G. Galliyanova, **İstoriya tatarstana: tatarskogo naroda. 1917-2013 gg.**, Kazan, KFU, 2014, s.81; B. Sultanbekov, “Kanlı İzler”, **Kazan Utları**, 1994, No:6 (860), s.151.

⁷⁸ A.G. Galliyanova, 2014, s.81-82.

Diğer dinî kurumlar da aynı şekilde tasfiye edilmiş; 1918'den beri büyük mücadeleler veren piskoposluk idaresinin varlığına 1937'de son verilmiştir.

3. Ekonomik Gelişmeler

I. Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan İç Savaşın olumsuz etkileri ile birlikte 1921-22 döneminde yaşanan kıtlık Tataristan ekonomisine ve insan kaynaklarına çok büyük zararlar vermiştir.⁷⁹

1921 yılının bahar ve yaz aylarının çok kurak geçmesi coğrafi konumu ve iklimi gereği sadece Nisan-Ekim döneminde tarım yapılabilen Tataristan'da rekoltenin çok düşük olmasının yanı sıra, bu durum hayvancılığı da olumsuz etkilemiştir. 1921 yılında başlayan, etkisi çok uzun yıllar hissedilen felaketi Tatar Muhtar Cumhuriyeti nüfusunun %70'i derinden yaşamıştır. Kolera ve tifüs gibi salgın hastalıklar yayılmış, ölümler çoğalmış, insanlar arasında yamyamlık vakaları görülmeye başlanmıştır. Açlıkla mücadele için resmî girişimlerde yapılarak yurt dışından yardım taleplerinde bulunulmuştur. İlk yardımlar Avrupa ülkeleri ve Birleşik Amerika'dan gelmiştir.⁸⁰

⁷⁹ S. Bodreev, **Tatarskaya ASSR**, Moskva, izdatelstvo “vlast sovetov” pri prezidume VTSİK, 1932, s.44

⁸⁰ En büyük gıda yardımı Birleşik Amerika'dan gelmiştir. İçinde beş kişilik bir ailenin bir haftalık gıdası (un, pirinç, çay, şeker, yoğunlaştırılmış süt vb) olan her biri 53 kg ağırlığında 10 milyon koli vagonlarla taşınarak insanlara dağıtılmıştır. **GART**, f. r-36, op.2, d.21, l.62. TASSR halkının onlarca yıl unutmadığı Amerikan yardımları Eylül 1921-Temmuz 1923 (iki ülke arasındaki anlaşma feshedilene kadar) Çeka kontrolünde yapılmış, herhangi bir Amerikan propagandasına izin verilmemiştir. [N.V. Usmanov, 2017, s.108-109.] Bu dönemde bağımsızlık mücadelesi Anadolu halkının Kırım ve

Açlıkla başa çıkamayan insanlar evlerini yurtlarını terk etmeye başlamıştır. Hem yaşanan ölümler hem de göçler Tataristan'ın nüfusunun 600 bin kişi kadar (Tatarların %25'i, Rusların %11'i ve diğer unsurların da %15'i oranında) azalmasına neden olmuştur.⁸¹ Yaşanan bu açlık faciası Tataristan ekonomisini bir süreliğine felce uğratmıştır.⁸²

1916 yılına göre %60 daha az alanın ekildiği 1922 yılında “iyi hasat için iyi ekim” kampanyaları yapılarak tarım ön planda tutulmuş; ekilebilecek her alan ekilmeye çalışılmıştır. Köylülerden alınan vergiler azaltılınca ve köylüye eskiye nazaran mahsulü daha serbest tasarruf etme hakkı verilince tarım ekonomisi iyileşme dönemine girmiştir.⁸³

Tataristan'ın ekonomisi genel olarak tarıma dayanmış, Cumhuriyet nüfusunun %89'u tarım ve hayvancılık ile geçimlerini sağlamışlardır. Kıtlik sonrasında tarım yapılan alanlar yıldan yıla artmıştır. Toparlanmaya başlayan tarım ekonomisi verileri 1925-26

Kazan'daki soydaşları için yaptıkları yardımlar hakkında bakınız: N. Köstüklü, “1920’li Yılların Başında Kırım ve Kazan Türklerinin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye’nin Yardımları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, yıl:2011, c:27, sa:80, s.313-315)

⁸¹ Ülke genelinde tarla bitkileri ekimi ve verimi çok düşmüştür. 1921 tahıl üretimi 1909 üretiminin sadece %3,9'u iken 1920 üretiminin ise %20'si olmuştur. S. Bodreev, 1932, s.44

⁸² Tataristan ASSR'in ilk beş yılı “kötü miras” olarak tanımlanan Dünya Savaşı'nın ve İç Savaş'ın olumsuz etkilerinin yanı sıra kıtlığın olumsuzluklarını ortadan kaldırmaya çalışmakla geçmiştir. S. Bodreev, 1932, s.45.

⁸³ 1921-25 yılları arası köylülere yazlık ve kışlık tohum yardımında bulunulmuştur. 1921 yılında 1 milyon 770 bin pud kışlık tohum ve yaklaşık 1 milyon pud yazlık tohum verilmiştir. **Desyatiletie** ... s.22 ve S. Bodreev, 1932, s.45.

döneminde neredeyse Dünya Savaşı öncesindeki seviyeyi yakalamıştır.⁸⁴ Aynı zamanda tarımda verimlilik de artmış: 1920’de desyatina⁸⁵ başına verimi 19 pud⁸⁶ olan çavdarın 1927’deki verim değeri desyatina başına 50,8 pud olurken buğdayda 14 puddan 18 puda, yulafta 15,7 puddan 27,8 puda, karabuğdayda 6,5 puddan 24,7 puda ve patatesten 117 puddan 384 puda yükselmiştir. 1927’de ekilen alan savaş öncesi değerleri yakalayarak 2 milyon desyatınadan fazla olmuştur.⁸⁷

Diğer yandan tarımda makineleşmede değerler yükseliş eğiliminde olmuştur: 1920’de 176 bin olan pulluk sayısı 1926’da 201 bine ve 1920’de 250 bin olan (traktöre takılan) tırmık sayısı 1926 yılında 290 bine çıkmıştır.⁸⁸

Kıtlık yılları hayvancılık için de büyük zorlukların yaşandığı dönem olmuştur. 1922 verilerine göre yük hayvanları sayısı 487 binden 237 bine, sığır sayısı 594 binden 285 bine düşmüştür. Yine bu dönemde küçükbaş hayvan sayısı dört kat azalmıştır.⁸⁹ Hayvancılık ancak 1920’lerin ikinci yarısından itibaren normal seviyelere gelebilmiştir.

⁸⁴ **Posevnie Ploşadi SSSR, Statistiçeskiy Sbornik**, t.1 (v 2t.) Moskova, Gospolitizdat, 1957, s.30.

⁸⁵ Desyatina SSCB coğrafyasında kullanılan arazi ölçü birimidir. 1 desyatina 1.093 hektardır.

⁸⁶ Pud SSCB coğrafyasında kullanılan bir ağırlık ölçme birimidir. 1 pud yaklaşık olarak 16,38 kg’dır.

⁸⁷ TASSR’de 1927’de brüt hububat hasılatı 92.250.000 pud olmuştur ki bu rakam 1920 yılında 28.830.000 pud idi. 1927’de ekilen arazi %5 iken 1929’da %16 olmuştur. 1929 yılında ekilen alan savaş öncesine göre %116 fazla olmuştur. **Desyatiletie ...** s.22-23, S. Bodreev, 1932, s.57

⁸⁸ **Desyatiletie ...** s.22

⁸⁹ S. Bodreev, 1932, s.44 ve **Desyatiletie...** s.20

Örneğin sığır sayısı 1926 verilerine göre ancak 521.500'e yükselebilmektedir. Küçükbaş, büyükbaş ve yük hayvancılığında da durum benzer olmuştur.⁹⁰ 1920'lerin ikinci yarısı olumlu geçmiş, 1929-30 döneminde hayvancılığın gayri safi tarımsal hâsıla içindeki payı son dört yılda %34'ten %40'a yükselmiştir.⁹¹

Sovyet Rusya için ekonomide daha önemli olan alan sanayileşme olduğundan ve sanayileşme konusunda bazı kalemlerde dışa bağımlı olduğu için ithalat yapılması gerekmiştir. İthalat için gerekli döviz çoğu zaman eldeki tarım ürünlerinin dış pazara fazlasıyla satılmasıyla elde edilmiştir. Örneğin 11 Ocak 1930'da Moskova'nın kararı ile sanayileşmedeki döviz ihtiyacı için ek tahıl ihracı gerçekleşmiş, bu da özellikle Orta Volga'da kıtlığa neden olmuştur.⁹² Ek tahıl alımı köylü ve çiftçileri çok zor durumda

⁹⁰ **Desyatiletie...** s.22

⁹¹ **Tatarstan: vehi istorii 1920-2010**, s.9

⁹² Şiddetli gıda sorunu Tataristan'da da oldukça etkili olmuş kayıtlara pek çok yokluk, kıtlık ve ölüm vakası geçmiştir. Çelninskiy, Laişevskiy, Mamadış ve Bugulma gibi yerleşim yerlerinde nüfusun üçte biri kadarı açlıktan etkilenmiştir. Açlık çekenler, yoksul köylüler zaman zaman tahıl fonlarına izinsiz el koymuş, yağmalar yaşanmış ve Sovyetlerin yönetiminden şikâyetçi olanlar artmıştır. [**TsA FSB RF** f.2. op.8. d.336-345.] 1930 yılında nüfusun önemli bir kısmı açlık yaşıyorken TASSR yönetimi yıllık tahıl tedarik planında Merkeze gereğinden fazla tahıl göndermiştir. [**TsA FSB RF** f.2. op.8. d.681. 1.240-241.] 1931 yılı Ekim-Aralık dönemi tahıl alımları sırasında ise yoksul ve orta sınıf köylülere karşı keyfi uygulamalar, aşırılıklar (ahlaksızlıklar, yasadışı uygulama, dayak, işkence vs.) yapılmıştır. Bu nedenlerle bahar mahsullerinde yokluk, kıtlık ve gıda yetersizlikleri yaşanmıştır. Öyle ki TASSR'in pek çok rayonunda insanlar samanla karıştırılmış ağaç kabukları ve ölü hayvan etleri yemiş; pek çok ölüm vakası yaşanmıştır. Halkın çoğu yerde direncine rağmen kolhozlaştırmanın devam ettiği bu dönemde OGPU

bırakmış, yeterli besin bulunamadığından hayvan ölümleri artmıştır. TASSR'in pek çok bölgesinde hayvan sayısında bu dönemde önemli bir azalma yaşanmıştır.

I. Beş Yıllık Plan başlarken Tataristan'da tarım alanlarının verimlilik düzeyi düşüklüğü, periyodik kuraklık, verimsiz tarım uygulamaları, ürünlerde verim istikrarsızlığı ve makineleşme oranının çok az olması gibi pek çok sorunu vardı. Bu sorunların çoğunun üstesinden gelebilmek için çarenin kolektifleşme olduğu öngörülmüş ve Politbüro 5 Ocak 1930'da aldığı kararla Tataristan'ın da dâhil olduğu Orta Volga için kolektifleşmenin tamamlanma süresinin bitişini 1931 baharı olarak kabul etmiştir.⁹³ Kolektif çiftliklerin büyük bölümüne traktör ve makineler verilmiştir. Ancak kolektifleştirmenin şiddet içeren doğası, mülksüzleştirmede yaşanan aşırılıklar, tarımla

raporuna göre kulaklar, din adamları ve diğer Sovyet karşıtı unsurlar kolhozlardaki ekonomik yetersizlikleri ve organizasyon eksiklikleri kullanarak Sovyet karşıtı gösteriler ve eylemlerde bulunmuşlardır. TASSR'de 1931 yılında 52 kitlesel gösteri, 1932 yılı ilk çeyreğinde 31 kitlesel gösteri yapılmıştır. Tüm bunlara karşılık OGPU operasyonları ile 34 rayonda 609 kişi (468'i kulak, 5 Tatar din adamı, 2 Ortodoks din adamı, 39 diğer Sovyet karşıtı unsur, 79 orta sınıf köylü, 6 yoksul köylü) gözaltına alınmıştır. [TsA FSB RF f.2. op.10. d.53. l.1-64]. OGPU verilerine göre 1930 yılında gerçekleşen 548 gösteriye 55.290 kişi katılırken aynı yıl 421 eylem gerçekleşmiştir. [TsA FSB RF f.2. op.8. d.679. l.36-72.] 1932 yılı 1 Ocak-20 Mart döneminde 4.403 adet kolhozdan çıkış vakası yaşanırken bunun %67'sisini Tatar nüfusu oluşturmuştur. 1 Ekim 1931- 1 Nisan 1932 döneminde kolhozdan ayrılma vakası 4429 olarak tespit edilmiştir. TsA FSB RF f.2. op.10. d.53. l.1-64.

⁹³ Kırsal kolektifleştirme süreci 1940'ların ortalarına kadar tamamlanmış; 1945'te ekilen alanların neredeyse tamamı (%99,2'si) kolektif ve devlet çiftliklerinin olmuştur.

Tatarstan: vehi istorii 1920-2010, s.11.

ilgilenen köylünün yükümlülüğünü ve hatta çoğu zaman yükümlülüğünden fazlasını yerine getirmek için çok fazla çalışmak durumunda olması TASSR tarımını derin krizlere sokmuş; nüfusun büyük bölümünü çok yoksullaştırmış ve 3-5 yılda bir tekrarlanan kıtlıklar yaşanmasına neden olmuştur.⁹⁴ Bunlar da ortaya koymaktadır ki Sovyetlerin tarım politikası başarısız olmuş ve bu süreçte sanayileşme için büyük bedel ödeyen köylünün durumu keskin bir şekilde kötüleşmiştir.

Ekonomide yeni sanayi atılımlarına başlamadan evvel şehirlerin ve sanayi bölgelerinin güncel ve gelecekteki elektrik altyapı ve üretim ihtiyacının çözülmesi için GOELRO Planı⁹⁵ çerçevesinde 1920’de Elabuga’da alternatif akım santrali, 1921’de Nurlat, Çistopol, Tetyuşi ve Bugulma’da artel santralleri ve 1922’de Menzelinsk’te elektrik santralleri kurulmuştur.⁹⁶

⁹⁴ OGPU raporuna göre 1934 başından beri TASSR’deki kolektif çiftliklerde insanlar açlıktan gıdasızlıktan ölmeye başlamışlardır. Kolhozlarda idari sorunlar ve mahsul dağıtım sorunları yaşanmıştır. [TsA FSB RF f.3. op.1. d.73. l.248-249.] 1937 yılında da 135’den fazla kolhozda yer yer kıtlıklar, gıda yetersizlikleri ve ölümler yaşanmıştır. TsA FSB RF f.3. op.4. d.307.l.83-86.

⁹⁵ 1918 yılında Sovyetler genelinde yaşanan ekonomik çöküntü karşısında Rusya’nın elektrifikasyonu için devlet planı (GOELRO) hazırlanmış, Lenin tarafından imzalanarak uygulamaya koyulmuştur. Bu plan ile amaçlanan şehirlerin elektrik ihtiyacı için santraller inşa etmek olmuştur. 1920 yılında uygulamaya başlanan planın süresi 15 yıl olarak öngörülmüştür. A. Antruşin, **Raskazi o ruskoy teknike**, Moskva, Molodaya gvardiya, 1950. s.53

⁹⁶ Z.S. Mingaliev, Plan Goelro-Proriv v elektrifikatsii respubliki”, **Energetika Tatarstana**, 2005, No:2, s.101.

1921 yılı sonlarında deri endüstrisi alanında iş yapan Alafuzov fabrikaları dâhil 13 büyük işletme birleştirilerek Tatkojtrest (TASSR Devlet Deri Sanayi Derneği) oluşturulmuş⁹⁷ ve buna benzer şekilde aynı iş kollarındaki işletmeler tek çatı altına alınmaya çalışılmıştır.⁹⁸

Komünist Partinin Aralık 1925'te düzenlenen 14. Kongresinde hızlandırılmış endüstriyellemenin hedeflendiği genel ekonomi politikası oluşturulmuştur. Bu politika çerçevesinde küresel kapitalist ekonominin bir uzantısı olmak yerine ülkeyi tamamen makine ve teçhizat üreticisine dönüştürme yolunda Sovyetler Birliği'ne bağlı her idari birimin görevi olarak endüstriyel katılım vurgulanmıştır.⁹⁹ Bu yeni sanayi rotası, ekonomik veriler açısından daha yeni yeni toparlamaya başlayan Tataristan için zorlu bir endüstrileşme sürecinin başlangıcı olmuştur. Zira bu dönem Tataristan'ın sanayi atılımı yetecek parası yoktur. Tataristan'da hâlihazırda çalışan ağır sanayi kolları kârı çok cüzi

⁹⁷ O. G. Kolomıts **NEP v promışlennosti Tatarskoy respubliki, 1921-1926 gg:** dissertatsiya kandidata istoričeskih nauk, Kazan, 1995, s.68; **İstoriya Kazani** t.2, Kazan, Tatknigoizdat, 1991, s.75. Bu derneğin faaliyetlerine 1934 yılında son verilmiştir. A.R. Gapsalamov, “Sistema Upravleniya Promışlennostyu v gg.NEPA: İstoriya Stanovleniya Trestov Tatarskoy ASSR”, **Gumaniternie i Sotsialne Nauki**, 2013, no:22, s.12.

⁹⁸ 1921'de TASSR genelindeki elektrik santralleri “Tatelectro” adı altında birleştirilmiştir. Z.S. Mingaliev, “Elektroenergetika našego kraya fotografiyah i şifrah”, **Energetika Tatarstana**, 2011, No:2 (22), s.74.

⁹⁹ K. A Sajin ve A.M. Nalimov, “Tatariya – respublika vısokorazvitoy promışlennosti”, **Trudı Kazanskovo himiko-tehnologičeskovo universiteta im., Kazan, S.M. Kirova**, 1960, s.111; **KPSS v rezolyutsiyah, 1970 – KPSS v revolyutsiyah i reşeniyah sezdov, konferentsiy i plenumov TsK.** – t. 3. – Moskva, Politizdat. 1970, s. 245.

rakamlardadır. Zorunlu sanayi rotası ağır sanayide hareketlenme sağlasa da Tataristan’da beklentilerin gerisinde bir endüstriyel gelişme kaydetmiştir¹⁰⁰.

Hızlandırılmış büyüme niyetine dayalı ekonomik kalkınmanın içeriği yeni fabrika ve tesislerin açılması dışında eskilerin donanım ve modernizasyonu olmuştur. Konumu itibarıyla sahip olduğu su kaynakları, doğal kaynakları, ticari bölgelere olan yakınlığı, bu bölgelerle ulaşımın çeşitliliği ve kolaylığı gibi avantajları olan Tataristan’ın sanayileşmesine ivme kazandıran avantajları vardı. Ancak tüm bu avantajlara rağmen Tataristan ekonomisi için hedeflenen büyümenin gerisinde kalınmasına neden olan genel sorunlar teknolojik olarak geri kalmışlık ve maddi olanaksızlıkların dışında kalifiye işçi/personel ve mühendis kadrolarının yetersizliği olmuştur.¹⁰¹ Tüm bu olumsuzluklara rağmen Tataristan’ın kökü çok gerilere giden ticari tarihi ve 19. yüzyılın sonunda başlayan hafif sanayi kolları bu dönem bölge ekonomisinin lokomotif olmuştur. Örneğin “yumuşak altın” olarak nitelendirilen kürk ticareti eskiden olduğu gibi hammadde satışı yerine işlenip büyük bölümünün ihraç edildiği 1920’li yıllarda önemli bir gelir kaynağı olmuş ve artan ihtiyaç nispetinde yeni fabrikalar kurulmuştur.¹⁰²

¹⁰⁰ 1926 yılı öncesinde Tataristan ağır sanayisi zararına çalışmıştır. 1926-1927 döneminde elde edilen kar sadece 4,6 milyon ruble olmuştur. 1927-28 dönemine gelindiğinde ise ağır sanayi endüstriyel brüt üretimi I. Dünya Savaşı öncesine göre %120 büyümüştür. Nazipova, K., a.g.m., s.292

¹⁰¹ I. Tagirov, **Istoriya natsionalnoy gosudartvennosti naroda i Tatarstana**, Kazan, Tatknigoizdat, 2008, s.241-256.

¹⁰² Yu. S. Komissarenko, **Skaz o kazanskikh mehovşikax**, Kazan, Tatknigoizdat, 1974, p. 57. Bu fabrika bir bölümü müze olmakla beraber hâlâ işleyişine devam etmektedir. (Muzey Kazanskoy Mehovoy Fabriki “Melita”) Bkz: haber <https://www.tatar->

Öte yandan bu dönem kürk gibi iyi gelir getiren bir diğer endüstri kolu yaklaşık %70'i ihraç edilen kereste ve kâğıdın başı çektiği orman ürünleri olmuştur. Bu endüstri dalında da yeni fabrikalar kurulmuştur. 1926 yılı sonlarında Moskova-Kazan demiryolu Vasilevo istasyonunda bir kereste fabrikası; 1929'da Zelenodolsk şehrinde 3 No'lu Volga Kontraplak Fabrikası; Naberejnaya Svyajk, Çallı ve Aleksevskiy rayonda kereste fabrikaları kurulmuştur.¹⁰³ Bu fabrikaların ürünlerinin çoğu ihraç edilmiştir.

TASSR Kuruluş Kararnamesi ile ticarete doğrudan RSFSR'nin merkezi organlarına bağlı olduğu için ticari kârın büyük bölümü de doğrudan RSFSR'in ilgili organlarına kalmaktaydı. Bu bakımdan Tataristan ekonomisinin elde ettiği gelirin çoğu Tataristan'a kalmamış ve Tataristan için harcanmamıştır.

I. Beş Yıllık Planın hemen öncesinde Tataristan ekonomisinde endüstrinin oranı üçte bir kadar olmuştur.¹⁰⁴ Ekonomi planının uygulanması ile tarımın, sanayinin ve özellikle ağır sanayinin hızla gelişmesi beklenmiştir. Bunun için yüksek kalkınma oranları hedeflenmiş ve bu hedeflere ulaşmak için programlamalar yapılmıştır. Tataristan'da bu plan birkaç kez büyüme oranı artırılarak revize edilmiş ve son olarak Aralık 1929'da onaylanarak kanunlaştırılmıştır.

inform.ru/news/v-istoricheskoy-chasti-kazani-proveli-ekskursiyu-po-mehovoy-fabrike
(Erişim tarihi 15.05.2023)

¹⁰³ **Рабoчий класс Татарии (1861-1980гг.)**, редкол.: З.İ. Gilmanov, i dr., Kazan, Tatknigoizdat, 1981, s.168-170.

¹⁰⁴ NART, f. R-100, op.4, d.1096, l.103.

Plan dâhilinde Tataristan'da 86,6 milyon ruble yatırımla 26 fabrika inşası öngörülmüştür. Bu dönemde kimya sanayi;¹⁰⁵ tekstil, cam, kâğıt ve deri gibi diğer sanayi kollarına destek vererek büyümüştür.¹⁰⁶ İlk beş yıllık dönemde Tataristan'ın evvelden gelen giyim, ayakkabı, keçe gibi el sanatları ve atölye ürünleri büyük mekanize sanayi kollarına dönüşmeye başlamıştır. Tataristan'ın Rusya genelinde giyim sanayindeki payı 1932 yılında %7,5 olurken, ketende %9,2, yağda %3,5 olmuştur.¹⁰⁷ Öte yandan 1932'de Tataristan'da 1.646.000 çift keçe çizme üretilerek SSCB üretiminin %34,5'i gerçekleştirilmiştir. Yine bu dönemde orman endüstrisi Tataristan'da önemli bir gelişim kaydederek SSCB'nin önde gelen orman endüstrisi üretim merkezlerinden biri olmaya devam etmiştir.¹⁰⁸

Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen yine de Tataristan'da beklenen sanayi gelişim oranı tutturulamamış; hatta Rusya ortalamasının altında kalınmıştır. Ama bu dönemde katgüt fabrikası, keçe ayakkabı fabrikası, kürk fabrikaları, Spartak, Çekiç ve Orak

¹⁰⁵ Tataristan'da kimya sanayinde Bondyuzhsky fabrikasının ayrı bir yeri vardır. Bu kimya fabrikası Rusya'nın en eski kimya fabrikasıdır. Tataristan bölge komitesi bu fabrikanın tasfiyesini istemiş ancak personelleri buna izin vermemiş, sonrasında 1929-30 döneminde verimliliği 1,5 kat artırmışlardır. Krasnaya Tatarya'da yazılana göre 1930 yılı sonunda en iyi 11 şirketten biri olmuştur. **Krasnaya Tatariya**, 1988, 28 Avgusta, s.1. Fabrika hakkında bkz <https://mendelevsk.tatarstan.ru/zavod-vchera-segodnya-zavtra.htm> (Erişim tarihi: 21.05.2022)

¹⁰⁶ **RGAE, F.4372. Op. 9, D.1049. l.61.**

¹⁰⁷ **RGAE, F.4372. Op. 31. D.1928, l.113.**

¹⁰⁸ **Dostijeniya Tatarskoy ASSR k 50-letiyu Sovetskoy vlasti**, stat. Sbornik, Kazan, Statistika, 1967, s.16.

fabrikası gibi onlarca yeni fabrika kurulmuştur: Ayrıca 60 kadar da orta düzey sanayi işletmesi açılmıştır.

Kapasite artıran fabrikaların yanı sıra, yenilerinin de açılması ile birlikte ortaya çıkan enerji ihtiyacını karşılamaya yönelik girişimlerde bulunulmuş, Orta Kaban'da 36 barda 45-50 ton buhar üreten 5 kazanlı sisteme sahip Kazan 1 No'lu termik santralinin (KAZGRES) inşasına 1928 yılında başlanmıştır. İnşa sürecinde yaşanan ekonomik ve teknik sıkıntılar öncelikle yurt dışından uzman getirilip makineler konusunda teknik destek alınarak, inşaat için ek ödenekler çıkarılarak ve halkın gönüllü çalışması ile aşılmış; santral 1933 yılında devreye girmiştir.

Bu dönemde sanayileşme için işçi yarışları, en iyi kurum yarışması, en başarılı fabrika yarışları gibi yarışmalar ve ödüllendirilmeleri içeren yoğun rekabet ortamı oluşturulmuş, işgücü verimliliğinin artırılmasına çalışılmış, ürünlerin üretim sürecinde maliyetler düşürülmüş, israf azaltılmıştır.¹⁰⁹ İlk Beş Yıllık Plan ile hem hafif hem ağır sanayide büyüme yaşanmış, bunun ülke ekonomisine bir miktar katkısı olmuş ve buradan gelen paralar ülkenin kalkınması için kullanılmaya çalışılmıştır.

Ayrıca 1932'de Tataristan'da bu Beş Yıllık Planda olmayan uçak üretim tesisi, film yapım fabrikası, kauçuk fabrikası gibi inşaat projeleri yapılmıştır.

Bu dönem her ne kadar sanayi atılımları yapılsa da kalifiye işçi ve mühendis bulmakta güçlükler yaşanmıştır.¹¹⁰ Bu güçlükler yeni okullar, enstitüler ve kurslarla

¹⁰⁹ **Raboçiy klass tatarii 1981** s.186–194; **İstoriya Kazani**, 1991, s.127–133.

¹¹⁰ **Raboçiy klass tatarii 1981**, s.177

çözölmeye çalışılmıştır. Bu okul, enstitü ve kurslardan mezun olanlar işgücüne önemli katkılar sağlamıştır.¹¹¹

1933 yılı ile cumhuriyetlerdeki hızlandırılmış sanayileşmenin devam ettirilmesinin amaçlandığı II. Beş Yıllık Ekonomik Kalkınma Planı uygulanmaya başlanmıştır. Plan dâhilinde Tataristan'ın SSCB'nin güçlü sanayi bölgelerinden biri olması öngörölmüştür.¹¹²

II. Beş Yıllık Dönemde Tataristan'ın ulusal ekonomik ve kültürel inşası için 1 milyar 87 milyon ruble harcanmıştır.¹¹³ iki güçlü termik santral inşa edilmiştir. iki tanesi gemi tamirhanesi olmak üzere makine mühendisliği tesisleri, tarım makineleri tesisleri, metal işleme tesisleri, sentetik kauçuk fabrikası kurulmuştur.

2 Mayıs 1932'de Kazan havacılık tesisi "Kazmaşstroy"un («Казмашстрой»)¹¹⁴ inşaatına Karavayevskiy'de "tüm Tataristan Kazmastroy'u inşa ediyor" sloganıyla başlanmıştır. SSCB'nin önde gelen mühendislerinin yanı sıra, yurt dışından da mühendisler ve işçiler projede yer almışlardır. Tesis iki fabrikanın entegrasyonu şeklinde yapılmıştır. Fabrikalarda motor üretimi, pervane, bağlantılar ve diğer uçak parçaları ile

¹¹¹ 1930'ların başına gelindiğinde Kazan'da enerji, kimya, inşaat, orman ve uçak mühendislikleri üzerine faaliyet gösteren altı adet yüksek teknik enstitü ve teknik okullar vardı. **İstoriya Kazani**, 1991, 148-149.

¹¹² **RGAE F.4372, Op.31, d.1928, l.110.**

¹¹³ Sanayi yatırımları için harcanan tutar 703,2 milyon ruble olmuştur. **İndustrializatsiya TASSR**, 1968, s.477-478.

¹¹⁴ Bkz: <http://kazan-journal.ru/news/mashina-vremeni/kazmash-istoriya-razvitiya?> (Erişim tarihi 22.05.2022) inşası hk: <https://m.realnoevremya.ru/articles/156160-fotomarafon-100-letie-tassr-stroitelstvo-kazmashstroya-1932-god> (Erişim Tarihi 10.05.2022)

gövde yapılmış ve montajlanmıştır. İnşaat biter bitmez tesis faaliyete geçmiş ve tesiste 1937 yılında TB-3 bombardıman uçağı onarımları yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu fabrikaların mühendis ve işçi ihtiyacını karşılamak için 1932 yılında aerodinamik ve uçak imalatı olmak üzere iki bölümü olan Kazan Uçak Enstitüsü kurulmuştur.

Bu dönemde Tataristan'da Beş Yıllık Ekonomik Planlarda olmayan “şok inşaat projeleri” kategorisinde yer alan bir dizi yatırım da yapılmıştır. Bunlardan biri 30 Nisan 1933 tarihinde SSCB Halk Komiserler Konseyi tarafından alınan kararla kurulan Kazan Film ve Fotoğraf Kombinası olmuştur. Fabrikanın yıllık kapasitesi 250 milyon metre film olarak öngörülmüştür. SSCB’de bu alandaki diğer iki fabrikada (Şostok ve Pereslav fabrikalarında) bu rakam yıllık 70 milyon metre idi.¹¹⁵ Kazan Film ve Fotoğraf Kompleksinde üretilen filmler kalite olarak bu iki fabrikanın çok gerisinde kalmıştır. Fabrikanın Adı 1935 yılında Kuybişev olarak değiştirilmiştir. Üretime 1936 yılında başlayan fabrikada sinema, pozitif ve negatif fotoğraf filmleri ile birlikte röntgen (X-ray) filmleri üretilmiştir.

Beş Yıllık Ekonomik Planlarda olmayan bir diğer yatırım da daktilo üretmek için kurulan Pişmaş fabrikası olmuştur.¹¹⁶

¹¹⁵ TsGA İPD RT. F. R-732, Op.1, d.2750, l.520. 1941 yılında savaş nedeniyle devlet film fonu arşivi bu fabrikaya taşınmıştır. Moskova önünde Almanların yenilgisi (Razgrom nemetskih voysk pod Moskvoy) tarihi filminde bu fabrikanın filmleri kullanılmıştır. 14 Nisan 1944’te fabrikaya Kızıl Bayrak nişanı verilmiştir. <https://www.history-map.world/article-56/>

Günümüzde tasma adıyla üretime devam etmektedir. https://tasma.ru/upload/all_history.pdf?ysclid=l3immb04ih (erişim tarihi 18.03.2023)

¹¹⁶ Bu fabrikanın tasarımında ilk Sovyet daktilosunun tasarımcısı -endüstriyi incelemek üzere Amerika’ya gitmiş ve incelemelerde bulunmuş- G. A. Elizarova görev almıştır. İlk

Temelleri 1931’de atılan Kazan Sentetik Kauçuk Fabrikası II. Beş Yıllık Plan Döneminde tamamlandığında Kazan’ın 4. Sentetik kauçuk fabrikası olmuştur.¹¹⁷

1930’ların ikinci yarısı SSCB ekonomisi için de TASSR ekonomisi için de Stahanovcu hareket¹¹⁸ gibi yenilikçi hareketlerin ortaya çıktığı ve ivme kazandığı bir

Latin alfabeli Tatar daktilosu “Yanalif” dâhil bu fabrikada SSCB milletlerinin 42 dilinde yılda 6 bin daktilo üretilmiştir. 1939 yılı sonuna gelindiğinde fabrikada 30 binden fazla daktilo üretilmiştir. 23.05.2022 <https://pastvu.com/p/861604> (Erişim Tarihi 23.05.2022) 1940 yılından itibaren bu fabrikada “progress” adlı daktilo üretilmeye başlanmıştır. Bu model daktilo dönemin uzmanlarına göre ülkenin en iyisi olmuştur. **Raboçiy klass Tatari**, s.208.

¹¹⁷ Yaroslavl, Efemov ve Varonej’den sonraki 4. Sentetik kauçuk fabrikası olmuştur. Tesisin inşasına 1932 yılı başında başlansa da ekonomik zorluklar ve yetersiz ödeneklerden kaynaklı olarak inşaat biraz uzun sürmüştür. İşçilerin özverili çalışması sayesinde 1934 yılında tesisin ana atölyesi tamamlanmıştır. 1935’te fabrikanın adı Kirov Sentetik Kauçuk fabrikası olmuştur. 1936 yılında faaliyete geçse de tesisin inşaatı 1940 yılında tamamlanmıştır. İlk üç fabrikadaki deneyim bu fabrikada çok işe yaramış; diğer üçüne nazaran bu fabrikanın makineleri Sovyet yapımı yerli üretim kullanılmıştır. Bu fabrikalar ülkeyi dışarıdan pahalı kauçuk almaktan kurtarmakla kalmamış özellikle İkinci Dünya Savaşı’nda cephenin ihtiyacını karşılayarak çok önemli işler yapmıştır. Günümüzde de üretimine devam etmektedir.

https://www.ruscable.ru/article/istoriya_kazanskogo_zavoda_sk/?ysclid=l8oxwjkcix290841046 (Erişim tarihi: 23.05.2022)

¹¹⁸ Bu harekete adını veren Aleksey Grigoreviç Stahanov 1935 yılı 31 Ağustos’unda Donetsk’te -5 saat 45 dakikada 102 ton kömür çıkararak ve aynı yılın Eylül ayında da tek vardiyada 227 ton kömür çıkartarak- dünya rekoru kırmıştır. Komünist Partisi

dönem olmuştur. Bu yeni ekonomi hareketinin özü işçilerden rekabetçi yöntemler ile çalışma süresini yoğun kullanarak daha fazla verim elde etmek suretiyle önceden hedeflenen üretimden fazlasını gerçekleştirmek olmuştur. Bu hareket Tataristan işçileri arasında da benimsenmiş¹¹⁹ II. Beş Yıllık Plan Döneminde çeşitli sanayi kollarındaki verimliliğin artmasına katkıda bulunmuştur.

4. Sosyal ve Kültürel Gelişmeler

SSSR’de ve doğal olarak SSSR’in bir parçası olan TASSR’de Sosyalist Devrim sonrası yeni ideolojinin kitle bilincine işlenmesi için sosyo-kültürel bir dönüşüm içine girilmiştir. Sovyet topraklarında sosyalizm inşa programı çerçevesinde ülkenin sanayileşmesi ve tarımın kolektifleştirilmesinin ardından üçüncü aşama kültür devrimi olmuştur. Kültür devrimiyle komünist ideolojiye inanlar ve komünist yaşamaya çalışanlar topluluğu oluşturmak hedeflenmiştir.

Sosyo-kültürel dönüşüm çerçevesinde genel olarak ateizm, eğitim sisteminin yenilenmesi, alfabe reformları, resmî ideolojiye hizmet eden süreli basın yayın

Stahanov’a propaganda ve maddi destek sağlamış ve bu hareket kısa sürede tüm SSCB topraklarına yayılmıştır. Sovyet yönetimi ve basını tarafından örnek maden işçisi olarak gösterilmiştir. Stahanovcu hareket için bkz: **Raboçiy klass Tatari**, s.222–232.

¹¹⁹Bu harekete dâhil olanlara Stahanovit denmiştir. Tataristan’da 1935’te ilk Stahanovitler çıkmış sonrasında büyük bir hızla yayılmıştır. 1940 yılı başında Tataristan’da 31.586 Stahanovit varken bunların payı, 1941 yılı ve savaş döneminde artmaya devam etmiştir. [**Raboçiy klass Tatari**, s.227-232.] Bu hareket savaştan sonra ivme kaybetmeye başlamış ve 1950’lerin sonlarında artık sönmüştür.

faaliyetleri,¹²⁰ toplumsal geleneksel öğelerin dışlanarak suni gelenekler oluşturulması gibi faaliyetlerde bulunulmuştur.¹²¹

Kültür devrimi ile halk eğitim sistemi kökten değişmiş, eğitimde çeşitlilik ortadan kaldırılmış, dinî öğeler ve geleneklerden arındırılan eğitim herkese açık, karma ve ücretsiz olmuştur.¹²² Yükseköğretim öncesi okullar iki aşamadan oluşmuştur. İlk aşama

¹²⁰ Ekim Devrimi'nden hemen sonra Kazan'ın hemen her rayonunda Sovyet basını görünmeye başlanmış, 1920'lerin başında finansal durum nedeniyle 1/3 oranında yayınlar azalmış olsa da 1926 yılında Komünist Parti Tataristan Bölge Komitesi'nin Jitekçe adlı, 1928 yılında TASSR Merkez Yürütme Komitesi'nin Tataristan Sovetleri adlı Rusça ve Tatar dilinde yayınları çıkmaya başlamıştır. Yine bu yıllarda militan ateist dergiler, kadın dergileri ve kolhoz gençlik dergileri yayınlanmıştır. Öte yandan dönemin en yüksek tirajlı yayınları propaganda ve bilgilendirme işlevi gören duvar gazeteleri olmuştur. R.A. Aynutdinov, Z.Z. Gilazev “Osnovnye Etapy istorii tatarskoy pressy gorodov Tatarstana”, v sbor.: **İstoriya Rossii i Tatarstana: itogi i perspektivy entsiklopedičeskiy issledovaniy. Sbornik statey itogovoy nauçnoy konferentsii nauçnih sotrudnikov İnstituta tatarskoy entsiklopedii i regionovedeniya AN RT**, İnstitut tatarskoy entsiklopedii i regionovedeniya Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2018, s.12-14.

¹²¹ 23 Şubat İşçi ve Köylü Kızıl Ordu Günü, 8 Mart Dünya Kadınlar Günü, 1 Mayıs Uluslararası İşçi Dayanışma Günü gibi günler özel bir algoritma ile üretilmiş aktif sosyalist yaşam ve bu yaşamın sürekli kontrolü için tasarlanmış tatil günleridir. A. G. Galliyanova, 2014, s.84.

¹²² K. Muhtarov 1923'te yayınlanan TASSR'in 3. Yılıni değerlendirdiği raporunda eğitimin durumu ile ilgili olarak şu ifadeye yer vermiştir: “yüzyıllar boyunca din adamlarının ve dinsel aldatmacanın münhasıran etkisi altında kalan Tatar kitleleri gerçek bir laik eğitime anadilinde başladı” K. G. Muhtarov, 1923, s.10.

8-13 yaş arası çocukların gittiği beş yıl süren ilköğretim ve ikinci aşama 13-17 yaş arası öğrencilerin gittiği dört yıllık ortaöğretim şeklinde oluşturulmuştur. 1934 yılında ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. 1926 yılında yaklaşık yarısı Tatar olan 250 bin kadar öğrencinin okuduğu 2000 kadar okul varken 1940 yılında yaklaşık yarısı Tatar olan 540 binden fazla öğrencinin okuduğu 3500 kadar okulda eğitim ve öğretim faaliyetinde bulunulmuştur. Yüzyılın başında oldukça düşük olan okuryazarlık oranı Tataristan’da alfabe reformu yaşanmasına rağmen 1930’ların sonunda %90’a ulaşmıştır.¹²³

Ayrıca torna, tesisat, inşaat, matbaa, deri gibi alanlarda eğitim veren meslek ve işçi okulları da açılmıştır.¹²⁴ 19. yüzyıl başında açılan Kazan Devlet Üniversitesinin yanına yeni enstitüler ve fakülteler açılmıştır. Bunların en önemlilerinden biri 1939 yılında açılan Tatar Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsü olmuştur.

Dönem itibariyle Tataristan’da matematik alanında “yoğunluk ve Galois teorisi”ni ortaya koyan Nikolas Çebotarev, “roket teorileri” üzerinde çalışan M.Ş. Aminova, “radyo spektroskopisi” alanında çalışan E.K. Zayovski, “elastik ince kabuk yöntemi” konusunda çalışan N.M. Muştari, “organosfosfor bileşikler” üzerinde çalışan baba-oğul Arbuzovlar ve tıp alanında anestezi yöntemi olarak “Novokain Blokajı” ile dünyaca ünlü A.V. Vişneskiy öne çıkan bilim adamları olmuştur.

¹²³ A.G. Galliyanova, 2014, s.120-122. 1925-26 döneminde 1510’u Tatar olan toplam 3199 öğretmen, 1926-27 döneminde 1771’i Tatar olan 3418 öğretmen ve 1927-28 döneminde 1883’ü Tatar olan 3699 öğretmen görev yapmıştır. B. K. Şnepp, **Kratkiy sbornik kraevogo materiala po voprosam**, Kazan, Tatizdat, 1929, s.63.

¹²⁴ Örneğin 1935 yılında 4.681’i (% 43’ü) Tatar olan 10.815 öğrencinin 5571’i teknik okullarda, 1703’ü mesleki okullarda /ustabaşılık kurslarında ve 1299’u da kişisel teknik bilgi veren kurslarda eğitim görmüştür. **Raboçiy klass tatarii** s.181.

Tarihi filoloji, tarih ve Türkoloji alanlarında da önemli çalışmalar yapılmıştır. 1920'lerin başında Ali Rahim, Aziz Gubaydullin ve Cemaletdin Velidi'nin Tatar edebiyatı tarihi eserleri ve Mihail Hudyakov'un Kazan Hanlığı Tarihi hakkındaki eseri dönemin önemli kaynaklarındandır. Şehabettin Mercani'nin başlattığı tarih araştırmaları 20. yüzyılın başlarında İzler adlı birkaç ciltten oluşan bibliyografik tarih kitapları ile Rızaetdin Fahrettin, Bulgar Tarihi ve Kazan Tarihi kitapları ile Gaynetdin Ehmerov, Sibirya Tarihi, Kazan Hanlığı ve Süyümbike kitapları ile Hadi Atlasi¹²⁵ tarafından devam ettirilmiştir.¹²⁶

¹²⁵ Hadi Miftahutdinov Atlasi 1898 yılında günümüzdeki adıyla Drojjanovski rayonda dünyaya gelmiş, medrese eğitimi aldıktan sonra Orenburg Kargalı'daki öğretmen okulunda okumuş ve memleketine dönüp öğretmenliğe başlamıştır. Usûl-i Cedid'in uygulayıcılarından olmuştur. II. Duma'ya vekil seçilmiş, Çarlığın zorunlu Rusça öğretimine karşı çıkmış bu nedenle hapis cezası almıştır. Tatar Türklerinin siyasi mücadelelerinde aktif rol almıştır. Tarihçi kimliği ön plana çıkan H. Atlasi Kazan Hanlığı tarihi, Sibir tarihi ve Süyümbike hakkında önemli eserler vermiştir. 1929 yılında Sultan Galiyev gibi milliyetçi sapkın olmakla suçlanmış ve sürgün cezası almıştır. Sürgünden döndükten sonra Kazan'da yaşamaya başlamış ancak 1936 yılında tekrar tutuklanmış ve 1938 yılında ölümle cezalandırılmıştır. A.H. Muhametdinova, "Pedagogičeskaya i obşestvenno-političeskaya deyatelnost Hadi Atlasi", **Vestnik Kazanskogo tehnologičeskogo universiteta**, 2012, T.15, No:11, s.295-299.

¹²⁶ Toplumsal, millî ve sosyal meselelere değinen bunu eserlerinde ya da kendi aralarında dillendiren Tatar içtimai hayatının kanaat önderleri Sovyet yönetiminin baskısından kurtulamamış; ya Cemaletdin Velidi ve Galimcan İbragimov gibi hapisane hastanelerinde ölmüş ya Ali Rahim gibi hapishaneden malul olarak çıkıp yokluk içinde donarak ölmüş ya Aziz Gubaydullin gibi kaçtığı Azerbaycan'da Çekistler tarafından

Gabdullah Tukay'ın¹²⁷ ön planda olduğu 20. yüzyılın başında altın çağını yaşayan Tatar edebiyatı¹²⁸ temsilcilerinin önemli bir kısmı (Galimcan İbragimov, Fatih Emirhan,

öldürülmüş, ya da Hadi Altasi, Karim Tinçurin, Fatih Karimi, ve daha niceleri gibi kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Cezalardan en hafifi Musa Carullah Bigiev ve Rızaetdin Fahreddin örneklerinde olduğu gibi her türlü bilimsel ve ilmi faaliyetten sivil hayata etki edecek her türlü girişimden el çektirilmek ya da Baki Urmançe ve İbrahim Salahov gibi sürgüne gönderilip susturulmak olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: R. E. Mostafin, **Repressiyalangan Tatar edipleri**, Kazan, 2009, Tatarstan kitap neşriyatı; B. Sultanbekov, 1994, s.144-154; R. Mostafin, R. Dautov, "Repressiyalangan Tatar yazuçıları", **Kazan Utları**, 1992a, No:2 (832), s.149-157; R. Mostafin, R. Dautov, "Repressiyalangan Tatar yazuçıları", **Kazan Utları**, 1992b, No:3 (833), s.182-188 ve R. Mostafin, R. Dautov, "Repressiyalangan Tatar yazuçıları", **Kazan Utları**, 1992c, No:4 (834), s.175-183.

¹²⁷ Gabdullah Tukay 1886'da Kazan'da doğmuş daha çocukluğunun başında yetim ve öksüz kalmıştır. Çok zor bir çocukluk geçirmiş, medrese eğitimi almıştır. Çeşitli gazetelerde yazılar yazmış, şiirlerini yayınlamıştır. Usûl-i Cedid'in en önemli destekçilerinden birisi olmuştur. Eserlerinde daha çok sosyal meselelere değinen, kullandığı dil ve usûl ile halk tarafından da çok sevilen G. Tukay Tatar edebiyatının en büyük şairi olarak nitelendirilmektedir. 1913 yılında çok genç yaşta tüberkülozdan ölmüştür. F. Özkan, "110. Doğum Yılı Münasebetiyle: Ömrünün Baharında Vefat Eden Büyük Bir Şair Abdullah Tukay", **Türk Kültürü Dergisi**, sa:395, s.148-158; N. Gıyzzetullin "Uz zamanın ulı", **Kazan utları**, 1998, No:3, s.185-186.

¹²⁸ 1917 yılı sonrası Tatar edebiyatı üç ana döneme ayrılır: 1917-1940 yılları, 1941-1960 yılları ve 1960-2000'li yıllar. [D. F. Zahidullina, E. M. Zakirjanov, T. Ş. Gıyleşev, N. M. Yosipova, **Tatar edebiyatı: Teoriya. Tarih**, Kazan, Magarif neşriyatı, 2006.] Tatar

Sagit Ramiev, Majit Gafuri, Karim Tinçurin, Ayaz İshaki¹²⁹, Galiaskar Kamal, Rızaetdin Fahrettin, Hadi Taktaş, vs.) Cumhuriyet'in ilk yıllarında da yazmaya devam etmişlerdir. 1917-40 yıllarında; özellikle 20'li yılların ortalarından itibaren sosyal, politik, kültürel ve dinî baskılar altında eserler verilmeye devam edilen Tatar edebiyatında daha çok proleterya, iç savaş, savaş komünizmi, Kızıl Ordu, işçi-köylü hayatları konuları dönem temsilcileri G. İbragimov, M. Gafuri, G. Kamal, F. Burnaş, K. Tinçurin, Ş. Usmanov, M.

edebiyatının ilgili dönemi altı ciltten oluşan Tatar Edebiyatı Tarihi Kitaplarında da 1917-1941 (4.cilt), 1941-1960 (5. Cilt) ve 1960'dan günümüze (6. Cilt) şeklinde verilmiştir.

¹²⁹ Muhammed Ayaz İshaki: 1878 yılında Kazan'da doğmuş, medrese eğitiminden sonra Tatar Öğretmen Okuluna gitmiştir. Burada Hüseyin Yamaşev, Gumer Teregulov ve Sadri Maksudi Arsal ile Şakirtlik örgütünü kurmuş. Bu örgüt daha sonra Hürriyet siyasi oluşumuna evrilmiştir. Öğretmen olarak Usûl-i Cedid sistemine uygun dersler vermiştir. Birinci Tüm Rusya Müslümanları Kongresine katılmış 1905'te Rus Sosyalist Partisinin programını esas alan "Tangçılar" siyasi teşkilatını kurmuştur. Gazeteci, edebiyatçı ve siyasetçi olarak ön plana çıkan A. İshaki defalarca tutuklanıp sürgün edilmiş ve 1918 yılında ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. 1925-28 döneminde kaldığı Türkiye'den de artan Sovyet baskısı nedeniyle ayrılmak zorunda kalmış ve tekrar Avrupa'ya gitmiştir. Avrupa'da kaldığı dönemde "İdil-Ural Bağımsızlık Komitesini kurmuş, 11 yıl boyunca Berlin'de "Yanga Milli Yul" dergisini yayımlamıştır. Dünya'daki Tatarların Sovyet yönetimine karşı teşkilatlanması için Uzak Doğu ülkeleri de dâhil pek çok ülkeye gitmiştir. 1940 yılında Türkiye'ye dönmüş, 1954 yılında İstanbul'da vefat etmiştir. A.V. Ahtyamova, "Tatarskoe sotsialitiçeskoe dvijenie: genesis i razvitie", **İz istorii kulturi narodov Srednogo Povoljya**, 2022, T.12, No:2, s.96; A. Kanlıdere, "Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshaki'nin (1878-1954) Fikri Serüveni", **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 2011, No:24, s.63-94.

Fayzi, Ş. Babiç, F. Emirhan, G. İshakiy ve F. Tuktarov vd. tarafından işlenmiştir.¹³⁰ Sovyet baskısının ve Stalin terörünün yaşandığı yıllarda N.İ. Ramiev, G. İshakiy, G. İbrahimov, F. Tuhtarov, G. Teregulov gibi pek çok yazar ya yazmayı bırakmış ya da başka ülkelere göç etmek durumunda kalmıştır. Sovyet ideolojisine karşı tehdit görülen önde gelen Tatar temsilcilerinin ve yazarlarının çoğu takibe uğramış, görevden alınmış, hapse atılmış yahut öldürülmüştür.

Müzik, heykel ve resim gibi sanatsal faaliyetler profesyonel anlamda Tatarlar arasında ancak 20. yüzyılın başından itibaren temsilci bulmaya başlamış¹³¹ ve sanat okulları açılmıştır. Resim sanatında Tataristan'ın yetiştirdiği en önemli isimlerin başında gelen Baki Urmançe,¹³² daha 1925 yılında fotomontaj tekniğini ustalıkla kullanan F. Tagirov ve heykeltıraş S. Ahunov alanlarının ilk ve önemli temsilcileri olmuştur.

¹³⁰ D. F. Zahidullina et al., 2006, s.211-223.

¹³¹ Bu konuya Tatarların toplumsal kabul, değerler ve normlar açısından yaklaşımı için bakınız: **Tatar Edebiyatı tarihi (altı tomda)**, tom 2., Kazan, Tataristan Kitap neşriyatı. 1985. s.484

¹³² 1897'de Kazan'da doğan Baki İdrisoviç Urmançe Muhammediye Medresesinde okumuş, ailesinden nakış, dokuma, süsleme ve el sanatlarını öğrenmiştir. I. Dünya Savaşı'nda orduya katılmış ve Kazakistan'da görev yapmıştır. İlk çizim derslerini de burada Avusturyalı tutsaklardan almış ve yurda döndüğünde Kazan Sanat okulunu bitirmiştir. Sonrasında ise Moskova'da heykel sanat atölyelerinde eğitim almıştır. 1920'lerin ortalarından itibaren Tatar resim heykel sanatına yön vermeye başlamıştır. Ancak 1929 yılında millîyetçilik yapmakla suçlanarak tutuklanmış ve Solovki Adalarına kampa sürülmüştür. Birkaç yıl sonra sürgünden dönmüş ve 1934-41 yıllarında Moskova'da yaşamıştır. Sonrasında Alma-ata, Semerkant, Taşket'te resim heykel atölyelerinde dersler vermiş ve 1990 yılında Kazan'da vefat etmiştir. Gabdullah Tukay

Modern dönem Tatar müziğinin ilk bestecileri F. Latıpov, Z. Yarullin ve S. Gabyaşı olmuştur. Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte okullarda müzik eğitimi verilmeye başlanmış ve müzik okulları kurulmuştur. Bunların en başında gelen Kazan Oryantal Müzik Okulu Tatar musikisine gerek verdiği eğitim gerekse de yetiştirdiği sanatçılarla büyük katkıda bulunmuştur. V. Vinogradov, J.Fayzi, F.Yarullin, S. Saydaşev, M. Muzafferov, Z. Habibullin, vd. bu dönemin önde gelen sanatçıları arasında yer almıştır. Bu döneme özellikle Saydaşev'in müzikalleri damga vurmuştur. Ayrıca aria, düet ve koroyu etkin kullanan Saydaşev popüler Tatar orkestra müziğinin öncüsü olmuştur. O 1930'larda daha çok marş şeklinde kitleleri hareketlendirmeye yönelik Sovyet kültürü izleri taşıyan eserler vermiştir.¹³³

Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren yaşanan kentleşme ve sanayileşme faaliyetlerinin etkisi müzikte de hızlı ritimler olarak görülmüş; günümüzde bile hâlâ

anıt mimari kompleksi, Kul Gali, F. Amirhan ve Musa Jelil çalışmalarının yanı sıra sayısız eseri vardır.

¹³³1900 yılında Kazan'da doğan çocukluk çağlarından itibaren müziğin içinde olan Saydaşev, Zagidullah Yarullin'in öğrencisidir. Kızıl Ordu'da gönüllü iki yıl geçirdikten sonra 1922 yılında Tatar Devlet Tiyatrosunda orkestra şefi olarak göreve başlamış ve 1930'larda geleneksel müzikle modern birleştiren tarzı ile ön plana çıkan sanatçı Tatar profesyonel müziğinin kurucusu olarak görülmektedir. 1954 yılında Moskova'da ölmüştür. **Muzikalnyy entsiklopedičeskiy slovar**, Editör: G.V. Keldış, Moskova, Sovetskaya entsiklopediya. 1990. s.480; A. Kutuy, "Narodnyy talant" **Perevodaya intelligentsiya ordenonosnoy tatarii**. Sost: A. Hasanova. Kazan. Tatgosizdat.1940, s.22-26.

dinlenen “Kom Buranı, Balamişkin, Kaz Kanatı” gibi halk şarkıları yazılmıştır. İlk Tatar Operası olan “Saniya”¹³⁴ TASSR’in kuruluşunun 5. Yılında sahnelenmiştir.

Kökleri 19. yüzyıl sonlarında olan ilk gösterileri Seyyar ve Nur gibi gezici tiyatrolar ile yapılan Tatar tiyatrosunun altın çağı 1920 ve 30’lu yıllar olmuştur. Tatar tiyatrosunun temsilcilerinin başında modern Tatar tiyatrosunun kurucusu G. Kamal,¹³⁵

¹³⁴ Kompozitörü V. Vinogradov’dur. Bu eser 1927 yılında Frankfurt Uluslararası Müzik Festivaline de katılmıştır.

¹³⁵ Galiaskar Kamal 1878 yılında Kazan’da doğmuş medrese eğitiminin ardından Rus okulunda okumuştur. Eğitim hayatından sonra tiyatroya ilgisi artmış hem kendi eserlerini yazmaya başlamış hem de Osmanlı ve Rus tiyatro eserlerini tercüme etmiştir. Modern Tatar Tiyatrosunun kurucusu ve Tatar tiyatrosunun babası kabul edilen G. Kamal’ın yazdığı ve tercüme ettiği eserler Tatar tiyatrosunun ilk eserlerinden olmuştur. Bu eserlerin çoğunun rejisörlüğünü yapmıştır. Maarif Kitabevini açmış, çeşitli gazetelerde yazılar yazmış, Yoldız Gazetesinde Hadi Maksudi ile Yeşin gazetesinde Gabdullah Tukay ile çalışmıştır. Balkan Savaşında İstanbul’da gazetecilik yapmıştır. Sovyet Devrimi’nden sonra 1918’de açılan ilk Sovyet Tatar Tiyatrosunda rejisör ve yönetici olarak çalışmıştır. 1933 yılında vefat etmiştir. G. Kamal’ın üç evladı çocuk yaşta ve üç oğlu da savaşta hayatlarını kaybetmiştir. Bu durum dönemin şartlarının vahimliğini göstermek açısından oldukça önemlidir. **İstoriya Vsemirnoy literaturı v devyati tomah**, T:6. Ed. İ.M. Fradkin, Moskva, İzdatelstvo nauka.,1994 s.167; G.M. Hannanova, “Gabdulla Tukay i Galiaskar Kamal”, **Gabdulla Tukay v kulturnom prostranstve XX-XXI vv. Materialı mejdunarodnoy konferentsii**, Kazan, İnstitut yazıka, litaratura i iskustva im. G. İbragimova Akademii nauk Respunliiki Tatarstan, 2021, s.346-351.

Tatar müzikal dramasının kurucusu meşhur “Galiyabanu”¹³⁶ eserinin sahibi Mirhaydarov Fayzi¹³⁷,nin yanı sıra, siyasetten uzak duran oyun yazarı Tatar tiyatrosuna müzikal komediyi getirirken K. Tinçurin¹³⁸ ve maceracı türde eserler veren A. T. Rahmankulov gelmiştir. Tatar tiyatrosu Cumhuriyet’in ilk yıllarında oldukça zengin bir repertuara sahip olmuştur.

¹³⁶ Modern Tatar tiyatrosunun oluşumuna öncülük eden Galiyabanu dramı aynı zamanda ilk Tatar müzikalidir. T. Galiullin, R. Yarullina, “Tatar Türkleri Edebiyatı” **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, Cilt IX. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2007; G. İbragimov, “Galiyabanu hakkında bernice suz. G. İbragimov. Eserler, t.5, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 1978.

¹³⁷ Fayzullin Mirhaydar Mustafoviç 1891 yılında Orenburg’da doğmuş, medrese eğitimi almış, 1900’lerin başında tiyatro hayatı başlamıştır. Gezici tiyatrolarda görev almış, tiyatrolar yazmış ve çeşitli gazetelerde eserleri yayınlanmıştır. En önemli eseri 1917’de Orenburg’da sahnelenen Galiyabanu’dur. Tatar köylerini gezerek sözlü halk sanatı çalışmalarına katılmıştır. 1928 yılında Baymak’da vefat etmiştir. A.M. Dilyara “Historical value of Mirkhaidar Faizi’s contrinution to Tatar culture” **Tatarica: Culture, Personality and Education**. 2017. No:1 (8) p.147-150.

¹³⁸ Karim Tinçurin Galieviç: 1887 yılında Tarakanov köyünde doğan K. Tinçurin gençlik yıllarından itibaren tiyatro ile meşgul olmuş, 1922 yılında Tatar Devlet Tiyatrosunu kurmuş ve yöneticiliğini yapmış Tatar tiyatrosunun kült isimlerindendir. Her ne kadar siyasetten uzak kaldıysa da yayınladığı eserlerde resmi ideolojinin desteklemediği türden kişileri idealleştirdiği gerekçesi ile 1937 yılında tutuklanmış; 15 Kasım 1938’de kurşuna dizilerek öldürülmüştür. **Tatar edebiyatı tarihi (altı tomda)**, 4 tom Tatar sovet edebiyatı (1917-1941), Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 1989, s.452-469

1920’li yılların ortalarında Tatar halk edebiyatı ve müziği üzerine önemli araştırmalar ve çalışmalarda bulunulmuştur. Bu minvalde G. İbragimov¹³⁹ 1925 yılında dil ve terimler, 1926 yılında Tatar imlası rehberini yazmıştır. Tatar köylerine yönelik kültür ve eser toplama gezileri yapılmış toplanan el yazmaları Kazan Devlet Üniversitesi Lobaçevskiy Kütüphanesine getirilmiştir.¹⁴⁰

1930’lu yıllarda Tatar halk edebiyatı araştırmaları neticesinde resmî ideoloji çerçevesinde Tatar masalları, destanları, türküleri, atasözleri, bilmeceler, vb konuları

¹³⁹ Galimcan Girfanoviç İbragimov 1887 yılında Ufa’da doğmuş, ilk eğitimini imam olan babasından almış, medrese eğitimi sonrasında Tatar-Rus okuluna gitmiştir. Medresede öğretmenliğe başlamıştır. Öyküler yazmaya ve gazetede yazılar yayınlamaya başlamıştır. S. Fayzi ile birlikte “İrek” gazetesini çıkarmış, 1917’de “Beznen Yul” gazetesinin editörlüğünü yapmıştır. Devrimci harekete ve İç Savaşa katılmıştır. Çeşitli drama ve hikâyelerin yanı sıra Edebiyat teorisi ve dilbilgisi konularında eserler vermiştir. Lenin’in eserlerinin Tatar diline çevrilip yayınlanması için koordinatörlük yapmıştır. 1926 Bakü Türkoloji Kongresine katılmış ve Latin alfabesine karşı çıkmıştır. Hayatının son yıllarını hastalığından kaynaklı olarak Yalta’da geçirmiş, 1937 yılında milliyetçilikle suçlanarak burada tutuklanmış ve Kazan’a nakledilip hapse atılmış, 1938 yılında hapisanede hastalıktan ölmüştür. Zengin kütüphanesi ve el yazması eserleri tutuklandığı zaman ortadan kaldırılmıştır. G. İbragimov, **mekaleler, istekler-hatireler**, Tüz: R. Akeget, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyat, 2007, b.22-30; T. Gilazov, “G. İbragimov-writer, scholar and statesman” **Tatarica**. 2017. No:1 (8) p.163-170.

¹⁴⁰ Bu çalışmalara dâhil olan G. Tulumbay, F.Tuykin, F. Sayfi repressiya mağdurlarından olmuşlar ve yazarların eserleri imha edilmiştir. İ.İ. Yamaltdinov **Tatarskaya Folkloristika 20-60-x gg. XX. Veka**. Sobranie, publikatsiya i nauçnoe izuçenie folkloru. Kazan. İYALİ, 2016. s.28.

içeren H. Yarmi, A. Şamov, N.İsanbet, A. Ahmet ve V. Hajiyeve tarafından Tatar halk sanatı koleksiyonu hazırlanmıştır. ¹⁴¹

Edebiyat ve sanatta 1930'ların konuları daha çok kulakların yıkılışı, kollektif çiftlikler, fabrikalar, işçi ve köylü yaşamları olmuştur. Eserler siyaseti eleştirmekten uzak siyasi idarenin çizdiği ideolojik çerçeve içinde verilmiş; tüm piyesler sahnelenmeden evvel Tümbirlik Komünist Partisi Merkez Komitesinin onayından geçmiş ve sahnelenirken de Rus bir yönetmen ya da sanatçının danışman olarak bulunması gerekmiştir. ¹⁴²

1934 yılında Kazan'da ilk Devlet Kukla Tiyatrosu kurulmuş piyesler Tatarca ve Rusça sahnelenmiştir. 1939 yılında Tatar Devlet Opera ve Tiyatrosu açılmış ve burada Musa Jelil, N. Jiganov, ¹⁴³ M. Muzafarov, A. Fayzi, F. Yarullin ¹⁴⁴ gibi önde gelen Tatar sanatçılarının Altınçeç, Galiyabanu, Safa, Şurale gibi pek çok operası yazılıp sahnelenmiştir.

¹⁴¹ 1938'de H. Yarmi ve A. Ahmet tarafından "Halk İjadı" adlı Tatar folklor koleksiyonu yanı sıra 1939'da A. Şamov ve G. Razin tarafından Tatar halk türküleri koleksiyonu ve G. Razin tarafından Tatar halk hikâyeleri yayınlanmıştır. H. Yarmi, A. Ehmet, **Halık İjadı**, Kazan. Tatgosizdat, 1938; A. Şamov, G. Razin, **Halık Jırları**, Kazan, Tatgosizdat, 1939.

¹⁴² **Tatarstan: vehi istorii 1920-2010**, s.16

¹⁴³ Tatar müziğinin en önemli isimlerinden olan N. Jiganov'un Kaçak ve Özgürlük adlı operaları burada sahnelenmiştir.

¹⁴⁴ Farid Yarullin Tatar bale sanatının kurucusudur. Şurale balesi önemli sanat yapıtlarından birisidir.

1937 yılında Tatar Filarmoni topluluğı (Tatgosflarmonia) 1938 yılında oluşturularak Tatar türkülerinin, araştırılması, tespiti ve yaygınlaştırılması amacıyla Kazan Müzik Halkbilim Kabinesi oluşturulmuştur.

II. BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA SOVYET RUSYA

A. Büyük Vatan Savaşı'na Kadar Sovyet Rusya

I. Dünya Savaşı ile ekilen yeni Dünya Savaşı tohumları 1930'ların başı itibarıyla Almanya'nın "hayat sahası politikası"¹, Japonya'nın 1931-32'de Çin'in kuzeydoğusunu ele geçirmesi, İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı ve bunlara karşı gelebilecek büyük devletlerin uyguladığı "müdahale etmeme ya da yatıştırma" politikaları ile çimlenmeye ve köklenmeye başlamıştır.

¹ Hitler'in 1937 Kasım'ında Hossbach Bildirisi'nde açıkladığı ve sonrasında yaşanan gelişmelerle Almanya'yı savaşla yeni yerler almaya sevk eden bu politika "Almanya'nın nüfus artışıyla birlikte hayat standartlarını yükseltebileceği yeni yerler demekti. Hitler'e göre Almanya özellikle tarım yönünden kendine yeterli olmadığı gibi yakın zamanda da olacak gibi değildi. Bunu dışarıdan almaksa altından kalkamayacağı döviz miktarı demekti. Dünya ticaret ve sanayisinden daha fazla pay alma olanakları sınırlıydı; diğer ülkelerin gümrük duvarları ve kendisinin sıkı para politikası buna engel oluyordu. Bunların doğal sonucu olarak savaş sırasında malzemenin ikmali yabancı ülkelere olacağı için bağımlılık söz konusu idi. Yiyecekteyse bu açlık demekti." L. Hart, **II. Dünya Savaşı Tarihi, c.I**, Çev: Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.s.18.

1930'ların ikinci yarısından itibaren Sovyet Rusya'yı doğu ve batıda tehdit eden bir dizi gelişmeler yaşanmıştır. İspanya iç savaşına dâhil olan dış devletler ve burada yaşanan mücadelelerin yanı sıra, Avrupa'da Almanya'nın Sudet Almanlarına kötü davranıldığını gerekçe göstererek Çeklerden Sudet Bölgesini Münih Anlaşması ile alması,² 1939 yılı Mart ayında Avusturya'ya girmeleri ve hemen ardından Çekoslovakya'yı işgal etmesi³ ile Batı'dan gelen tehlike artık Sovyetlerin kapısına dayanmıştır. Doğu'daysa "Büyük Japonya İmparatorluğu"⁴ projesini hayata geçirmeye çalışan Japonya'nın iç karışıklıklarla birlikte istikrarsız bir dönem yaşayan Çin'i işgal politikasına mukabil 1939'a kadar Çin'in tüm sahil bölgelerini ele geçirmesi, 1937'de Mançurya'yı işgali ile Moğolistan'a yönelmesi sonrası 1938-39 yılında Japon ve Sovyet askerleri arasında savaşa gebe olabilecek sınır çatışmaları yaşanmıştır.

Sovyet Rusya'nın hem Batı'dan hem Doğu'dan aldığı bu tehditler karşısındaki dış politikasını daha çok iç politik dinamikler belirlemiştir. II. Dünya Savaşı arifesindeki Sovyet politikasının hedefi henüz büyük bir savaşa hazır olunmaması nedeniyle içerideki

² T. Ataöv, **İkinci Dünya Savaşı**, Ankara, Birey Toplum Yayınları, 1985, s.69.

³ a.g.e. s.70.

⁴ 20. yüzyılın başlarında Çin'e ve Çarlık Rusyası'na karşı elde ettiği askerî başarılarla Asya'daki alternatif güç olan ve elde ettiği imtiyazlarla ekonomik yönden güçlenen Japonya'nın hedefi Büyük Japonya İmparatorluğu'nu kurmak olmuştur. L. Young, **Japan's Total Empire**, California, University of California Press, 1999, s.123-124; A. M. Dünder, **Japonya'nın Orta Asya Politikaları**, Ed: M. Yılmaz, Ankara, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2011, s.16.

ekonomik ve askerî durumunu güçlendirmeye ve halkını birlikte hareket edebilecek değerler etrafında toplamaya yönelik zaman kazanmak olmuştur.⁵

Almanya bir sonraki hedefi Polonya'ya askerî harekâta girişmeden evvel Sovyet Rusya ile anlaşma sağlamak istemiş, Batı dünyası ile başta ideolojisi ve ekonomi politikası nedeniyle bütünleşemeyen Sovyet Rusya tek başına Almanya'nın önüne atılmak istememiş ve Almanlarla anlaşma masasına oturmuş; 23 Ağustos'ta aralarında Polonya'nın paylaşıldığı gizli hükümlerin de olduğu anlaşma imzalanmıştır.⁶

Bu anlaşmanın hemen ardından 1 Eylül 1939'da Almanya Polonya'ya askerî müdahalede bulunmuş, Polonya'ya verilen garanti sonucu Fransa ve Britanya da savaşa dâhil olunca II. Dünya Savaşı başlamıştır. Polonya'nın işgale karşı kuvvetli direniş gösterememesi sonucu Almanların hızlı ilerleyişi karşısında Sovyetler de Almanlarla

⁵ Nitekim Stalin bunu Temmuz 1941'de yaptığı konuşmada "biz 1939 anlaşmasını Sovyet Rusya'da sulhu temin etmek amacıyla imzaladık. Bu anlaşma bize 1,5 senelik bir sulh dönemi kazandırmıştır. Bu süre zarfında harp hazırlığımızı tamamlamak, teçhizatımızdaki eksikleri telafi etmek fırsatını bulduk." şeklinde açıklamıştır. Bkz: İ.V. Stalin, **O Velikoy oteçestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza**, Moskva, İzdatelstvo ministerstva voorujennih sil soyuza SSR, 1948, s.11.

⁶ **AVP RF** f.3a. d.243.- Germaniya; "Germaniya; Dogovor o nenapadenii mejdu Germaniey i Sovetskim Soyuzom" İzvestiya. 1939, 24 Avgusta, s.1.

yaptıkları anlaşma ile elde ettikleri hakkı⁷ kullanarak Polonya'ya girmiş ve Polonya'nın doğusunu işgal eden Kızıl Ordu Karpatlara kadar ilerlemiştir.⁸

Bu aşamada Sovyet Rusya Almanların kuzeye yönelip Baltık'a herhangi bir müdahalede bulunmasına fırsat vermeden harekete geçerek Baltık ülkelerine birer nota göndermiş, Litvanya, Estonya ve Letonya Sovyet isteklerini kabul etmişlerdir. Böylelikle Sovyetler bu ülkelerin belirlenen stratejik bölgelerinde birlik bulundurma hakkını elde etmiş ve hemen uygulamaya koymuştur. Ancak Finlandiya Sovyetlerin isteklerini⁹ kabul etmemiştir. İstedigini elde edemeyen Sovyetler Finlandiya ile olan Saldırmazlık Paktını feshetmiş, diplomatik ilişkileri kesmiş ve ardından 30 Kasım'da Finlandiya'ya savaş açmıştır. Bağımsızlığını korumak için mücadele eden ve başlangıçta önemli bir direniş gösteren Finlandiya dünya kamuoyunda sempati toplarken, Birleşik Amerika da bu

⁷ G. Bruun, and E. L. Dwight, **The Second World War and After**, Boston, Houghton Mifflin, 1964, s.27 ve L. B. Namler, **The Russo-German Treaty of 1939 The Making of Modern Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age**, Ed. Herman Ausubel, New York, The Dryden Press, 1951, s.1092-1093.

⁸ M. T. Florinsky, "The Soviet Union And International Agreements", **Political Science Quarterly**, vol.LXI No.1, 1 March 1946, s.64

⁹ Sovyet Rusya Hango limanını kiralamak ve Norveç-İsveç sınırındaki Petsemo'yu Sovyet sınırlarına dâhil etmek istemiştir. Finlandiya ile Leningrad arasında sadece 32 km uzaklık olması Sovyetler için başlıca endişe kaynağı olmuştur. Sovyetler aradaki mesafenin 100km'ye çekilmesi ve Baltık Denizindeki birtakım adaların kendilerine kiralanmasını istemişlerdir. Sovyetler savaş sonucu varılan anlaşma ile Hango Limanını kiralamış, Finlandiya'nın güney ve kuzeyindeki bazı bölgeleri alarak Leningrad üzerinde oluşabilecek tehlikeyi uzaklaştırmaya çalışmıştır.

savaşı kayıtsız kalmamış; 2 Aralık 1939'da Sovyetlere yapılan uçak satışlarına ambargo koymuş, Milletler Cemiyeti de 14 Aralık 1939'da Sovyet Rusya'yı üyelikten çıkarmıştır. Sovyetlerin Almanya ile olan diplomatik ve ekonomik ilişki ve görüşmelerin sonucunda iki ülke arasında ekonomik işbirliği anlaşması imzalanmıştır.¹⁰

Öte yandan 104 gün çetin bir mücadele içinde devam eden Finlandiya Savaşı 12 Mart 1940'da imzalanan Moskova Antlaşması ile son bulmuş ve Sovyetler Finlandiya'dan istediklerini elde etmiştir. Yaşanan savaşlarla hızla değişen dünya konjonktüründe Sovyet Rusya 29 Mart'ta tarafsız olduğunu ilan etmiştir. Sovyet Rusya'nın Baltık hamlesine karşı Müttefik ülkelerin de buradaki askerî-siyasi duruma müdahil olma söylentileri de eklenince Almanlar için yeni hedef Norveç ve Danimarka olmuş; 9 Nisan 1940'da Alman askerleri ultimatö verdikleri Norveç ve Danimarka'yı işgale başlamışlar ve 10 Mayıs 1940'da asıl hedefin Fransa olduğu Maginot hattı boyunca ilerleyerek Hollanda ve Belçika'yı da işgal etmişlerdir. Müthiş bir hızla ilerleyen Almanlar Fransa'yı işgale başlamışlardır. 14 Haziran'da Paris'i boşaltan Fransa'da yönetim değişikliği yaşanmış ve 22 Haziran'da Almanya ile ateşkes anlaşması imzalanmıştır.

Bu durum Fransa'nın direniş göstermesini bekleyen Sovyet tarafında hayal kırıklığı ve tedirginlik oluşturmakla beraber karşı hamle ihtiyacı doğurmuş ve Kızıl Ordu 18 Haziran'da girdiği Baltık'ta Estonya, Litvanya ve Letonya'nın işgalini bir aydan kısa sürede bitirmiştir. 28 Haziran 1940'da da Besarabya Sovyet hâkimiyetine girmiştir. Almanlar da buna mukabil Norveç, Hollanda ve Danimarka'yı işgal etmişlerdir.

¹⁰ **İstoriya vneşney politiki SSSR t.1 1917-1945 gg.**, Red: A.V. Berezkin, İ.F. Zemskov, Moskva, Nauka, 1980, s.402.

Fransa ile yapılan anlaşmadan sonra Almanya yönünü Britanya'ya çevirmiş ve 10 Temmuz itibarıyla Britanya'ya savaş açmıştır. Almanya bu süreçte bir yandan Britanya'ya hava saldırıları düzenlerken diğer taraftan da Balkanlar'da nüfuzunu genişletmeye başlamıştır. Bu çalışmalar 5 Temmuz'da Romanya'nın, 20 Ekim'de Macaristan'ın, 22 Ekim'de Slovakya'nın Mihver'e katılmasıyla neticelenmiştir. Ekim ayı sonunda İtalya'nın da Yunanistan'ı işgal çabaları Sovyetler tarafında hoş karşılanmamış, geleneksel Panslavist politikası ve yeni sosyalist yayılma politikasına darbe olarak görülmüştür.¹¹

1 Mart 1941'de Bulgaristan ve 22 Nisan'da işgali tamamlanan Yugoslavya Mihver tarafına dâhil olmuş, İtalyanların başarısız olduğu Yunanistan'ın işgalini Almanlar Nisan ayında tamamlamış ve 31 Mayıs'ta da Girit'i almışlardır. Balkanlarda üstünlüğü tamamen ele geçiren Almanya 18 Haziran 1941'de Türkiye ile Saldırmazlık ve Dostluk Anlaşmasını da imzalamış ve artık geriye Rusya'nın işgali kalmıştır.

B. Büyük Vatan Savaşı'nda Sovyet Rusya

Şubat 1941'den itibaren Almanlar askerî gücünü doğu sınırları boyunca konuşlandırmaya başlamışlar, Balkanlar'da üstünlüğü ele geçiren Almanlar Britanya ile olan savaşı askıya alıp yönünü tamamen doğuya çevirmişler¹² ve nihayet 22 Haziran

¹¹ W. L. Shirer, **Nazi İmparatorluğu: Doğuşu, Yükselişi ve Çöküşü**, Çev: R. Güren, İstanbul, Ağaoğlu Yayınları, 1969, c.3, s.1271; **İstoriya vneşney politiki SSSR t.1 1917-1945 gg**, s.408-412.

¹² Britanya karşısında yaşananlar Hitler için de beklentilerin dışında gerçekleşmiştir. Ayrıntılar için bkz: Sırakaya, S. İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan. Yüksek Lisans Tezi. Ankara. 2007 s.58-60.

1941’de Sovyet Rusya’yı sınır hattı boyunca üç koldan “Barbarossa Planı” dâhilinde işgale başlamışlardır.¹³ Aslında bu hareket yıllardır beklenen bir durum olmasına ve buna karşı Sovyetlerin hazırlık yapıyor olmalarına rağmen kısa vadede aralarında olan anlaşma, Almanların Britanya ile olan savaşı gibi sebeplerle yakın gelecekte Sovyetlerin beklemediği bir hadise olmuştur.

Kuzey Ordu grubu Prusya’dan, Güney Ordu grubu Galiçya’dan ve Merkez Ordu Grubu Polonya’nın kuzeyinden direnişle pek karşılaşmadan çok hızlı bir şekilde ilerlemişlerdir. Bunda hazırlıksız yakalanmanın dışında 1930’lar boyunca inşa edilen Stalin Savunma Hattının¹⁴ 1939-40 yılında Sovyetlerin Batı sınırlarının genişlemesiyle

¹³ A.W. Purdue, “The Second World War”, **The Journal of Military History**, vol.64, No:2 (april 2000) s.575; S. Sırakaya, “22 İyunya 1941 goda v turetskoy presse”, **Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriya:10: Jurnalistika**, 2014, No:6, s.166-168.

¹⁴ Stalin Hattı için bkz: **İstoriya Velikoy Oteçestvennoy voynı Sovetskogo Soyuza 1941-1945**. Tom 2, red: P.N. Poslelov, V.A. Andreev, A.İ. Antonovve i dr., Moskva, Voenizdat, 1961, s.42; P.G. Grigorenko, **V podpole mojno vstretit tolko kırı...**, Nyu-York, İzdatelstvo detinets, 1981, s.64-65; K. Çeremuhin, “Ob odnoy falşivoy versii”, **Voenno-istoričeskiy jurnal**, 1961, No:9, s.120.

içeride kalmasının da etkisi vardır.¹⁵ Yeni sınırlar için yapılmaya başlanan Molotov Hattı Alman savaşı başladığında ancak başlangıç aşamasında kalmıştır.¹⁶

Sınır boyunca yaşanan bu hazırlıksız durum nedeniyle Sovyet mevzii ve yerleşkeleri tek tek düşmeye başlamıştır. Stalin bu duruma 3 Temmuz günü verdiği nutukta değinerek;¹⁷ Sovyet ordusunun kahramanca mukavemetine ve düşmanın en iyi kuvvetlerinin tahribine rağmen düşmanın ilerlemeye devam ettiğini, düşmanın Litvanya'yı, Letonya'nın büyük bir kısmını, Beyaz Rusya'nın garp kısmını ve garbi Ukrayna'nın bir kısmını işgal ettiğini belirtmiştir. Stalin, ayrıca Sovyetlerin bugün karşısında bulunduğu meselenin Sovyetlerin faşistler tarafından esaret altına alınıp alınmayacağı olduğunu söylemiş ve bu durum karşısındaki inançlarını "Hitler'in ordusu vaktiyle Napolyon'un ordusu gibi mağlup edilecektir" diyerek ortaya koymuştur.¹⁸

¹⁵ E.Yu. Kobzev, "Oboronitelnie deystviya Krasnoy Armii na sebejskom uçastke 'linii Stalina' v iyune-iyule 1941g.", **Voenna İstoriya Rossii XIX-XX. Vekov. Materialı IX. Mejdunarodnoy voenno-istoričeskoy konferentsii**, 2016, s.379-395; İ.N. Kasyan, "İstoričeskie aspektı stroitelstva oboronitelnih soorujeniy v 1920-1930-h godah na zapadnoy granitse SSSR: 'Linniya Stalina' ", **Juveis Scienta**, 2018, No:4, s.36-39.

¹⁶ S.V. Kulinok, "Organizatsiya stroitelstva ykreplennih rayonov 'linii Molotova' na territorii Belarusi", **Evropa vo vtoroy mirovoy voyne: istoriya i sovremennost. Materialı mejdunarodnoy naučno-teoritičeskoy konferentsii. 5-6 maya 2005 g.**, Vitevsk, İzdatelstvo UO "VGU im. P.M. Maşerova", 2005, s.22-24.

¹⁷ Bkz: İ.V. Stalin, 1948, s.9-17.

¹⁸ Almanlara karşı yapılan savaşa; Rus Çarlığı'nın Napolyon'a karşı yaptığı "Vatan Savaşı"na öykünerek ve tarihi başarının tekrarını propaganda unsuru ederek "Büyük Vatan Savaşı" denilmiştir.

Nutkunda da belirttiği üzere Stalin'e göre bu harp vatanın kurtuluş harbidir ve aynı zamanda Almanya tarafından esir edilen bütün milletlerin kurtulması harbidir. Öte yandan bu görüş Stalin'in halkını psikolojik yönden harekete geçirmeyi amaçladığı savaş stratejisi olmuştur.

1. Askerî-Diplomatik Gelişmeler

Almanya'nın Sovyet Rusya'ya savaş açmasının hemen ardından Britanya ve Birleşik Amerika Sovyet Rusya'ya ellerinden gelen yardımı yapacaklarının sözünü vermişlerdir.¹⁹ Churchill ve Roosevelt'ten gelen destek açıklamalarıyla Almanya'ya karşı antifaşist bloğun oluşumu da başlamıştır. İlk yakınlaşma Britanya ile Sovyetler Birliği arasında olmuş ve bir ay dolmadan anlaşma ile neticelenmiştir.²⁰ 12 Temmuz 1941'de yapılan bu anlaşma ile antifaşist bloğun temelleri atılmıştır.

Sovyet Rusya - Birleşik Amerika ilişkileri Sovyet Rusya-Britanya ilişkilerinden biraz daha ağır ilerlemiştir. Temmuz ayı boyunca karşılıklı heyetler gönderilerek²¹ kredi

¹⁹ N.İ. Lebedev, **SSSR v mirovoy politike 1917-1980 gg.**, Moskva, Mejdunarodnie otnoşeniya, 1980, s.118; **İstoriya vneşney politiki SSSR t.1 1917-1945 gg**, 1980, s.425; R. Dawson, **The Decision to Aid Russia. 1941: Foreign policy and domestic politics**, Chapel Hill, University of North Carolina press, 1959. p.121.

²⁰ **AVP RF f. za—Velikobritaniya, kop.1. d.103; Vneşnyaya politika sovetского союзу v period Oteçestvennoy voynı**, tom 1, Moskva, Ogiz, 1944, s.115.

²¹ Sovyetler Birliği General Golikov başkanlığındaki heyeti Washington'a, Birleşik Amerika da Hopkins başkanlığındaki heyeti Moskova'ya göndermiştir. **Sovetsko-**

ve askerî teçhizat temini gibi ekonomik konularda görüşmeler yapılmıştır. Birleşik Amerika Ağustos ayının başında Sovyetlere her türlü yardımı yapacağını belirtmiştir ve Sovyetler Birliği 2 Ağustos 1941’de imzalanan anlaşma ile Amerika’nın ödünç verme ve kiralama kaynaklarından yararlanmaya başlamıştır.²² Müttefik yardımları için ihtiyaç duyulan ulaşım koridoru Tahran’a verilen notalar²³ sonrasında İran’ın işgali ile

amerikanskіe otnoşeniya vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı, 1941-1945:

Dokumenti i materialı. (v 2-h t.) t.1 1941-1943, Moskva, Politizdat, 1984, s.71,80-82.

²²**Mejdunarodnie otnoşeniya i vneşnyaya politika SSSR,** Moskva, Voennoe izdatelstvo ministerstva oborony SSSR, 1976, s.81; A.V. Berezkin, 1980, t.1 s.94.

²³ Sovyet Rusya İran’ı işgalinde meşruiyet kaynağı olarak 1921 anlaşmasının 6. maddesinin uygulanmasını göstermiştir. Sovyet Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde İran’ın işgalini gerektiren 10 Ağustos tarihli genel durum belgesi için bkz: **AVP RF** f. 094. op.26. p.331. d.2. l.163-170.

açılmıştır.²⁴ Ülkenin kuzeyi Sovyet Rusya'nın güneyi Britanya'nın denetimine girmiştir.²⁵

²⁴ “Almanya karşısında güç durumda kalan Sovyet Rusya’ya Amerikan yardımı yapılması gerekiyordu. Bunun için dört yol vardı: İran, Türkiye’nin boğazları, Murmansk ve Vladivostok limanları. Murmansk ve Vladivostok limanları bu yardımı kaldıracak güçte değillerdi ve zaten yol üzerinde yardımlar Japonların ve Almanların tecavüzü ve yok etmesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Türkiye savaşın başından beri Mihver ve Müttefiklerin tüm çaba ve baskılarına rağmen tarafsızlık politikasından geri adım atmamıştı. Böylelikle Boğazlar yolu da Müttefiklere kapanmıştı. Artık tek seçenek vardı; İran. Sovyet Rusya ve Büyük Britanya yardımın geçişi için İran’a baskı yapmaya başladılar. İran bu baskılara rağmen yardımın geçişine izin vermeyince ortak bir Rus-İngiliz Harekâtı sonrası 1941 yılında işgal edildi.” S. Sırakaya, a.g.t. s.76.

²⁵ Sovyet ve Britanya ordusu İran’a verilen notadan hemen sonra İran’a girmiştir. Britanya ordusuna nazaran Sovyet ordusu direnişle pek karşılaşmamıştır. [“O vstuplenie sovetskih voysk v predeli İran”, **İzvestiya**, 1941, 26 Avgusta, s.1; “O vstuplenie sovetskih voysk v predeli İran”, **Pravda**, 1941, 26 avgusta, s.1; “Vstuplenie angliyskih voysk v İran”, **İzvestiya**, 1941 26 avgusta, s.1; “Vstuplenie angliyskih voysk v İran”, **Pravda**, 1941 26 avgusta, s.1; S. Lavrenov, **Sovetskih Soyuz v lokalnih voynah i konfliktah**, Moskva, Arstel, 2005, s.19; S.F. Edlinskiy, **Kaspiyskiy transportnyy flot v Velikoy Oteçestvennoy voyne Sovetskogo soyuza 1941-1945 gg.**, Moskva, Morskoy transport, 1963, s.25; A.V. Orişev, **Taynie missii abvera i SD v İrade: iz sekretnih dose o 63 razvedki. Monografiya**, Moskva, Moskovskiy institut yurisprudentsii, 2006, s.53; A.V. Orişev, **V Avguste 1941-go.**, Moskva, Veçe, 2011, s.133.] Kendisi gibi tarafsız olan İran’ın işgali meselesinden Türkiye de büyük endişe duymuştur. Sovyet Hükûmeti Türk Hükûmetinin bu endişesini Büyükelçi Vinogradov ile Dışişleri Bakanı Şükrü

Tüm bu gelişmeler yaşanırken askerî anlamda Sovyet gerileyişi devam etmiş; 15 Temmuz'da Smolensk'i ele geçiren Alman orduları kuzeyde Leningrad'ı kuşatma altına almışlardır.²⁶ Ağustos ayında başlayan Kiev savaşını kazanan Almanlar Eylül ayında şehri tamamen ele geçirmiş ve Alman ordularının prestij hedefi Moskova'ya "Tayfun Operasyonu"nu²⁷ yapmaya yönelmişlerdir.

Saraçoğlu'nun görüşmesiyle gidermeye çalışmıştır. **AVP RF** f. 06. op.3. p.22. d.300.1.1-3.

²⁶ Savaşın başlamasıyla birlikte Leningrad da Almanların hedefinde yer almıştır. Alman orduları Leningrad'a gelene kadar şehir demir ve deniz yolları kullanılarak savunma için boşaltılmış, askerî yönden güçlendirilmeye çalışılmıştır. Almanlar 8 Eylül 1941 itibariyle kara bağlantısını keserek şehri kuşatmıştır. 27 Ocak 1944 tarihinde şehirdeki abluka Kızıl Ordu tarafından yarılıp kaldırılana kadar gerek Alman orduları gerek Kızıl Ordu tarafından şehirde başarısız operasyonlar yapılmıştır. Ayrıntılar için bkz: A.A. Çernişev, **Baltiyskiy flot v bitve za Leningrad, 1941 g.**, Moskva, Veçe, 2014, s.187; A.B. Şirokorad, **Vremya bolşih puşek: bitva za Leningrad i Sevastopol**, Moskva, AST, 2010, s.12, 15-19; V.V. Beşanov, **Leningradskaya boynya. Straşnaya Pravda o blokade**, Moskva, Yauza-press, 2010, s.92,236,376,410; V.A. Monusov, **Bitva za Leningrad. Neizvasnaya oborona**, Moskva, Yauza: Eksmo, 2014, s.90-91; İ.P. Barbaşin, A.İ. Kuznetsov, V.P. Morozov, A.D. Haritonov, V.İ. Yakovlev, **Bitva za Leningrad 1941-1944. Albom shem**, Moskva, Voennoe izdatelstvo ministerstva oboroni SSSR, 1964.

²⁷ Tayfun operasyonu için bkz: V. Haput, **Bitva za Moskvu. Pervoe reşayuşee srajenie vtoroy mirovoy 1941-1942**/ Per. s nem. L.A. İgorevskogo, Moskva, ZAO Tsentrpoligraf, 2010, s.71; L. Lopuhovekiy, **1941.Vyazemskaya katastrofa**, Moskva, Yauza: Eksmo, 2008, s.139; D.Z. Muriev, **Proval operatsii "Tayfun"**, Moskva, Voenizdat, 1972, s.40; E. Bauer **Encyclopedia Of World War II**, Marshall Cavendish, New York, 1972.

Bu sırada 24 Eylül'de Londra'da yapılan Konferansın ardından Britanya, Birleşik Amerika ve Sovyet Rusya dışışleri bakanları Moskova'ya gelmişler; 29 Eylül-1 Ekim 1941 tarihleri arasında burada yapılan daha çok askerî durumların ele alındığı konferansta Müttefik temsilciler Sovyetler Birliği'ne ellerinden gelen yardımı en hızlı şekilde yapmaya çalışacakları sözünü vermiştir.²⁸

Alman Merkez Ordularının hedefinde olan ancak güney ve kuzey ordu gruplarının da desteklediği Moskova'ya doğru kısaç harekâtı iki milyon asker ve beş bin tank ile Ekim ayında başlamıştır.²⁹ Alman Orduları 14 Ekim'de Vyazma'yı alıp Moskova

pp.469; S.M. Shtemenko **İkinci Dünya Savaşı'nda Rus Harekâtı 1941-1945**, (Çev.G. Korulsan ve Y. Uçar), İstanbul, Ararat Yayınevi, 1971, s.45-47.

²⁸ **Mejdunarodnie otnoşeniya i vneşnyaya politika SSSR**, s.82; **Sovetsko-angliyskie otnoşeniya vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945**, t.1, Moskva, Politizdat, 1983, s.312-315; **Sovetsko-amerikanskıe otnoşeniya...** t.1, s.121-125, 131; V. L. İsrailyan, **Diplomatiya v godı voynı (1941-1945)**, Moskva, Mejdunarodnie otnoşeniya, 1985, s.38-39.

²⁹ Alman ordusu Moskova'yı abluka altına almak için Buduenniy, Konev ve Eremenko gibi Kızıl Ordu'nun en önemli generallerinin görev aldığı Vyazma, Rjev, Kaluga, Kalinin, Majaysk istikametinde hareket etmiştir. [V. Haput, 2010, s.71; D.Z. Muriev, 1972, s.221-258.] 14 Ekim'de Vyazma Almanların eline geçerek Moskova yolu açılmıştır. [B. Perrett, **Knights of the Black Cross**, Wordsworth Reference, New York, 1992, p.306.] Şark cephesindeki en kritik savaşlardan ve dönüm noktalarından biri olan Moskova Savaşı iki dönemden oluşmuştur: ilki 30 Eylül -5 Aralık 1941 arasında Almanların üstün olduğu şehri kuşatma altına aldıkları dönem, ikincisi 5 Aralık 1941- 20 Nisan 1942 Alman kuşatmasının kırıldığı ve Kızıl Ordu'nun Alman ordusunu geri

önlerine geldiklerinde artık kış şartlarının tüm olumsuzluklarını hissetmeye başlamışlardır.³⁰ Üstelik Alman birliklerinin hızlı hareketleri onları üslerinden uzakta bırakmış, üsleri ile bağlantılarında kesilmelere neden olmuş, zor iklim şartlarını iyi bilen ve bunu fırsata çeviren Sovyet güçleriyle yapılan gerilla savaşlarında psikolojik üstünlükleri de yara almaya başlamıştır. Stalin şehirden ayrılmamış, Moskova metrosunda oluşturulan özel güvenli alanda ordusunun başında komutaya devam etmiştir. Ekim İhtilalinin 24. Yılı için yaptığı konuşma ile durum tespiti yapan Stalin artık barış devresinin bittiğini ve Almanlara karşı ölüm kalım mücadelesi verdiklerini belirtmiştir. Stalin, Leningrad'ı muhasara altına alan, Moskova için büyük tehlike oluşturan ve

püskürttükleri dönem. D.Z. Muriev, 1972, s.40; S. S. İlizarov, S.V. Kostina, **Bitva za Moskvu: istoriya Moskovskoy zoni oboroni**, Moskva, AO, 2001, s.135; **Proval gitlerovskogo nastupleniya na Moskvu. predislovie Marşala Sovetskogo Soyuza M. V. Zaharova** (red: A. M. Samsanova), Moskva, Nauka, 1966, s.327; **Bitva pod Moskvoy. hronika, faktı, lyudi.** v 2kn., Moskva, Olma-Press, 2001; **İstoriya voennoy strategiy Rossii**, red: V.A. Zolatareva, Moskva, poligrafresursı, 2000, s.263; İ. Statok, **Oborona Moskvı 1941**, Moskva, OOO izdatelstva Ttsehgauz, 2007; L. Lopuhovekiy, 2008, s.139; C. Ailsby **Images Of Barbarossa: The German invasion of Russia, 1941**, Brassey's, Dulles, 2001. p.163.

³⁰ 1941 ve 1942 yılında Rusya coğrafyasında yaşanan kış şartlarının çok ağır olduğu ve Alman taarruzlarını çok etkilediği Batılı araştırmacılar tarafından da ele alınmıştır. Bu araştırmacıların eserlerinde kış şartları ile ilgili olarak 1941 yılı için -55 ve 1942 yılı için -80 derecelerden bahsedilmiştir. H. Guderian, **Bir Askerin Anıları**, Cilt 1 (Çev. İ.Gürkan), İstanbul, Baskan, 1977, s.420-421; J. Keegan, **Barbarossa: Invasion Of Russia 1941**, New York, Ballantine Books, 1971, p.156; P. G. Tsouras, **Fighting İn Hell**, New York, Ivy Books, 1998, p.172-173.

Sovyetlerin pek çok bölgesini ele geçiren Almanların hedefinin kış gelmeden Moskova ve Leningrad'ı almak olduğunu vurgulamıştır. Tüm olumsuzluklara karşın Kızıl Ordunun kuvvetli bir mukavemet gösterdiğini söyleyen Stalin, eleştirilere neden olan Kızıl Ordunun geri çekilme nedenlerini ise şöyle sıralamıştır: “Sovyet ordusunu gerilemeye mecbur eden bazı namüsaıt şartlar vardır. Bu şartlar önceden Avrupa’da ikinci bir cephe açılmış olmamasından ileri gelmektedir.”³¹ Fakat pek yakında bu ikinci cephe açılacaktır.

³¹ Öte yandan Sovyetlerin bu başarısızlığında Kızıl Ordu’nun uyguladığı yanlış askerî stratejiler de etkili olmuştur. Kızıl Ordu’nun askerî doktrini derin muharebe ve buna bağılı olarak derin saldırı ve savunma tekniklerine dayanıyordu. Bu kısaca stratejik savunma ve stratejik saldırıyı içeriyordu. 1930’larla birlikte Stalin’in savaş yaklaşımı “yabancı topraklarda çok az kanla savaş” idi. Ancak bu anlayış 1941 yazında tam bir çöküş yaşamıştır. Ne zaman ki tarihi stratejilere dönülmüş o zaman başarı elde edilmeye başlanmıştır. [R.S. Dzarasov, “Voennaya doktrina i obşestvennyy stroy (kak i vopreki çemu pobedil SSSR)”, **Voprosı političeskoy ekonomı**. 2020, No:2, s.47-48.] Ayrıca Stalin’in kendine muhalif olarak gördüğü Kızıl Ordu içinde yer alan tecrübeli komutanların büyük kısmını repressiya döneminde devre dışı bırakması da Büyük Vatan Savaşı başında yaşanan yenilgilerin nedenlerindendir. Örneğin, SSCB Savunma Halk Komiseri Voroşilov’un 1934’te yardımcılığını yapan Ya.B. Yamarnik ve M.N. Tuhaçevskiy 1937 yılı Mayıs ayında görevden alınarak öldürülmüş, Hava Kuvvetleri Komutanlığında üst düzey görevlerde bulunan Ya. A. Alknis ve A.İ. Egorov; Deniz Kuvvetlerinden V.M. Orlov; Kara Kuvvetlerinden P.A. Smirnov’un yanı sıra E.A. Şadenko, İ.F. Fedko gibi komutan ve üst düzey askeri yetkililer tutuklanmış ve hapse mahkûm edilmiştir. Onların yerine yetersiz ve deneyimsiz komutanlar getirilmiştir. A.A. Peçenin, “Vıdvijentsı v narodnom komissariate oboronı v period Vtoroy Mirovoy Voynı: uspehi i oşıbki kadrovoy politiki İ.V. Stalina” v sbor: **SSSR vo Vtoroy Mirovoy voyne:**

İkincisi elimizdeki makineli cihazlarımız nitelik itibariyle Almanlarınkine üstün ise de Almanlarda olduğundan fazla tank ve uçağımız yoktur. Harp sanayimiz çok iyi çalışıyor. Fakat Almanlar işgal ettikleri memleketlerin sanayini de ellerinde bulundurdıkları için bizden çok imal ve istihsal yapabiliyorlar.”³²

7 Aralık 1941 tarihinde Dünya Savaşı’nın gidişatını değiştiren ve sonucuna etki eden olaylardan biri gerçekleşmiştir. Japonya’nın Pearl Harbor’a saldırması ile Birleşik Amerika Dünya Savaşı’na Müttefik cephede dâhil olmuş, ardından Almanya ve İtalya da Birleşik Amerika’ya savaş ilan etmiştir.³³ Bu gelişmeler üzerine Müttefiklerin antifaşist blok oluşturma çabaları hızlanmış Büyük Britanya, Birleşik Amerika, Sovyet Rusya ve Çin’in de yer aldığı 22 ülke bir araya gelerek 1 Ocak 1942’de ortak bir deklarasyon yayınlamıştır. Bu deklarasyon ile katılımcı ülkeler Nazi Almanyası ve onun müttefiklerine karşı ekonomik ve askerî tüm kaynaklarını kullanma ve ayrı barış yapmama sözü vermiştir.³⁴

Sovyet birlikleri tüm güçleri ile Moskova’yı sokak sokak savunmuşlar ve Almanlar Moskova önlerinden geri çekilmek ve kayıplarını telafi etmek durumunda kalmışlardır.

1939-1945 gg.: dostijeniya perspektivi sovremennih issledovaniy. Sbornik nauchnih statey. Rossiyskiy gosudarstvennyy gumanitarniy universitet. Moskva, 2020, s.56-58.

³²Stalin’in nutku için bkz: İ. V. Stalin, 1948, s.24-26.

³³ S. Paine, **The Japanese Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, p.153-156.

³⁴ **Sovetsko-amerikanskie otnoşeniya**, t.1, s.146; **Mejdunarodnie otnoşeniya i vneşnyaya politika SSSR**, s.83; N.İ. Lebedev, 1980, s.121; A.V. Berezkin, 1980, t.1 s.428; V.L. İsrailyan, 1985, s.68; **Vneşnyaya politika sovetskogo soyuza...** t.1, s.155-156.

Yenilginin faturası Alman generallere kesilirken Alman ordularının komutanlığını bizzat Hitler üstüne almıştır. Artık Alman birlikleri için Sovyet coğrafyasında yıldırım harekâtı stratejileri değil topyekûn savaş stratejileri uygulanmaya başlanmıştır.

Büyük Vatan Savaşı'nın dönüm noktalarından biri olan Moskova Savunması Sovyetler için zafere kenetlenme adına önemli bir başarı olmuştur. Aralık ayı itibarıyla Alman birliklerin dağınık durumundan faydalanıp muazzam kış şartlarını kullanarak düşmanı geri püskürtmek ve psikolojik güven elde etmek isteyen Kızıl Ordu birlikleri 1941-42 kış taarruzuna başlamışlardır. Bu taarruzla Kızıl Ordu pek çok şehir ve bölgeyi işgalden kurtarmıştır.

Alman ordularının saldırıları ile tarım ve sanayi arazilerinin büyük bölümünü kaybeden Sovyet Rusya bu manada askerî teçhizat ve gıda konusunda sıkıntılar yaşamaya başlamış, tahliye edilen fabrikaların yeniden üretime başlaması ve ilk ürünlerini çıkarması 1942 yılı başlarını bulmuştur. Bu süreç içerisinde yaşanan maddi zorlukların yanı sıra, Müttefiklerin vaat ettikleri yardımların zamanında ulaşmaması, Sovyetlerin üstündeki Mihver yükünü hafifletecek bir girişimde bulunulmaması gibi sebeplerle Sovyetler Birliği ile Müttefikler arasında küçük çapta bir siyasi kriz yaşansa da tarafların anlaşma görüşmeleri devam ederek anlaşma taslakları oluşturulmuş,³⁵ Müttefik cephede yaşanan bu kriz ortamı Stalin'in 1 Mayıs nutkunda kullandığı ifadeler ile ortadan

³⁵ O. A. Rjeşevskiy, "Vizit A. İdena v Moskvu v dekabre 1941g. Peregovori s İ.V. Stalinim i V.M. Molotovım", **Novaya i Noveysaya istoriya**, 1994, No:2, s.98-101; G. Roberts, "Ideology, Calculation, and Improvisation: Spheres of Influence and Soviet foreign policy 1939–1945", **Review of International Studies**, 1999, Vol.25, p.662-664; **Stalin's Correspondence with Churchill, Atlee, Roosevelt and Truman, 1941–1945**, London, Lawrence & Wishart, 1958. doc. 40.

kalkmıştır.³⁶ Bu olumlu hava ile aylardır üzerinde görüşmeler yapılan Sovyet Rusya-Britanya ve Sovyet Rusya-Birleşik Amerika anlaşmaları 1942 yılının ilk yarısının sonunda sonuçlanmıştır. Buna göre 26 Mayıs 1942’de Sovyet-İngiliz³⁷ ve 11 Haziran 1942’de Sovyet-Amerikan³⁸ anlaşmaları imzalanmıştır.

³⁶ “Sovyetlerin beynelmilel münasebetleri misli görülmemiş derecede inkişaf etmiştir. Hürriyet aşığı milletler Alman emperyalizmine karşı koymaktadır. Bu milletlerin başında Büyük Britanya ile Birleşik Amerika gelmektedir. Bu milletler Sovyet Rusya’ya ittifak ve dostluk bağları ile bağlı bulundukları gibi, bize de yardım ediyorlar.” İ. V. Stalin, 1948, s.54.

³⁷ 26 Mayıs 1942’de Londra’da 20 yıllığına yapılan bu anlaşma Nazi Almanyası ve onun müttefiklerine karşı Sovyetler Birliği ve Britanya arasında karşılıklı yardım ve iş birliğini güçlendirmiştir. Dogovor mejdu Soyuzom Sovetskih Sotsialitiçeskix respublik, soedinennim Korolevstvom v Velikobritanii o soyuze v voyne protiv gitlerovskoy Germanii i ee soobşnikov v Evrope i o sotrudničestve i vzaimnoy pomoşi posle voynı”, **Pravda**, 1942, 12 iyunya, s.1; “Ukreplenie boevogo sodrujestva sovetskogo soyuza s Velikobritaniey i soedinennimi Ştatami Ameriki”, **İzvestiya**, 1942, 12 iyunya, s.1

³⁸ Bu anlaşma Atlantik Paktına, 14 Ağustos 1941 ve 1 Ocak 1942 deklarasyonlarının prensiplerine uygun olarak hazırlanmış ve iki taraf arasındaki eski anlaşmaları da yürürlükten kaldırmıştır. **Sbornik deystvuyuşih dogovorov, soglaşeniy i konventsiy, zaklyuçennih SSSR s inostrannimi gosudarstvami**, vıpusk:XI, Moskva, Litizdat N.K.İ.D., 1955, s.24-28; “Podpisanie soglaşeniya mejdu Sovetskim Soyuzam i Soedinenimi Ştatami Ameriki o pirintsipah, primenimih k vzaimnoy pomoşi v vedenii voynı protiv agressii” **İzvestiya**, 1942, 13 iyunya 1942, s.1; Soglaşeniye mejdu Pravitelstvami Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskikh Respublik i Soedinenih Ştatov Ameriki

Haziran ayı sonlarına doğru Washington’da Churchill ve Roosevelt arasında bir görüşme gerçekleşmiş, bu görüşmeye Sovyet Büyükelçisi Litvinov da katılmıştır. Ağustos ayında ise Müttefikler Moskova’da bir araya gelmişlerdir. Burada yapılan Moskova Konferansı sonrasında kısa bir tebliğ yapmışlardır. Bu tebliğde Müttefikler tüm güç ve enerjilerini zulümlerine devam eden Hitlerizmi ortadan kaldırmaya harcayacaklarını ve bunun için de bir dizi kararlar aldıklarını belirtmişlerdir.³⁹

Sovyetler askerî stratejik hamleleri ve taarruzları Alman ordularının dinlenmesine fırsat vermeyerek, onları yorarak ve oyalayarak topyekûn hareket imkânlarını kısıtlamış ve ertelemelerine neden olmuştur.⁴⁰ Mayıs ayında Kızıl Ordu Merkez ve Güney

o printsipah, primenimih k vzaimnoy pomoşı v vedenii voynı protiv agreszii” **Pravda**, 1942, 13 iyunya 1942, s.1-2; **Sovetsko-amerikanskie otnoşeniya**, t.1, s.198-202.

³⁹ “Anglo-sovetskoe kommyunike”, **Pravda**, 1942, 18 avgusta, s.1. Konferansın gündemi ile ilgili olarak Sovyet basınında ikinci cephe meselesi açıkça yer almamıştır. Sovyet basınında Sovyetler Birliği ile Müttefikler arasındaki askerî işbirliğinin güçlendiğine dair haberler yapılmıştır. [Zayavleniya g-na Çerçillya i g-na Garrimana” **İzvestiya**, 1942, 18 avgusta, s.1; Kreynet boevoe sodrujestvo SSSR, Velikobritanii i SŞA”, **İzvestiya**, 1942, 18 avgusta, s.1.] Ancak 18 Ağustos’ta İngiliz kamuoyunun ve 19 Ağustos’ta ise Birleşik Amerika’da kamuoyunun ikinci cephe meselesi hakkındaki görüşlerine yer veren haberler yayınlanmıştır: “Anglisyskaya peçat o vtorom fronte”, **İzvestiya**, 18 avgusta, s.4; “Rost dvijeniya v SŞA za bistreyşee otkritie vrorgo fronta”, **İzvestiya**, 19 avgusta, s.4; Zemskov, İ.N. **Diplomatiçeskaya istoriya vtorogo fronta v evrope**, Moskva, Politizdat, 1982, s.120-122.

⁴⁰ Stalin de 1 Mayıs’ın yıldönümünde verdiği nutukta taarruz için Almanların neden geç kaldığına ve Şark cephesindeki duruma şöyle yer vermiştir: “Sovyet ordularının geçici bir muvaffakiyetsizlikten sonra faal bir müdafaadan taarruza geçmeleri bir tesadüf

Cephelerinde taarruza geçmiş; Harkov, Kerç ve Sivastopol muharebeleri yaşanmıştır. Bu gelişmeler sonrası Almanlar yaz taarruzuna ancak temmuz ayında çıkabilmiştir. Sovyet Rusya'nın Kafkasya'daki petrol alanları ile irtibatını kesmek ve buraları ele geçirerek petrol ihtiyacını sağlamak için hareket eden Almanların hedefi Stalingrad ve Kafkaslar olmuştur.⁴¹ Almanlar Rostov, Kuban, Maykop gibi şehirleri alıp Krasnodar'a ve Nalçik'e girmiştir. Ancak Almanlar burada durdurulmuş ve geri çekilmeye zorlanmıştır.

Güneydeki diğer Alman kolu Don nehrini geçerek Stalingrad'ı abluka altına almış, harabeye dönen kent hava kuvvetlerinin etkili kullanılması sayesinde neredeyse Almanların eline geçecekken sıkıştırılan Sovyet kuvvetinin direnişi ve onlara zamanında Satürn ve Uranüs harekâtları ile destek veren Kızıl Ordunun yardımı ile Almanlar 2 Şubat 1943'te Stalingrad'da 24 generalinin birden esir olduğu büyük bir yenilgiye uğramıştır. Sovyetler tüm kayıplarına rağmen Stalingrad'dan güçlenerek çıkmıştır.⁴² Şöyle ki bu zaferle birlikte Alman baskısı büyük ölçüde kırılmış, insan rezervinde sorun olmayan Sovyetler daha dirençli, psikolojik olarak daha inançlı ve düşmana göre üstün bir konuma gelmiştir. Bu zaferden sonra Kızıl Ordu Almanları Sovyet topraklarından geri sürmeye; taarruza başlamıştır.

Temmuz 1943'te Alman orduları 8 Şubat'ta Rusların eline geçen Kusk'u tekrar almak için büyük miktarda donanımlı ordusu ile "Hisar harekâtı"nı düzenlemiş ancak burada da istediklerini elde edememişlerdir. Almanların Doğu Cephesindeki son taarruzu

değildir. Almanlar kışın dinlenmek istiyorlardı. Buna imkân vermedik ve Almanları ilkbahar için sakladıkları yedek kuvvetleri kullanmaya mecbur ettik. " İ. V. Stalin, 1948, s.54-55.

⁴¹ Jukov, G. K. **Kitle Savaşlarının Ustası Mareşal Jukov**, Çev: İhsan Gürkan, İstanbul, Baskan Yayınları, 1982,s.169.

⁴² a.g.e. s.89.

ve müthiş savaş taktik ve mücadelelerine sahne olan Kursk, Kızıl Ordunun Kutuzov ve Rumyantsev harekâtları ile savunulmuş ve sonrasında Almanlar çekilmek zorunda kalmışlardır. Taarruza başlayan Kızıl Ordu Ağustos ayında Oryol, Belgorod ve Harkov’u geri almıştır. Üstelik SSCB savaş sanayisi sayesinde LA-5 ve Yak-9 uçakları envantere alarak Kursk savaşında kullanmış, hava kuvvetlerinde yeni kolordular oluşturmuştur. Kızıl Ordu Kasım ayı başında Kiev’i geri almıştır.

Bu arada Roosevelt, Churchill ve Stalin’in ilk defa bir araya gelmesini sağlayan Tahran Konferansı 28 Kasım -1 Aralık 1943 tarihleri arasında yapılmıştır.⁴³ Tahran

⁴³ Bu Konferanstan evvel Müttefikler arasında Kazablanka (14-24 Ocak 1943), Washington Konferansı (12-26 Mayıs 1943), Quebec Konferansı (14-24 Ağustos 1943), Moskova Konferansı (19-30 Ekim 1943) ve Kahire Konferansları yapılmıştır. Bu konferanslarda üzerinde durulan bir konu da Sovyet Rusya’nın hararetle istediği Avrupa’da ikinci cephenin açılması meselesi olmuştur. Müttefiklerin Sicilya Harekâtını ikinci cephe gibi göstermek istemeleri Sovyetlerden tepki görmüştür. Quebec Konferansında Fransa’nın Normandiya kıyılarından ikinci cephenin açılması kabul edilmiştir. Ancak İtalya’daki gelişmeler, Almanlara yönelik ikinci cephenin açılmasındaki gecikme Sovyetler tarafında Britanya ve Birleşik Amerika’nın Sovyet ve Alman ordularının mücadelesinin kısılmasını istemediği, kuvvetlenen Sovyet ordusunun gücünün Alman ordularıyla savaşta olabileceği kadar çok törpülenmesini istedikleri şeklinde okunmuştur. Stalin’in bu durumdan rahatsızlığının farkında olunmasından kaynaklı Moskova’da dışişleri bakanları düzeyinde bir konferans yapılmış ve Sovyetlerin endişeleri giderilmeye çalışılmıştır. Sovyetlere yönelik Amerikan yardımlarının da görüşüldüğü Molotov’un ev sahipliğindeki bu konferansta Cordell Hull ve Antony Eden Sovyetlerin isteklerine uygun ikinci cephenin en geç 1944 yılının ilkbaharında açılacağını belirtmiş ve bu yönde karar alınmıştır.

Konferansı tebliğindeki ifadelerden Müttefikler arasında ikinci cephe konusunda hiçbir ihtilaf kalmadığı ve zafer elde edip barışı sağlayana kadar işbirliği içinde olacakları anlaşılmaktadır.⁴⁴ Öte yandan bu Konferansta savaş sonrasında Avusturya ve Macaristan'ın bağımsız olması, Sovyet Rusya'nın Baltık'taki varlığının devamı ve Sovyet Rusya'nın Japonya'ya savaş açması gibi kararlar alınmıştır.

Doğu Cephesinde Sovyetlerin kararlı ilerleyişi devam etmiş, 1944 yılına Polonya sınırlarını aşarak giren Kızıl Ordu Ocak ayında Leningrad ve Novgorod'u işgalden kurtarmış, Baltık'ta Finlandiya ve Estonya sınırlarına yönelmiştir.

Mayıs ayında havaların ısınmaya başlaması ile birlikte güneyde Kızıl Ordu'nun ileri harekâtında Sivastopol ele geçirilmiştir. 6 Haziran 1944'te Batı Avrupa kıyılarından Müttefiklerin söz verdiği "İkinci Cephe" açılmıştır.⁴⁵ Tam da Sovyetlerin istediği gibi iki

⁴⁴ "Deklaratsiya treh Derjav ob İrane", **İzvestiya**, 1943, 7 dekabrya, s.1; **Sovetskiy Soyuz na mejdunarodnih konferentsiyah perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı, 1941-1945 gg.** t.2 Tegeranskaya konferentsiya rukovoditeley treh soyuznih derjav SSSR, SŞA i Velikobritanii (28 Noyabrya-1 dekabrya 1943 g.), Moskva, Politizdat, 1978, s.174-176; **Mejdunarodnie otnoşeniya i vneşnyaya politika SSSR**, s.89-90; A.V. Berezkin, 1980, t.1, s.448-452.

⁴⁵ İkinci Cephenin açılması 1941 sonundan itibaren Sovyetler tarafından şiddetle istenmiştir. Bu mesele ikinci cephe Normandiya'dan açılana kadar Sovyetler ile Müttefikler arasındaki ilişkilerde kriz çıkaran ve neredeyse her konferansta üzerinde ehemmiyetle durulan unsurlardan biri olmuştur. **Perepiska predsdatelya Soveta ministrov SSSR s prezidentami SŞA i premer-ministrami Velikobritanii vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**, t.1, Moskva, Gospolitizdat, 1976, s.19; **Sovetsko-angliyskie otnoşeniya**, t.1, s.37; V.A. Zolotarev, **Vtoroy front protiv**

ateş arasında kalan Almanlara karşı “Bagration Harekâtı” ile zafer yürüyüşüne başlayan Kızıl Ordu Temmuz ayında Pskov’u, Eylül’de Tallin’i alarak Ekim ayı sonunda Norveç’e ulaşmıştır.

Artık güçten düşen Almanları şartsız koşulsuz teslim alana kadar devam edecek olan savaşın sonrasındaki dünya düzeni için Müttefikler arasında görüşmeler başlamıştır. 21 Ağustos-28 Eylül 1944’de Müttefikler arasında ilk aşaması Birleşik Amerika, Sovyetler Birliği ve Büyük Britanya arasında gerçekleşen Dumbarton Oaks konferansı yapılmıştır. Konferansın ikinci aşamasına Çin de dâhil olmuştur. Birleşmiş Milletlerin altyapısı konuşulmuş ve Üçler arasında yeni bir konferans yapılması kararı alınmıştır.⁴⁶ Dumbarton Oaks’taki Stalin’siz konferansı Moskova’daki Roosevelt’siz buluşma takip etmiştir. Dumbarton Oaks Konferansından sonra Churchill ve A. Eden Moskova’ya gelmişler, Stalin ve Molotov ile görüşmeler yapmışlardır. 9-18 Ekim tarihlerinde yapılan görüşmelerde Avrupa’nın geleceği, Balkanlar, Polonya meselesi konuşulmuştur.⁴⁷

Trerevo reyha, Sank Peterburg, İzdatelstvo Poligon, 2005, s.49; D.V. Spirin, “Problema vtorovo fronta vo vzaimootnoşeniyah ‘bolşoy troyki’ ”, **Materialı mejvuzovskoy naučno-praktičeskoy konferentsii, priuroçennoy k 65-letniyu Pobedi v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.**, 21-22 aprelya 2010g, s.625; D. Kennan **Diplomatiya vtoroy mirovoy voynı glazami amerikanskogo posla v SSSR Djordja Kennana**, Moskva, Tsentrpoligraf, 2002; s.248; A.V. Berezkin, 1980, t.1, s.439-440.

⁴⁶ V. L. İsrailyan, 1985, s.298-299.

⁴⁷ “Anglo –sovetskoe kommyunike o prebıvanii g. Çerçillya i İdena v Moskve”, **İzvestiya**, 1944, 21 oktyabrya, s.1; **Sovetskiy soyuz na mejdunarodnih konferentsiyah perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**-t.3, Konferentsiya predstaviteley SSSR, SŞA, i Velikobritanii v Dumbartom-Okse (21 avg.-28 sent. 1944), Moskva, Politizdat, 1984, s.245; O. A. Rjeşevskiy, **Stalin i Çerçil. Vstreçi. Besedi. Diskussii:**

Churchill'den birkaç ay sonra Moskova'nın konuğu Fransa'nın temsilcisi General Charles de Gaulle olmuştur. De Gaulle'nin ziyareti sonucunda Sovyet Rusya ile Fransa arasında bir ittifak anlaşması yapılmıştır.⁴⁸

Dumbarton Oaks Konferansında karar verildiği üzere Yalta Konferansı 4-11 Şubat tarihleri arasında Kırım'da toplanmıştır.⁴⁹ Konferansta Almanya'nın işgali ve kontrol edilmesine dair ortak planlar, Dünyada kurulacak barışın devamlılığı için milletlerarası teşkilat kurulması, Alman esaretinden kurtarılan yerlerdeki halkların akıbeti gibi konular ele alınmıştır.⁵⁰ 13 Şubat'ta Yalta Konferansı tebliği yayınlanmıştır. Buna göre Alman

Dokumenti, kommentarii 1941-1945, Moskva, Nauka, 2004, s.416; R. İvanov, **Stalin i soyuzniki 1941-1945 godı**, Moskva, Veçe, 2005, s.250; **Churchill & Roosevelt The Complete Correspondence III. Alliance Declining February 1944 - April 1945**, London, Collins, 1988, p.349-351.

⁴⁸ Anlaşmanın tarafları zafer kazanılincaya kadar savaşa devam etmeğe ve Avrupa'yı bir tecavüze karşı korumak için lüzumlu tedbirler almaya karar vermişlerdir. Bkz: **Sovetsko-frantsuzkie otnoşeniya vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg. dokumentı i materialı v dvuh tomah**, Moskva, Politizdat, 1983, s.208-210;

208-210; **Mejdunarodnie otnoşeniya i vneşnyaya politika SSSR** s.95

⁴⁹ “Konferentsiya rukovaditeley treh soyuznih derjav – Sovetskogo soyuza, Soedinennih Ştatov Ameriki i Velikobritanii”, **İzvestiya**, 1945, 8 fevralya, s.1; Konferentsiya rukovoditeley treh soyuznih derjav Sovetskogo Soyuz, Soedinennih Ştatov Ameriki i Velikobritanii v Krimu, **İzvestiya**, 1945, 13 fevralya, s.1.

⁵⁰ V. İ. İsrailyan, 1985, s.332-355; **Sovetskiy Soyuz na mejdunarodnih konferentsiyah perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg. –t.4**. Krimskaya konferentsiya rukovoditeley treh soyuzni derjav –SSSR, SŞA, Velikobritanii (4-11 fevralya 1945 g.), Moskva, Politizdat, 1984, s.275-279.

topraklarının üçe ayrılmasına, Alman harp malzemelerinin hepsine el konulmasına, harp malzemesi imalini sağlayacak tüm Alman endüstrisinin tahrip edilmesi ya da kontrol altında tutulmasına, Alman savaş suçlularının cezalandırılmasına, Almanya’da militarist ve Nazi yanlısı tüm teşkilat ve kuruluşların dağıtılmasına, Almanya’nın yıkım yaptığı tüm memleketleri onarmasına ve savaş tazminatı vermesine karar verilmiştir.⁵¹ Ancak öte yandan Müttefik Devletler ve Sovyet Rusya arasındaki anlaşmazlık konuları devletlerin çıkarlarının da etkisi ile eskiye nazaran artmıştır. Özellikle Türkiye’nin Boğazları meselesi, Çin’in toprakları ve demiryolları üzerinde hak, Kuzey İran’ı elde tutma isteği Alman saldırganlığına karşı zaruri bir araya gelen Müttefiklerin çok yakın bir gelecekte yollarının ayrılacağı sinyallerini vermiştir.⁵²

Yalta Konferansı bittikten kısa bir süre sonra San Fransisko Konferansı hazırlıkları başlamıştır. Diplomasi sahasında olduğu gibi askerî sahada da Almanlara son darbe vurulmaya hazırlanılmış; Nisan 1945’te Sovyet Ordusu Berlin’in işgalinin hedefte olduğu taarruza başlamıştır. Çok kısa bir sürede Berlin’e giren Sovyetler elde edilen bu zaferle Almanların kayıtsız şartsız teslim olmasını sağlamış ve savaş sonrasında Orta ve Doğu Avrupa’nın hâkimi olmuştur.

⁵¹ Üç ülkenin dışişleri bakanlarının her üç ya da dört ayda bir görüşmesine, Atlantik şartına bağlı kalıcı barış sağlanmasına yönelik Birleşmiş Milletler Teşkilatı kurulmasına ve bunun için 25 Nisan 1945’te San Fransisko’da Mihvere savaş açan devletlerin dâhil olduğu konferans yapılmasına karar verilmiştir. “Konferentsiya rukovoditeley treh soyuznih derjav Sovetskogo Soyuza, Soedinennih Ştatov Ameriki i Velikobritanii v Krimu”, **İzvestiya**, 1945, 13 fevralya, s.1-2; **Mejdunarodnie otnoşeniya i vneşnyaya politika SSSR** s.100-101; N.İ. Lebedev, 1980, s.127.

⁵² Çan Kay Şek **Sovyet Rusya Çin’de: Yetmiş Yıllık Bir Ömrün Hikayesi**. İstanbul, Nebioğlu Yayınları. Çev: M.N. Özerdim.. 1956, s.109.

Yeni Dünya Düzenini belirleyecek adımların atıldığı San Fransisco’da Amerika ile Sovyet Rusya arasında konferansın başkanlığı, Polonya’nın, Ukrayna’nın ve Belarus’un konferansta temsili gibi konular anlaşmazlığa neden olmuştur.⁵³ Bu anlaşmazlıklar Sovyet-Amerikan ilişkilerinin gerilmesine neden olmuştur.⁵⁴ Amerika-Sovyetler Birliği arasındaki problemler nedeniyle konferansın ertelenmesi gündeme gelse de konferansın hazırlık safhası bitmiş ve 50 devletten 1200 temsilcinin katılımıyla konferans başlamıştır. 25 Nisan-26 Haziran arasında iki ay yoğun şekilde görüşmeler ve tartışmalara sahne olan konferansın sonunda 111 maddeden oluşan Birleşmiş Milletler Anlaşması kabul edilmiştir.⁵⁵

Son yapılan konferanslar Sovyet Rusya ile Müttefikler arasındaki fikir ayrılıklarının çözümsüz kalacağını ve dünya barışı sağlanır sağlanmaz bu müttefikliğin de sona ereceğini göstermiştir.

⁵³ V. L. İsraelyan, 1985, s.398-400.

⁵⁴Roosevelt’in sakinleştirici politikasına karşın Truman daha sert bir politika izlemiş ve Molotov ile görüşmesinde Amerika'nın artık tek taraflı veren olmayacağını, Sovyetler ile ilişkilerinin “ver –al” şeklinde olacağını ve Sovyetlere olan yardımları da Amerikan halkının düşünce ve duygularının belirleyeceğini ifade etmiştir. F. C. Erkin **Dışişlerinde 33 Yıl, Anılar-Yorumlar**, c.I, Ankara, TTK, 1980, s.150; V.L. İsraelyan, 1985, s.392.

⁵⁵ **Mejdunarodnie otnoşenie i vneşnyaya politika SSSR**, s.100-101; N.İ. Lebedev, 1980, s.129-131; **Sovetskiy Soyuz na mejdunarodnih konferentsiyah perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.** –t.5 konferentsiya obedinenih natsii v San-Frantsisko (25 aprelya-26 iyunya 1945 g.), Moskva, Politizdat, 1980, s.585-618.

Uzak Doğu'daki savaş Japonya'nın tıpkı Almanya gibi kayıtsız-şartsız teslim olması ile 2 Ağustos 1945'te sona ermiştir.⁵⁶ Böylece II. Dünya Savaşı sona ermiştir.

2. Askerî-İdari Gelişmeler

Büyük Vatan Savaşı'nı Sovyet tarih yazıcılığında yer aldığı şekli ile üç döneme ayırmak mümkündür: I. Dönem 22 Haziran 1941- 18 Kasım 1942 olup Almanların işgale başlamalarından Stalingrad önünde durdurulmalarına kadarki süreçtir. Bu dönemde Almanlar 1941-1942 Kış taarruzu, 12 stratejik savunma, 4 stratejik saldırı, 1 denizden çıkarma operasyonu yapmışlardır. Bunlardan Moskova operasyonu 5 Aralık'ta Kızıl Ordu tarafından durdurulmuş, ancak Almanlar 1942 Yaz taarruzu sonucunda Kırım, Harkov, Kerç, Sivastopol ve Donbass'a girmişlerdir. II. Dönem 18 Kasım 1942- Ocak 1944 iki tarafın da eşit koşullarda olduğu, Almanların durdurulduğu ve Sovyet güçlerinin güven kazandığı dönemdir. Stalingrad savaşın dönüm noktası olmuş, Leningrad ablukası kırılmış, Kasım 1942'den Aralık 1943'e kadar Sovyet ordusu batı yönünde 500-1300 km ilerlemiş, Baltık sınırlarına girmiş, Ukrayna'nın doğusu ile kıyı şeridini almış ve Kırım'ı çevirmiştir. III. Dönem: Ocak 1944'ten Mayıs 1945'e kadarki Sovyetlerin Almanlara üstünlük kurup yendikleri dönemdir. Bu dönemde Sovyet ordusu 1944 Kış-Bahar, 1944 Sonbahar ve 1945 Avrupa operasyonunu yapmıştır.⁵⁷ Ancak Dünya Savaşı Büyük Vatan

⁵⁶Savaşın sonlarına doğru Japonya'ya savaş ilan eden Sovyet Rusya savaşın son bulmasından sonra imzalanan anlaşma ile Çin'in kuzeyi, Shalin, Mançurya, Kuril Adaları ve Kuzey Kore'yi askerî kontrole almıştır.

⁵⁷ V. A. Zolotareva, **İstoriya voennoy strategii Rossii. Vozpoenie Krasnoy Armii**, Moskva, Kuçkovo pole; Poligrafresursı, 2000, s.263-266; D. M. Glats, **Sovetskoe voennoe çuda 1941-1943**, Moskva, Yauza, 2008, s.11-14.

Savaşı'ndan daha önce başlamış, savaş tehlikesine karşı gerek askerî gerek ekonomik alandaki nicelik ve nitelik artırmaya yönelik hazırlıklar da bu dönemde yapılmıştır.

1 Eylül 1939 Genel Zorunlu Askerlik Yasası⁵⁸ ile 1938 yılında 1 milyon 513 bin olan Kızıl Ordunun⁵⁹ mevcut asker sayısı 1940 yılında üç kattan fazla artırılmış ve 4 milyon 903 bin kişiye yükseltilmiştir.⁶⁰ Kızıl Orduya muharebe yedeği olarak gönüllü eğitim kurumu olan OSOVİAHİM (Savunma, Havacılık ve Kimyasal Savunma Yardım

⁵⁸ K.E. Vorosilov, **O proekte zakona o vseobşey voinskoy obyazannosti**, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoy literaturı, 1939; **Pravda**, 1939, 3 sentyabrya, s.2

⁵⁹ 1920'lerde milis ordu ilkesine dayanan 500 bin civarında askeri olan Kızıl Ordu 1923 yılından milis düzenden zorunlu askerliğe geçmiş, 1925 yılında çıkarılan yasa ile ordu kara, hava ve deniz olarak üçe ayrılmış, 19-40 yaş arası askerlik kara kuvvetlerinde iki yıl, hava kuvvetlerinde üç yıl ve deniz kuvvelerinde dört yıl zorunlu olmuştur, [N.S. Tarhanova, **Krasnaya Armiya i Stalinskaya kollektivizatsiya 1928-1933gg**, Moskva, ROSSPEN, 2019, s.66-68] 1940-41 döneminde SSCB 16 askerî bölgeden oluşmuştur: 1-Arhangelsk, 2-Zabaykal, 3-Kiev özel bölgesi, 4-Leningrad, 5-Moskova, 6-Odessa, 7-Orel /Orlov, 8-Transkafkasya, 9- Pribaltık özel bölgesi, 10-Privolga, 11-Orta Asya, 12-Sibirya, 13-Kuzey Kafkasya, 14-Ural, 15-Harkov 16-Zakafkas. **Komandiy i naçalstvuyuşiy sostav Krasnoy armii v 1940-1941 gg. struktura i kadri tsentralnogo apparata NKO SSSR, voennih okrugov i obşevoskoviy armiy. Dokumentı i materialı**, Moskva, Sank-Peterburg, Letniy sad, 2005, s.8.

⁶⁰ **GART** f.r-2643. op.1. d.719. 1.73.

Derneği)⁶¹ kurumlarında 1941 yılı başında SSCB genelinde 156 bin grup, 26 bin 680 takım, 3 bin 500 müfrezede 2 milyon 600 bin kişi askerî uzmanlık eğitimi almıştır.⁶²

Beş Yıllık Ekonomik Planlarla ülkenin doğusundaki savaş sanayi hacmi artırılmaya çalışılmış, yeni sanayi tesisleri kurulmuş, bu yatırımlar ülkenin batısının işgali ile batıdan taşınan sanayiye altyapı oluşturmuş ve böylelikle tahliye edilen fabrikalar kısa sürede kurulup işlemeye başlamıştır.⁶³

Öte yandan da devletin sınırları batıda genişletilmiş, Doğu Polonya, Baltık Ülkeleri, Finlandiya'nın bir kısmı alınmıştır. Böylelikle her ne kadar Stalin'in 'yabancı topraklarda çok az kanla savaş stratejisi' için önemli adımlar atılmış olsa da savaşın ilk döneminde Kızıl Ordunun Alman orduları karşısındaki pasifliği tarihi Rus Çarlığı'na dayanan 'derin muharebe askerî doktrinine' dönülmesi zorunluluğunu doğurmuş, yıpratma stratejisi ile

⁶¹ OSOVİAHİM (Savunma, Havacılık ve Kimyasal Savunma Yardım Derneği) 23 Ocak 1927'de kurulmuştur. Görünüş itibari ile dernek olan ama aslında bir devlet kurumu gibi Kızıl Ordu gözetiminde hizmet eden Osoviahim ile hedeflenen halkın en az acemi asker seviyesinde askerî eğitim alması olmuştur. **GART** f.r-2643. op.1. d.175. l.82.

⁶² **Pravda**, 1940, 14 Dekabr, s.1

⁶³ Örneğin Uzak Doğu'da İrkutsk ve Ulan Ude'de savaş öncesi beş yıllık planlar dâhilinde uçak yapım ve yedek parça fabrikaları açılmış, 1941'e kadar 837 yüksek hızlı bombardıman uçağı ve Pe-2, I-16 uçaklarının motorları gövde ve kanatları üretilmiştir. Tahliye sırasında Doğu Sibirya'ya 17'si savunma sanayi olan 78 sanayi kuruluşu taşınmış ve var olan sanayi alanlarına konumlandırılmıştır. N. İ. Puzeviç, N. N. Volkova, "Voenno-promışlenniy kompleks: nekotore oboronie peredpriyatiya Vostoçnoy Sibiri v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı", **Trudı Bratskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumaniterne i sotsialne nauki**, t.1, Bratskiy Gosudarstvenniy universitet, 2016, s.76-77.

yapılan savunma⁶⁴ Partizanların⁶⁵ da desteği ile Almanların nihai hedefleri olan Sovyet ordusundan kurtulma⁶⁶ planlarını bozmuştur.

⁶⁴ R. S. Dzarasov, 2020, s.47-48.

⁶⁵ Partizanlar, Alman cephe hattı içinde Sovyet vatandaşları, özel NKVD grupları, birliğinden ayrı düşen Kızıl Ordu askerleri ve yeraltı örgütleri şeklinde işgale karşı direniş göstermiş, 1942 yılında bu grupların daha örgütlü hareket etmesi için Sovyet Başkomutanlığına bağlı P.K. Ponomarenko'nun başkanlık ettiği "Merkez Partizan Hareketi Karargâhı" kurulmuştur. Alman ve beraberindeki Mihver kuvvetlerine gerilla taktikleri ile büyük zararlar veren Partizanlar Sovyetlerin işgal altındaki topraklarını kurtarmalarına büyük katkı yapmışlardır. [A. S. Knyazov, "Naçalnik tsentralnogo ştaba partizanskogo dvijeniya general-leytenant P.K. Ponomarenko: ştrihi k portretu", **Voенno-istoričeskiy jurnal**, 2017, No:7, s.73-80; V. Andrianov, "Razvedivatelnaya deyatelnost partizan", **Voенno-istoričeskiy jurnal**, 1971, No:8, s.20-28.] Bir milyondan fazla partizanın olduğu 2 binin üzerinde partizan müfrezesi savaşta mücadele etmiştir. Sadece Kafkasya'da bulunan 40 milletten 250 müfrezeye karşı Almanlar 25 tümen ayırmak zorunda kalmışlardır. Partizan savaşçılardan 184 bini madalya ile ödüllendirilmiştir. Bunların 190'ı Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanı almıştır. E. M. Malışeva, "Tsena pobedi i nraivstvennie uroki pamyati o Velikoy Oteçestvennoy voyni", **Voennaya istoriya Rossii: problemı, poiski, reşeniya: materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşeennoy 70-letiyu Pobedi v Velikoy Oteçestvennoy voyne. v 2 çastyah**, Federalnoe gosudarstvennoe avtonomnoe obrazatelnoe uçrejdenie vısşego preffessionalnogo obrazovaniya "Volgogradsiy gosudarstvenniy universitet", 2015, s.14.

⁶⁶J. Förster ve E. Mawdsley'e göre Almanların Kızıl Ordu'ya karşı giriştiği harekât sırasıyla fethetme, sömürme ve kökünü kurutma olarak üç aşamalı planlanmıştır. J.

Kızıl Ordu bu kadar hazırlık içinde olmasına rağmen neden tarihi bir geri çekilme ve kayıp yaşamıştır? Bu konuda öne çıkan fikirlerin başında Stalin'in de nutku ile doğruladığı “barışa güvenip gafil avlanmak”⁶⁷ varken diğer yandan askerî teçhizat üretimi konusunda yeterli ve nitelikli ürünlerin ortaya konulamamış olmasından kaynaklı teknik donanım yönünden Kızıl Ordu askerlerinin zırhlı Alman kuvvetlerine karşı çoğunlukla atlı süvari olarak karşılık vermeye çalışması ve Kızıl Ordu'nun kıdemli komutanlarından çoğunun savaş öncesinde “Büyük Terör” yıllarında bastırılmış olması gelmektedir. Askerî stratejik konum açısından da Sovyet savunma hatlarının ülke sınırlarının genişlemesiyle sınırlara uzak mesafede kalması, 1939'dan beri zaferlerle pekişen deneyimli Alman ordularının hava kuvvetleriyle senkronize hızlı hareket kabiliyeti ve Sovyetlerin batı sınırları boyunca üç koldan savaş hattı oluşturması da Kızıl Ordu'nun dayanımını kırmış ve yüzlerce kilometre geri çekilmesine neden olmuştur. Sovyet yönetimi için savaşın başlaması ilk şoku, Kızıl Ordu'nun dayanıksız durumu ikinci şoku oluşturmuştur.

Stalin başta olmak üzere Sovyet yönetimi Almanların nihai hedefinde Sovyet topraklarının olacağını öngörmüşler ancak bunun Almanya'nın Avrupa'da istediğini elde etmeden gerçekleşmeyeceği ve Alman orduları Avrupa'da yeterince yorulduktan sonra olabileceği düşüncesiyle hareket etmiştir. Hatta sınırlardaki Alman ordularının hareketliliğine karşı barış ortamını bozmamak adına dikkat çekici askerî hareketliliklerden de kaçınmışlardır. Öyle ki Almanların Sovyetlere saldırma vakti

Förster, E. Mawdsley, “Hitler and Stalin in Perspective: Secret Speeches on the Eve of Barbarossa”, **War in History**, 2004. Vol.11, Issue 1, pp.61-103.

⁶⁷ Bkz: J. V. Stalin, **Eserler- cilt:14** Şubat 1934-Nisan 1945, Çev: Süheyla Kara, İstanbul, İnter Yayınları, 1993, s.287.

gelmediği düşüncesine o kadar sadık kalmışlardır ki Alman işgali başladığında bile hâlâ barış umutlarını korumuşlardır.

Büyük Vatan Savaşı'nın başlaması ile birlikte devlet savunma komitesi kurulmuş, seferberlik ilan edilmiş ve savaş koşullarının optimum şartlarda idaresi için yeni komiserlikler oluşturulmuştur.⁶⁸ NKVD İçişleri Halk Komiserliği ve Devlet Güvenlik Halk Komiserliği olarak iki komiserliğe dönüştürülmüştür. Savaş dönemi ana acil durum organları oluşturulmuştur. Bunlar Devlet Savunma Komitesi Başkanlığında Bölgesel ve Şehir Savunma Komiteleri, Tahliye Konseyi, Gıda ve Sanayi İşletmeleri Tahliye Konseyi,⁶⁹ Eylül 1941'de Tank Sanayi Halk Komiserliği, Kasım 1941'de Havan Silahları Halk Komiserliği ve ayrıca İşgücü Muhasebesi ve Dağıtım Komitesi kurulmuştur.

30 Haziran'da kurulan Devlet Savunma Komitesinin başkanı olan Stalin 8 Temmuzda Başkomutan ve 19 Temmuz'da da SSCB Yüksek Sovyeti kararı ile Halk Savunma Komiseri olarak atanmıştır. Devlet yönetiminde tüm erkleri elinde toplayan Stalin, Moskova'nın tehdit altında kalması karşısında buradan ayrılmamış ancak SSCB'nin devlet kurumlarının önemli kısmı tahliye edilmiştir. 15 Ekim 1941'de Devlet Savunma Komitesi yedek rezerv noktası kabul edilen Kuybişev'de (Samara) yedek komuta merkezi inşası başlamıştır. Ekim-Kasım 1941'de SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı, SSCB Halk Komiserler Konseyinin bir kısmı, Tüm Birlik Bolşevik Komünist

⁶⁸ “SSCB halklarını bütün güçlerini hızla seferber etmek ve sözünü bozarak bize saldıran düşmana haddini bildirmek için Devlet Savunma Komitesi kurulmuştur; devlet içinde bütün iktidar şimdi bu komitenin elindedir. Devlet Savunma Komitesi işe başladı ve şimdi bütün halkı, Lenin'in Stalin'in partisi etrafında, Sovyet Hükûmeti etrafında, Kızıl Ordu ve Kızıl Filoyu özveri ile desteklemek, düşmanı ezmek, zafere ulaşmak amacıyla birleşmeye çağırıyor...” J.V. Stalin, 1993, s.265

⁶⁹ Bu iki tahliye konseyi birleştirilerek Tahliye İşleri Müdürlüğüne bağlanmıştır.

Partisi, Tüm Birlik Komsomol Merkez Komitesi, Dışışleri Komiserliği, bykelęilikler dâhil tüm diplomatik birimler Kuybişev’e tahliye edilmiş, ulusal ve uluslararası lęekte pek çok sorunun çözüldüğü Kuybişev 22 ay boyunca SSCB’nin ikinci başkenti olmuştur.⁷⁰

Dünyayı dehşete düşüren bu savaş cephede fiili olarak gerçekleşirken cephe gerisinde askerî disiplin altında cephe için zamana karşı mühimmat geliştirme ve üretme savaşı da yaşanmıştır. Cephe gerisinde tasarım büroları, laboratuvarlar, sanayi işletmeleri canhıraş bir şekilde sadece yeterli sayıda silah ve teçhizat sağlamak için değil aynı zamanda silah, araç ve teçhizat kalitesinde de düşmanı geçmeye çalışmışlardır. Nitekim savaş döneminde uçak yapımında Aerohidrodinamik Merkez Enstitüsü, Tümbirlik Havacılık Malzemeleri Enstitüsü, Havacılık Motorlar Merkez Enstitüsü, Uçuş Test Enstitüsü, Moskova Havacılık Enstitüsü, donanma komisyonları ve diğer yüksekokullar önemli rol oynamıştır. A.A. Mikulin, A.D. şvetsov, B.S. Stekin, S.İ. Tumanskiy ve V. Ya. Klimov yüksek hızda uçak üretiminde önemli işler başarmışlar, S.A. Hristianovi

⁷⁰ SSCB Yüksek Sovyeti Başkanı M.İ. Kalinin ve sekreteri A.F. Gorkin, Devlet Savunma Komitesi yesi Mareşal K.E. Voroişlov, Tüm Birlik Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri A.A. Andreev; Devlet Planlama Komitesi Başkanı N.A. Voznesenskiy, SSCB Halk Komiserleri Konseyi Başkanı Yardımcısı M.İ. şkiryatov da Kuybişev’e kurumlarının başlarında gelmişlerdir. Kuybişev’in seçilmesindeki ana faktörler egemen stratejik konumunu güçlendiren askerî sanayi kompleksleri, petrol rafinerileri, uçak sanayi, gemi sanayi ve demiryolu taşımacılığı gibi etkenler olmuştur. L. V. Hramkov, “Voenno-promışlenniy kompleks Povoljya v godı Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.”, **Vestnik Samarskogo universiteta**, 2007, No:5-3 (55), s.216-218.

tarafından uçakların hız teknolojisi için flutter teorisi geliştirilmiş,⁷¹ F.V. Tokarev ve G.S. Sgapiin gibi uzmanlar tarafından mühimmat teknolojileri geliştirilmiş ve iyileştirilmiştir. İletişim ve radar teknolojilerinde de önemli gelişmeler yaşanmış; 1944'ten itibaren uçaklara radar takılmaya başlanmıştır. Savaş sonunda 500'den fazla bilim insanı, uzman ve tasarımcıya katkılarından kaynaklı devlet ödülleri verilmiştir.⁷²

Savaş döneminde İ-16, MiG-3, Yak-1, La-5, La-7, MiG-9, MiG-13, Yak-3, Yak-7, Yak-9 gibi yirmiden fazla yeni ve modernize edilmiş avcı, saldırı, bombardıman, nakliye ve eğitim uçakları seri üretime alınmıştır. Ayrıca zırhlı personel araçları ve kundağı motorlu toplar; T-26, T-28, T-35, BT-7 ve Kv-1 gibi sadece bir yerden ateş eden, küçük kalibre top kullanan küçük motorlu, teleskopik nişangâhı olan orta zırhlı tankların yanı sıra, büyük kalibre top atışı, dayanıklı zırh, hareket halinde ateş kabiliyeti, daha az ağırlık, kamuflaj için sis perdesi olan T-34, T-85, T-44, T-80, İs-3, KV-85 tank modelleri üretilmiştir.⁷³ Cepheye teknolojileri Sovyet bilim adamlarınca geliştirilen 103 binden fazlası ZİS-3⁷⁴ olmak üzere 800 binden fazla top ve havan topu, adına şarkılar yazılan katyuşalar, BM füze rampaları ve roketatarlar da gönderilmiştir.

Sovyet yönetimi bir yandan cephenin ihtiyaç duyduğu araç, gereç, mühimmat, giysi, gıda, ilaç vs. her türlü ihtiyacı karşılamaya yönelik icraatlar yaparken bir yandan cephe hattının taşınabilir tüm ekonomik, sosyal ve kültürel değerleriyle tahliyesini

71 N. P. Laverov, **K 65–İletiyu Pobedi. Nauçnyy fundament Velikoy Pobedi**, Moskva, Oboronpromışlennyy kompleks Rossii, 2009, s. 453-464.

72 A. Yu. Kravçenko, A. A. Kravçenko, “Tehnologii i injenerı Velikoy Pobedi”, **Voorujenie i ekonomika**, 2015, No:2(31), s.109.

73 Bu tanklar arasında öne çıkan M.İ. Koşkin ve A.M: Morozov tarafından tasarlanan T-34 olmuştur. a.g.e. s.105.

74 Bu top 1942 yılında üretilmeye başlanan 76mm tümen topudur.

yaparken cephe hattının stabil kalamaması, Almanların ilerleyişi karşısında Kızıl Ordunun zaman zaman emir almadan panikle geri çekilmeleri ya da teslim olmaları karşısında Sovyet yönetimi, Kızıl Ordudaki disiplini en üst seviyeye çıkaran 28 Temmuz 1942 “geri çekilmenin yasaklandığı” emri vermiştir.⁷⁵ Sovyet yönetiminin Kızıl Ordu’dan beklentisinin karşılanmaması üzerine bizzat Stalin tarafından verilen bu emir savaş meydanlarında iki ateş arasında büyük trajedilerin yaşanmasına neden olurken bir baskı da gazetelerde yayınlanan Sovyet propaganda ürünü olan ‘cepheye mektuplar’dan gelmiştir. Örneğin Stalingrad Savaşının yaşandığı 31 Ekim 1942 tarihinde Pravda gazetesinde 2 milyon 412 bin Özbek tarafından imzalanan mektupta sık sık Stalin’in “geri adım yok” emri tekrarlanırken bu motto “korkakları asker kaçaklarını lanetleyeceğiz, güneşli Özbekistanımızda onlara yer olmayacak, anavatan onları asla affetmez. Böyle

⁷⁵ Bu emirle “Cephedeki bazı aptallar çok fazla toprağımız var doğuya çekilebiliriz, büyük bir nüfusumuz var her zaman yiyecek buluruz diye konuşarak kendilerini teselli ediyorlar, utanç verici davranışlarını haklı çıkarmak istiyorlar. Bu sözler tamamen yanlış ve aldatıcıdır, yalnızca düşmana fayda sağlar. Kızıl Ordu askerinden işçisine herkes kaynaklarımızın sınırsız olmadığını anlamak zorundadır.... Bu durumda daha fazla geri çekilmek demek kendimizi ve vatanımızı mahvetmek demektir. Tarafımızdan bırakılan her toprak parçası düşmanı daha fazla güçlendirecek bizi de anavatanı savunmada zayıflatacaktır. Bu nedenle fırsatımız varken bu aptalca konuşmaları kökten kazımalıyız.... Şuandan itibaren her komutan, Kızıl Ordu askeri, Politbüro üyesi yüksek komuta emri olmadan bir adım dahi geri atamaz. Bu emri yerine getirmeyenlere vatan haini gibi davranmak gerekir” denilmektedir. Ceza olarak olay yerinde baraj müfrezeleri tarafından yok edilecekleri; olaydan sonra sağ kalmış iseler vatan haini olarak yargılanacakları ve infaz edilecekleri belirtilmiştir. **RGVA** f.4. op.12. d.105. l.122-128.

değersiz bir evladın geri dönüp evinin kapısını çalmaya hakkı yoktur”⁷⁶ denilerek aile, milliyet ve toplumsal yapı tarafından da desteklenmiştir.

3. Sosyo-Politik Gelişmeler

Toplumsal yaşayış yönünden savaşın ateşi Moskova’ya yaklaştıkça Stalin iç politikadaki katı tutumundan vazgeçip tüm Sovyet halklarının desteğini almak için dinî, millî ve bazı sosyal politikalarda kontrollü esnekliğe başvurmuştur. Devrim sonrasında baskı altına alınmakla kalmayıp ellerindeki tüm varlıklara el konulan dinî kurum ve kuruluşların üzerindeki baskı savaş sırasında hafifletilmiştir. Sovyet yönetiminin pek de gönüllü yapmadığı bu açılımı iç ve dış politik dinamikler açısından değerlendirmek mümkündür. Öncelikle savaş başlar başlamaz tüm diğer dinî kurumlar gibi dernek statüsündeki Ortodoks kilisesi Metropoliti Sergey inisiyatif olarak Hristiyanları vatani Nazilere karşı savunmaya, Kızıl Ordunun yanında olmaya davet etmiş⁷⁷ ve sonrasında

⁷⁶ **Nakaz Naroda (pisma narodov SSSR k boytsun-frontovikam)**, Moskva, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata oboroni, 1943, s.14

⁷⁷ Metropolit Sergey’in 22 Haziran 1941’deki mesajı şöyledir: “Son yıllarda biz Rusya’da yaşayanlar, tüm Dünya’yı saran savaş ateşinin bizim ülkemizde tutuşmayacağını umut ediyorduk. Fakat faşist haramiler ülkemize saldırdılar. Ancak Rus halkı böyle sınavlardan ilk defa geçmiyor. Kilise hizmetçileri olarak bize, anavatanın herkesi harekete çağırdığı bir dönemde hareketsiz kalmak yakışmaz” V. V. Starostenko, **İstoriya religii i svobodı sovesti v Belorusi v dokumentah i materyalah ç.4, kn.2 s 1941 do 1991g.**, Mogilev, MGU imeni A.A. Kuleşova, 2017, s.10-11; V.A. Kuroedov, **Religiya i tserkov v Sovetskom gosudarstve**, Moskova, İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı, 1981, s. 92-93.

maddi ve manevi desteklerde bulunmaya devam etmiştir.⁷⁸ Sovyet yönetimi halka vatani savunmak için birlik çağrısı yaptığı bu dönemde kilisenin vatanperver faaliyetlerini görmezden gelmemiş ve Metropolit ile görüşmelerde bulunulmuştur. Ateist faaliyetler durdurulmuş, Militan Ateistler Birliği kapatılmıştır.

Öte yandan Almanların “Ortodoks kilisesini Bolşevik zulmünden kurtarmak” propagandasını Sovyet halkına yönelik olarak dünya kamuoyunda sıkça dile getirmeleri, Sovyet yönetiminin buna karşı somut bir yanıt verme durumunda kalmasına neden olmuştur. 10 Mart 1942’de Politbüro kararı ile Moskova Patrikhanesi tarafından Sovyet yönetiminin isteği üzerine hazırlanan “Rusya’da Din Hakkında Gerçek” adlı kitabın planlandığı şekilde basılması talimatı verilmiştir. Kitap oldukça lüks bir baskı ile Stalingrad savaşı devam ederken 50 bin adet yayınlanmış; belgelerle desteklenen kitabın önsözünde “Nazilerin Ortodoks kilisemizi Bolşeviklerden kurtarmak adına yaptığı “haçlı seferlerine” bir yanıtıdır” denilerek Bolşeviklerin Ortodoks kilisesine zulüm uygulamadığı sadece halkın gücüne karşı çıkan bazı din adamlarının ceza aldığı belirtilmiştir.

Öte yandan SSCB’de kilise ile iktidar ilişkisinin yeni bir aşamaya geçmesi yönünde bir diğer etken de Büyük Britanya’nın ikinci cepheyi açma önkoşullarından biri olan Rus Ortodoks Kilisesinin yeniden canlandırılması olmuştur. Bunun için Sovyet yönetimi Anglikan Kilisesi ile temasa geçmiş, özellikle Stalin’in kişisel yazışmalar yaptığı (1934 ve 1937’de SSCB’de bulunmuş, buradaki komünist hayata ilişkin olumlu anlatımları yayınları

⁷⁸ Ortodoks kilisesi fonlar oluşturup para toplayarak, vaazlarda bulunarak, broşürler, mitingler, radyo konuşmaları ile vatan savunmasına katkı sağlamıştır. 22 Mart 1944 Rus kilisesi topladığı paralarla finanse ettiği tankları Kızıl Ordu’ya vermiştir. B. A. Ershov, “Assistance Of The Russian Orthodox Church To The Population Ussr During The Great Patriotic War”, **Journal Bulletin Social-Ekonomic and Humanitarian Research**, 2022, No:14 (16), p.93

ile dünya kamuoyuna duyurmaya çalışmış komünist ideayı savunan ve Kızıl Çoban olarak anılan) Hewlett Johnson⁷⁹ gerek yazdığı kitaplarla gerek Britanya'daki lobi faaliyetleri ile devreye girmiştir. H. Johnson ve Anglikan Kilisesi yetkilileri tarafından çok defa yinelenen SSCB ziyareti isteği 1943 yılında Tahran Konferansı öncesinde kabul edilmiştir.⁸⁰ Metropolit Sergey, Nikolay ve Aleksey gibi ileri gelen din adamlarının⁸¹ Stalin ile 4 Eylül'de görüşmesinin akabinde 8 Eylül 1943'te Rus Piskoposlar konseyi toplanmış ve Sergey Stragorodskiy patrik seçilmiştir. Sovyet yönetimi Kiliseyi resmî olarak tanımıştır.⁸²

Rus Ortodoks Kilisesi ile başlayan Sovyet yönetiminin dinî uygulamalardaki taktik değişikliği Müslümanları da kapsamış, Müslümanların camilerde ibadetleri, Cuma mescitlerinde Cuma namazı kılmaları, Ramazan ayında oruç tutmaları, zekât toplayıp

⁷⁹ 1945 yılında davetli olarak geldiği Moskova'da Zafer Bayramına katılmıştır. Savaşın sonra kendisine SSCB Kızıl Bayrak İşçi Nişanı ve Stalin Uluslararası Barış Ödülü verilmiştir. J. Butler, **The Red Dean of Canterbury The Public and Private faces of Hewlett Johnson**. London, Scala, 2011, p.70-79; İ. İ. Mayskiy, **Vospominaniya sovetskogo diplomata 1925-1945**, Moskva, Nauka, 1980, s.179-186.

⁸⁰ V. N. Yakunin, "İzmenenie gosudarstvenno-tserkovnih otnoşeniy v Sssr v godi Velioy Oteçestvennoy voynı: rol vneşnepolitiçeskogo faktora", **Vlast duhovnaya i svetskaya: vzaimodeystvie v sotsiokulturnom prostranstve. Materialı Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii, posvyaşennoy 500-letiyu Reformatsii**, Samara, 2017, s.185-186.

⁸¹ Konferans öncesinde tahliye ile gittiği Ulyanovsk'ta bulunan Patrik ve ekibi Moskova'ya getirilmiştir. M. B. Şkarovskiy, **Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Hruşeve**, Moskva, izdatelstvo Doma "Graal", 1999, s.185

⁸² M. İ. Odintsov, "İ.V. Stalin: Tserkov mojet rassçitivat na vsestoronnyuyu podderjku pravitelstva", **Disput**, 1992, No:3, s.17-25.

dağıtımları ve 1943 yılından itibaren çok kısıtlı bir kotada olmak şartıyla Hacca gitmelerine izin verilmiştir. 15-17 Mayıs 1943'te Ufa'da Müslüman Din Adamları Kongresi düzenlenerek Müslümanlara Nazi işgalcilerine karşı cesurca savaşmaları çağrısı yapılmış ve bu çağrı Sovyetler coğrafyasındaki tüm camilerde ve Müslüman nüfusun olduğu yerlerdeki toplantılarda okunmuştur. 1943 yılı ortasında Müslüman topluluklarının yoğun olduğu Sovyet Cumhuriyetlerinde Ufa'daki Rusya ve Sibirya Müslümanları İdaresinden ayrı olarak müftülükler açılması planlanmış 26 Ağustos 1943'te Taşkent'te Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları İdaresi (SADUM) kuruluş kongresi yapılmıştır. SADUM Tüm Birlik Bolşevik Komünist Partisinin Şubat 1944'te yayınladığı karar ile kurulmuştur.⁸³ Bu karar ile ayrıca Özbek, Kazak, Türkmen dillerinde toplam 5 bin tirajlı dinî dergi çıkarılmasının yanı sıra, din adamı yetiştirmek için Taşkent'te 60 kişilik ve Buhara'da 40 kişilik dinî okullar açılması kabul edilmiştir. 4 Mart 1944'te Politbüro emri ile merkezi Bakü olan Transkafkasya Müslümanları İdaresi ve Dağıstan Buynask'ta Kuzey Kafkasya ve Dağıstan Müslümanları İdaresi kurulması kararı alınmıştır.⁸⁴

14 Eylül 1943'te Çekist Karpov başkanlığında Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi kurulmuş, 1944'te SSCB Komiserler Konseyine bağlı Din İşleri Konseyine bağlanmıştır. Bu Konsey tüm dinî idareleri kendi çatısında toplamıştır. Bu düzenlemeler ile birlikte NKVD dinî yapıların içerisine kendi adamlarını yerleştirme fırsatı bulmuştur.

Savaş başladığında SSCB'de toplum, birlik üyelerinin yönetimleri ve özellikle Komünist Parti teşkilatı⁸⁵ Stalin'in katı iktidarı ve yıllarca süren “Büyük Terör” nedeniyle

⁸³ Nabiev, R.A., **İslam i gosudarstvo**, Kazan, İzdatelstvo Kazanskogo universiteta, 2002, s.110-111.

⁸⁴ a.g.e. s.112

⁸⁵ 1939 yılı Dünya Savaşı arifesinde gerçekleşen 18. Komünist Parti Kongresinde “saflar oldukça seyrekleşmişti ve hayatta kalanlar bundan dolayı mutlu olmalıydılar. Beş yıl

bastırılmış, kanaat önderleri azalmış ve susturulmuştu. Sovyet çatısı altında üst kimlik ‘Rus’lukta birleşme propagandası⁸⁶ devam ediyordu. Nitekim savaş başladığında da Stalin Sovyet halklarına savaşta öncülerinin Aleksandr Nevskiy, Dimitriy Donskiy, Aleksandr Suvorov ve Mihail Kutusov olduğunu onların kahramanlıklarının örnek alınmasını

önceki 2000 delegeden yalnızca 35’i oradaydı. 1100 delege karşı devrim faaliyetleri dolayısıyla tutuklanmıştı; 131 üyeli Merkez Komitesi’nin 98 üyesi, Kızıl Ordu’nun 5 mareşalinden 3’ü, Savunma Bakanlığı’nın 11 komiser yardımcısının hepsi, bütün askerî bölge komutanları, Yüksek Askerî Konsey’in 80 üyesinden 75’i tasfiye edilmişlerdi. On sekizinci Parti Kongresi, bir devamlılığın kutlanması olmaktan çok uzaktı. Kongrede hazır olanlar, dış politikanın inceliklerinden çok, hayatta kalabilme çaba ve endişesi içindeydiler.” H. Kissinger, **Diplomasi**, Çev: İbrahim H. Kunt, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2000, s.366-367.

⁸⁶ 1934 yılının başında Stalin tarafından Rus milliyetçiliği SSCB’nin başlıca tehlikeler listesinden çıkarılmış ve ardından Sovyet topluluklarının en kalabalık halkı olduğundan Rusluğu ön plana çıkarılmaya ve diğer halklar bunu kabule çağırılmıştır. Örneğin Devlet yayın organı olan Pravda’da 1 Şubat 1936 tarihli ilk sayfa RSFSR manşeti ile verilen makalede bu duruma şöyle yer verilmiştir: “Büyük Sosyalist İnşaya katılan tüm SSCB halkları, kendi emeklerinin sonuçlarından gurur duyabilirler. En küçüğünden en büyüğüne kadar hepsi eşit derecede Sovyet yurtseverleridir. Ancak, eşitler arasında birinci olan, Büyük Proleter Devrimi boyunca, ilk Zaferin gelişiminden şimdiki parlak döneme kadar rolü istisnai derecede büyük olan Rus halkıdır Rus işçileridir Rus emekçileridir.” **Pravda**, 1936, 1 fevralya, s.1.

söylemiştir.⁸⁷ Ancak örnek gösterilen Çarlık Döneminin Rus kahramanları SSCB halkları ile savaşıarak kahraman olmuşlardı. Bu noktada ortaya çıkan ikilemi çözmek için toplumların tarihi bağları ve kökenlerine yönelik alternatif tarih yazılmıştır.⁸⁸ Öte yandan Rus kökenli olmayan diğer Sovyet halkları için de özellikle sözlü edebiyat kahramanları propaganda çalışmalarında örnek gösterilmiştir.⁸⁹

Hitler Sovyet sahalarını işgal ederken bir yandan da bu sahada yaşayanları Stalin zulmünden kurtaracakları, onların hak ettiği yönetime kavuşacağı propagandası yapmıştır. Keza Almanlar elde ettikleri görkemli zaferleri Sovyet topraklarında da sürdürecekleri ve ilk birkaç ay içinde ağır darbeler alan SSCB'nin içinde isyanlar çıkacağı, özellikle gayri Rus halkların ayaklanıp ayrılmak ve devlet kurmak isteyeceği beklentileri olmuştur. İlk aylarda Almanların beklentilerine uygun olarak işgal edilen yerlerdeki halklar işgalci

⁸⁷ J. V. Stalin, 1993, s.282. Ayrıca Stalin'in Sovyet halklarına gösterdiği bu rol modellerin her birini anlatan sinema filmleri de yaptırılmıştır. Hatta Stalingrad savaşı sonrasında; 1942 yılı ikinci yarısından itibaren adlarına kahramanlık nişanları verilmeye başlanmıştır.

⁸⁸ Bunun en iyi örneklerinden biri Altın Orda mirasından koparılan Kazan Tatarları olmuş; onların İdil Bulgarları olduğu Kazan Hanlığı ya da Altın Orda ile bağının olmadığı tezi savunulmuş ve bu tez tarih kitaplarında kurgusal bir gerçeklik olarak yerini almıştır.

Allen J. Frank, **Islamic historiography and “Bulghar” identity among the Tatars and Bashkirs of Russia**. Leiden; Boston; Köln: Brill, 1998, s.179-187

⁸⁹ Dönemin süreli yayınlarında yayınlanan cepheye gönderilen mektuplarda bu propaganda unsurlarını net şekilde görmek mümkündür. Örneğin Özbeklerin Rüstem Han, Alpamış ve Avaz Han'ın kahramanlıklarından ilham almaları istenmiştir. **Nakaz Naroda (pisma narodov SSSR k boystsum-frontovikam)**, s.10.

olmalarına rağmen Alman ordularını sevinçle karşılamışlardır.⁹⁰ Ancak Almanların işgal yerlerinde halka yönelik olumsuz davranışları ve Almanların ırk temelli propagandasına⁹¹

⁹⁰ F. Sinitsin, **Za Russkiy Narod! Natsionalny Vopros v Velikiy Otechestvennyy Vayne**, Moskova, Eksmo; Yauza, 2010, s.18.

⁹¹ Sovyet halkının zorla komünist yapıldığı, halkın Sovyet yönetiminden memnun olmadığı ancak halkın baskı altında olduğu için sesini çıkarmadığı esaslarına dayandırılan Alman propagandasına göre Kızıl Ordu'nun yediği darbelerden sonra, Sovyet halkı ve orduda isyanlar çıkacak ve ardından da ihtilal yaşanacaktı. Pek çok Alman yönetici ve generali bu beklenti içindeydi. [L. Hart, **II. Dünya Savaşı Tarihi**, c.II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998, s.353.] Lakin Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi H. Gerede'ye göre Sovyet Rusya'yı iyi tanıyan Almanlar Bolşevik rejimin yeni bir nesil yetiştirdiğini ve Rusya'da bir ihtilal yaşanmasının hayal olduğu görüşündeydiler. H. Gerede, **Harp içinde Almanya**, İstanbul, ABC Yayınları, 1994, s.228.

karşı Stalin'in geliştirdiği propaganda⁹² ile Almanlar karşılarında dağılmak yerine cephe gerisinde daha da kenetlenen Sovyet Rusya'yı bulmuştur. ⁹³

⁹² Stalin Almanların Sovyet halklarının ayaklanmasına ilişkin propaganda ve faaliyetlerine tepki olarak 6 Kasım 1941'de Devrim'in 24. Yıldönümündeki konuşmasında Almanların asıl niyetlerinin Slavların köklerini kurutmak olduğunu, Alman askerin üzerinde bulunan notlarda bunun açıkça yer aldığını belirtmiştir. Örneğin Alman Teğmen Gustav Ziegel'in üzerinden "kalpsiz ve duygusuz ol, savaşta bunlara gerek yoktur. İçindeki şefkat ve acıma duygusunu yok et – her Sovyet Rusu yaşlı, kadın küçük bir kız çocuğu ya da oğlan çocuğu olduğuna bakmadan öldür...." ve diğer bir askerin üstünde de "size 600m yaklaşan bütün Ruslara ateş et" emirlerinin çıktığını belirterek gözü kulağı cepheden gelecek haberlerde olan halkına Almanların gerçek yüzünü göstermek istemiştir. 1 Mayıs kutlama mesajında da Alman askerlerinin vahşiliğinden bahsetmiştir: Faşist Alman istilacılar tarafından masum halka ve Sovyet savaş tutsaklarına karşı yapılan canavarlıklar, yağmalamalar ve zorbalıklar" Kızıl Ordu'ya Faşist Alman istilacılardan gerektiği gibi nefret etmeyi öğretmiştir...." J. V. Stalin, 1993, s.276 ve 298.

⁹³ Öyle ki savaşın dört aylık dönemine yer verdiği Devrim'in 24. Yılı konuşmasında Stalin Almanların Sovyetlerin ilk ciddi yenilgisinden sonra Sovyet halkının ayaklanacağını, SSCB halkları arasında çatışmalar çıkacağını, ayaklanmalar olacağını ve ülkenin parçalanacağını bunun da Alman işgalini kolaylaştıracağını varsaydıklarını ancak yanıldıklarını belirtmiştir. Ayrıca Kızıl Ordu'nun başarısızlığının SSCB halklarını dağıtmayıp bilakis daha da kenetlendirdiğini, dostluğu daha da sağlamlaştırdığını ve halkın tüm gücüyle Kızıl Ordu'ya donanmaya destek olduğunu belirtmiştir: Stalin'e göre "Sovyet cephe gerisi hiçbir zaman şimdiki kadar sağlam olmamıştır. Herhangi bir devlet

Zaferi sadece cephenin mücadelesinin getirmeyeceği, cephe gerisindeki halkın desteğinin alınmasının daha savaşın ilk günlerinden itibaren çok önemli olduğu tezinden hareketle “her şey cephe için her şey vatan için” parolasıyla yola çıkılmış, halkın yurtseverlik duyguları uyandırılmış ve bu duygular etrafında birleştirilmeye çalışılmıştır. Savaşlar tüm felaketler gibi insan için en değerli olan canına, sevdiklerine ve ona anlam veren maddi manevi değerlere kastederler. Bu felaketler karşısında kalan insanlar toplum yaşamının bir gereği olarak o felakete karşı birleşirler. Bu durum Sovyet halkında propaganda faaliyetlerinin de etkisiyle güçlü vatanseverlik duyguları uyanmasına neden olmuştur.

Beş Yıllık Planlar Dönemindeki hızlı sanayileşme ile birlikte konut sayılarında ihtiyaç duyulan kadar artış olmamış, savaşın başlaması ile özellikle tahliyelerin yapıldığı yerlerde ciddi barınma sorunları yaşanmıştır.

Tahliye edilenler arasında işgücüne katkı sağlayabilecek olanlar şehirlerdeki oteller, okullar, tren garları, büyük kamu binaları gibi alanlara yerleştirilirken yaşlılar, çocuklar ve engelliler kırsal alanlara yerleştirilmiştir. Şehirlerde işgücünün konut sorunu çözülerek sağlıklı devam edebilmesi için Sovyet yönetimi 13 Eylül 1941’de baraka şeklindeki basit tip konutların inşa edilmesi kararı almıştır. Bu inşaatları yapmakla yerel yönetimler ve işgücünde ise yerel halk görevlendirilmiştir.⁹⁴

Savaş yıllarında cephe gerisindeki sosyal yaşam oldukça sınırlı kalmış, uzun çalışma saatleri, barınma problemleri, soğuk havalara eşlik eden yakıt kıtlığı, her ne kadar caydırıcı

bizim kadar toprak kaybetseydi, sınavı başarı ile veremez, yıkılırdı.” J. V. Stalin, 1993, s.270.

⁹⁴ **Реşениya partii i pravitelstva po hozyaystvennim voprosam (1917-1967): sbornik dokumentov za 50 let:** t.3 (v 5 t.), sost: K.U. Çernenko, M.S. Smirtyukov, Moskva, Politizdat, 1968, s.50-52.

cezaları olsa da arz talep dengesinin bozulması ile yaşanan karaborsa gibi problemlerle karşılaşmıştır. Temel gıda üretimi azaldığı ve gıda kartları ile sağlanan yiyeceklerin çoğu zaman geç ve az gelmesi nüfus genelinde gıdasızlığa, yer yer de açlık yaşanmasına ve salgın hastalıklara neden olmuştur.⁹⁵

Savaşla birlikte kökleri 20. yüzyılın başlarına uzanan Sovyet propaganda politikası da yeniden düzenlenmiştir.⁹⁶ Propagandacıların en önemli görevi Stalin'in savaş hakkındaki raporları ve konuşmalarını yaygınlaştırmak olmuştur. Sovyet propagandası temel olarak savaş döneminde öncelik sırasına göre kardeşlik içeren ulusların birlikteliği ve nefret içeren Nazi karşıtlığından oluşan temaların yanı sıra, özellikle Stalingrad direnişinden itibaren “baba” figürü olarak Stalin teması üzerinde yoğunlaşmıştır.⁹⁷ Bunun

⁹⁵ Özellikle cephe hattında ve kuşatma altında kalan şehirler tifo, dizanteri, çiçek, difteri gibi salgınlardan çok etkilenmiştir. [İ. V. Çernişeva, “Sanitaryo-epidemiçeskaya obstanovka v stalingrade v 1941-1945 gg”, **Volgogradskiy nauçno-meditsinskiy jurnal**, 2015, No:1 (45), s.3-7.] Salgın hastalıklar için Rus epidemiyologların savaş sırasındaki çalışmaları için bkz: S.N. Lagutina, i dr., “Opıt organizatsii protivoepidemiçeskoy zaşıtı voysk v period VOV 1941-1945 gg. v usloviyah ugrozi bioterrorizma”, **Molodejnyy innovatsionnyy vestnik**, 2020, t.9, No:52, s.125-126.

⁹⁶ A. V. Çaşuhin, “Sotsialnie statusı rabotnikov agitpropa i normı ideologičeskoy raboti v godı velikoy oteçestvennoy voynı”, **Vestnik Permskogo universiteta. İstoriya**. 2019. No: 4(47) s.97.

⁹⁷ **Sovetskaya propaganda v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı: “kommunikatsiya ubejdeniya” i mobilizatsionnie mehanizmy** (Red: A.Ya. Livşin, İ.B. Orlov), Moskva, ROSSPEN, 2007, s.806.

için de gazeteler, dergiler, radyo yayınları, cepheden kısa haber-propaganda içerikli filmler, afişler, edebiyat ve sinema en etkili kullanılan propaganda araçları olmuştur.⁹⁸

4. Ekonomik Gelişmeler

Savaş öncesinde komünist ekonomik yapı SSCB genelinde kurulmuş, neredeyse tüm sanayi kollarında işletmeler açılmış, savaş sanayinin ilk ürünleri alınmaya başlanmış, kolektif çiftliklerin öncülüğünde tarım ve hayvancılıkta istenen düzeyin çok gerisinde kalınsa da önemli bir mesafe kat edilmiştir. Hitler Almanyasının saldırgan dış politikasını tehdit gören Sovyet yönetimi daha savaş öncesinde ekonomiyi ülke savunmasını güçlendirmek adına silahlı güçlerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere savaş ekonomisine evirmeye başlamıştır.

Savaş ile birlikte insanların hayatı kökten değişmiş ülke adeta askerî bir kamp alanına dönmüştür. Cephe gerisindekiler cepheye askerî teçhizat, bomba, araç, silah, ekipman, giysi, gıda, ilaç ve gerek duyulan daha pek çok malzemeyi temin etmekle görevli olmuşlardır. Savaş yıllarında 34 milyon kişi ordu için asker olarak seferber

⁹⁸ D. V. Haluimov, T.B. Jakupov, Agitatsionno-propagandsdistskaya rabota vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Yakovlevskie çtenie. sbornik nauçnih statey I Mejvedomstvennaya nauçno-praktičeskaya konferentsiya s mejdunarodnim uçaſtiem**, Novosibirsk, 2022, s.223. Ancak her ne kadar kökleri eskiye dayansa da Sovyet propaganda teşkilatı özellikle savaşın ilk iki yılında iktidarın istediği düzeyde işlerlik ortaya koyamamıştır. Bunun başlıca nedenleri olarak altyapı sorunu, personel eksikliği ve mevcut personellerdeki kalite düşüklüğü gösterilmiştir. A. V. Çaşuhin, 2019, s.97-98.

edilmiş⁹⁹ ve savaş sonucunda SSCB'nin insan kaybı 21,5 milyon kişi olmuştur.¹⁰⁰ Cephe gerisinde kadın, çocuk ve yaşlılar işgücünün temel kaynağı olarak görev almışlardır.¹⁰¹ Ülke ekonomisinde ortalama itibarıyla işçi sayısı 1941 yılında 27,3 milyon, 1942 yılında 18,4 milyon, 1943 yılında 19,4 milyon, 1944 yılında 23,6 milyon ve 1945 yılında 27,3 milyonu¹⁰² olmuştur.

⁹⁹ **Rol finansov v obespečenii pobedi v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.:** **sb.nauç.trudov**, Moskva, Finuniversitet, 2010, s.40.

¹⁰⁰ 1941 yılı için sağlıklı resmi veriler olmadığından bir takım bilimsel hesaplamalarla SSCB nüfusu bazı demograflar tarafından 191,8 ila 196,4 milyon olarak hesaplanmıştır. [S. N. Mihalev, **Ludskie poeti v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.**, Krosnayarsk, RİO KGPU, 2000, s.5 ve 7.] Aynı hesaplama yöntemleri ile 1945 yılı sonunda SSCB nüfusu 170,55 milyon kayıpları da 21 milyon 240 bin ila 25 milyon 854 bin kişi olarak hesaplanmıştır. [E.M. Andreev, L.E. Darskiy, T.L. Harkova, **Naselenie Sovetskogo Soyuza 1922-1991**, Moskva, Nauka, 1993, s.75-79.] B. Yeltsin 8 Mayıs 1995'te SSCB'nin savaştaki kaybını 26 milyon 549 bin tahmini rakamı olarak beyan etmiştir. Bu kayıpların kesin olarak değerlendirilmesi zor olmakla birlikte son yapılan detaylı arşiv taramaları ve çalışmalar ışığında 1939 yılı başından 1 Eylül 1945'e kadar SSCB'nin insan kaybı 21,5 milyon kişi olarak belirlenmiştir. J. V. Borisovna, V. A. İsputov, G. E. Kornilov, "Naselenie Rossii v 1939-1945 gg", **Rossiyskaya istoriya**, 2019, No:3 s.14.

¹⁰¹ I. Detsher, **Bitmemiş Devrim Sovyet Rusya 1917-1967**, Çev: Seçkin Çağan, İstanbul, Habora Kitabevi Yayınları, 1969, s.73.

¹⁰² **Narodnaya hozyaystva SSSR za 70 let: yubileyniy stat. Sbornik**, Moskva, Finansı i statistika, 1987, s.43.

İş disiplinin güçlendirilmesinin esas alındığı 26 Aralık 1941 Kararnamesi¹⁰³ ile 5-8 yıl hapis cezasını bulan katı tedbirler ile emek örgütlenilmesi iyileştirilmeye çalışılmıştır. 13 Şubat 1942 Kararnamesi¹⁰⁴ ile kentlerde yaşayan 16-55 yaş arası erkekler ve 16-45 yaş arası kadınlar inşaat ve üretim işlerinde çalışmak üzere seferberliğe tabi tutulmuştur. 13 Nisan 1942 Kararnamesi¹⁰⁵ ile de 27 Mayıs 1939 tarihli asgari işgünü sürelerini belirleyen Kararname revize edilerek asgari işgünü süreleri pamuk alanlarında en az 150 gün, dağlık alanlar, hayvancılık ve tahıl alanlarında en az 100 gün, diğer yerlerde en az 120 gün olacak şekilde artırılmış, 12-16 yaş arasındaki kolektif çiftçi ailesi üyelerine de yılda en az 50 işgünü asgari çalışma süresi zorunluluğu getirilmiştir.¹⁰⁶

Alman birliklerinin Sovyet topraklarına işgal hareketi Sovyet ekonomisine büyük bir darbe olmuş, III. Beş Yıllık Plan kısıtlanmış, Sovyet politikası “cephede üstünlük ve zafere ulaşmak” hedefini desteklemek üzere yeniden değerlendirmeye alınmış, 29

¹⁰³ Bu Kararname ile özellikle savunma sanayi işletmelerinde sıkıyönetim uygulanmış, günde bir ila 3 saat saat zorunlu fazla mesai uygulaması yapılmaya başlanmış, keyfi olarak işten ayrılanlar beş ila sekiz yıl hapis cezası alırken, üretimdeki ihmali nedeniyle büyük kazalara sebebiyet verenler ölümle cezalandırılmışlardır. **“Ukaz preziduma verhovnogo soyuza SSR” İzvestiya**, 1941, 27 dekabrya, s.3.

¹⁰⁴ **Reşeniya partiy i pravitelstva po hazyaystvennım voprosam, t.3 1941-1952 godı**, Moskva, İzdatelstvo političeskoy literaturı, 1968, s.64-65.

¹⁰⁵ **a.g.e.** s.66-67.

¹⁰⁶ Çalışanlar ile ilgili genel düzenlemeler savaştan önce yapılmış, 26 Haziran 1940 tarihli SSCB Yüksek Sovyeti Başkanlığı Kararnamesi ile işten çıkarmalar zorlaşmış, işe geç kalma ve devamsızlık sorumsuzluklara disiplin sağlayıcı ve adli cezalar verilmeye başlanmıştır.

Haziran 1941’de SSCB Halk Komiserleri Konseyi ve Tüm Birlik Bolşevik Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından “savaş ekonomisi planı” oluşturulmuştur. Bu planın uygulanmasında taviz verilmemiş katı bir yönetim sergilenmiştir.

Savaş dönemindeki bu yeni ekonomi yapısı genel anlamda savaş ekonomisi olarak değerlendirilmekte olup kabaca iki döneme ayrılmaktadır. 22 Haziran 1941 ile 1942 sonlarına kadar ki ilk dönem ve 1942 sonlarından 1945 yılı yazına kadar olarak değerlendirilen ikinci dönem.

İlk dönemde savaş ekonomisinin sahada tam olarak uygulanabilmesi için gerekli ayarlamalar, Kızıl Orduya Gıda Tedarik Komitesi, Tahliye Konseyi, Ulaştırma Konseyi, İşgücü Muhasebesi ve Dağıtım Konseyi gibi birtakım yeni operasyonel ve yönetim organları oluşturulmuştur. Bunların yanı sıra, halkın gıda ihtiyacı Temmuz 1941’den itibaren gıda kartı ile sağlanmaya başlanmış, vergiler arttırılmış ve yeni askerî vergiler koyulmuştur. Halkın cepheye ayni ve nakdi yardımlarda bulunması için fonlar oluşturulmuştur.¹⁰⁷ Ekonomik gelişmelerin tetkiki ve uygulanırlılığı için Operasyon

¹⁰⁷ Devletin gelirleri savaş nedeni ile düştüğü için vergiler yükseltilmiş, gelir gider dengesi bozulmuş ve yeni vergiler konularak bu açık kapatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca halka uzun vadeli devlet tahvilleri satışı yapılmış, gönüllü katkılar için fonlar oluşturulmuştur. Sadece Kazakistan’dan 470 milyon ruble, Özbekistan’dan 365 milyon ruble, Moskova bölgesinden 209 milyon ruble, Sverdlovsk bölgesinden 195 milyon ruble bu fonlara verilmiştir. Savaş yıllarında vergi ödemeleri ve gönüllü katkılardan elde edilen gelir devlet bütçesinin yaklaşık %26,94’ünü (27 milyar ruble) oluşturmuştur. A. G. Zverev, **Stalin i dengi: Vospaminaniya**, Moskva, Algoritm, 2012, s.142; E. M. Malışeva, **İspitanie. Sotsium i vlast: problemı vzaimodeystviya v ekstremalnih usloviyah Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**, Maykop, izdatelstvo Adıgeya, 2000, s.338.

Bürosu da kurulmuştur. Ayrıca Almanlar ve beraberindeki birliklerin Sovyet topraklarında işledikleri suçları ve verdikleri zararı tespit ve kayıt etmekle görevli Olağanüstü Devlet Komisyonu kurulmuştur. İşgal altında kalan¹⁰⁸ ve işgal tehlikesi olan topraklardaki tüm taşınabilir ekonomik yapı ve varlıklar Doğuya nakledilmiştir.¹⁰⁹ Ülkenin ekonomik potansiyelini ve savunma kabiliyetini koruma amaçlı yapılan

¹⁰⁸ Savaşın ilk yılı Sovyet Rusya ekonomisi tarihinin en zor dönemi olmuştur. Kasım 1941'e kadar işgal edilen Sovyet topraklarında SSSR nüfusunun %40'ı yaşamaktaydı. Yine bu topraklardan kömür üretiminin %63'ü, demir üretiminin % 68'i, çelik üretiminin % 58'i, alüminyum üretiminin% 60'ı, tahılın %38'i, şekerin %84, sığırın %38'i, domuzun %60'ı sağlanmaktaydı. Demiryollarının da %41'i burada idi. Askerî mühimmat açısından Kasım 1941'e kadar işgal edilen Sovyet topraklarında 303 Askerî mühimmat imal eden işletme olup bu işletmelerin aylık üretim hacmi 8,4 milyon mermi gövdesi, 2,7 milyon mayın, 2 milyon uçak bombası, 7,9 milyon fûnye, 5,4 milyon yanıcı madde, 5,1 milyon mermi kovanı, 2,5 milyon el bombası, 7,8 bin ton barut, 3 bin ton TNT, ve 16,1 bin ton amonyum nitrat idi. N. Voznesenskiy, **Voennaya Ekonomika SSSR v period Oteçestvennoy voyny**, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoy literaturı, 1948, s.41-42.

¹⁰⁹ Tahliyeler yoğunlukla iki dönemde gerçekleşmiş, ilki 1941 yılı ikinci yarısında ülkenin doğusu (Volga Bölgesi, Urallar, İç Asya) ve güneyine yaşanırken ikincisi 1942 bahar ve yaz aylarında Doğuya olmuştur. Bu dönemlerde toplam 2 binden fazla büyük sanayi tesisi, ekipmanları, işçileri, hammaddeler, gıda stokları vs. tahliyesi yapılmıştır. Ülkenin doğusunda yeni ekonomi üssleri oluşturulmuştur.

tahliyelerle yaklaşık 12 milyon insan, 2593 fabrika,¹¹⁰ 2,4 milyon büyükbaş hayvan, 5,1 milyon küçükbaş hayvan, 200 bin domuz, 800 bin at tahliye edilmiştir.¹¹¹

1942 sonbaharına gelindiğinde yaklaşık 80 milyon Sovyet vatandaşının yaşam alanı Alman işgali altında kalmıştır.¹¹² Ayrıca bu toprakların kaybıyla SSCB'deki fabrikaların %80'i ve uçak fabrikalarının %94'ünün bulunduğu, dökme demirin %70'inden fazlasının, çeliğin %58'inin, kömürün %63'ünün, elektriğin %42'sinin üretildiği ve ekili alanın %47'sinin olduğu en büyük sanayi ve tarım alanları da savaş bölgesi ve cephe hattında

¹¹⁰ Bunların 226'sı Volgaya, 667'si Urallara, 244'ü Batı Sibirya'ya, 78'i Doğu Sibirya'ya, 308'i Kazakistan ve Orta Asya'ya nakledilmiş ve Sovyetler coğrafyasının doğusunda bir çeşit endüstriyel devrime neden olmuştur. [**Narodnaya hozyaystva SSSR za 70 let...**, s.42] Sadece Moskova Bölgesinden ilk dönemde 210 bin işçi, 101 bin metal işleme ekipmanı, 107 bin tondan fazla metal, 66 bin 891 ton demir, 2442 ton kauçuk, 59.200 ton diğer malzemelerle birlikte 498 sanayi işletmesi tahliye edilmiştir. **Vıstoyali i pobedili: dokumentı i materialı**, Moskva, Mosk.raboçiy, 1966, s.241; **Moskva voennaya: memuarı i arhivnie dokumentı**, Moskva, izdatelstvo Mosk. Gor. Ob-niya arh., 1995, s.370.

¹¹¹ **Narodnaya hozyaystva SSSR za 70 let: yubileynıy stat. Sbornik**, s.42

¹¹² SSCB Savunma Halk Komiserliği 28 Temmuz 1942 tarihli 227 No'lu Kızıl Ordu'daki disiplini en üst seviyeye çeken izinsiz geri çekilme hakkındaki emirde Stalin, Ukrayna, Beyaz Rusya, Baltık Devletleri, Donbass ve diğer bölgelerin kaybı ile ellerinde çok daha az insan, ekmek, metal ve fabrikanın kaldığı 70 milyondan fazla insan yıllık 800 milyon puddan fazla tahıl ve yıllık 10 milyon tondan fazla metalin kaybedildiği, üstelik artık ne insan gücü rezervlerinde, ne de tahıl tedarikinde Almanlara üstün olunmadığını belirtmiştir. **RGVA f.4. op.12. d.105. l.123.**

kalmıştır.¹¹³ Bu durum SSCB'nin Almanya ile savaşta gerçek gücünün yalnızca yarısını kullanabileceği sonucunu doğurmuştur.¹¹⁴ Bu nedenle alternatif kaynakların önemi artmıştır.

1942 sonlarından 1945 yılı yazına kadar olarak değerlendirilen ikinci dönemde askerî sanayi üretimi düzenli olarak yükseliş göstermiş,¹¹⁵ tahliye edilen tüm sanayi kuruluşları düzenli üretime başlamış, yeni binlerce büyük-orta ölçekli fabrika açılmış, işgal altındaki yerlerin kurtarılması ile birlikte buralarda ekonomik oluşumlara gidilmiştir.¹¹⁶ Savaş ekonomisinin ikinci döneminde özellikle savaş araç, makine ve ekipmanları üretiminde önemli üretim seviyeleri yakalanmıştır. SSCB'nin kuruluşundan itibaren ivme kazanarak artan askerî sanayiye olan yatırımları meyvelerini savaşın ikinci yarısından itibaren vermeye başlamıştır. 1943 yılı itibarıyla 130 bin top/topçu silahları, 30 bin uçak, 24 bin tank, milyonlarca tabanca tüfek vb. silah üretilmiş, savaş yıllarında ise 136 binden fazla uçak, 102 binden fazla tank ve kundak motorlu top, milyonlarca

¹¹³ B. İ. Zverev, "Orujie-frontu", **Rossiskaya İstoriya**, 1995, No:3, s.60. Bazı sanayi kollarındaki bu oran çok daha fazla olmuştur. Örneğin SSCB hidrotribünlerinin %90'ı ve turbotribünlerinin %82'si Leningrad'da yapılmaktaydı. A. Omarovskiy, **Tyajelaya industriya-osnova razvitiya narodnogo hazyaystva SSSR**, Moskva, Mosk. Raboçiy, 1955, s.35.

¹¹⁴ R. Conquest, **Sovyet Rusya'da Tarım İşçilerinin Elli Yılı**, Ankara, Kardeş Matbaası, 1971, s.57; **SSSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945**, s.103-104; **İstoriya Velikoy Oteçestvennoy voynı Sovetskogo Soyuza**, t.6, Moskva, Voenizdat, 1965, s.45.

¹¹⁵ N. Voznesenskiy, 1948, s.46.

¹¹⁶ 1943 yılı Ağustos ayında SSCB Halk Komitesi ve Bolşeviklerin Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından işgalden kurtarılan yerlerde acil tasarruflar sağlanarak ekonominin yeniden kurulması kararı alınmıştır ve uygulanmaya başlanmıştır.

makineli tüfek, silah, tanksavar tüfeği ve mühimmat üretilmiştir. Ayrıca hava hâkimiyetinin önemli olduğu bu savaşta Sovyet askerî ekonomisi hava araçlarına büyük yatırımlar yapmış ve eldeki hava filosunun geliştirilmesi ile bombardıman uçakları, jet uçakları, kargo uçakları üretilmiş ve cepheye sevk edilmiştir. 1944 yılı ile birlikte 1945 yılı başlarına kadar aralıksız çalışan savaş sanayinde üretim çok yükselmiş; üretim hacmi savaş öncesine göre üç kat artmıştır.

Son Dünya Savaşı uçakların ve karada tankların savaşı olduğundan motor savaşları olarak da görülmüştür. Bilim adamları da savaş sanayi ve teknolojisini geliştirmekte büyük rol oynamışlardır. Sovyet Rusya'daki tasarım büroları çalışanları başta S. V. İlyuşin, A. S. Yakovlev, S.A. Lavoçkin olmak üzere bombardıman uçakları tasarımcıları A.N. Tupolev, V. M. Petlyakov, N.N. Polikarpov; jet uçağı tasarımcıları V. F. Bolhovitov, A.İ. Mikoyan ve M.İ. Gureviç gibi bilim insanları Sovyet ordusunun Alman ordusu karşısında üstünlük kurmasında önemli görevler ifa etmişlerdir.¹¹⁷ Ayrıca savaş gemileri manyetiği ve atom bombası çalışmaları da savaş döneminde başlamıştır.¹¹⁸

¹¹⁷A. Yu. Kravçenko, i dr. 2015, s.104.

¹¹⁸ Savaş gemilerini düşman mayınlarından korumak amacıyla 1942'de kurulan Bilimsel ve Teknik Deniz Sorunları Komisyonu çok sayıda çalışma yapmıştır. 1943 yılında uranyum çekirdeğinin bölünmesi için özel laboratuvarlar kurularak atom bombası yapım çalışmaları başlamış ancak savaştan dört yıl sonra ilk Sovyet atom bombası üretilmiştir. **Atomniy proekt SSSR: Dokumentı i materialı, t.1** (1938-1945), red: L.D. Ryabeva, Moskva, Nauka, 1998, s.259.

Savaşın ilk yıllarında tarım alanlarının yaklaşık yarısını oluşturan toprakların işgali, tarımdaki hayvan ve insan kaynaklı işgücünün¹¹⁹ ve makine-ekipmanın önemli bölümünün cepheye sevkı, her zamankinden daha fazla sanayiye hammadde desteği sağlanması zorunluluğu ve özellikle 1943 yılında yaşanan kuraklık¹²⁰ Sovyet tarımını büyük zayıyata uğratmıştır.¹²¹ Ancak savaş öncesi tarım alanlarının çeşitlendirilmesi ve genişletilmesi için Volga-Ural bölgesi, Uzak Doğu, Orta Asya ve Sibirya'nın bazı bölümlerinde tarıma elverişli alanların araştırılması ve planı yapılmış olduğundan savaş

¹¹⁹ Savaş dönemi boyunca SSCB coğrafyasında kolektif çiftliklerde erkek çiftçi sayısının %80'lere kadar azaldığı çiftlikler olmuştur. Yu. V. Arutyunyan, **Sovetskoe krestyanstvo v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Nauka, 1970, s.79.

¹²⁰ 1943 yılında yaşanan olumsuz hava koşulları ve kuraklık özellikle Güney Ural, Volga Bölgesi, Kafkasya'nın kuzeyi ve Kazakistan'ın batısında etkili olmuş, eldeki stok gıda malzemeleri erimiş, halkın bir kısmı gıdasız kalmış ve kısmi açlıklar yaşanmıştır. Bu yıl tarımda savaş dönemindeki en zor yıl olmuş; ülkenin brüt tarımsal üretimi savaş öncesine göre sadece %37 olmuştur. **İstoriya kommunističeskoy partii Sovetskogo Soyuzı. 1941-1945**, t.5. kn.1, Moskva, Politizdat, 1970, s.46.

¹²¹ Dönem itibarıyla tarımsal üretimi olumsuz etkileyen diğer faktörler arasında teknik malzemelerin ve teknik personelin azalması, ağır tarım makinelerini kullanabilecek insan sayısının azlığı ve eğitimin tarımsal üretimin belli dönemlerde yapılması nedeniyle zaman alması, zaten yetersiz olan makinelerde yaşanan yedek parça sorunu gösterilmiştir. A. P. Teryaeva, **Trud v kolhozah v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Selhozgiz, 1947, s.187-189; R. R. Hisamutdinova, **Selskoe hozyaystvo Urala v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı. Maloizvestnie stranitsı**, Orenburg, İzdatelstvo OGPU, 2002, s.46.

başladıktan hemen sonra bu planlar ivedilikle uygulamaya konulmuş gıda sorunu çözülmeye çalışılmıştır.

Savaş boyunca tarım üretimi ve hayvancılık yetersiz olmuş, üretimde düşüşler yaşanmış ancak 1944 yılından itibaren tarım ve hayvancılıkta toparlanma dönemine girilebilmiştir. Bu yılla birlikte büyükbaş hayvan sayısındaki azalma durmuştur, en düşük seviyesi geride kalmıştır. 1945 yılı başında SSCB'deki hayvan sayısı 1943 yılı başına göre büyükbaşta 15,8 milyon, küçükbaşta 8,4 milyon, domuzda 2,8 milyon ve atta 1,7 milyon artmıştır.¹²²

Ayrıca Sovyet ekonomisine katkı sağlayan bir diğer unsur da -aynı zamanda komünist enternasyonalin¹²³ sonunu hazırlayan- Müttefik devletlerden alınan krediler, ödünç alma ve kiralama yardımları olmuştur. Sovyet kaynaklarına göre 16 Ağustos 1941'de SSSR ile Büyük Britanya arasında 10 milyon İngiliz sterlini miktarında kredi anlaşması yapılmıştır. Sovyetler Büyük Britanya ve ABD'den Ekim 1941'e kadar 41 milyon dolarlık silah ve malzeme satın almıştır.¹²⁴ Britanya ile SSSR arasında ödünç

¹²² **SSSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 gg.**, Moskva, red: M.M. Minsayan, Voennoe izdatelstvo Ministerstva Oborony SSSR, 1970, s.104.

¹²³ Mart 1919'da kurulan Komünist Enternasyonal Dünyada komünist devrimi ilke edinen ve bunu başarmak için de Dünyadaki tüm komünist partilerin birleştirme hedefiyle hareket eden örgüttür. 15 Mayıs 1943 tarihinde Stalin tarafından lağvedilmiştir. N. C. Lebedeva, M. M. Narinskiy, "Rospusk Kominterna i sozdanie otdela mejdunarodnoy informatsii TsK VKP(b). May 1943-may 1945", **İstoriya Kommunističeskogo İnternatsionala 1919-1943: Dokumentalnie oçerki** (red: A. O. Çubaryan), Moskva, Nauka, 2002, s.231.

¹²⁴ M. B. Baryatinskiy, **Tanki lend-liza v boyu**, Moskva, Eskmo, 2009, s.22.

verme ve kiralama programı Eylül 1941’de başlarken ABD ile Kasım 1941’de başlamıştır.¹²⁵ Sovyetlere yapılan teslimatlar konusunda¹²⁶ gecikmeler olmuştur.¹²⁷ Müttefikler ve SSCB arasında ödünç verme ve kiralama hakkında planlamalar ve protokoller Moskova’da, Washington’da, Londra ve Ottawa’da yapılmıştır.¹²⁸ Teslimatlar çoğu zaman vaat edilen miktarların altında ve geç gerçekleşmiştir.¹²⁹ Sovyet yönetimi ödünç verme ve kiralama programı kapsamında müttefiklerinden uçak, tank, top, savaş gemileri, radar sistemleri, radyo istasyonları, saha telefonları, arazi araçları, kamyonlar, otomobiller, makine yedek parçaları, silahlar, otomatik silahlar, uçak yakıtı, yüksek oktanlı benzin, konserve gıdalar, alüminyum, nikel ve magnezyum gibi metaller almışlardır.¹³⁰ Bu yardımlar -her ne kadar SSCB ihtiyacına %4 ile 10’u arasında katkısı

¹²⁵ a.g.e. s.23.

¹²⁶ Sevkiyatlardaki gecikmelerin temel nedenleri olarak kargolardaki yanlış planlama, eksik malzemeler ve yoldaki güvensiz koşullar ve sabotajlar gösterilmiştir. a.g.e. s.25.

¹²⁷ N. V. Butenina, **Lend-liz: sdelka veka**. Moskva, izdatelskiy dom GU BŞE, 2004, s.121-123; M. B. Baryatinskiy, 2009, s.24,30.

¹²⁸ Bu protokollerde vaat edilen ve yerine getirilen sevkiyatlar için bakınız: **AVP RF** f.6. op.4. d.248. l.6; M. N. Suprun, **Lend-liz i severnie konvom 1941-1945**, Moskva, Andreevkiy flag, 1997, s.200, 309-310, 312; **Soviet Supply Protocols**. Washington. United States Government printing Office, 1947, p.19-20, 54-72, 77, 89-152; J. Beaumont, **Comrades in Arms: British aid to Russia 1941-1945**, Londra, Davis-Poynter, 1980, p.169.

¹²⁹ M. B. Baryatinskiy, 2009, s.25-29.

¹³⁰ N. V. Butenina, 2009, s.121-123; M. V. Kolomnets, İ. B. Moşanskiy, **Tanki lend-liza**, Moskva, Ekspirit, 2000, s.74; H. P. Tuyl, **Feeding the Bear American aid to the Soviet Union 1941-1945**, New York, Greenwood Press, 1989, p.178; M. Harrison, “Resource mobilization for World

olsa da- en gerekli zamanlarda geldiği için savaş döneminde sadece ekonomik değil diplomatik ve toplumsal açıdan da büyük önem arz etmiştir.

5. Sosyal ve Kültürel Gelişmeler

Bilim, eğitim, kültür, sanat gibi sosyal ve kültürel yapının her katmanında odak da kaynak da bu değerleri ortaya koyanların yaşamları ve bu yaşam çeşitlemelerinde var olan ihtiyaçlardır. Savaş döneminde de doğal olarak toplum hayatının ayrılmaz parçaları olan bu katmanlarda savaşın derin izleri oluşmuştur. Ayrıca bu yapılardaki dinamikler devlet kurumları ile uyumlu çalışmalar gerçekleştirmiş, cephede kazanılacak zafer için; vatanlarının kurtuluşu için çalışmışlardır. Bu yönde savaştan en çok etkilenen alanlardan biri eğitim-öğretim olmuştur. Savaş başladığında zorunlu ilköğretimin (8.sınıf/15 yaşa kadar) olduğu SSCB genelinde 975 bin öğrencinin okuduğu 3.773 ortaöğretim kurumu faaliyette olmuştur. Yaşanan topyekûn savaşla birlikte profesörler, öğretim üyeleri ve öğretmenlerin önemli bir kısmı, eğitim çağındaki pek çok öğrenci cephede savaşmaya ve cephe gerisinde cephe için çalışmaya sevk edilmiştir. İşgal bölgelerinden tahliye¹³¹ edilen

War II: the U.S.A., U.K., U.S.S.R, and Germany, 1938-1945”, **Economic History Review**, 1988, No:41:2, p.183.

¹³¹ Tüm malzemeleri ve içerikleri ile birlikte 57’si Leningrad’dan 40’ı Moskova’dan olmak üzere 147 yüksek kurumun yanı sıra, kütüphaneler, arşivler de tahliye edilmiştir. [A. V. Speranskiy, “Vısshaya škola SSSR v 1941-1945 gg.: Egzameni voynı”, **Vestnik Yujno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Sotsialno-gumaniternie nauki**, 2015, T.5, No:3, s.33-38; **Sovetskya vısshaya škaloa v godu Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskova, Vısshaya škola, 1980, s. 54.] Almanların hızlı harekâtı nedeniyle ilk işgal edilen yerlerde tahliye işlemleri yapılamamış; bu kurumlar tüm varlığı

öğrenciler, gittikleri yerlerde barınma ve eğitim sorunlarının yanı sıra, ders araç gereç tedarikinde büyük sıkıntılar yaşamışlardır. Öğrenci sayısı 2,5 kat düşmüştür. Öğretmen sayısı ciddi şekilde düştüğü için öğretmen açığı kalifiye olmayan kimselerle sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca öğrencilerin okula devamında büyük sıkıntılar yaşanmış, öğrenciler çoğu zaman cephe gerisindeki (özellikle tarım, çiftlik, bahçe, temizlik vb.) işlere yardımcı olmuşlardır. 1943 yılından itibaren özellikle erkek öğrencilere fiziksel gelişim ve kabiliyet geliştirmeleri için özel beden eğitimi dersleri verilmeye başlanmıştır.¹³² Ayrıca SSCB Halk Komiserleri Konseyinin 16 Temmuz 1943 tarihli Kararnamesi ile 1943-44 öğretim yılından itibaren büyük şehirler, başkentler ve sanayi merkezleri başta olmak üzere ‘her iki cins arasındaki farklı gelişim özellikleri, iş hayatına hazırlanım süreçleri, askerî disiplin sağlanması gibi konularda zorluklar oluştuğundan’ kız ve erkek öğrencilerin ayrı okullarda eğitim almasına karar verilmiş ve uygulamaya geçilmiştir.¹³³

Savaş genel anlamda Sovyet coğrafyasında eğitim kalitesini ve süresini de düşürmüş, eğitimdeki niceliksel düşüş niteliksel düşüşe neden olmuştur. 1942 başında 196 yüksek kurum kapatılmış, 87 tanesi de başka üniversitelerle birleştirilmiştir. Özellikle 1942-43 döneminde yükseköğretim faaliyetleri yarı yarıya azalmış, öğrenci sayısı ise %72’lik bir düşüşle 227 bin 200 olmuştur.¹³⁴

ile işgal altında kalmıştır. **Sbornik soobşeniy Çrezviçaynoy gosudarstvennoy komissii o zlodeyaniyah nemetsko-faşistkih zahvatçikov**, Moskva, Gospolitizdat, 1946, s.445.

¹³² **Narodnoe obrazovanie v SSSR: obşebrazovatel’naya şkola: Sbornik dokumentov**, 1917-1973, Moskva, Pedagogika, 1974, s.177.

¹³³ **a.g.e.**

¹³⁴ L. V. Maksakova, **Kultura Sovetskoy Rossii v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Nauka, 1977, s.216. Vatan Savaşı döneminde yükseköğretim kurumları

Öğrenci sayısındaki azalmanın önemli faktörlerinden birisi de 2 Ekim 1940 yılında ortaöğretim 8,9,10. sınıflar ve yükseköğretimin paralı (Moskova, Leningrad ve birlik cumhuriyetleri başkentlerinde ortaöğretim için 200 ruble yükseköğretim için 400 ruble yıllık ücret, diğer şehirler ve köylerde ortaöğretim için 150, yükseköğretim için 300 ruble yıllık ücret) hale gelmesi olmuştur.¹³⁵ Ancak belirtmek gerekir ki öğrencilere yönelik önemli burs ve yurt imkânları da sağlanmış, hatta savaş döneminde öğrencileri teşvik için ödüller verilmiş, burs miktarları artırılmıştır. Burslar 1943 yılında öğrencilerin 1/5ine verilirken 1944 yılında bu rakam 4/5 olmuştur.¹³⁶ 1943 yılı 5 Ocak tarihli 213 sayılı Kararname ile SSCB halk komiserler konseyi tarafından ortaöğretimin ücretlendirilmesi kararı kaldırılmıştır.

Halk komiserleri kararları ile okullarda disiplin ve davranışlar iyileştirilmeye çalışılmıştır.¹³⁷ Okullarda öğrenim kalitesini, öğrencilerin başarı düzeylerini ve okula konsantrasyonlarını artırmak için mücadeleci bir ortam oluşturularak ilköğretim ve

hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız: M. R. Kruglyanskiy, **Vısşaya škola SSSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, disertattsiya, Moskva, 1969.

¹³⁵ **Narodnoe obrazovanie v SSSR** s.175-176

¹³⁶ Yıllık burs ücretleri 1. sınıfta 140, 2. sınıfta 160, 3. sınıfta 185, 4.ve 5. sınıflarda 210 ruble olmuştur. Bursların miktarı okunulan bölüme ve başarı düzeyine göre de artmıştır.

M. İ. Movşoviç, **Vısşaya škola: Osnovnie postanovleniya, prikazı i instruktsii**, Moskva, Sovet. nauka, 1948, s. 496-497.

¹³⁷ 2 Ağustos 1943 RSFSR Halk Komiserleri Kararı ile okulda öğrencilerin uyması gereken kurallar yayınlanmış, 21 Mart 1944 tarihli Kararname ile de okuldaki disiplinin güçlendirilmesi için yapılması gerekenler sıralanmıştır. Bkz: **Narodnoe obrazovanie v SSSR**, s.178, 180-181.

ortaöğretim bitirme sınavları yapılmaya başlanmış; okuldaki başarı derecelerine göre öğrencilere altın ve gümüş madalya sertifikaları verilmiştir.

Eğitim-öğretimde savaş koşullarının enfekte ettiği kötü durum ancak savaş sonlarına doğru düzelmeye başlamıştır. Öğrenci ve öğretmen sayıları artmış, tahliye edilen okul ve öğrenciler yerlerine dönmeye başlamış, böylelikle eğitim kurumlarındaki hayat rutini savaşın gölgesinden kurtulup normalleşme sürecine girmiştir.

Halkın savaşa dair direncini artırmak ve zafer motivasyonunu yüksek tutmak için özellikle edebiyat ve sanat figürlerinden yararlanılmıştır. Bu dönemde yayınlanan her eserde zor yaşam koşulları altında vatanseverlik duygularının coştığı kahramanlık vurgulu anlatımları görmek mümkündür. Nesirde N. Bogdanov “Savaş Muhabirinin Notları”, P. Pavlenko “Rus Öyküsü”, A. Polyakov “Rjev Hattı”, V. Lidin “1941 Yılı Kışı” eserlerinin yanı sıra, nazımda M. Aliger “Zoya”, K. Simonov “Bekle Beni”, A. Tvardovskiy “Vasiliy Terkin”, İ. Erenburg “Almanı Öldür”, O. Berggolts “Leningrad”, Vs. V. Vişnevskiy “Leningrad Duvarlarında”, V. Grossman “Halk Ölümsüzdür” ve A. Ahmatova “Kahramansız Poema” şiirleriyle öne çıkmış ve bu eserler yazılı basında

neşredilerek geniş kitlelere ulaşmıştır. Edebiyatın müzikle birleştiği toplumun yaşam ritmini yansıtan şarkılar ve marşlar¹³⁸ da bu dönemin önemli kültür öğeleri olmuştur. ¹³⁹

Daha savaşın ilk günlerinde 26 Haziran 1941’de sözleri V.İ. Lebedev tarafından yazılan “Kutsal Savaş” şiirinin A.V. Aleksandrov tarafından bestelenmesi de yazımı kadar hızlı olmuş; savaş başladıktan sonraki bir hafta içinde neredeyse tüm Sovyet coğrafyasında söylenmeye başlanmıştır.

Savaş döneminde K.M. Simonov’un “Rus Halkı”, A.E. Korneyçuk’un “Cephe” ve L.M. Leonova’nın “İstila” adlı oyunları öne çıksa da Sovyet coğrafyasında ve özellikle cephe hatlarında bir kısmı gönüllü bir kısmı asker olan tiyatrocü kadroların olduğu gezici tiyatrolar faaliyetlerine devam etmiştir. Bu süreçte T. N. Hrennikov, K.A. Listov, V.İ. Muradeli ve D.B. Kabalevskiy gibi pek çok besteci de orduda müzikal faaliyetlerine devam etmiştir. Savaş döneminde kültürel yaşama etki eden önemli sanatsal

¹³⁸ 26 Haziran 1941’de V.İ. Lebedev tarafından yazılan “Kalk büyük ülke, bu ölüm kalım savaşına kalk. Bu karanlık faşist güç ile, bu lanet orduyla yapılan!” sözleriyle başlayan “Kutsal Savaş” marşı A.V. Aleksandrov tarafından bestelenmiştir. A. S. Tatarenko, Z. İ. Gladkih, “Çtobi gimn bıl ‘drugom i vdohnovitelem çeloveka-grajdanina’: o patriotičeskih gimnah A.V. Aleksandrova”, **Nasledie velikoy pobedy: istoki i budşee. sbornik nauçnih statey po itogam XV Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii “Tserkov i uskusstvo” XVI Mejdunarodnih naučno-obrazovatelnih Znamenskih çteniy**, Kurskaya pravoslavnaya duhovnaya seminariya, Kurskiy gosudarstvenniy Universitet, Kursk, 2020, s.11-17.

¹³⁹ Özellikle savaşın ilk yarısında Kutsal Savaş, Benim Moskovam, Cesurların Şarkısı, Kana Kan gibi şarkılar daha çok marş formuna yakın müziksel yapıyla sunulmuştur. Yu. G. Golub, D. B. Barinov, **Sudbi rossiyskoj hudojectvennoy intelligentsii v usloviyah Stalinskogo rejima**, Saratov, İzdatelstvo Saratovskoro universiteta, 2002, s.75.

faaliyetlerden biri olarak kabul gören 1942 Leningrad kuşatmasını anlatan D.D. Şostakoviç'in 7. (Leningrad) senfonisi de hem radyolar hem de konserler vasıtasıyla halkla buluşmuştur.¹⁴⁰

Öte yandan resim, heykel, anıt gibi görsel sanatlarda da savaş döneminde vatanın özgürlüğü ve zafer için düşmanla mücadele konulu eserler verilmiştir. Bunların en baskın örnekleri ressam A.A. Deineka'nın "Sivastopol Savunması", G.G. Nisskiy'nin "Leningrad Şosesi"; A. P. Bubnov'un "Kulikov'da Sabah"ı ve S.V. Gerasimov'un "Partizan'ın Annesi" gibi savaş karelerini yansıtan tablolar olmuştur. Hem cephedeki ressamların hem de cephe gerisindeki ressamların eserlerinden ülke genelinde çok sayıda sergiler açılmıştır.¹⁴¹

Sinemalar dönemin en etkili eğlence, haber ve propaganda araçlarından biri olmuştur. Sovyet sineması ise daha Devrim'den itibaren sosyalist gerçeklik üzerine kurulmuştur. Dünya Savaşı öncesinde Stalin'in isteği üzerine çekilen faşizm karşıtı sinemalar ve belgesel filmler Almanların işgali ile tekrar vizyona girmeye ve yenileri

¹⁴⁰ B.İ. Kobalev, "Reaktsiya kollaboratsionistskoy pressı na okkupirovannoy germaniey territorii SSSR na tvorčestvo D.D. Şostakoviça", **Uçenie zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta**, 2023, No:2(47) s.88.

¹⁴¹ A.P. Popova, "İzobrazitelnoe iskusstvo SSSR vo vremena Velikoy Oteçestvennoy voyni", v sbornike: **voyna i mir v Oteçestvennoy i mirovoy istorii, materialı mejdurarodnoy nauçnoy konferentsii**, v 2 t.Posvyaşetsya 75-letiyu Pobedi v Velikoy Oteçestvennoy voyne. Sankt-Peterburg, 2020, s.768.

çekilmeye başlanmıştır.¹⁴² Öte yandan savaşla birlikte Devlet film fonuna bağlı¹⁴³ pek çok Sovyet film stüdyoları tahliye olmak zorunda kalmıştır. Bu tahliyeler çoğunlukla Bakü, Tiflis, Kuybişev, Alma-Ata, Aşkabat ve Taşkent gibi şehirlere yapılmıştır.¹⁴⁴

Savaş Rus sinemasının tema ve tür yelpazesini önemli ölçüde değiştirmiş, savaşın gerçekliği Sovyet ideolojisi ve sansüründen geçirilerek, vatanseverlik ağlarıyla örülü

¹⁴² Bunun en bilinen örneği İvan Grozni filmi olmuştur. Yönetmenliğini ve senaristliğini Sergey Eisenstein'ın yaptığı İvan Grozni filmi olup 1930'lu yılların sonunda kısa bir dönem gösterimde kalmış, Almanlarla iyi ilişkilerin olduğu dönemde filmdeki düşman askerlerinin Alman askerlerine benzerliği ve filmde faşizm düşmanlığı üzerine söylemler olmasından kaynaklı olarak gösterimden kaldırılmış ve Almanlarla yaşanan savaş sonrasında ise tekrar vizyona girmiştir. [A. V. Federov, **Tısyäçä i ödin samıy kassovıy sovetskiy film: mneniya kinokritikov i zriteley**, Moskva, OD. 2021, s.10; Eisenstein, S. "İvan grozniy" 1944. https://www.imdb.com/title/tt0037824/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023).] Ayrıca savaş öncesi dönemin benzer argümanlar içeren diğer filmleri arasında I. Petro (1937-39), Aleksandr Nevskiy (1938) ve Suvorov(1940) da vardır.

¹⁴³ Sovyet döneminde sinema sektörü devletleştirilerek, tüm birlik filmleri arşiv merkezi Moskova şehrindeki Belie Stolbie köyü olmuştur. Arşivler savaş sırasında doğuya tahliye edilmiş sonrasında 1944 yılından itibaren tekrar Moskova'daki köye getirilmiştir. 1948 yılında Gosfilmofond adını almıştır.

¹⁴⁴ N. M. Zorkaya, "Veşie snı Alma-Atı: Russkoe kino v evakuatsii", **İskustvo kino**, 1999, No:7, s.125-139. Film stüdyoları da birkaç kez tahliyeye tabi tutulmuş savaşın sonlarına doğru bu stüdyoların bir kısmı Kazan, Novosibirsk, ve Sverdlovk şehirlerine taşınmıştır E. L. Hramkova, "Oteçestvennaya istoriografiya istorii kino 1941-1945 godov na rubeje XX-XXI. Vekov", **İzvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A.İ. Gertsena**, 2008, No:78, s.126.

kahramanlık, fedakârlık, dökülen kanlar sonrasında ulaşılacak zaferin mutluluğu gibi içerikler üretilmiştir.

Sinema filmleri daha çok belgesel, sanatsal ve cephe kameramanlarının aldığı kayıtların işlenmesi ile oluşturulmuştur.¹⁴⁵ Bu kayıtlar işlenerek kısa propaganda filmleri ve belgeseller olarak halk kitlelerine ulaştırılmıştır.¹⁴⁶ Bu filmler askerler ve halk arasında ajitasyon trenleri gibi gezici her türlü portatif salon düzenekleri kullanılarak gösterilmiştir. Savaş öncesi olduğu gibi basında ve yayında olan sansür daha yoğun bir şekilde sinemada da uygulanmaya devam edilmiştir. Savaş döneminde yönetimin yasak ve talepleri artmış, çekilen her film defalarca izlenip incelendikten sonra gösterime verilmiştir.¹⁴⁷

Savaş döneminin ilk uzun metrajlı belgesel filmi yönetmenliğini Leonid Varlamov ve İlya Kopalin'in yaptığı Ekim 1941-Ocak 1942 dönemi Moskova Savaşını anlatan, Şubat 1942'de gösterime giren "Almanların Moskova Yenilgisi" adlı film olmuştur.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Bu dönem savaşın tüm dehşetini içeren ölüm ve ızdırap görselleri filme alınmış, bir taraftan yaşanan ızdırap gösterilirken bir yandan da zafere olan inanç sergilenmiştir. Görüntü ile üretilen anlam ve simgesel inşalara özel önem verilmiştir.

¹⁴⁶ A.V. Çaşuhin, 2019, s.97.

¹⁴⁷ N. M. Zorkaya, **İstoriya oteçestvennogo kino**, Moskva, Bely gorod, 2014, s.257-258.

¹⁴⁸ L. Varlamov, İ. Kolalin, "Razgrom Nemetskih vosk pod Moskvoy" 1942. <https://www.imdb.com/title/tt0035085/> (erişim tarihi 08.02.2023) Bu belgesel film 1943 yılı en iyi belgesel dalında Oskar ödülü dâhil pek çok ödül kazanmıştır.

Savaş döneminde ‘İki Savaşçı,’¹⁴⁹ Aleksandr Parhomenko,¹⁵⁰ Zoya,¹⁵¹ Malahov Kurgan,¹⁵² Kutuzov,¹⁵³ Cephe,¹⁵⁴ Bölge Komitesi Sekreteri,¹⁵⁵ Bir Kız Yaşadı,’¹⁵⁶ ve daha pek çok uzun metrajlı film çekilmiştir. Savaşın bir diğer belgesel filmi Roman Karmen ve Elizaveta Svilova’nın yönetmenliğini yaptığı senaryosu B.L. Gorbatov’a ait

¹⁴⁹ L. Lukov, “Dva boytsa”. 1943. https://www.imdb.com/title/tt0036782/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023)

Leningrad cephesindeki farklı bölge ve etnik kökenden gelip anavatan için savaşan iki piyade askerin arasındaki dostluğu odağa alarak anlatım sunan sinema filmidir.

¹⁵⁰ L. Lukov, “Aleksandr Parhomenko” 1942. https://www.imdb.com/title/tt0034443/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023)

¹⁵¹ L. Arnştam,”Zoya”. 1944. https://www.imdb.com/title/tt0037482/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023)

¹⁵² A. Zarhiy, İ. E. Heyfits, “Malahov Kurgan”. 1944. https://www.imdb.com/title/tt0037043/?ref=fn_al_tt_1

¹⁵³ V. Petrov, “Kutuzov”, 1944. https://www.imdb.com/title/tt0036572/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) Rusların Napolyon’a karşı savaşını ve Napolyon’un yenilgisini anlatmaktadır.

¹⁵⁴ S. Vasilev, G. Vasilev, “Front”, 1943. https://www.imdb.com/title/tt0035903/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023)

¹⁵⁵ İ. Pirev, “Sekretar raykoma”, 1942. https://www.imdb.com/title/tt0035304/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023)

¹⁵⁶ V. Eysimont, “Jila bıla devuçka”, 1944. https://www.imdb.com/title/tt0037479/?ref=fn_al_tt_2 (erişim tarihi 08.02.2023)

olan Nürnberg duruşmalarını anlatan “Halkların Mahkemesi”¹⁵⁷ 1946 yılı sonunda vizyona girmiştir. Sinema filminin konusu afişinde de açıkça resmedildiği gibi Rus atasözü olan “bize kılıçla gelen kılıçla ölür” ana fikri etrafında şekillenmiştir.¹⁵⁸ Öte yandan Sovyet sinemasında toplumun moralini yüksek tutmak için Nasreddin Buhara’da (Nasreddin v Buhare), Dört Kalp (Sertssa v çetireh), Düğün (Svadba) ve Silva gibi komedi filmlerinin¹⁵⁹ yanı sıra, gerek cepheyi anlatan gerek cephe gerisinde yapılması gerekenler hakkında içeriğe sahip eğitsel çizgi filmler de yapılmıştır.

24 Haziran 1941’de Tümbirlik Komünist Parti Merkez Komitesi ve SSCB Halk Komiserleri Konseyi tarafından Sovyet Bilgi Bürosu (Sovinformburo) kurulmuş ve savaş boyunca halkın haber kaynağı olmuştur. Halkın haber alma ve bilgi gereksiniminin karşılanarak güven duygusu oluşturmak ve onu yönlendirebilmek amacı ile devlet tarafından yayınlanan ve sansüre tabi tutulan ulusal ve yerel yüzlerce basın ve yayın organları da faaliyette bulunmuştur. Elbette ki özgür olmayan bu yayın organlarının başını Komünist Parti organı olan Pravda ve SSCB Halk Savunma Komiserliği Merkez Organı Krasnaya Zvezda ve Komsomol Merkez Komitesinin yayın organı olan Komsomolskaya Pravda çekmiştir. Ayrıca devletin haber ajansı TASS da ülkenin tüm

¹⁵⁷ R. Karmen, E. Svilova, “Sud narodov”, 1946.

https://www.imdb.com/title/tt0244109/?ref_=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023)

Filmin afişinde müttefik ülkelerinin bayrakları (sol üstten sırasıyla SSCB, Britanya, Birleşik Amerika ve İtalya) SSCB bayrağı üstünde bir elin tuttuğu kılıcın sağ alttaki Alman subay miğferini ikiye ayırması resmedilmiştir.

¹⁵⁸ Savaş döneminde belgesel film stüdyoları ve cephede 180’in üzerinde belgesel çekilmiştir. Bu belgesel filmlere Rus Devleti Edebiyat ve Sanat arşivinden ulaşmak mümkündür. Bkz: <https://rgali.ru/> (Erişim tarihi 23 Mayıs 2022)

¹⁵⁹ A. V. Federov, 2021, s.532-535, 560

haber ihtiyacını cephedeki, cephe gerisindeki ve yurt dışındaki muhabirleri ile sağlamış, yabancı haber ajanslarından gelen haberleri elden geçirerek yayınlamıştır.¹⁶⁰ Ayrıca şehir merkezlerinde “Okna TASS”¹⁶¹ adlı duvar gazeteleri yayınlanmıştır.¹⁶²

Savaş döneminde yaygın kullanılan iletişim araçlarının ve dolayısıyla propaganda araçlarının en etkililerinden biri de geniş SSCB coğrafyasına yayın yapan devlet radyoları olmuştur.¹⁶³ Örneğin Leningrad’daki radyo ağı kuşatma sırasında savaşın Sovyetler lehine dönmesinde oldukça etkili olmuştur.¹⁶⁴ Radyolar sürekli yayında olmuş bu da halkta güvenilir bilgi ihtiyacını karşılamıştır. Haberler, müzikler, senfoniler, röportajlar, cepheden insan görüşleri, tiyatral anlatımlar radyoların yayın akışında yer almıştır.¹⁶⁵

¹⁶⁰ **Sovetskaya propaganda v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, s.134-142.

¹⁶¹ 1941 yılına ait bir Okna TASS içeriği değerlendirmesi için bkz: **Sovetskaya propaganda v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, s.324-326.

¹⁶² Okna TASS duvar yayınlarında haberler dışında Sovyet propagandasının en popüler unsurlarından olan afişler de yer almıştır. Bkz: <https://tass.ru/spec/okna-tass-80> (Erişim Tarihi 18.02.2023). V. F. Eroşkin, “Plakatı ‘okon TASS’ v period Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Velikaya Oteçestvennaya voyna: ekonomika, politika, obşestvo, kultura**, Omsk, Omsk Gosudarstvenniy institut servisa, 2015, s.19-22;

¹⁶³ Savaş döneminde 100’den fazla radyo istasyonu 30 milyondan fazla insana sürekli yayın yapmıştır. B. A. Myasoedov, **Strana çitaet, sluçet, smotrit: statiçeskiy obzor**, Moskva, Finansı i statistika, 1982, s.49.

¹⁶⁴ Yu. V. Klyuçev, **Radiojurnalistika: osnovı professii**. Sankt-Peterburg. 2015. s.36.

¹⁶⁵ II. Dünya Savaşı’nda SSCB’de radyolar için bkz: **Radio v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (Sbornik Nsuçnih statey. V çest 70-letiya Pobedi)**, Moskva, Fakultet jurnalistiki MGU, 2015.

III. BÖLÜM

II. DÜNYA SAVAŞI'NDA TATARİSTAN

A. Büyük Vatan Savaşı'na Kadar Tataristan

1940 yılı başında TASSR'de 21 şehir 4.500'den fazla kasaba ve köyde yaklaşık 3 milyon kişi yaşamış, nüfus dağılımı %48 Tatar %42 Rus ve %10 diğer şeklinde olmuştur.¹

Dünya Savaşı başlamadan bir yıl önce Komünist Parti 18. Kongresinde hedefi en ileri Batılı ülkelerin seviyelerini yakalamak ve geçmek olan 1938-42 döneminden oluşan III. Beş Yıllık Kalkınma Planını onaylamıştır. Önceki beş yıllık planlarda olduğu gibi yoğunluk savaş sanayisine verilmiştir. Tataristan'da bu plana uygun olarak yeni fabrikaların kurulmasının yanı sıra, eskilerin elden geçirilmesi ve yeni sanayi tesislerinin bir kısmının Çistopol, Bugulma ve Zelenodolsk şehirlerine yapılması yer almıştır. Giderek şiddetlenen askerî tehdit ve yaşanabilecek bir savaş nedeniyle ülke savunma sanayisinin güçlendirilmesi için Volga ve Urallarda alternatif sanayi işletmeleri kurulma ihtiyacı ve yeni petrol alanlarının aranması çalışmalarına başlanması için fon

¹ F.Ş. Huzin, İ.A. Gilyazov, V.İ. Piskarev, **İstoriya Tatarstana**, Kazan, Tarih, 2001, s.408

oluşturulmuştur.² Bu doğrultuda yapılan petrol arama çalışmalarında Çistopol Buldırskaya'da petrol arama tesisi kurulmuş ve ilk kuyu 1938 yılında açılmıştır.

III. Beş Yıllık Plan dâhilinde Tataristan'da eski fabrika ve işletmeler elden geçirilerek faaliyete sokulmuş, 1938 yılında suni deri fabrikası (İSKOJ), 1941 Mayıs ayında fotojelatin³ fabrikası, gıda, giyim, deri, kürk fabrikaları ve makine-kimya sanayi kollarında yeni tesisler kurulmuştur. 1939 yılında SSCB'de üretilen kürk ve kürkten elde edilen ürünlerin %50'si; keçe ve keçeden elde edilen ürünlerin %32'si; daktiloların %43'ü Tataristan'da üretilmiştir.⁴ Kazan'ın kuzeyindeki sanayi tesisleri ve konutlara ısı ve elektrik veren kömürle çalışan enerji santrali Kazan-2 açılmıştır. Bu santral savaş sırasında şehrin enerjisini ve sanayi kuruluşlarının güç ihtiyacını karşılamada önemli rol oynamıştır.⁵

² Bu doğrultuda TASSR'de yapılan petrol arama çalışmaları için 1939 yılında 1.340.000 ruble; 1940 yılında 10.390.000 ruble ve 1941 yılında 11.610.000 ruble pay ayrılması planlanmıştır. Bu dönemin haberlerinde SSCB genelinde petrol sahaları araştırmaları ve Bakü'nün zengin petrol rezervine öykünülerek "2.Bakü" arayışı yaşanmıştır. Tataristan özelindeki süreli yayınlarda da yerel petrol çalışmaları hakkındaki yazılarda 2.Bakü söylemi yaygındır. **Krasnaya Tatariya**, 1939, 2 aprelya, s.1

³ Fotojelatin fotoğraf, sinema, röntgen ve radyoloji gibi görüntüleme sistemlerinde kolodyum yerine jelin kullanılması ile elde edilen filmidir.

⁴ **İndüstrilizatsiya Tatarskoy ASSR: 1926-1941**, Kazan, Tatknigoizdat, 1968, s.473,479.

⁵ 1913 verileri baz alınarak 1940 yılına gelindiğinde TASSR metal işleme endüstrisi 70 kat; kimya endüstrisi 24 kat; hafif sanayi 21 kat; ağır sanayisi 12 kat ve elektrik üretimi 17 kat kadar artmıştır. **Dostijaniya Tatarskoy ASSR k 50 letiyu Sovetskoy vlasti**, Kazan, Statistika, 1967, s.17-19; **Raboçiy klass Tatarii** s.210

Beş Yıllık Plan ile birlikte her ne kadar tarımsal üretimin ve hayvan varlığının artırılması için tarımın teknik yönden geliştirilmesi ve işçilerin niteliklerinin artırılması hedeflense de başarılı sonuçlar alınamamıştır. 1939 yılında kolektif çiftliklerde kişisel araziler ve çiftçilerin sahip olabileceği tarla/tarım arazisi yarım hektar ile sınırlandırılmıştır.

Eldeki işgücünün maksimum seviyede değerlendirilmesine yönelik Stahanovcu hareket devam etmiş, işçiler arasında rekabet teşvik edilmiş, ödüller verilmiş, Komünist Parti merkezli ‘çalışmanın bir onur meselesi, yiğitlik ve kahramanlık’ olduğu vurgulanan propaganda çalışmaları yapılmıştır. Ayrıca işi aksatacak suiistimaller, işe geç kalma (bir ayda en az üç kez) ve disiplini bozan diğer davranışlara karşı işten atma ve 10 gün içinde de tahsis edilen evi terk etme cezaları verilmiştir. 26 Haziran 1940 tarihli Kararname ile iş disiplini üst seviyelere çıkarmak için işe devamsızlık yapanlara altı aya kadar ıslah cezası (parasız zorunlu çalışma), maaşın %25’inin kesilmesi, daha ağır disiplinsiz davranışlara da hapis cezaları getirilmiştir. Bu sert önlemler işe devamlılığı artırsa da kaliteyi yeterince artıramamıştır.⁶

Beş Yıllık Planda hedeflenen inşaat işlerinin 343 bin metrekare kadarı yapılmıştır.

⁶ TASSR’de Üçüncü Beş Yıllık Planın ilk üç yılında çalışan kadın sayısı ve işgücü verimliliği %30 oranında artmıştır. 1937 yılına kıyasla işçi ve memur sayısı Cumhuriyet genelinde 30 bin kadar artmış; işçilerin %37’sini Tatarlar oluşturmuştur. 1939 verilerine göre 120.600 işçiden 45.800 kadarı ağır sanayide, 33 bin kadarı hafif sanayide, 23.600 kadarı orman işlerinde ve 13.500 kadarı da gıda sanayinde çalışmıştır. K. A. Nazipova, “Politika industrilizatsii strany: rezultaty v TASSR i ee vliyaniye na polojenie Tatar v respublike i za ee predelami” **İstoriya Tatar s drevneyşih vremen**, t.7, Kazan, Akademiya nauk respubliki Tatarstan institut istorii im. Ş.Merdjani, 2013, s.313-314.

Her ne kadar sükûnet ortamı oluşmaya başlasa da Büyük Terörün izleri olarak da değerlendirilmesi mümkün olan gelişmeler yaşanmış; 1939-40 döneminde 1.357 kişi siyasi nedenlerden tutuklanmış ve çeşitli hapis cezaları almışlardır.⁷

Komünist Partinin genç üyeleri Komsomolların sayısı artarak 104 bini geçmiştir. Daha küçük çocuklar okul dışında pioner kulüplerinde eğitim almışlardır.⁸

1920-30 dönemi yeni eğitim sisteminin oluşturulmasıyla geçmiş, 1930'ların ortalarından itibaren artık sosyalizmin yetişmiş yeni nesil eğitim kadrosu kurulmuştur. Uzmanlık okulları, teknik okullar ve yüksekokullar gelişmeye devam etmiş, demiryolu okulları ve el sanatları okulları gibi pek çok alanda mesleki okullarda öğrencilere ders verilmiştir. Okullaşma, eğitim-öğretim ve okuma-yazma seferberlikleri sonuçlarını vermiştir. Dünya Savaşı başladığı sırada özellikle şehirlerde önemli miktarda iyi eğitilmiş öğretmen kadrosu ve onların görev yaptığı geniş bir eğitim kurumları ağı oluşturulmuştur. 1940 yılında yarısı Tatar olan 540 bin kadar öğrenci öğrenimine devam etmekte olup, TASSR genelinde okuryazarlık %90,4 olmuştur. Yine bu dönemde yükseköğretimde ise

⁷ F.Ş. Huzin, i dr., 2001, s.410.

⁸ 10-14 yaş çocukların gittiği Pioner kulüpleri TASSR'de 1923'ten itibaren komünist gençler yetiştirme hedefiyle kurulmaya başlanmış, çoğunlukla Rus ailelerinin çocuklarını gönderdiği bu kulüpler 1930'ların sonunda ülke geneline yayılmıştır. 1940-41 akademik yılında pioner okullarında yaklaşık 130 bin öğrenci eğitim almıştır. N.A. Muhinova, "Podgatovka pionerovjatih v Tatarskoy respublike v 1923-1926gg." **Mahuskript**, 2018, No:12-2 (98) s.234-238; N.A. Muhinova, " 'Pionerskaya rabota stoit na nizkom urovne': kadrovaya problema v pionerskoy organizatsii TASSR v načalnyy period VOV", **Gumaniternie nauki v XXI veke: nauçnyy internet jurnal**. 2016, No:6, s.10.

sadece 8 bin kadarı Tatar olan 25 bin öğrenci 54 teknik okul ve 14 üniversitede öğrenimine devam etmiştir.⁹

Ancak 1939'da Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte ülkenin savaş tehdidine karşı seferberlik halinde olması ve çok geçmeden Finlandiya ile savaşa girilmesi eğitim kadrosunun niceliğini ve niteliğini olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır.

Öte yandan 1940 yılında TASSR'de yeniden alfabe değişikliğine gidilerek Kiril alfabesi kabul edilmiştir. Daha Latin alfabesi kabul edilir edilmez başlayan Kiril alfabesi tartışmaları¹⁰ ile altyapısı oluşturulan bu değişiklik Gürcüler dışındaki tüm Sovyet coğrafyasındaki halkları etkilemiştir.

Alfabesi değişen Tatar halkının ve münevverlerinin tepkisi, güçlü ve katı iktidar karşısında eskiye oranla cılız kalmıştır. 15-19 Şubat 1933 tarihleri arasında Moskova'da yapılan kongre ile Kiril alfabesine geçişin zemini hazırlanmıştır. 7 Nisan 1939'da Komünist Parti Tataristan Bölge Komitesi Tatar dilinin alfabesi olarak Kiril alfabesine geçilmesi kararı almıştır. Bu doğrultuda hareket eden TASSR Yüksek Şûrasında Kiril alfabesine geçiş kabul edilmiştir.¹¹

⁹ A.G. Galliyamova, 2014, s.120-122.

¹⁰ 1933 yılında Komünist Parti Tataristan Bölge sekreteri Razumov, Rus alfabesinde de kullanılan Latin alfabesinin 16 harfinin Tatar dilinde ve Rusçadakinden farklı telaffuz edildiği ve aynı zamanda Rus dilini öğrenen Tatar çocukları için karmaşıklığa neden olduğu fikrini beyan etmesi sonrası bunu destekleyen gazete yazıları da neşredilmiştir. Hatta Tatar dili için hazırlanmış Kiril alfabesi broşürü bile yayınlanmıştır. T. Davletşin, 2005, s.367.

¹¹ Süreç için bakınız: Barış Metin, "Sovyet Belgelerine göre Tataristan'da Kiril Alfabesine Geçiş (1939)" **Gazi Türkiyat**, 2011, c.1, sa:9, s.143-144.

Kiril alfabesine geçiş 1 Eylöl 1939'dan itibaren okullarda başlamış, kurumlarda ve basında kullanımına 1 Ocak 1940'da geçilmiştir.

TASSR'de dinî topluluklar için en zor dönemlerden biri 1939-1941 dönemi olmuştur. Bu dönemde sosyalist toplumun inşasının temeli tamamlanmış ve artık ölkede din ile ilgili bilinç kalıntısına dahi yer olmayacağı açıklanmıştır. Bu bağlamda yerel parti ve idareler dinî hatırlatan her şeyi yok etmeye başlamışlardır. 1941 yılında her bir rayonda onlarca ibadethane kapatılmıştır.¹² Büyük Vatan Savaşı başlamadan evvel Sovyetlerin dinî politikası zahirde neredeyse tüm ibadethaneler kapatıldığı için özellikle şehir yaşamında büyük ölçüde amacına ulaşmıştır.¹³ 1941'de TASSR'de Protestan topluluğun resmî hiçbir cemaati kalmamış, Rus Ortodoks kilisesinin resmî olarak Kazan ve Menzelinsk'te iki cemaati varken Müslömanların –bu konuda belirsizlik olmakla birlikte– en az beş resmî cemaatinin var olduğu belgelerde yer almıştır.¹⁴ Din adamları da gerek yargılamalarla gerek propagandalar ile toplum gözünde itibarsızlaştırılmıştır.

¹² TASSR Yüksek Sovyeti bir toplantıda onlarca ibadethaneyi kapatma kararı alabiliyordu. 1939 – 1941 döneminde bu yönde çokça kararlar alınmıştır. Örneğin Kazan'ın sembol ibadethanelerinden olan Petropavlovskiy Kilisesi çok değerli mimarisinin korunması amacıyla ibadete kapatılarak müze ve konferans salonu olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1935-41 döneminde toplamda yaklaşık 1.500 ibadethane kapatılmıştır. Ayrıntılar ve ilgili belgeler için bkz: R.R. İbragimov, **Vlast i religiya v Tatarstane v 1940-1980-e gg**, Kazan, Universitet im. V.İ.Ulyanova-Lenina, 2005, s.63-64.

¹³ A.İ. Barmenkov, **Svoboda sovesti v SSSR**, Moskva, Mısl, 1979, s.162

¹⁴ Ancak tüm baskılara rağmen onlarca yasa dışı dinî cemaat yapılanması var olmaya devam etmiştir. R.R. İbragimov, a.g.e. s.64.

Öte yandan Tataristan'da Dünya Savaşı'nın başlarında edebi ve sanatsal alanda önemli eserler verilmiştir. Bu dönemde Tatar Halk Hikâyelerini yayınlayan G. Razin A. Şamov ile birlikte 1939 yılında da Tatar Halk Türküleri koleksiyonunu yayınlamıştır.¹⁵ Ayrıca N. İsanbet, G. Razin, A. Ahmet, H. Yarmi, L. Zalyay tarafından yürütülen Tatar dili çalışmaları sonucunda Tatar bilmeceleri, atasözleri, deyimleri ve hikâyeleri basılmıştır.¹⁶

Bu dönem N. Jiganov'un operaları ve F. Yarullin'in balesi sahnelenmeye devam ederken her yıl yüzlerce konser veren Tatar Filarmoni topluluğu kuruluşunun üçüncü yılında (1940) 589 konser vermiştir. Tatar türkülerinin, araştırılması, tespiti ve yaygınlaştırılması amacıyla kurulan Kazan Müzik Halkbilim Kabinesi 1940 yılına gelindiğinde bu faaliyetler neticesinde 300'den fazla Tatar türküsü toplanmış ve bu başarının ardından araştırmanın sınırları Tataristan dışına taşmış, Tatarların yaşadığı Sibiry'a gibi topraklara kültür gezileri yapılarak bu gezilerin neticeleri raporlaştırılmıştır.

22 Haziran 1941'de Almanların SSCB'ye savaş açması ile Sovyetler genelinde olduğu gibi TASSR'de de tüm ekonomik faaliyetlerin yanı sıra, kültürel ve sosyal faaliyetler de darbe alarak askerî kalıba sokulmuştur.

B. Büyük Vatan Savaşı'nda Tataristan

1. Savaş Sırasında TASSR'de Yaşanan İdari Gelişmeler

11. Olağanüstü TASSR Sovyet kongresi oy hakkına sahip 209'u Tatar, 152'si Rus ve 46'sı diğer milletlerden olmak üzere (301 erkek 106 kadın) 407 delege 1936-1937 yıllarında Kazan'da yapılmış, Prezidiuma K.A. Abramov, V.H. Anderson, P.V. Aksenov,

¹⁵ A. Şamov, G. Razin, 1939; G. Razin, **Halık ekiyatları**, Kazan, Tatgosizdat, 1940.

¹⁶ İ.İ. Yamaltdinov, 2016, s.56-57.

G.G. Bayçurin, B.A. Baskin, K.G. Bol, J.A. Artamonova, A.G. Abdrahmanov, A.M. Bogolyubov, K.M. Bubikova seçilmiştir. Savaş nedeniyle görev süresi 1947'ye kadar uzamıştır.¹⁷

TASSR Merkez Yürütme Komitesinin yerini alan 143 milletvekilinden oluşan TASSR'in yasama organı olan Yüksek Sovyeti, başkanı, iki yardımcısı 26-29 Temmuz 1938 tarihindeki ilk oturumda seçilmiş ve başkanlığına G.A. Dinmuhametov getirilmiştir. Ayrıca daimî komisyonlar seçilmiş, TASSR Yüksek Sovyetinin Prezidiumu ve 19 üyeden oluşan TASSR Halk Komiserleri Konseyi kurulmuştur. 13-17 Ağustos 1939 tarihinde gerçekleşen ikinci oturumda TASSR'in 1940 yılı bütçesi oluşturulmuş ve TASSR Yüksek Mahkemesi üyeleri seçilmiştir. Her yıl devam eden bu oturumlar 1941 yılı itibarıyla artık olağanüstü şartlarda savaş ortamına uygun olarak yapılmıştır.¹⁸

TASSR yürütme organı olan 16 üyeden oluşan Halk Komiserleri Konseyi başkanlığını savaş yıllarında A.N. Tınçerov (1938-1940), S.H. Gafiatullin (1940-1943) ve S.M. Şarafeev (1943-1946) yapmıştır. Halk Komiserleri Konseyinin savaş döneminin içişleri komiserleri V.İ. Mihaylov (1937-39), E.M. Morozov (1939-41), A.G. Gabitov (1941-43) ve P.N. Gorbulin (1943-46); sağlık komiserleri B.S. Ginzburg (1938-40), H.N. Latıпов (1940-42) ve V.İ. Prokuşev (1942-46); kamu hizmetleri halk komiserleri N.I. Sorvin (1938-40), K.M. Pelipenko (1940-43) ve K.V. Danko (1943-46); adalet

¹⁷ Savaştan sonraki ilk TASSR Sovyet Kongresi 17-19 Mart 1947'de yapılmış ve meclis yenilenmiştir. Bkz: **Zasedaniya Verhovnogo soveta Tatarskoy ASSR. (1-ya sessiya).** 17-19 marta 1947., Kazan, Tatgosizdat, 1947.

¹⁸ Örneğin 1943 yılındaki Yüksek Sovyet toplantısında asker ailelerine yardımdan, eğitim yılı için yapılması gereken hazırlıklardan yerel hammadde ve atıklardan gıda üretiminin geliştirilebilmesi üzerine kararlar alınmıştır.

komiserleri İ.V. Kornev (1938-40) ve M.S. Yakupov (1941-1946); tarım halk komiserleri P.P. Çerzov (1938-40), V.İ. Mardanov (1940-41), A.A. Kosuşkin (1941-42), N.P. Şibdin (Mart-Temmuz 1942), A.M. Husainov (1942-43) ve S.B. Talinov (1943-46); halk eğitim komiserleri Z.F. Şaripov (1938-39) ve U.T. Konyukov (1939-46); halk güvenlik komiserleri G.G. İzmaylova (1938-39) ve M.F. Gaynutdinova (1940-46); maliye halk komiserleri S.M. Şarafeev (1937-42), G.H. Hayrullin (1942-43) ve M.Z. Azizov (1943-46); ticaret komiserleri G. L. Ahmadullin (1939-40), M.M. Arhipov (1940-42), P.A. Şelçkov (1942-43), İ.Ya. Morozov (1943-44) ve H.H. Muhametzyanov (1944-46), yerel sanayi halk komiserleri P.D. Filimonov (1938-41), M.Ya. Şkrebel (1941-44) ve F.V. Şagimardanov (1944-46); hafif sanayi halk komiserleri G.G. İzmaylova (1939-41), V.İ. Glebov (1941-42) ve A.N. Gavriluşkin (1942-46); gıda sanayi halk komiserleri N.H. Latıпов (1938-42), G.G. İzmaylova (Ocak-Ekim 1942) ve P.Ya. Vatajnikov (194-46) olmuştur. 1939 yılında yeni sanayi komiserlikleri kurulmuştur. Bunlardan ilki 10 Eylül 1939 tarihinde kurulan Et ve Süt Endüstrisi Halk Komiserliği¹⁹ olup Kazan Süt Fabrikası, dört adet et işleme tesisi ve iki adet (Osinniki ve Sviyajk'daki) yem çiftliklerinden sorumlu olmuştur. Savaş dönemi komiserliklerini Z.Z. Abdulmanov (1939-40) ve P.P. Çerzov (1940-46) yapmıştır. Diğer komiserlik ise 5 Mayıs 1939'da TASSR Yüksek Sovyeti Prezidiumu Kararnamesi ile Tatles ve Tatredev trösleri temelinde kurulan Orman Endüstrisi Halk Komiserliği olmuştur. Komiserliğin sorumluluk alanı 2 tröst, 12 kereste işleme fabrikası, 10 kereste fabrikası, 1 kereste tasnif ve aktarma işletmesi, mobilya fabrikası, tasarım ve araştırma üssünden oluşmuştur. Savaş dönemi komiserliklerini M.G.

¹⁹ **Tsentralnie organı gosudarstvennoy vlasti i upravleniya Tatarstana (1920-2020 gg.)** s.120-121.

Gazizov (1939-40), P.V. Vladimirov (1940-42), N.İ. Korovin (1942-43) ve G.V. Şipunov (1943-46) yapmıştır.²⁰

Savaş döneminde kurulan ve olağanüstü şartların ürünü olan 1941-46 döneminde faaliyette olan TASSR Devlet Güvenliği Halk Komiserliği de 11 Mart 1941 TASSR Yüksek Sovyet Prezidiumunun (Başkanlığı) Kararnamesi doğrultusunda İçişleri Halk Komiserliğinin Devlet Güvenlik Departmanının yeniden düzenlenmesiyle kurulmuştur. İç güvenliğin sağlanması, yıkıcı-bölücü ve muhalif faaliyetlerin önlenmesinin yanı sıra, istihbarat başlıca faaliyet alanı olmuştur. Savaş döneminde devlet güvenlik komiserliklerini E. M. Morozov (1941-43), A.G. Gabitov (1943-44) ve A.F. Ruçkin (1944-46) yapmıştır.

Savaşın başlamasıyla birlikte yoğun bir göç alan Tataristan'da 9 Temmuz 1941'de TASSR Halk Komiserliği Konseyi bünyesinde "Tahliye Konseyi" kurulmuştur.²¹

22 Haziran 1941'de Alman ordularının SSCB'yi işgale başlamasının hemen ardından ilan edilen seferberlikle birlikte tüm SSCB'de dolayısıyla TASSR'de de olağanüstü hâl devreye girmiş ve olağanüstü hâl yönetimi başlamıştır. Bu bakımdan 1941-45 dönemi devlet yapısı tümüyle kendine özgü bir nitelik taşımıştır. Parti ve devlet yapısı Stalin başkanlığında birleşmiş, olağanüstü organlar ve savunma komiteleri

²⁰ a.g.e. s.118.

²¹ A.S. Buduşev, A.Ş. Kabirova, "Vlasti i obşestvo v Tatarstane: problemı vzaimootnoşeniy v trudovoy sfere v period Velikoy Oteçestvennoy voynı", **Nauçniy Tatarstan**, 2012, No:2, s.27.

kurulmuştur.²² Sovyetler genelinde tam bir demir disiplin şeklinde Stalin başkanlığında tek elden katı bir yönetim yaşanmış ve Stalin'in cephe gerisindeki en büyük yardımcısı tüm ülkede organize olan Komünist Partisi olmuştur. TASSR'de 1941 yılı Ekim ayında Kazan Savunma Komitesi kurulmuş, başkanlığına Tümbirlik (Bolşevik) Komünist Partisi Bölge Sekreteri A.M. Alemasov üyeliklerine ise Kazan Şehri Askerî Komutanı S.P. Şpirkov, NKVD'den A.G. Gabitov ve TASSR Halk Komiserleri Konseyinden S.H. Gafiatullin getirilmiştir.²³ Her ne kadar cumhuriyetlerin, özerk yönetimlerin, bölgesel oluşumların ulusal ve yerel yasama ve yürütme organları da olsa bu organların yetkileri SSCB Anayasası'nın izin verdiği ölçüde minimum olmuş ve savaşın getirdiği olağanüstü durum Stalin ve Komünist Partisi'nin iktidarını yüceltmıştır. Komünist Partisinin hükmü kesin ve zor kullanılarak yürütülmüştür.²⁴ Dolayısıyla TASSR yasama ve yürütme organları tam olarak faaliyette olmamışlar, Merkeze ve merkezin yerelde temsilcisi olan Tataristan Komünist Partisine bağlı çalışmışlardır.

Öte yandan TASSR Yüksek Sovyeti milletvekilleri de savaşta seferberliğe dahil olmuş; 143 milletvekilinden 44'ü Kızıl Ordu'da aktif görev almıştır.²⁵

²² A.Ş. Kabirova, "Organı vlasti v Tatarstane v 1941-1945 gg.", **İstoriya gosudarstvennosti respubliki Tatarstan sovremennost materialı respublikanskoy nauçnoy konferentsii**, 8-9 dekabrya 1998 g., Kazan, s.166.

²³ E.G. Krivonojkina, "K 75-letiyu Kazanskogo oboronitelnogo soorujeniya: istoriya voprosa", **Eho vekov**, 2017, No:3-4, s.10.

²⁴ A.Ş.Kabirova, a.g.m. s.166.

²⁵ Moskova cephesinde görev alan Şagi Hatıpoviç Sadıkov, bir itfaiye müfrezesi komutanı olan Akatiev İvan İvanoviç, tüfek taburunda binbaşı olarak görev yapan Kadir Kutbutdinoviç Valetdinov, topçu birliğinde görevlendirilen Pavel Mihayloviç Morozov, iletişim taburunda telefon operatörü olarak görev alan Rahim Şaripoviç Şaripov, savaşın

Yüksek Sovyet Başkanı Dinmuhametov, merkezin güvendiği isimlerin başında geldiğinden 1938 yılında başladığı görevini aralıksız olarak 1951 yılındaki ölümüne kadar sürdürmüştür.²⁶

2. Savaş Sırasında TASSR’de Yaşanan Askerî Gelişmeler

2.1. TASSR’de Askerî Durum

Sovyet yönetiminin direktifi ile Ocak 1941’de TASSR Askerî Komiserliği, Finlandiya ve Polonya ile savaş sırasında yaşanan faaliyet ve organizasyon eksikliklerinin dikkate alındığı yeni bir seferberlik planı geliştirmeye başlamıştır. Bu plan dâhilinde 62 askerî birlik ve kurumun herhangi bir savaş haline kadar ülke topraklarında kalması, yeni 103 askerî birlik ve kurumun oluşturulması yer almıştır. Volga Askerî Bölgesi

başından itibaren sinyal ve kazı birliğinde görev yaparak yüzbaşı rütbesine yükselen Yefim Semonoviç Leontev ve Stalingrad savaşında tankçılara liderlik eden Viktor Fedoroviç Yadikov TASSR meclisinden cepheye giden milletvekillerindendir. Bunlar arasında dikkat çeken bir isim de 1929-32 döneminde TASSR Merkez Yürütme Komitesi Başkanlığı yapan, 1937 yılında halk düşmanı olarak yedi yıl hapis cezası alan, sonrasında 1941’de cezasını yol yapımında çalışarak çekerken savaşın başlaması ile birlikte gönüllü olarak cepheye giden Haris İbragimoviç Mrathuzin’dir. Mrathuzin Leningrad’daki mahkûmların olduğu özel birlikte görev almış savaş sonunda madalyaya layık görülmüştür.

²⁶ Dünya Savaşı döneminde Dinmuhametov’un öne çıktığı konu cephedeki Tataristan askerleri ve gönüllüleri ile sürekli mektuplaşması olmuştur. Daha sonra hayatı ve bu mektupları da içeren belgeleri yayınlanmıştır. Bkz: J.M. Yunısov, Ş. Kabirov, **Predsedatel Tatarstana**, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2010.

Genelkurmay Başkanının 22 Mart 1941 tarihli direktifi ile 15 Nisan 1941'e kadar uyarı planının geliştirilmesi, 15 Mayıs 1941'e kadar askerlerin komuta ve rütbe kaydının yapılması, 3 Haziran 1941'e kadar personel ve ulaşım kaynaklarının hesaplanması ve bunların tamamlanıp raporunun sunulmasına karar verilmiştir. Yeni seferberlik planına göre Tataristan'daki Kızıl Ordu birlikleri ve kurumları için belirlenen tarihe kadar dosyalar oluşturulmuş ve sunulmuştur.²⁷

Kızıl Ordunun Volga Askerî Bölgesine bağlı olan Tataristan, konumu gereği savaştan uzakta kalmış ancak SSCB'nin cephe gerisindeki en önemli savaş üslerinden birisi olmuştur. Cumhuriyet'te topluma yönelik gönüllü askerî eğitimler genel olarak Osoaviahim kurumlarında verilmiş olup, Kızılay ve Kızılhaç gibi dernekler de katkıda bulunmuştur.

a. TASSR'de Askerî Yapılanma

Savaş başladığında Volga Askerî Bölgesine²⁸ bağlı Tataristan'da 18. ve 86. Tüfek tümenleri vardı ve görevine devam ediyordu. 91. Ayrı Tank Tugayı, 37. Uçaksavar Topçu Alayı, 18. ve 86. Tüfek tümenlerine ek olarak Ağustos 1941'de 352. Tüfek Tümeni, Eylül 1941'de 334. Tüfek Tümeni, Aralık 1941'de 146 ve 147. Tüfek tümenleri,

²⁷ S.İ. Nikonova, R.R. Zaripov, "Deyatelnost voennogo komissariata Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı", **Sovremennaya nauçnaya mısıl**, 2020, No:2, s.94.

²⁸ Savaş başladığında SSCB'de 16 askerî bölge vardı. Bunlar 1-Arhangelsk, 2-Zabaykal, 3-Kiev Özel Bölgesi, 4-Leningrad, 5-Moskova, 6-Odessa, 7-Orel, 8-Transkafkasya, 9-Pribaltık Özel Bölgesi, 10- Privolga, 11-Orta Asya, 12-Sibirya, 13-Kuzey Kafkasya, 14-Ural, 15-Harkov ve 16-Zakafkas. **Komandıy i naçalstvuyuşiy sostav Krasnoy Armii v 1940-1941 gg.**, 2005, s.8

Mart 1942’de 120. Tüfek Tümeni, iki havacılık bölümü, bir mühendislik taburu ve onlarca alay oluşturulmuş, yaklaşık 700 bin kişi savaşa dâhil olmuştur.²⁹ 1941 yılından itibaren de SSCB’nin artan askerî rezerv ihtiyacına yönelik Tataristan’da Kazan, Bugulma, Çistopol, Arsk, Naberejnie Çelnı ve Elabuga’da rezerv birlikler konuşlandırılmış ve cepheye buradan sevk edilmiştir.³⁰ Savaş döneminde Tataristan’da

²⁹ A.Ş. Kabirova, “Ratnyy trudovoy podvig Tatarstana v voennoy period 1941-1945 gg.”, v sbornike: **Velikaya Oteçestvennaya Voyna 1941-1945gg v sudbah narodov i regionov**. Red: A.Ş. Kabirova, Kazan, İzdatelstvo İnstitut istorii imeni Şigabutdina Marjani Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2015c, s.277-278. Tataristan’dan cepheye sevk edilen çok uluslu bu birliklerde hatrı sayılır oranda Tatar da yer almıştır. Örneğin 27 ulustan oluşan 352. Tüfek Tümeninde %7,9 oranında ve 33 ulustan müteşekkil olan 334. Tüfek Tümeninde %9,5 oranında Tatar görev yapmıştır. Bkz: Z.S. Buzyakov, **Drujba narodov kak vazjnyy faktor pobedi v Velikoy Otechestvennoy voyne** (po materialam Mariyskoy, Tatarskoy i Çuvaşkoy avtonomnih respublik): dissertatsiya kand. ist. nauk. KGU, Kazan, 1987, s.63

³⁰ Bu rezerv birlikler özellikle 1941-42 döneminde gerek birliklerin askerî araç ve teçhizatının tam olmaması, gerek eğitim verecek uzmanlarının yetersiz kalması askerî eğitimde teoriden ileri gidilememesine neden olmuştur. Tüm bu olumsuzluklara ek olarak eğitimin hızlandırılarak 1,5-2 aya indirildiği 1941’in ikinci yarısında, cephenin acil asker ihtiyacından kaynaklı eğitimleri tamamlanmayan askerlerin bir kısmı silahsız cepheye gönderilmiştir. Bu yetersizlikler Tataristan genelindeki tüm askerî birlik ve kurumlarda da yaşanmıştır. Ancak 1943 yılından itibaren tecrübeli eğitimci eşliğinde askerî eğitim süresi üç aya, 1944 yılında altı aya çıkarılmıştır. Askerî araç ve teçhizatta yaşanan güçlükler de 1944 yılından itibaren giderilmeye başlanmıştır. bkz: R.A. Savçenko, **Spetsialnie voinskie çasti RKKA sformirovannıe v godı Velikoy Oteçestvennoy**

13 rezerv ve eğitim bölümünün yanı sıra, muhafız, piyade, topçu, kayak, havacı, tankçı ve istihkâm birlikleri için uzman yetiştiren 26 askerî eğitim kurumu ve kursları faaliyette bulunmuştur.³¹ Savaş sonuna kadar Tataristan topraklarında yüzbinlerce rezerv asker eğitim verilip cepheye gönderilmiştir.

b. Kayak Taburları

Savaşın hemen başında 20. Eğitim taburu tarafından çoğunlukla tüfek tümen ve tugaylarına bağlı olarak hareket eden kayak taburları³² oluşturulmuş ve cepheye gönderilmiştir. Mart 1942'ye kadar 72 kayak taburu ve 42 kayak bölüğü cepheye gönderilmiştir. Bu dönem TASSR'deki tüm askerî eğitim, donanım ve teçhizat konusundaki eksikler kayak taburları için de geçerli olmuş; taburların eğitimi, silah ve teçhizatları eksik olarak vaktinden önce cepheye gönderilmiştir. 1942 yılı ikinci yarısında bu eksiklikler giderilmeye başlanmıştır. Eylül 1942'den sonra oluşturulan yedi ayrı kayak tugayı, iki ila altı ay arası fiziksel, tatbikat, taktik, ateş, siyasi, topografik ve askerî tıp

voyını v TASSR, Dissertatsiya na soiskanie uçenoy stepeni kand. ist. nauk, Kazanskiy (Privoljskiy) federalniy universitet, Kazan, 2015, s.192.

³¹ 1941-45 Tataristan topraklarında konuşlandırılan askerî birlik ve kuruluşların listesi için bkz: R.A. Savçenko, **a.g.e.** s.279-306

³² Kayak taburları oluşturulurken bu taburun üyeleri belli kriterlere göre seçilmiştir. 35 yaş ve altı, çoğu Komsomol üyesi fiziki olarak gelişmiş, dayanıklı ve sağlıklı, politik olarak güvenli kimseler arasından seçilen kişilerle kayak taburları oluşturulmuştur. R. A. Savçenko, "İstoriya Formirovaniya otdelnih lijnih batalonov v Kazani v 1941-1942 gg."

Rossiyskiy nauçniy jurnal, 2014, No:4 (42), s.24.

eğitimleri deneyimli subay ve komutanlarca verilmiş, hazır olarak Ocak 1943'te Voronej, Bryansk ve güneybatı cephelerine gönderilmiştir.³³

Kayak birlikleri gibi uçaksavar topçu birlikleri de Kazan'da eğitilerek cepheye gönderilmiş savaşın ilk yarısında uçaksavar topçu bölümleri düşük eğitim düzeyi, uyarı cihazları, özel araç eksikliği ve zayıf organizasyon nedenleriyle hava saldırılarını 1941-42 döneminde püskürtmekte başarısız olmuşlardır. Topçu bölümleri ancak 1943'ten itibaren şartların iyileşmesine paralel istenilen seviyede başarılar ortaya koyabilmiştir.³⁴

c. Diğer Birlikler

Tataristan'da ayrıca 86. Yol Bakım Alayı, 30. Ayrı Yol Yapım Taburu, 772. Ayrı Motorlu Araç Tugayı yanı sıra, Moskova askerî bölgesinden tahliye edilen bir dizi askerî birim de konuşlanmıştır.

³³ Asıl amacı doğrultusunda tam donanımlı gittikleri cephelerde büyük yararlılık gösteren kayak tugayları savaşın ilk yarısında çoğu zaman amacına uygun kullanılmamış, sıradan bir tüfek tugayı gibi savaşmaya zorlanmışlardır. Bunun en önemli nedeni tüfek tugay ve tümenlerinin eksikliği ve yaz aylarında birliklerin boşa çıkması olmuştur. R. A. Savçenko, a.g.t., 2015, s.150-156.

³⁴ a.g.t., 2015, s.198-199.

Cumhuriyet'te 1941-42 döneminde 400'den, savaşın tamamında ise 663'ten fazla kalıcı ve geçici askerî birim oluşturulmuştur.³⁵ Bu askerî birlik ve kurumların 319'u cepheye, 40'ı diğer bölgelere gönderilirken 304'ü Cumhuriyet topraklarında kalmıştır.

d. Osoaviahim

Kızıl Ordu'ya en nitelikli rezerv asker sağlayan realitede gönüllülük esasına göre hizmet veren bir devlet kurumu³⁶ olan ve 1927 yılından beri³⁷ Kazan'da faaliyet gösteren Osoaviahim sisteminde pilotlar, paraşütçüler, teknik elemanlar ve nişancılar eğitilmiş ve buralarda eğitim alan havacıların önemli kısmı Kızıl Ordu filosuna dâhil olmuşlardır.³⁸

³⁵ Savaş boyunca Tataristan'da oluşturulan muharebe, yedek, eğitim birimi, hava kuvvetleri birimi, muharebe desteği, askerî okullar, vb. askerî birimlerin yıllara göre oluşumu şöyledir: 1941'de 416, 1942'de 177, 1943'de 40, 1944'te 22, 1945'te 8.

³⁶ A.A. Slezin, A. Yu. Puzırev, "Vliyanie partii i komsomola na deyatelnost oboronnih obşestvennih organizatsiy: provintsialnaya pealnost. 1937-1941 gg.", **Bereginya. 777. Soba: Obşestvo, Politika. Ekonomika**, 2010, No:3 (5), s.12.

³⁷ Bu tarihten öncesi gizli askerî teşkilatlanma şeklinde olmuş, 10 Şubat 1927'de bu gizli örgütler Osoaviahim çatısı altında birleşmişlerdir. Ağustos 1927'de Osoaviahimin Tataristan genelinde 378 hücresi 18.433 üyesi vardı. Zaripov R. R. **İstoriya Tatarstanskoy oboronnoy organizatsii**, Kazan, Heter, 2008. s.33-34.

³⁸ Kazan'daki Osoaviahime ait Kazan tank okulunda daha sonra Alman orduları için tanklar geliştiren Alman subaylar eğitim görmüştür. R. R. Zaripov, 2008, s.49; A.İ. Karmanov, "Podgotovka ofiterskih kadrov v predvoenniy i naçalnyy periodı Velikoy Oteçestvennoy voynı", **Pamyat uşedşero veka: sbor. St., posvyaşenniy naçalu Velikoy**

Savaşın başlamasıyla birlikte ilk 15 günde Osoviahim'in 36 binden fazla üyesi cepheye gitmiştir. Osoviahim kurumlarında 1941 yılı Temmuz ayında 44 binin üzerinde kişiye verilen eğitimler daha sıkı ve operasyon kabiliyetini artırmaya yönelik olmuştur. 16-55 yaş zorunlu askerlik eğitimleri verilmeye başlanmış, içerik olarak 38 saat atış eğitimi, 26 saat tatbikat, 18 saat taktik, 14 saat göğüs göğüse mücadele eğitimleri verilmiştir.³⁹ Bu zorunlu eğitimi düzenlemek ve yönlendirmek için Tataristan ASSR'in askerî komiserliğine bağlı askerî eğitim bölümü oluşturulmuştur. Bu eğitimlerin daha etkili yapılabilmesi için 1941 yılı sonuna kadar Tataristan yönetiminden Osoviahim'e 586 adet eğitim tüfeği, 20 manuel makineli tüfek, 624 küçük kalibreli tüfek, 2 makineli tüfek, 28 revolver, 2 havan topu vb. çeşitli teçhizat verilmiştir.⁴⁰ Tatar bölge komitesi Osoviahim kurumlarının Kazan, Çistopol, Bugulma, Elabuga gibi şehirlerdeki askerî eğitim merkezlerinde ve havacılık üslerinde cephenin artan asker ihtiyacını karşılamak üzere hızlandırılmış eğitimler verilmiştir. Osoviahim savaşın ilk yıllarında eğitimcilerinin önemli kısmını cepheye gönderdiği için sıkıntı yaşamış bu sorunu kendi eğitimcilerini yetiştirerek çözmüştür.

Oteçestvennoy voynı sovetskogo naroda protiv faşistkoy Germanii 1941-1945 gg.: v 2-h vıp. Moskava: VNO KTs VC RF im. Frunze, 2002, Vıp.:1 s.64-86.

³⁹ R.R. Zaripov, "Osoviahim Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.", **İstoriçeskie, filosofskie, političeskie i yuridičeskie nauki, kulturolojiya i iskusstvoenie. Voprosı teorii i praktiki**, 2016, No:2-4 (66), s.48.

⁴⁰ R.R. Zaripov, "Vklad Osoviahima TASSR v Velikuyu Pobedu", **Gumaniternie nauki v XXI. veke: nauçnyı internet jurnal**, 2015, No:4, s.49.

Osoaviahim eğitim alanları orduda olduğu gibi kara, hava (Kazan, Zelenodolsk, Çistopol⁴¹ uçuş kulüplerinde) ve deniz olarak çeşitlenmiştir. 1941-45 döneminde Kızıl Ordu için 1459 radyo operatörü, 1410 telefon operatörü, 887 telgraf operatörü ve 45 radyo eğitmeni yetiştirmiştir. Kara harekâtlarında ordunun aktif bir şekilde kullandığı köpeklerden yaklaşık bin tanesi Kazan'da eğitilip gönderilmiştir. Osoaviahim havacılık bölümlerinde eğitim gören bin beş yüzün üstünde pilot, paraşütçü ve uçak teknisyeninin yanı sıra, Kazan Denizcilik Okulunda 1800'den fazla denizci, 50 kadar eğitmen yetiştirilmiştir.⁴²

Mart 1942 yılında SSCB Osoaviahim Merkez Komitesinin kadınlara askerî eğitim verilmesi kararı sonrası Tataristan'daki Osoaviahimlerde 110 saatlik programlarla her yıl on binlerce kadın askerî eğitim almıştır. Bunlardan bir kısmı da cepheye dâhil olmuşlardır. Ayrıca işçilere yönelik 72 saatlik hızlandırılmış askerî eğitim programı geliştirilmiştir.

Osoaviahim savaş döneminde 163.683 kişiyi çeşitli alanlarda uzman olarak eğitirken bir yandan da halkın seferberlikteki askerî eğitimini üslenmiş yaklaşık 2 milyon insana hava saldırıları ve kimyasal savunma konularında eğitim vermiştir.⁴³

⁴¹ Savaşın başlamasıyla birlikte Çistopol Uçuş Kulübü işlevini yitirerek Kazan'daki uçuş kulübüne dâhil olmuştur.

⁴² R.R. Zaripov, a.g.m. 2016, s.48.

⁴³ Bu kurumun yetiştirdiği havacılık uzmanlarından 11 tanesi Sovyetler Birliği kahramanı ünvanı almıştır. A.A. İvanov, **Boevie krılyä Tatarstana**, Kazan, Tatar. Respublik. İzdivo "Heter" (Tarih), 2005, s. 250-252

e. Kazan Hattı

1941 Sonbaharında TASSR sınırı yakınlarında Alman keşif uçakları görünmeye başlanmıştır, Sovyet cephe gerisindeki en önemli askerî, sanayi ve lojistik üslerinden olan Kazan ve çevresi için acil önlemler alınmaya başlanmıştır. 25 Eylül 1941’de Kazan’da sıkıyönetim ilan edilmiş, Kazan ve çevre illerde karartma uygulamaları başlamıştır. Ekim ayında da Tümbirlik Tatar Bölgesi Komünist Parti Birinci Sekreteri A.M. Alemasov başkanlığında Kazan Savunma Komitesi oluşturulmuştur.⁴⁴ Moskova yakınlarındaki ciddi durum karşısında SSCB Halk Savunma Komiserliğine bağlı Devlet Savunma Komitesi kararı ile 13 Ekim 1941’de Ana Savunma İnşaat Müdürlüğü kurulmuş ve iki savunma hattının inşası planlanmıştır. Bu hatlardan biri Kazan, Ulyanovsk, Kuybişev, Saratov ve Stalingrad’ı içine alırken diğeri Don nehrinin doğu kıyısı boyunca uzanmıştır. Çalışmanın denetlenmesi için SSCB Halk Komiserliği, yönetimi için merkezi Kazan’da bulunan 11. Ordu Savunma İnşaat birimi ve inşası için TASSR Hükûmet Başkanı S.G. Gafiatullin görevlendirilmiştir. Gafiatullin’e yardımcı olarak TASSR Halk Komiserleri Konseyi başkanı Z.V. Tinçurin, F.M. Kovalskiy, R.G. Hamidullin ve Tataristan Komünist Parti yürütme komitesi başkanları görevlendirilmiştir. Eylül ayında başlayan inşaata Tataristan’dan 83.550 kişi zorunlu olarak dâhil olmuştur.⁴⁵

⁴⁴ **Krasnaya Tatarya**, 1941, 26 oktyabrya, s.1.

⁴⁵ Çalışanların işe geç kalması ve işi terk etmesinin cezası oldukça yüksek olmuş, bu bağlamda ağırlaştırılmış şekilde 1926 Ceza Kanunu uygulanmıştır. D.A. Zaharova, “İstoriya stroitelstva surskogo i Kazanskogo oboronitelnih rubejey na territorii Çuvaşskoy ASSR v 1941-1942”, **Voprosi istorii fortifikatsii**, 2012, No:3, s.52.

2.2. TASSR Askerleri Sovyet Cephelerinde

Savaş başladığında TASSR’de askerlik sicil kayıt bürolarında kayıtlı 248.542 kişi vardı. Bunların 116.069 kişiden oluşan %46,7’sini henüz eğitim almamış acemiler oluşturmuştur.⁴⁶ Seferberlik sonrasında yarısı Komsomol üyesi olan 14 binden fazla gönüllü askerlik için başvuru yapmış ve TASSR askerlik şubeleri 195 bin Tataristanlıyı cepheye göndermek için askere çağırıştır. Sovyetlerin savaşta olduğu her cephede Tatarlar general rütbesinden erine kadar her kademedede görev almışlardır.⁴⁷

Batıdan gelebilecek potansiyel bir tehdide karşı korumaya yönelik bir savunma yapısı olan Kazan Hattı Eylül 1941- Şubat 1942 döneminde inşa edilmiştir. Kazan Savunma Hattı coğrafi olarak Mari ASSR’de Volga nehri kenarındaki Zvenigovskiy’den Çuvaş ASSR Urmanskiy bölgesinin Oktyabrskiy köyü, sonrasında Şorkistr ve Arabos üzerinden TASSR sınırındaki Yantikov ve Mojarka köylerine kadar uzanmıştır.⁴⁸

⁴⁶ R.R. Zaripov, A.D. Muharyamova, “Voenno-mobilizatsionnaya deyatelnost voennogo komissariata Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945 gg: podvig naroda i uroki**. Sbornik statey po materialam Mejdunarodnoy nauçnoy onlayn konferentsii. Red: A.Ş. Kabirova, Kazan, İnstitut istorii im. Ş. Marjani AN RT, 2020, s.132.

⁴⁷ L. Govorov, Z. Kutlin, V. Gordov, G. Safiullin, A. Kirsanov, I. Konev, Ya. Çanuşev, A. Ahmanov vd. generaller.

⁴⁸ Kazan Hattına paralel olarak Çuvaş ASSR’in batısında Surskiy Hattı da yapılmıştır. T.A. Soloveva, M.M. Alekseeva, “Stroitelstvo Surskogo oboronitelnogo rubeja i Kazanskogo obvoda v Çuvaşskoy ASSR”, **Eho vekov**, 2017, No:3-4, s.23-45; O.A. Koşkina, “Stroitelstvo oboronitelnıh rubejey v 1941-1942 gg. na territorii Mariyskoy i Çuvaşskoy ASSR”, **Çuvayskiy gumaniternıy vestnik**, 2020, No:15, s.95-101.

Özellikle kadınlar, çiftçiler, ortaöğretimdeki öğrenciler ve üniversitelilerden⁴⁹ oluşan bir milyondan fazla kişinin çalıştığı⁵⁰ hat boyunca 151 km tanksavar hendekleri kazılmış ve toplam uzunluğu 331 km olan dik yamaçlar halinde tanklara karşı engeller yapılmıştır. Tüm olumsuz hava koşullarına, ekipman eksikliğine rağmen 5 milyon metreküp toprak insan gücüyle kazılarak oluşturulan hatta 392 komuta ve gözlem noktası, 98 gizli atış noktası ve 419 sığınak inşa edilmiştir. Volga bölgesindeki tehlike devam ettiği süre boyunca Kazan Hattı da aktif halde tutulmuştur.

⁴⁹ A.Ş. Kabirova, “Komissiya prinimaet stroitelnie raboty rubeja ‘Kazanskiy obvod’ s otsenkoy ‘horosho’ ”, **Eho vekov**, 2016b, No:1-2, s.109. Kazan Devlet Üniversitesi öğrencisi Bragina, Tümbirlik Komünist Parti Tatar Bölge Komitesi Birinci Sekreteri A.M. Alemasov’a yazdığı mektupta son derece olumsuz koşullar altında üç aydır dinlenmeden çalıştıklarını, üstelik 1942 yılının geldiğini ancak öğrencilerin daha ders başı yapamadıklarını, çalışanlara karşı insanı bir tutum izlenmesi gerektiğini, öğrencilerin okullarına gönderilmesi konusunda inisiyatif alınmasını rica etmiştir. Hatta durumdan hiç hoşnut olmadığı için eğer olumlu bir yanıt alamazsa bu sefer Komünist Parti Genel Merkezine mektup yazacağını belirtmiştir. **TsGa İPD RT** f.15. op.5. d.482. 1.11-12.

⁵⁰ **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voyny 1941-1945 gg.**, Sostavitel: A.A. İvanov, F.S. Habibullina, Kazan, Redaksiya “Kinga Pamyati” pri KM RT, 2000, s.151. 2022 yılı Temmuz ayında Kazan Savunma Hattında çalışanların anısına Çuvaşistan’da “Sessiz Sınırlar İnşa Edenler Anıtı” yapılmıştır. 4.5 metre yüksekliğinde bir tepeye oturtulmuş bu anıtta her biri 10 kilometrelik savunma yapılarını simgeleyen 38 metal stel vardır. Anıtın bulunduğu meydana zafer ateşi Cumhuriyet’in bölgelerinin ve şehirlerinin sembollerinin bulunduğu 26 granit stel yer almaktadır. Bu anıt cephe gerisindeki çalışanlar ve savunma hattı inşacıları için yapılan ilk anıt olma özelliğini de taşımaktadır.

<https://mincult.tatarstan.ru/index.htm/news/2101565.htm> (Erişim tarihi 18.03.2023)

Savaşın ilk günlerinde Kazan'dan giden 86. Tüfek tümeni Polonya sınırında görev alırken, ilk Sovyetler Birliği kahramanı ünvanı alan Kazanlı Binbaşı F. Alekseeviç Batalov⁵¹ komutasındaki 437. Tüfek Alayı ile Jlobin'de, Nijnekamsklı N. Fadeeviç Kaymanov⁵² komutasındaki sınır müfrezesi ile Karelya'da, Kazanlı Binbaşı P. Mihayloviç Gavrilov⁵³ bağlı olduğu 44. Alay ile Brest Kalesinde savaşmıştır.

⁵¹ Belarus'ta savaşan Kazan doğumlu ve 1918 yılından beri Kızıl Ordu bünyesinde çalışan Fyodor Alekseeviç Batalov 9 Ağustos 1941'de SSCB Yüksek Sovyeti Kararnamesi ile Sovyetler Birliği kahramanı ünvanı almış ve bundan sekiz gün sonra Gomel Oblastında ölmüş ve buraya gömülmüştür. **Geroi Sovetskogo Soyuza – naşı zemliki: (Sbornik dokumentalnih oçerkov i zarisovok v 3 knigah.)** kn.1, Kazan, Tatknigoizdat, 1982, s.54-56; **Vedomosti Verhovnogo Soveta soyuza sovetских sotsialitiçeskih respublik**, No:36 (151), 1941, 17 Avgusta, s.1

⁵² 1907 Nijnekamsk doğumlu Nikita Fadeeviç Kaymanov 1929 yılından itibaren sınır muhafız alayında görev yapmaya başlamış, 1939-40 Finlandiya cephesinde savaşmış ve burada 80. Sınır müfrezesinin eğitim departmanının başına getirilmiş, 1941 Haziran'da Almalara karşı mücadelesi karşılığında 26 Ağustos 1941'de SSCB Yüksek Sovyeti Kararnamesi ile Sovyetler Birliği kahramanı ünvanı almıştır. 1942'den savaş sonuna kadar NKVD Dzerjinskiy Birliğinde görev yapmıştır. 1972'de Moskova'da ölmüştür. **Geroi Sovetskogo Soyuza – naşı zemliki: (Sbornik dokumentalnih oçerkov i zarisovok v 3 knigah.)** kn.2, Kazan, Tatknigoizdat, 1984, s.32-35.

⁵³ 1900 Kazan doğumlu Kreşin Tatarı Petr Mihayloviç Gavrilov gönüllü olarak 1918'den itibaren Kızıl Ordu'ya dâhil olmuş ve iç savaş sonrasında da orduda çalışmaya devam etmiştir. 1939-40 döneminde Finlandiya cephesinde yer almıştır. Mayıs 1941'de görevlendirildiği Brest Kalesinde 40 gün kuşatmaya direnmiş, son olarak aç, susuz ve baygın şekilde esir edilmiştir. Savaş sonrasında iade edildiği SSCB'de suçsuzluğunu

Alman ordularının ilk önemli yenilgisini aldığı Moskova savaşına Tataristan'dan 18., 146., 147., 334. ve 352. Tümenler dâhil olmuştur.⁵⁴ Moskova cephesinde Binbaşı Şagi Sadıkov,⁵⁵ S.A. Tagirov, İvan İonenko, M.G. Gallyamov⁵⁶ gibi Tatar askerlerinin yanı sıra, 16. Ordu Generali K. Rokossovkiy tarafından Ramazan Bikmuhamedov'a cesaret madalyası takılmıştır.⁵⁷

Temmuz 1942-Şubat 1943 döneminde yaşanan altı ay kadar süren ve iki milyondan fazla askerin karşı karşıya geldiği Stalingrad savaşı Tatarların da cephede olduğu en sert mücadelelerin yaşandığı savaşlardan biri olmuştur. Savaş yaşanırken cephe

kanıtlamak zorunda kalmış, yazar Sergei Smirnov'un da çabası ile Sovyetler Birliği kahramanı ünvanını 3 Ocak 1957 SSCB Yüksek Sovyeti Kararnamesi ile almıştır. **Geroi Sovetskogo Soyuza...**, kn.1, s.99-101; S.S. Smirnov, **Podvig mayora**, Moskva, Det.lit., 1975.

⁵⁴ V. Kazantsev, **18-ya diviziya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1968, s.4

⁵⁵ 1926'dan beri Kızıl Ordu'da görev yapan 1908 Kazan doğumlu Şagi Hatıpoviç Sadıkov 1938'de TASSR Yüksek Sovyetinde milletvekilliği yapmış ve aynı zamanda 18. Piyade tümeninin komutanlığını yapmıştır. Moskova'da görev almış ve 21 Mart 1943'te öldürülmüştür. Kazan'a uçakla getirilerek Arsk mezarlığına gömülmüştür.

⁵⁶ Savaş başladığında Kazan Havacılık Fabrikasında tamirci olan M.G. Gallyamov gönüllü olarak orduya dâhil olmuş, Moskova, Stalingrad savaşlarına ve savaşın son bölümünde de Uzak Doğu cephesinde Japonya ile yapılan savaşta yararlılıklar göstererek iki Kızılıldız nişanı, üç cesaret madalyası kazanmıştır.

⁵⁷ Z.İ. Gilmanov, **Trudyaşiesya Tatarii na frontah Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Kazan, Tatknigoizdat, 1981, s.50

gerisinde de her anı ilgiyle takip edilmiştir.⁵⁸ Bölgeye uçaklar gönderilmiş ve arızalanan uçaklar için saha tamir ekibi kurulmuştur.⁵⁹ Arkadaşlarının çoğunu askere gönderen Yudino istasyonundaki Kazan demiryolu işçileri masraflarını kendileri karşıladıkları ve kendi elleriyle yaptıkları (Kızıl Tataristan, Çapaev ve Kuybişev adlarındaki) üç zırhlı treni Stalingrad'a göndermişlerdir.

120. Tüfek Tümeni Tataristan'dan gelerek savaşa dâhil olmuş ve Stalingrad'da bu Tümen 69. Muhafız Tüfek Tümenine dönüştürülmüştür. 147. Tüfek tümeni de Moskova'dan sonra Volga'da Almanlara karşı savaşmıştır. Ya. Yakupovskiy komutasında 91. Tank Tugayı, G. Safuillin komutasındaki 38. Tüfek Tümeni de Stalingrad'da başarılı sonuçlar alınmasına katkı sağlamışlardır.⁶⁰ Stalingrad savaşına

⁵⁸ Krasnaya Tatarya gazetesinde Stalingrad haberlerine ve bu haberlerde Tatar askerlerine yer verilmiştir. “V stepyah Stalingradskiy”, **Krasnaya Tatarya**, 1942, 13 noyabrya, s.1

⁵⁹ Ağustos-Aralık 1942 döneminde Kazan 22 No'lu Fabrikanın saha onarım ekibi Stalin Savunmasında yer alarak yaklaşık 50 uçağın tamirini yapmıştır. Bu katkılarından dolayı D.V. Petroviç, S.L. İgnatieviç, T.B. Semenoviç, M.F. İvanoviç, B.G. Aleksandroviç, K.N. Grigoreviç, G.A. İvanoviç, B.V. Stepanoviç ve V.N. Mihayloviç 4 Aralık 1944'te madalya ile ödüllendirilmiştir. **NART** F.R-2835. Op.3. d.318. 1.5.

⁶⁰ 1905 Arsk doğumlu Ganiy Bekinoviç Safiullin, 1927'de Kızıl Ordu'ya katılmış, OGPU'nun askerî birimlerinde görev almış, Büyük Vatan Savaşı'nda sırasıyla Moskova, Stalingrad, Belgorod, Harkov, Kursk, Bratislava, Prag ve Uzak Doğu cephelerinde görev almıştır. Stalingrad cephesinde emrindeki 38. Tüfek Tümeni 18 binden fazla esir, 3 zırhlı tren, 22 uçak, 108 tank, binden fazla araç, 400'den fazla top ve silah imha etmiş/ele geçirmiştir. Bu başarılarından kaynaklı olarak tümgeneral rütbesine terfi etmiş, çok sayıda ödülü olan Safiullin'e 26 Ekim 1943'te SSCB Yüksek Sovyeti Kararnamesi ile Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanı verilmiştir. 1949 yılında görevden alınmış,

katılan 22 bin Tataristanlı asker ve subay ölmüş, 40'tan fazlası Sovyetler Birliği Kahramanı ödülü ve 19 tanesi de zafer madalyası kazanmıştır.⁶¹

1023. Piyade Alayından Aleksandr Haminalov, Bugulmalı tabur komutanı Hamza Rahmatullin, Çistopol'den Pavel İvanoviç, Arsk'tan General Gani B. Safiullin, 10. Tank Kolordusuna⁶² mensup erler V. Halikov, F. Şaripov, K. Urazov ve M. Novikov ve daha pek çok Tataristanlı asker Kusk Savaşı'na katılarak büyük yararlılık göstermiştir.⁶³

mahkemeye sevk edilmiş sonrasında daha düşük bir göreve atanmış, 1957 yılında emekli olmuş, 1973'te ölmüştür. Arsk mezarlığına gömülmüştür. **Geroi Sovetskaya Soyuza** kn.3, s.38.

⁶¹ 20 Kasım 1941'de Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanını alan 44. Hava Bölümü Alay Komutanı Farit Fatkullin Stalingrad'da savaşmış ve burada ölmüştür. 25. Muhafız alayı Komutanı olarak Albay Gani Bekkinoviç Safiullin Dinyeper Nehrini başarı ile geçmesi üzerine Sovyetler Birliği Kahramanı ünvanını almıştır. Stalingrad Savaşı'nda tıbbi memur olarak görev yapan Asiya İmatova 15 yaralı askerin hayatını kurtararak, cesaret madalyası ile 69. Muhafız Tüfek Tümeninden Raşid Galiyev Kızılyıldız nişanı alırken, cephede sinyalcisi görevinde bulunan G. Abdulhanov, sıhhiye eri G. Gizzatullin, tıp memuru S. Şiteley, teymenler M. Çikin ve P. Evgenev de savaşta yararlılıklarından ötürü ödüllendirilmiştir. A. A. İvanov, "Pomoş Tatarstana georiçeskomu Stalingradu", **Kazanskaya nauka**, 2013, No:11, s.15.

⁶² 10. Tank Kolordusu üzerinde "kolhoznik tatarii" yazan T-34 tanklarla donatılmış ve Prohorovka köyü yakınlarındaki tank savaşında F. Şaripov, M. Novinkov, V. Halikov ve K. Urazov cesaretleri ile öne çıkmışlardır. Kabirova, A.Ş. "Tatarı i urojentsı Tatarstana na frontah Velikoy Oteçestvennoy voynı", **Nauçnyy Tatarstan**, 2010c, No:2, s.142.

⁶³ Gilmanov, Z.İ., 1981, s.106; Kabirova, A.Ş. "Tataristantsı – uçastniki srajeniy na Kurskoy duge", **İstoriya Kuskoy bitvı: problemi i prespektivi issledovaniya i**

Belgorod zaferinde de 202. Bombardıman Hava Tümeni Tataristan'dan gelen ve gövdelerinde Tataristan Sovyeti yazan dalış bombardıman uçakları kullanılmıştır.

Dinyeper Nehrinde Sovyet ilerleyişini bertaraf etmek isteyen Kızıl Ordu'dan aralarında Gali Zakirov, Fatih Şaripov, Bilen Burminstov, Şamil Rahmatullin ve Nakip Safin'in de olduğu 2.500 asker güçlü su engelini geçmiştir.

Leningrad ablukasında Neva Nehri blokajı kırılırken kahramanca hareket eden radyo operatörü Nabiullah Yunusov Sovyetler Birliği kahramanı ünvanı almıştır.

Almanya cephesinde savaşın son zamanlarında da pek çok Tatar asker görev almıştır. Kazan'dan gelip Berlin'de görevlendirilen 146. Tüfek Tümeni ve General Aleksander Kirsanov'un komutası altında 76. Muhafız Tümeninin yanı sıra, A. Bobrov, A. Misimenko, M. Minnin, (Doktor) R. Nasurova, P. Malkin, V. Bulatov, T. İbragimov, S. Sadriev, G. Raşitov, V. Şagiev, F. Tuhvatullin, R. Halitov, M. Hasanşin vd. zafer yürüyüşünde yer almışlardır.

Ayrıca Partizan gruplara sayıları azımsanmayacak miktarda Tatar da dâhil olmuş ve Almanlara karşı savaşmıştır.

Erkeklerin yanı sıra, 10 bin kadar Tatar kadın asker de cephede görev yapmıştır. Örneğin Tatar savaş pilotu Maguba Sırtlanova⁶⁴ U-2 küçük avcı uçakları ile gösterdiği kahramanlıktan ötürü Sovyetler Birliği kahramanı ünvanını almıştır.

sohraneniya pamyati: sbornik nauçnih statey uçastnikov Mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoy konferentsii, posvyaşennoy 75-letiyu pobedi v Kurskoy bitve, 14-15 maya 2018g., red: V.V. Korobin, Kursk, Universitetskaya kniga, 2018b, s.173-174.

⁶⁴ 1912 Belebey doğumlu Maguba Huseynova Sırtlanova, Tiflis uçuş ve planör kulübünden mezun olmuş, 1941 yılı Temmuz ayında Kızıl Ordu'ya dâhil olmuştur. Görev süresince yaklaşık bin saat havada kaldığı 780 sorti yapmış, 190 ton bomba atmıştır. Savaştan sonra Kazan'a yerleşmiş ve 1971 yılında burada ölmüştür. M.M. Gukasova,

Önde gelen cephelelerden Rjev-Viazma ‘da 3,5 bin, Moskova savaşında 10 binden fazla, Stalingrad’da 22 bin kadar, Leningrad’da 40 bin kadar ve Kursk’ta 15 bin civarı Tatar asker ölmüştür.⁶⁵

2.3. TASSR Askerleri Alman Cephesinde – İdil-Ural Lejyonu

Almanların hızlı ilerleyişi sonrası ele geçirdiği Sovyet topraklarında yaşayan halkın ve esirlerin fazla olması, hem coğrafyanın kontrolünün hem de coğrafya içerisindeki halkın kontrolünün zor olması üzerine Alman üst yönetimi Sovyet karşıtı propaganda ile yerli halktan gönüllü toplama ve onları gerillalara karşı kullanmanın yanı sıra, artan asker ihtiyacını esir askerler arasında oluşturulacak birliklerle çözme kararı almıştır. Almanların bu uygulamasını kolaylaştırıcı etkenler Sovyetlerin savaş öncesi din ve milliyetçilik karşıtı politikaları olmuş, Almanlar yerli halk ve esir askerlere dinî ve millî unsurları ön planda tutarak yaklaşmışlardır. Üstelik Sovyet Rusya’da Ceza Kanunu’nun 58. maddesi ile esir düşmenin ihanetle eş değer görüldüğü ve Stalin’in geri adımı yasaklaması sonrası bazı Sovyet askerlerinin iki ateş arasında kaldığı vakalar askerler arasında Sovyet iktidarına ve askerî gücüne karşı korku oluşmasına ve Almanlar tarafında

E.M. Gukasova, “Pokoritelnitsa neba, ili geroičeskiy obraz Magubı Sırtlanovoy”, **Aktualnie problemi jurnalistiki, kritiki, literaturovedeniya istorii**. Materialı Vserossiyskoy naučno-praktičeskoy konferentsii. Krasnodar, izdatelstvo Kubanskiy gosudarstvennyy universitet, 2021, s.30-34.

⁶⁵ Bu rakamlar 28 ciltlik Pamyat serisini hazırlayan A.A. İvanov’un tespitleridir. Bkz: **Pamyat: Respublika Tatarstan**, 28. tom, Redkol: A.A. İvanov, Kazan, Kn. Pamyati, 2021. Serinin tamamı için bakınız: <https://kniga.tatarstan.ru/pamjat> (Erişim Tarihi 20.08.2023)

yer almalarına neden olmuştur. Almanların Yıldırım Harekâtının istedikleri ölçüde başarıya ulaşmaması, ağır asker kaybı ve özellikle Türkiye'nin de başı çektiği bazı ülkelerden Müslüman ve Türk savaş esirlerine daha insanca davranılması isteği Doğu Lejyonlarının oluşturulmasında etken olmuştur.⁶⁶

Aslında katı bir disiplin ve yönetime sahip Almanya için bu kararı almak kolay olmamıştır. Çünkü 16 Temmuz 1941'de Almanlar dışında hiç kimsenin silah taşımaması üzerine çok sert bir karar alınmıştır. Ancak savaşta istenilen ilerlemenin sağlanamaması Alman Hükûmetinin pozisyonunu lejyonların oluşumuna sıcak bakacak yönde değiştirmiştir.⁶⁷ Önce 18 Şubat 1942'de Doğu Lejyonları kurulmuş, Tataristan Tatarlarının dâhil olduğu İdil-Ural (Volga-Tatar) Lejyonu ise çok daha sonra kurulmuştur.⁶⁸ İlk olarak 1942 yılı Temmuz ayı başında askerî harekâtlar ve özellikle gerillalara karşı kullanılmak üzere İdil-Ural Lejyonunu oluşturulma girişimleri pratiğe 21 Ağustos'ta Yedlino'da geçmeye başlamış ve nihayet 6 Eylül 1942'de bayrak ve flamaları verilen lejyon kurulmuştur. Tatar savaş esirleri diğerlerinden ayrılarak Siedlce'de kampa yerleştirilmiş, burada eğitimden geçirilerek Yedlino'ya sevk edilmişlerdir. İlk olarak 825. tabur kurulmuş, cephede görevlendirilmesi 14 Şubat 1943 tarihinde olmuş ancak lejyonerler görevli oldukları Vitebsk'te Sovyet partizanları ile temasa geçerek garnizonu

⁶⁶ İ.A. Gilyazov, **Legion “İdel-Ural” predstaviteli narodov Povoljya i Priurala pod znamenami “tretego reyha”**, Kazan, Tatknigoizdat, 2005, s.35-95.

⁶⁷ Gilyazov, İ.A., “The Eastern policy of Germany and the Volga-Tatar Legion- legion ‘İdel-Ural’. The Immortal feat of Musa Dzhallil”, **The history of the Tatars since ancient times in seven volumes.** Volume:7, Kazan, Academy of sciences of the republic of Tatarstan, Sh. Marjani Institute of History, 2017, s.391-392.

⁶⁸ Patrik von zur Mühlen, **Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında**, İstanbul, Şema Yayınları, 2006, s.112.

yok edip Partizanlarla birleşecekleri ortak bir isyan planlamışlardır. İsyan çıkarılacağını Almanların öğrenmesi ile isyan liderleri Jukov, Tajiev ve Rahimov tutuklansa da Hüseyin Muhametov liderliğinde haber gitmeyen iki tim dışında tüm tabur ayaklanmış, Alman karargâhı yok edilmiş, top, tüfek, silah, at ve tüm askerî mühimmatı ile 506 lejyoner Zaharov ve Biryulin'in komuta ettiği partizanlara dâhil olmuşlardır.⁶⁹ Bu olay, Alman yönetiminin Doğu Lejyonları hakkındaki kararlarını gözden geçirmelerine neden olmuştur.

15 Aralık 1942'de kurulması planlanan ancak kurulumu 15 Ocak'a sarkan 826. Tabur⁷⁰ da gizli yer altı örgütlenmeleri şüphesi nedeniyle güvenlik ve diğer işlerde görevlendirilmek üzere Fransa ve sonrasında Hollanda'ya gönderilmiştir.⁷¹

1943 yılı başlarında Yedlino'da kurulan 827. Tabur Haziran ayında Batı Ukrayna'daki gerillalarla savaşmaya gönderilmiştir. Burada birkaç çatışmaya giren Tabur

⁶⁹ R.A. Mustafin, **Po sledam poeta-geroya, kniga poisk**, Moskva, Detskaya literatura, 1971, s.134; **İstoçnik dokumenta: organ gosudarstvennoy bezopaznosti SSSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne: sbor. Dok. t.4., kn.2, Velikiy Perelom. 1 iyulya-31 dekabrya 1943**, Moskva, Rus., 2008, s.173.

⁷⁰ 826. Taburda da gizli yer altı örgütlenmeleri olmuş, Alman istihbarat servisinin öğrenmesi sonucu gizli örgüt üyelerinin 26'sı kurşuna dizilmiş 200 kadarı da ceza olarak başka kampa gönderilmiştir. Bu konuda bilinen tek kaynak R.A. Mustafin'in Po sledam poeta-geroya adlı eseridir. O da eserinde kaynak olarak Çerapahov'u göstermiştir. R. A. Mustafin, **a.g.e.**, s.199-200.

⁷¹ İ.A. Gilyazov, **Na drugoy storone: Kollaboratsionistı iz povoljsko-priuralskih Tatar v godı Vtoroy mirovoy voynı**, Kazan, Master layn, 1998, s.109

Almanlar tarafından hem başarısız hem de çok firar eden olduğu için Ekim ayında Fransa'nın Lannion kentine gönderilmiştir.⁷²

828. Tabur 1 Haziran 1943'te Yedlino'da kurulmuş 827. Taburun yapamadığı görevi ifa için Batı Ukrayna'ya gönderilmiştir. Ancak akıbeti benzer olmuş, lejyonerlerin çoğu kaçarak partizanlarla birleşmiştir.

24 Ağustos 1943'te kurulan 829. Tabur Yedlino'da uzun bir bekleyişten sonra Batı Ukrayna'ya gönderilmiş ancak diğer taburlarla yaşanan kötü tecrübeler nedeniyle Almanlar tarafından güvenilmez olarak nitelendirilmiş ve 1944 yılı Ağustos'u sonunda dağıtılmıştır.⁷³

830. Taburun kuruluşu hakkında kesin bilgiler olmamakla beraber Radom'da cephanenin bir kısmını kaçırap partizanlara katılmak için bir eylem girişimi yaşanmış, 20 kişi tutuklanarak hapse atılmış daha sonra 17'si delil yetersizliğinden serbest bırakılmıştır. Bu taburun 1945 yılında Vistula Nehri kenarında olduğuna dair bir kayıt düşülmüştür.⁷⁴

831. Tabur yine Yedlino'da 1943 Sonbaharında kurulmuş, 1944 yılında Varşova'da görev yapmıştır. Kurulan neredeyse tüm İdil-Ural Lejyonlarından istediklerini alamayan Alman yönetimi 29 Eylül 1943'te güvenilmez olduğu için bu lejyonları Almanya'nın batı cephesine göndermiştir. 1943 Sonbaharı için oluşturulması planlanan 832., 833. ve 834. taburlar hakkında bilgi olmadığı gibi Hitler'in emri ile 29 Eylül 1943'te tüm Doğu

⁷² İ.A. Gilyazov, 2005, s.194.

⁷³ İ.A. Gilyazov, "II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları", İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dünyası, İstanbul, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016, s.20.

⁷⁴ İ.A. Gilyazov, 2017, s.396.

Lejyonlarının nakli istense de bu mümkün olmamış, sadece önemli bir kısmı batıya nakledilmiştir. İdil-Ural Lejyonunun sevki bu emir doğrultusunda özel askerî trenler ile 1943 Sonbaharında başlamıştır. 1944 yılında Fransa'daki lejyonlar yeniden yapılandırılarak küçük birlikler halinde Alman ordu birimlerine dağıtılmıştır. Savaş sonrası lejyonerler Sovyet Rusya'ya teslim edilmiş ve cezalandırılmışlardır.

Doğu Lejyonerleri arasında bilinen en meşhur kişilerden birisi Tatar şair Musa Celil'dir. Musa Celil Gaynan Kurmaşev ile birlikte Almanların Doğu Lejyonerleri ile ilgili faaliyetlerine karşı 1942 yılı sonlarında faaliyete geçtiği varsayılan bir yeraltı teşkilatı oluşturmuştur. Tatar subaylarından oluşan bu örgütün amacı Almanlara karşı lejyonerleri harekete geçirerek lejyoner birlikleri içeriden çökertmek ve Almanların başarısına mâni olmaktır. Bunun için İdil-Ural Gazetesi matbaası kullanılmıştır. Ancak Alman istihbaratına takılan bu örgüt deşifre olmuş ve 11 Ağustos'ta örgütün 40 üyesi tutuklanmıştır. Dresden'deki askerî mahkemede M. Celil, G. Kurmaşev, A. Battalov, A. Aliş, G. Şabayev, A.Simaev, F. Bulatov, S. Buharov, A.Atnaşev, F. Safulmulukov ve Z. Hasanov'dan müteşekkil 11 kişi düşmana yardım ve askerî gücü baltalamaktan suçlu bulunarak ölüm cezasına çarptırılmıştır.⁷⁵

Sonuç olarak cepheye nüfusunun en genç ve dinamik kısmının büyük bölümünü gönderen TASSR 1941'de 66 bin, 1942'de 118 bin, 1943'te 84 bin, 1944'de 50 bin ve

⁷⁵ 25 Ağustos 1944 tarihinde Ploetzensee hapishanesinde üçer dakika ara ile her biri gilyotinle infaz edilmiştir. Bu 11 kişinin anısında Kazan şehri Kremlin'de oldukça görkemli bir anıt ve Berlin'de Faşizme Karşı Direniş Müzesinde anıt bulunmaktadır.

1945'te yirmi beş bin evladını yitirmiştir.⁷⁶ Ölenlerin %74'ü 20-35 yaş arasındaki erkek nüfus olmuştur. TASSR'de Büyük Vatan Savaşı kahramanlarını ölümsüzleştirmek ve proje yöneticisi A.A. İvanov'un tabiri ile "zafer sunağına konulan her yaşamın değeri"ni göstermek için 28 ciltlik "Pamyat" eseri oluşturulmuştur.⁷⁷

1947 sonlarına kadar SSCB adına savaşa katılan 193 millete mensup Büyük Vatan Savaşı'na katılanlara verilen 9.284.199 ödülün 174.886 tanesi Tatarların olmuştur.⁷⁸ Ayrıca savaşta 100 ayrı ulustan savaşçılara verilen Sovyetler Birliği Kahramanı ödülünün yaklaşık 200 tanesi Tatarlara verilmiştir, sıralamada Tatarlar Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslulardan sonra dördüncü sırada yer almıştır.⁷⁹

⁷⁶ A.A. İvanov, **Boevie poteri narodov Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.** Kazan, İzdatelstvo Hater, 1998, s.93.

⁷⁷ Savaştan zaferle dönenler için de yazımı hâlâ devam eden 58 citten oluşan "Oni vernulis s Pobedoy" eseri yazılmıştır. <https://kniga.tatarstan.ru/izdan.html> (Erişim tarihi 11.04.2023)

⁷⁸ A. P. Artemyev, **Bratskiy boevoy soyuz narodov SRRR v Velikoy Oteçestvennoy voyne.** Moskva, Misl, 1975, s.169; Gilmanov 1981, s.5

⁷⁹ **Geroi Sovetskogo Soyuza**, Red: İ.N. Şkadova, Moskva, Voenizdat, 1984, s.228, **Kniga geroev - Geroi Sovetskogo Soyuza**, tom 2, Kazan, 2015, s.163-170 Ayrıca bu eserde Sovyetler Birliği Kahramanı olan ve Tataristan ile ilişkili olan 165 kişinin listesi için bakınız: a.g.e. s.171-177.

3. Savaş Sırasında TASSR’de Yaşanan Sosyo-Politik Gelişmeler

3.1. Tataristan Halkının Sosyo-Politik Ruh Hali

Tataristan halkının sosyo-politik tipolojisini ortaya koymak için savaşa bakışını tasvir etmek gerekirse; halkın büyük bölümü Sovyet yönetiminin beklentisi doğrultusunda vatansever duygularla seferberliğe dâhil olmuş ancak özellikle savaşın ilk yılında hiç azımsanmayacak bir bölümü de siyasi düşünce yapısı, millî aidiyet, ekonomik refah algısı, dinî inanış gibi donelerden hareketle seferberliğe ne cephe ne cephe gerisinde dâhil olmak istememiş ve bunu da bazen eylemlerle çoğu zaman da fikir beyanı ile ortaya koymuştur. Kızıl Devrim’in başından beri komünist yönetimin baskısı altında yaşarken ortaya konulamayacak –konulduğunda çeşitli sebeplerle en ağır şekilde cezalandırılacak- bu fikir beyanını savaşın başında Sovyet yönetiminin gücünün Tataristan üzerinde azaldığının hissedildiği andan itibaren ortaya koyulması oldukça manidardır.

Savaşın ilk aylarında SSCB yönetimi büyük bir şok yaşamış bu şokun etkisi TASSR’de SSCB’nin güçsüzlüğü olarak hissedilmiştir. Çünkü paniğin hüküm sürdüğü Merkez Moskova’nın yerele ilettiği bir plan ve bu plana bağlı emirler bir süre olmamış, SSCB yönetiminin yerel yönetimlerle bağı zayıflayarak bir başıboşluk ortamı ve kaos oluşmuştur. Komünist Partisi’nin Tataristan’daki siyasi ve sosyal hayat üzerindeki kontrolü azalmaya başlamıştır.⁸⁰ Bu durum bazı kanaat önderlerinin dâhil olduğu bir çevrede sosyo-politik yönden ülkede hayatı demokratlaştırma, millî kültür üzerindeki baskıyı atarak daha hür hareket alanı elde edebilme gibi bir takım ümitleri doğurmuştur.

⁸⁰ A.Ş. Kabirova, Vlast i obşestvenno-političeskie nastroeniya v Tatarstane v period Velikoy Oteçestvennoy voynı” **Vestnik Novosibirskogo gos. Un-ta. Seriya: istoriya, filologiya.** Novosibirsk. 2010b. T.9. vıp. 1: istoriya, s.211-212.

Bu dönem –özellikle savaşın ilk altı ayı– sosyo-politik yönden Tataristan halkı karışık bir ruh haline bürünmüştür. Savaşın ilk günlerinde binlerce gönüllü askerlik için başvururken cepheden gelen yenilgi haberleri, Sovyet yönetimi ve bilgilendirme birimlerinin halkı yetersiz ve eksik bilgilendirmesini fırsat bilen (Moskova’ya kadar gelip cephe gerisine nüfuz etmeye başlayan) Almanların cephe gerisine yönelik propaganda çalışmalarının etkilerini göstermesi ile birlikte kulaktan kulağa yayılan söylentiler, halkın bir kısmında olumsuz yargılar oluşmasına neden olmuştur.

Belgelerde de yer aldığı üzere çoğu bireysel düşüncenin dışı vurumu olan söylentilerin tarihi arka planında Komünist Devrim yaşanırken mülksüzleştirilenler,⁸¹ kolektif çiftliklerde çalışıp ellerinde ne varsa alınarak haksızlığa uğratılarak aç bırakıldıklarına inananlar,⁸² ateist politikalara maruz kalıp inancının gereğini

⁸¹ Örneğin belgelerde Zarya Kolhozundaki eski kulaklardan A.V. Teşenev’in oğlu Kızıl Ordu’ya katılmasının istenmesi üzerine “ben bir kulağın oğluyum, o zaman hükûmetin bize ihtiyacı yoktu, şimdi hükûmetin bana ihtiyacı var. Kızıl Ordu’ya hizmet etmeye gitmeyeceğim” derken, aynı belgede Apasov rayonundan Salih Garipov yerel bir toplantı sırasında “10 yıl önce kulakları ve zenginleri soydular, şimdi ise yoksulları soymaya başladılar” şeklindeki görüşünü belirtmiştir. [TsGA İPD RT f.15. op.5. d.228. l.47.] Başka bir belgede yine eski kulaklardan Tokareva’nın askerde olan oğlu için ‘muhtemelen esir düşmüştür ya da öldürülmüştür. Bizimkiler Parti üyesi değil onlar yakalanırsa onlara bir şey olmayacak sadece zorlanacaklar ama Komünist olanlar vurulacak’ dediği, yine aynı belgede eski kulaklardan E. Barşın’ın kızının bir parti üyesine “şimdi biz kötü yaşıyoruz, Hitler döneminde muhtemelen daha iyi yaşayacağız” dediği yer almıştır. [TsGA İPD RT f. 15. op. 5. d. 153. l. 14-15.]

⁸² Mamadiş rayonunda yaşayan çiftçi Magasumov’un çiftçilerin aç olduğunu söylediği [TsGA İPD RT f. 15. op.5. d.153. l. 14]; Kalininskiy rayonundan bir köylünün de

ibadethanesinde özgürce yerine getiremeyenler,⁸³ komünizmi hayatına dâhil etmek istemedikleri için karşı devrimci olarak suçlananlar yer almıştır.

Tataristan halkı tabii olarak Haziran 1941'e kadar takip ettikleri basın-yayımdan Alman ordusunun gücünü biliyorlardı. Yenilgi yüzü görmemiş oldukça güçlü bu ordunun Sovyetler Birliği'ne saldırısı ve hızlı ilerleyişi karşısında Kızıl Ordu'nun yenilgileri halkın önemli bir bölümünde Sovyet yönetimi ve Kızıl Ordu'ya karşı güvensizlik doğurmuş;⁸⁴

“Sovyetler Birliği vatandaşları fakir, çıplak, yalınayak ve Almanya'yı yenemeyecek durumdalar” diyerek Sovyet karşıtı propaganda yaptığı belgelerde yer almıştır. [TsGA İPD RT f.15. op.5. d.228. l.47.]

⁸³ Sarmanovski rayonunda Mortamok köyünden Aşraf Gilyazev kolhozniklerle konuşurken Sovyetler Birliği'ne karşı savaşan halklar dindar oldukları için onların kazanacaklarını söylediği TBKP(b) Tatar Bölge Komitesinin yabancı-düşman unsurların eylemlerinden bahseden belgede yer almıştır. TSGA İPD RT f. 15, op.5. d.153. l.14.

⁸⁴ Temmuz 1941'de halk arasında yayılan söylentiler hakkında TBKP Tataristan Bölge Komitesinin raporlarına yansıdığı şekli ile Aktaş rayonunda traktör sürücüsü olan Tokareva 'Alman ordusunun Kızıl Ordu'dan daha güçlü olduğunu ve Almanların Moskova'yı işgal ettiğini' söylerken; Sarmanovski rayonundan Haris Suleymanov 'açız, Almanlara karşı iyi beslenmiş elinde tüfek tutan insanımız yok'; Kızıl Yıldız rayonunda birkaç kişi birlikte iken yoldaş Kaligina kızların Kızıl Ordu'ya gönüllü katılabileceğini söylediğinde yanındaki kızlardan biri olan Sıçkina 'korkuyoruz, yaşlılarımız Finlandiya cephesinde Alman birliklerinin bizim birlikleri yendiğini, Kızıl Ordu'nun moralinin bozulduğunu bunu gören Stalin'in kaçtığını'; Kuçuskiy MTS'sinde görevli olan S.S. Kuzmin 'orduya gönüllü katılırdım ama Kızıl Ordu'ya değil'; [TsGA İPD RT f. 15. op. 5. d. 153. l.14-16.] Bavlinskiy rayonunda kolektif çiftlik çalışanı Badretdin Mingazov "...

bu güvensizliği toplumun kötü olan ekonomik şartları da beslemiştir. Onlar ekonomik güçlerinin iyi olmadığı; “aç oldukları” dolayısıyla Kızıl Ordu’nun da benzer şekilde aç ve yetersiz olduğu kanaatinde değerlendirmelerde bulunmuşlardır.⁸⁵ Muzaffer Alman Ordusu ve onu senelerce besleyecek yiyeceğe sahip Almanya varken SSCB’nin yenilgisinin mutlak olduğunu, hem yaşadıkları kötü şartlardan daha kötü bir yaşam süremeyecekleri düşüncesi ile Almanya’nın hamiliğinde yaşamının iyi olabileceği sonucuna ulaşmışlar ⁸⁶ve çeşitli fikirler ve söylentiler üretmeye başlamışlardır.

Stalin uzun zaman önce bast ayakkabılarını giyerek Moskova’dan kaçmış ama bize hiç bir şey söylemiyorlar ve yazmıyorlar” diyerek yaşadıkları ülkenin yönetimine ve ordusuna olan güvensizliklerini dillendirmişlerdir. **TsGA İPD RT** f. 15. op.5. d.153. l.58.

⁸⁵ Örneğin Kızıl Yıldız rayonunda Komsomol olan G. Rahimova ‘Almanya karşısında Sovyetler Birliği’nin ölmekte olan orduyu seferber ettiğini’ söylemiştir. **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. l.16.

⁸⁶ Yerel yönetim birimlerinin halk arasındaki düşman unsurlarına dair tuttukları raporlara göre 3 No’lu kontraplak fabrikasında çalışan M. Çigarov, S. Çigarov ve Şarapov adlı çalışanlar beslenme durumu ile ilgili olarak “Çarlık döneminde hayat daha iyiydi”; yine aynı fabrikanın çalışanlarından İvanov ‘Hitler radyoda konuştu onların beş yıl yetecek yiyeceği var bizim yok’; Mamadiş rayonunda bulunan içki fabrikasında çalışan Permyakov ve Karimullin adlı Komünistler Hitler’in Rusya’ya tam vaktinde; en zayıf olduğu anda saldırdığını, çalışanların açlıktan öldüğünü ve Almanların kazanmalarının zor olmadığını; Aktaş rayonunda MTS’de görevli tarım uzmanı bir kursa katıldığı sırada konuşmasında “Hitler kazanacak, Kavgam kitabını biliyorum, ... Bu durumdan daha kötü değil daha iyi yaşayacağız. Artık sadece birkaç kişi iyi yaşıyor halkın çoğunluğu yoksul”; Telmanskiy rayonunda Lenin kolektif çiftliğinde yaşayan F.İ. Kudryaşova “Hitler hemen kazansa iyi olurdu. Hemen daha iyi yaşamaya başlardık” ve aynı rayondan çiftçi G.M.

SSCB'nin kötü yönetiminin savaş şartlarında da devam ettiğini “cepheye yem olarak” gönderildiklerini düşünenler askerî seferberliğe de dâhil olmak istememişler; TASSR genelinde yüzlerce kişi askerlik yapmayı reddetmek, askerlikten kaçmak, uzuvlarını kesmek dâhil askerlikten muaf olacak derecede kendine zarar vermek gibi eylemlerde bulunarak Kızıl Orduya dâhil olmak istememişlerdir.⁸⁷

Molofeev “Sovyetler Birliği Almanya ile savaşta kesinlikle başarısız olacak. Hitler kontrolü eline alacak ve yaşam şimdikinden daha iyi olacak” şeklinde söylemlerde bulunmuştur. **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. 1.13-16.

⁸⁷ Halk arasında Sarmanovskiy rayonu sakinlerinden Egor Çurkin askerlik için celp alan kolhozniklere zaten savaşa girmenin bir anlamı yok, Almanya’ya karşı savaşacak güç yok, sizi öldürecekler, 2-3 gün sakatlanırsanız hayatta kalırsınız diyerek askerden kaçış yöntemleri sunarken Bavlinskiy rayonu Klyuçevka köyü sakinlerinden S.P. Noviçkov askerlik hizmeti ile ilgili sarhoşken “yapmayacağım... savaşmayacağım” diyerek görevi –Zarya Kolhozundan eski Kulak Teşenev’un oğlu gibi- reddetmiştir. [**TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. 1.13,15.] Zelenodolsk şehrindeki inşaat taburundaki Kızıl Ordu askerlerinden Aleksandrov’un Temmuz ayından beri firarda olduğu, aynı taburdaki askerlerden birinin iki parmağını keserek kendine zarar vermekten tutuklandığı, Zelenodolsk’a izne gelen Kızıl Ordu askeri Ulyanov’un da askerlik hizmetinden muaf olmak için ayak parmağını kestiği bu nedenle tutuklandığı ve soruşturmaların Kazan garnizonu askerî savcılığı tarafından yürütüldüğü belgelere yansımıştır. [**TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. 1.13.] Seferberlikten kaçmak için Dubyazkiy rayonundan Fatihov, Bavliskiyy rayonundan Pronin ve Aktanişskiyy rayonundan Amirov birkaç parmağını kesmiş, mahkemeye çıkarılan Sabinskiy rayonundan Yarullin duruşmada “cezaevine gitmenin orduya gitmekten daha iyi” olduğunu söylemiştir. Savaşın ilk üç ayında 49 kişi yargılanarak 29 kişi seferberlikten kaçmak ve firardan suçlu bulunmuştur. [A.Ş.

Mülksüzleştirilen eski toprak sahiplerinin yanı sıra, ekonomik olarak baskı altına alınan, çok ucuz işgücü olarak kullanılan, zorla çalıştırılan, emeğinin karşısında adaletsiz dağıtım yapıldığına inanan,⁸⁸ şikâyetlerini ilettiğinde çözüm üretilmeyip aksine devlete yapılacak ürün teslimatı için elinde ne var ne yoksa alınarak aç bırakılan kolhoz çalışanlarının/köylülerin artık bu şartlar altında çalışmak istememesi özellikle kırsal kesimde küçük çaplı ve dağınık şekilde Sovyet karşıtı hareketliliğe neden olmuştur. Bir yanda eski kulakların önceden olduğu gibi yaşama istekleri bir yanda çoğu kolhoz çalışanının daha iyi koşullarda yaşama arzusu onları üst perdede Sovyet karşıtı olarak buluşturmuştur. Ancak 1942 yılı başı itibarıyla kırsal yönetim kadrosu başta olmak üzere kolhozlar “yabancı ve düşman” unsurlardan temizlenmiştir.

Şehirlerde bu tür söylentiler daha çok toplumda infial uyandırarak halkı galeyana getirebilecek şekilde olmuştur. Kazan’da İtfaiye teşkilatı üyeleri arasında İngiltere’nin

Kabirova, 2010b, s.212.] 1 Eylül - 20 Aralık 1941 döneminde Kazan demiryolu polisi aralarında seferberlikten kaçmak için kendilerine zarar vermiş ve kasten suç işlemiş olan 735 asker kaçağını tutuklamış ve mahkemeye çıkarılmıştır. F. Bagautdinov, “Prokuror Tatarstana Voennogo vremeni” **Znakomst.** 2012b. No:7 (933) s.61.

⁸⁸ Tataristan Cumhuriyeti arşivlerinde yer alan pek çok belgede de görüldüğü üzere kırsalda çiftçilerin çalıştığı günlerin kaydı genellikle kusurlu tutulmuştur ve bu nedenle ödemelerde ihlaller yapılmıştır. Örneğin ‘1 Mayıs kolhozunda kolhoz işçisi Nazmieva 1942 yılında çalıştığı 77 gün için 138 kg ekmek alırken 221 gün çalışan Aliullina 66 kg ekmek almıştır. Benzer olaylar diğer kolхозlarda da yaşanmıştır.’ A.Ş. Kabirova, “Prodovolstvennoe snabjenie naseleniya Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı” **Uçenie zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta.** T:151 kn:2, ç.2. Gumanitarnıe nauki. 2009 s.154.

SSCB'ye savaş ilan ettiđi⁸⁹, Aktaş rayonunda Almanların Moskova'yı işgal ettiği,⁹⁰ Kızıl Yıldız rayonunda Almanların ilerleyerek Leningrad'ı ele geçirdiği,⁹¹ 237 No'lu Fabrikada Türkiye'nin SSCB'ye savaş açtığı,⁹² Novoselov'da Hitler'in 25 Temmuz'da Moskova ve Kazan'ı bombalayacağı⁹³ ve Kazan'da 40 No'lu Fabrikanın havaya uçurulacağı⁹⁴ gibi birtakım söylentiler yayılmıştır. Bu söylentileri ortaya çıkaranlara ve yayanlara ceza davaları açılarak ağır cezalar verilmiştir.⁹⁵ Bu cezalar halkın dikkatini çekmesi, caydırıcı olması ve söylentilerin yayılmasının önüne geçilmesi bakımından gazetelerde yer almıştır.⁹⁶

Diğer yandan şehirlerde yaşanan bir diğer sorun da dolandırıcılık ve hırsızlık odaklı ekonomik suçların artması olmuştur. Savaş başlar başlamaz Tataristan halkı un, tahıl, şeker, tuz, kibrit, sabun gibi günlük ihtiyaçlarını çokça alıp depolamaya, bankadaki paralarını çekmeye başlamışlardır. Bunun önüne geçmek için malların alımına ve para çekimine sınırlama getirilse de yoğun talep karşısında arzın çok yetersiz kalması, savaşın

⁸⁹ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. l.12.

⁹⁰ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. l.15.

⁹¹ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. l.16.

⁹² **TsGA İPD RT** f.15, op.5. d. 153. l.45.

⁹³ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.153. l.16.

⁹⁴ **TSGA İPD RT** f.15, op.5, d.153. l.45-46.

⁹⁵ Bagautdinov, F., 2012, s.61.

⁹⁶ Örneğin Eylül-Ekim 1941'de TASSR'de Mareşal Timoşenko'nun Kızıl Ordu'ya ihanet ederek Almanya safına geçtiğine dair söylentiler yayan 12 kişi yargılanmış, cezalandırılmıştır. Fakat buna rağmen söylentilerin halk arasında yayılmaya devam etmesi üzerine bu provokasyonu bitirmek için Krasnaya Tatariya ve Kızıl Tatarstan gazetelerinde yayın yapılması istenmiştir. **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.147. l.71.

ilerleyen dönemlerinde günlük tüketilen mallara ulaşmakta büyük sıkıntılar çekilmesi başta hırsızlık olmak üzere dolandırıcılık, evrakta sahtecilik, ticari usulsüzlük ve mal kaçakçılığı gibi ekonomik suçların artmasına neden olmuştur. Sanayi işletmelerinde gıda maddeleri, sanayi için kullanılan aletler ve ekipmanlar çalınmış, depolardan un, şeker, kumaş, kibrit, vb. ürünler çalınırken Kolhoz ve sovhozlarda hırsızlık eylemleri daha çok bireysel (kıyafetlerine saklayarak alabildikleri ölçüde) yaşanmıştır.⁹⁷

Büyük Vatan Savaşı'nın ilk aylarında oluşan bu kargaşa ortamının sönümlenmesi SSCB yönetiminin ilk şoku atlatarak askerî yönetim teşkilatı oluşturması, Komünist Parti teşkilatının merkezden taşraya iletişimi güçlendirmesi ve komiserlikler dâhil bazı yönetim organlarını Kazan, Ufa, Kuybişev gibi cepheye lojistik olarak yakın ama tehlikeye uzak noktalara taşınması, buna mukabil bu yerlerde güvenlik önlemlerinin artırılması, denetimlerin özellikle Komünist Parti teşkilatları tarafından atanan Cumhuriyet Savcıları ile güçlendirilmesi, seferberliğe aykırı hareket ve söylemlerin en ağır şekilde cezalandırılması ve bunun halka afişe edilmesi, Almanların Moskova önünde durdurulması ile Kızıl Ordu ve cephe gerisinde Almanları yenebilme umudunun artması, vatansever duygular oluşturan propaganda ve ajitasyon faaliyetlerinin artırılması ile gerçekleştirilmiştir.

⁹⁷ Kabirova, A.Ş. “Borba s ekonomičeskimi prestupleniyami v period Velikoy Oteçestvennoy voynı (na materialah Tatarskoy ASSR)” v sbornike: **Materialniy faktor i predprinimatelstvo v povsednevnoy jizni naseleniya Rossii: istoriya i sovremennost (regionalniy aspekt)**. Sbornik materialov mejdunarodnoy naučnoy konferentsii. Red: V.A. Veremenko, S.V. Stepanov. Sank-Peterburg. Leningradskiy Gosudarstvenniy universitet im. A.S. Puškina, 2016a, s.52-58

Tam da bu dönemde Tataristan Cumhuriyeti Savcısı D. N. İsupov⁹⁸ önemli bir figür olarak ortaya çıkmış, seferberlik tedbirlerine yönelik davalar ivedilikle soruşturulmuş, seferberlik tedbirlerini ihlal edenlere ve söylenti çıkarıp yayanlara caydırıcı cezalar verilmiştir.⁹⁹

Almanların Stalingrad kuşatması ile Tataristan'ın dâhil olduğu Volga ve ötesini tehdit altına almasına mukabil SSCB yönetimi sosyalist ideolojinin sınırlarını göz ardı ederek ulusal değerler bakımından liberal tutum takınmış ve bu doğrultuda TASSR'deki Sovyet kurumlarında Tatar personel varlığı üst düzey yönetim kademeleri de dâhil olmak üzere artırılmıştır. 1938'de göreve gelen ve uzunca bir süre Yüksek Sovyet Başkanlığı

⁹⁸ Dimitriy Nikolaevič İsupov 1903 yılında bir köylü ailesinin çocuğu olarak doğmuştur. Leningrad Devlet Üniversitesi Hukuk Enstitüsünde lisans ve yüksek lisansını yapmıştır. Saratovskiy oblastı Bekovskiy rayonunda bir yıl kadar yargıç olarak çalışmış, sırasıyla Kazan Hukuk Enstitüsü ve Sverdlovskiy Hukuk Enstitüsünde görev almıştır. 8 Şubat 1941'de Komünist Partisi Tatar Bölge Komitesi Bürosu kararı ile TASSR Savcılığına atanmıştır. 1942 yılı sonunda sağlık sorunları nedeniyle görevden ayrılmış çalışma hayatına Sverdlovskiy Hukuk Enstitüsünde devam etmiştir. F. Bagautdinov, "Prokuratura TASSR v godı voynı", **Nauçniy Tatarstan**, 2015, No:2, s.72-73.

⁹⁹ Örneğin Almanların Moskova'ya yaklaştığı dönemde bu gerçeği Moskova'nın alınmasına az kaldığı şekliyle konuşan ve yayanlar için idam cezası verilmiştir. [F. N. Bagautdinov, "Kazanskiy period nauçnoy, pedagogičeskoy i slujebnoy deyatelnosti D.N. İsupova", **Rossiyskiy yuridičeskiy jurnal**, 2012a, No:2 (83), s.187.] Kontrolleri artıran Savcılık tarafından seferberlik tedbirleri kapsamında cepheye araba göndermeyi reddedenler ve işe yaramaz araba gönderenler, tartıda hile yapanlar, görevini kötüye kullanan fabrika müdürleri yargılanmış ve cezalandırılmışlardır.

yapan G. A. Dinmuhametov'un yanı sıra, Halk Komiserleri Konseyi Başkanı olarak S.H. Gafiatullin ve Ş.M. Şarafaev görev yapmış ve TASSR'deki SSCB'nin asıl yönetim organı olan Komünist Parti Tataristan Bölge Komitesinin idareciliğini de 1944'te –idarecinin Rus olması geleneğinin dışına çıkılarak– bir Tatar olan Z.İ. Muratov yapmıştır. Bu gelişmeler TASSR halkından olumlu tepki almıştır.¹⁰⁰

Ayrıca ulusal kültür üzerindeki baskı hafifletilmiş ve bu sayede millî tarihi kahramanlar toplumun huzuruna gerek edebiyat gerek sanatsal faaliyetlerde tekrar çıkarılmıştır.

Kader birliği içinde hareket eden halkların vatanseverlik duygularını güçlendirmek için savaş yıllarında cephe ile cephe gerisi arasında sürekli mektuplaşmalar olmuş bunların özellikle propaganda içeren bir kısmı süreli yayınlarda yayınlanmıştır. 1.511.137 Tataristanlının imzasıyla cephedeki Tatar askerlerine yazılan ve Pravda başta olmak üzere pek çok gazetede yayınlanan mektubun¹⁰¹ ayrı bir önemi vardır. Taslağı Komünist Parti Tatar Bölge Komitesi tarafından oluşturulmuş olan bu mektubun yazılması için Tataristan Yazarlar Komitesi başkanı Kavi Nacmi görevlendirilmiş, ona filolog Gazi Kaşşaf ve

¹⁰⁰ Kabirova, A.Ş. 2010b, s.213-214.

¹⁰¹ Esasında bu mektubun ilk versiyonu (sadece Tatar dilinde) Aralık 1942 olarak tarihlendirilmekte olup mektubun Tatar dili ve Rus dilinde yazılmış son versiyonunun çalışmalarına Şubat ayında başlanmış ve 5 Mart 1943 tarihinde yayınlanmıştır. “Pismo Tatarskogo naroda frontovikoam-Tataram” **Pravda**, 1943, 5 marta, s.3.

folklorist Hamit Yarmi yardımcı olmuştur. Metin Konstantin Fedin tarafından Rusçaya çevrilmiştir.¹⁰²

Çok açık bir şekilde propaganda amacıyla kaleme alınan bu mektupta “yiğit savaşta tanınır, cesaret taşı bile keser” gibi atasözleri ve deyimler kullanılmış, Sovyet Dönemi Tataristan’ın tarihi-kültürel gelişimine ve bu dönemin Lenin, Molotov, Kirov, Bauman’ın yanı sıra, Hüseyin Yamaşev, Mullanur Vahidov, Kayum Nasırı, Abdullah Tukay, Fatih Amirhan, Şarîf Kamal gibi tarihi karakterlerine yer verilmiştir. Mektupta Tatar askerlerinin Rus askerleriyle birlikte el ele omuz omuza ön safta yürüyerek Sovyet halklarının özgürlüğü için savaştığına vurgu yapılmış, cephedeki Tatar askerlerine annelerinin, eşlerinin ve çocuklarının “Almanı öldürün” diye seslenmesine sunulan gerekçelerden biri de kardeş halk Kırım Tatarlarına Almanların yaptığı işkenceler gösterilmiştir.¹⁰³ Öte yandan I. Dünya Savaşı’na atıfla Almanlarla Tatarların ilk defa karşılaşmadığı; yine Tatar ve Rusların birleştirici gücünün kazandığı vurgulanmıştır. Ayrıca mektupta cephedeki yararlılıkları ile Sovyetler Birliği Kahramanı ödülü alan Salavat Karimov, Abrar Zalyatev, İldar Malnanov ve Ahmet Halimov gibi Tatar halkının 3 binden fazla evladının ödüllendirildiğinden bahsedilerek Tataristan’ın Kızıl Ordu’daki evlatlarına neler yapması gerektiği ve görevleri hatırlatılmıştır.

¹⁰² İ.A. Mustakimov, G.V. Gaffarova, **“Pismo tatarskogo naroda frontovikam tataram” i otveti na nevo: sbornik dokumentov**, Kazan, Glavnoe arhivnoe upravlenie pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan, 2012. s.7-8.

¹⁰³ Ancak tarihi süreçte defaatle yayınlanan mektupta başlangıçta Kırım Tatarları ile kardeş gösterilen içerik Kırım Tatarlarının 1944 yılında hain sıfatıyla öz yurtlarından sürgün edilmesi sonrası kaldırılmıştır. Mektubun orijinal versiyonları ve bunların karşılaştırmaları için bkz: **Pismo tatarskogo naroda frontovikam-tataram i otveti na nevo** s.43,59.

İstenilen etkiyi hem cephede hem cephe gerisindeki halk arasında gösteren ve amacına büyük ölçüde ulaşan mektupta sadece cephedeki Tatar askerlerine ‘Almanları öldürün, zaferi getirin’ diye seslenilmemiş, aynı zamanda Stalingrad’da Kızıl Ordu’nun zaferlerinin başlaması ile imaj tazeleyen Stalin’in liderliğine de yeni sıfatlar¹⁰⁴ ekleyerek yer verilmiştir.

3.2. Konut Problemi

Savaş döneminde sosyal hayatın en önemli sorunlarından biri barınma problemi olmuştur. Zaten savaş öncesi dönemde¹⁰⁵ yetersiz olan konut sayısı savaşla birlikte yüzbinlerce insanın tahliyesi ile şehirlerde oldukça yetersiz kalmıştır.¹⁰⁶ Bu sorunu geçici bir süreliğine aşabilmek için tahliye ile gelenlerin bir kısmı zorunlu olarak evlere

¹⁰⁴ Mektupta “babamız sevgili lider Stalin ve zafer getiren parlak komutan Stalin” sıfatlarının yanı sıra halkın Stalin önünde duyması gereken saygı da “babamız sevgili lider Stalin’in önünde savaş bayraklarını öperek yemin ediyoruz ki” diyerek örneklenmiştir. “Pismo Tatarskogo naroda frontovikoam-Tataram” **Pravda**, 1943, 5 marta, s.3.

¹⁰⁵ 1940 yılında Tataristan’da 3.504 bin metrekare konut varken bunun 2.490 bin metrekaresi sosyal konut olup 1.014 bin metrekaresi de kişisel mülkiye aitti. G.D. Mayorova, **Narodnoe hozyaystvo Tatarskoy ASSR: k 50-letiyu so dnya obrazovaniya: Stat.sbor.**, Kazan, Statistika, 1970, s.183.

¹⁰⁶ Kırsalda konutlar ücretsiz olup, konut yetersizliği pek yaşanmamıştır. Ayrıca bireysel olarak konut yapımına izin verilmiştir.

yerleştirilmişlerdir.¹⁰⁷ Evler hostellere dönüşmüş, ikamet şehirlerde paralı olup yatak başı ücret Tataristan genelinde ortalama 50 ruble olmuştur.¹⁰⁸

Şehirde yaşayan ve sanayide çalışmayan kentsel nüfus kırsala geçici olarak gönderilmiş, Tahliye ile gelenler de aynı şekilde; şehirdeki iş kollarında çalışabilecek olanlar şehirlere diğerleri kırsala yerleştirilmiştir.¹⁰⁹

Konut problemini çözebilmek için TASSR yönetimi özellikle fabrika işçilerine yönelik mevcut malzemelerden basit konutların yapılması kararı almış, kırsalda da bireysel konut yapımını desteklemiştir. Savaş boyunca yapılan uygulamalar oldukça sınırlı kalmış ve şehirlerin konut problemi çözilememiştir.

Konut sorununun beraberinde gelen bakımsız ve sağlıksız ikamet alanları,¹¹⁰ soğuk, gıdaya ulaşımın pahalı/zor olması, ikamet ile işyeri arasındaki mesafelerin

¹⁰⁷ 169 No’lu Kazan fabrikası “her bir aile üyesi için en az dört metrekare yaşam alanına sahip çalışanlarını göçmen kabulü için fabrikaya dilekçe vermek zorunda” bırakmıştır. A.Ş. Kabirova, “İz istorii voennoy povsednevnosti: reşenie jiloynoy problemi v Tatarstane v 1941-1945 gg.”, **Uçen. Val. Kaban, un-ta. Ser. Gumanit. Nauki**, 2010a, t.152 kn.3, ç.2, s.159. (ss.156-167.)

¹⁰⁸ Oda ve ev kiralarında ise fiyatlar 3-4 kat artmıştır.

¹⁰⁹ Bagautdinov, F.N., 2012a, s.188.

¹¹⁰ Özellikle işçilerin kaldığı ‘yurt odalarının çoğunda pencere yoktu, yataklar kirli idi, insanların kişisel hijyeni yoktu, aylardır yıkanmıyorlardı. Yurtta duş olmasına rağmen haftada sadece 4-5 saat ve düzensiz çalışıyor; herkese yeterli gelmiyordu...’ A.Ş. Kabirova, “Usloviya jizni i bit naseleniya respubliki Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **İvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta**. Seriya: istoriya, politologiya, barnaul, 2007, No:4/2, s.60.

uzunluğu ve ulaşım araçlarının düzensiz ve yetersiz olması gibi bir takım problemler de yaşanmıştır.¹¹¹

3.3. Sağlık

Gıdasızlık, sağlıksız yaşam koşulları, soğuk vb. durumlar hastalıklara ve özellikle salgın hastalıklara neden olmuştur. Hastalar hastanelerde ücretsiz bakılmış ancak savaş koşullarından kaynaklı olarak savaşın ilk yarısında doktor sayısının yetersiz kalmasının yanı sıra, ilaç ve tıbbi malzemelere erişim oldukça kısıtlı olmuştur. Savaşın ikinci yarısından itibaren tıbbi uygulamalar ve -özellikle sülfoamid¹¹² içeren ilaçlar- ilaç sektöründeki gelişmeler halk sağlığına olumlu yansımıştır. Ancak yine de 1942 yılında yaşanan gıda kıtlığı ve 1944 baharında yoğun olarak yaşanan binlerce insanın ölümüne yol açan –tek düze gıda ile beslenmenin tetiklediği– anjin salgını da yaşanmıştır.¹¹³

¹¹¹ Bazı fabrikaların işçileri 10-20 km uzakta ikamet ettiğinden özellikle yağmurlu geçen bahar günleri ve kışın dondurucu soğuklarında, ulaşımındaki araç sıkıntısından kaynaklı çoğu zaman yürümek zorunda kaldıkları için fabrika yönetimlerine şikâyetle bulunmuşlardır. Özellikle savunma sanayinin en önemli işletmesi olan 22 No’lu Fabrika işçilerinin bu konuda çok şikâyeti olmuştur. Kabirova, A.Ş. a.g.m., 2007, s.59.

¹¹² Sülfonamidler antimikrobiyal bir madde olup “karın yaralarında ve göğüs yaralarında vagosempatik blokajla birlikte kullanılması mortalitede belirgin bir azalmaya yol açmıştır.” A.D. Zakirov, **Boeboy put hirurgiçeskogo polevogo podvijnogo gospiatalya No:1162 ve Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 godov**, Kazan, İzdatelstvo Oteçestvo, 2022, s.38.

¹¹³ Ancak yaz başlayınca çıkan yeşilliklerin tüketimi ile salgın azalmaya başlamıştır. A.Ş. Kabirova, a.g.m., 2007, s.57.

Öte yandan Moskova, Leningrad, Minsk, Smolensk gibi SSCB'nin batısındaki pek çok şehirden tıp enstitüleri Kazan'a tahliye edilmiştir. Kazan'da mevcut olan Kazan Askerî Hastanesi ve Kazan Devlet Tıp Enstitüsü tıp alanındaki yüksekokullarla birlikte faaliyetlerine devam etmiştir.¹¹⁴

Savaş döneminde Kazan'ın üzerine binen sağlık yükü daha çok cepheden gelen askerleri tedavi ve rehabilite etmek olmuştur. Daha II. Dünya Savaşı'nın başında yaşanan Fin-Rus savaşı sırasında hastanelerin tahliye edilmeye başlandığı Tataristan'da, 1941-1945 döneminde yaralı askerlerin tedavi ve rehabilitasyonu için okullar, enstitüler, kültür merkezleri, sanatoryumlar vs. hastanelere dönüştürülerek 80'den fazla tahliye hastanesi açılmıştır. Bu hastanelerin çoğu Kazan'da¹¹⁵, geri kalanı ise Arsk, Agryz, Kukmor, Bugulma, Zelenodolsk, Chistopol ve diğer bazı yerleşim yerlerinde¹¹⁶ kurulmuştur.

¹¹⁴ Öğrenciler hızlandırılmış ve bol pratik içeren eğitimden geçerek 3,5 yılda mezun olmuşlar. Askerî sağlık işleri, fizik tedavi, travmatik yaralanmalar, epidemiyoloji, fizyoloji, histoloji, tedaviye yönelik beslenme, rehabilite eğitimleri dışında hendek kazma, silah kullanma, sığınak inşası, süngü savaşı gibi eğitimler de almışlardır. E.N. Fashutdinova, L.M. Muharyamova, “Zdravooohranenie Kazani v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Kazanskiy meditsinskiy jurnal**, 2010, t.91, No:3, s.417-420.

¹¹⁵ R.A. Hudyakova, “Obşestvennaya pomoş evakogospitalyam v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Kazanskiy meditsinskiy jurnal**, Kazan, 1970, No:2, s.82-84.

¹¹⁶ L.A. Ahmetyanov, İ.V. Klyuşkin, V.M. Deryujov, “Kazanskomu voennomu gosptalyu – 200 let”, **Kazanskiy meditsinskiy jurnal**, Kazan, 2009, No:2, s.156-164.

Yerleşik olanlarla birlikte TASSR genelindeki hastanelere¹¹⁷ getirilen 334 bin yaralı askerden 207 bini tedavi edilerek cepheye geri gönderilmiştir.¹¹⁸ Acil tıp vakaları için hayati öneme sahip kan bağıışı için Kazan’da 11 ve diğer rayonlarda en az 1 adet kan bağıış merkezi açılmış, her gün cepheye onlarca litre kan gönderilmiş¹¹⁹ ve savaş boyunca

¹¹⁷ Özellikle Kazan ve çevresinde yoğunlaşan hastanelerin bir kısmı oteller, enstitüler, kolejler, ibadethaneler ve yurtlara konuşlandırılırken bir kısmı da sahra hastaneleri şeklinde yapılmıştır. [R.R. Salahiev, M.Yu. Salahieva, A.A. Aleksandrov, **Zdaniya evakogospitaley v Tatarstane (1941-1945): Fotoalbom**, Kazan, Oteçestvo, 2015.] Bu hastanelerin yatak ihtiyacı da yine Kazan ve çevre şehirlerdeki işletmelerden karşılanmıştır. [E.G. Krivonojkina, “Deyatelnost sistemı potrebkoooperatsii Tatarskoy ASSR i ibepeçinie kolhoznikov tovarami povsednevhogo sprosa v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı”, **Vestnik Çuvaşskogo universiteta**, 2008, No:1, s.47.] Ayrıca Tataristan’dan en ünlüsü 1162 No’lu olan seyyar sahra hastaneleri de cephe cephe dolaşarak hizmet vermiştir. (Ayrıntılar için bkz: Zakirov, A.D., 2022)

¹¹⁸ A.Ş. Kabirova, “The Tatar ASSR as an important rear base of the USSR”, **The History Of The Tatars since Ancient Times**. V.7, Ed: Khakimov, R., Salikhov, R., Bushuev, A., Kazan, Sh. Marjani Institute of History, 2017a, p.385; Oçerki istorii partijnoy organizatsii Tatari, 1883-1972, Red: M.K. Mukaryamov, Part. Arhiv Tatar. Obkoma KPSS, Kazan, Tatknigoizdat, 1973, s.475. TASSR’de tedavi sırasında ölen askerlere ilişkin mezarlıklardan yola çıkılarak yapılan çalışma için bkz: A.Yu., Konoplev, M. Yu., Salahieva, R.R., Salahiev, **Reestr voinskih zahoroveniy perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı na territorii Respubliki Tatarstan**, Kazan, Oteçestvo, 2015.

¹¹⁹ Moskova’nın Alman ordusu tarafından tehdit edildiği günlerde azalan kan stoğu ve artan ihtiyaç sebebiyle Kazan’a cepheye kan tedariği konusunda güçlü bir organizasyon oluşturma görevi verilmiştir. **TsGA İPD RT f.15. op.5. d.140. l.81.**

Tataristan'daki hastanelerde yapılan on binlerce cerrahi işlemler için de bağışlanan kanlar kullanılmıştır. Savaş döneminde TASSR'de 42 bin litre kan bağışı alınmıştır. ¹²⁰

3.4. Nüfus

1 Ocak 1941 itibarıyla TASSR nüfusu 2.760.200¹²¹ olup nüfusun 2 milyondan biraz fazlası kırsalda yaşıyorken 649,7 bini şehirde¹²² yaşamıştır. Savaş döneminde Tataristan nüfus olarak muazzam kayıplar vermiştir. Cephede yitirilen kadar cephe gerisinde de kayba uğramış, nüfusun kadın-erkek demografik dengesi günümüzde etkilerini devam

¹²⁰ Kan bağışlayanlara bir defaya mahsus gıda kartı ve bir miktar para verilmiş, bazı bağışçılar bu parayı almamışlar ve bu paralar savunma fonuna aktarılmıştır. Savaş boyunca kan bağışı sıkıntısı yaşanmamıştır. R.G., Turaev, Et. Al., “Zagatovka, konservirovanie i snabjenie krovyu i ee komponentami v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Kazanskiy Meditsinskiy jurnal**. 2015, T.96, No:3, s.461.

¹²¹ “Demografik kayıpları doğru hesaplayabilmek için her şeyden önce savaş öncesinde Tataristan'ın nüfusunu belirlemek gerekir. Tatar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin 1 Ocak 1941 nüfusu önemli ölçüde farklıdır. Rusya Federasyonu Devlet Arşivi fonlarına göre 2.914.100 iken Tataristan Cumhuriyeti Ulusal Arşivlerinde nüfus 2.760.200'dür. Bu çelişki 1939-41 dönemindeki nüfusun mekanik hareketi hakkındaki verilerden kaynaklanmaktadır.” [V.T. Sakaev, “Lyudskie poteri Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Vestnik Çuvaşskogo universiteta**, 2010, No:1, s.75.] Nüfusun mekanik hareketi SSCB genelinde yoğunlukla iş için yaşanan nüfus hareketliliğidir. Bundan kaynaklı olarak doğrusu nüfusu 2.760.200 olarak almaktır.

¹²² Şehir nüfusunun büyük bölümü (410,1 bin) Kazan'da iken tahliye ile gelenlerin yüz binden fazlası da bu şehre yerleştirilmiş ve 1942'de Kazan'ın nüfusu beş yüz bini geçmiştir. Z.İ. Gilmanov, 1977, s.78

ettirdiği üzere bozulmuştur.¹²³ Tataristan'daki nüfusun ulusal kompozisyonuna bakıldığında Tatar ve Rus yüzdeleri pek etkilenmemiştir. 1945'teki oran (%48,8'i Tatar %42,9'u Rus) 1939'daki oran ile hemen hemen aynı kalmıştır.¹²⁴

Savaş başladığına TASSR'den yaklaşık 100 bin kişi orduda görev yapmaktaydı. Savaş süresince TASSR'den yaklaşık 700 bin kişi cephede bulunmuş ve onların 339,8 bini savaşta hayatını kaybetmiştir. Bu rakam Tataristan'ın savaş öncesi nüfusunun yaklaşık %24'üdür.¹²⁵

Savaş yıllarında şehir nüfusu gerekli işgücünü kırsaldan sağlayarak yükselirken kırsal nüfus azalmıştır. 1945 yılı itibarıyla TASSR nüfusu 2.197.885'i kırsal 759 bini kentte yerleşik olmak üzere toplamda yaklaşık 3 milyon olmuştur. Savaş bittiğinde Tataristan nüfusu savaş öncesi döneme göre yaklaşık olarak %15 azalmıştır.¹²⁶

Savaş döneminin özellikle ilk yarısında Tataristan'da nüfus değerlerinden doğurganlığın azalmasına paralel olarak bebek ölümleri de azalmıştır. Savaş öncesinde %37,1 olan doğurganlık 1941-45 döneminde ortalama %18,3 olmuştur. Bu durum nüfusun doğal artışını olumsuz etkilemiştir.¹²⁷

¹²³ 01.01.2023 resmi nüfus istatistiklerine göre 4.001.625 insanın yaşadığı Tataristan'da nüfusun 2.132.598'i (%53,3) kadın 1.869.027 (%46,7'si) erkektir. <https://16.rosstat.gov.ru/naselenie> (Erişim tarihi 03.12.2023)

¹²⁴ E.G., Krivonojkina, S.S., Tahtarova, "Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı", **Sbornik trudov Mejdunarodnoy nauçno-istoričeskoy konferentsii imeni akademika L. Blyumentrosta**, 2013, t.1, s.101.

¹²⁵ A.A. İvanov, 1998, s.92-93.

¹²⁶ V.T. Sakaev, 2010, s. 77

¹²⁷ a.g.e. s.77.

TASSR’de 1940 yılında 108.060, 1941’de 98.582, 1942’de 60.280, 1943’te 35.350, 1944’te 28.711, 1945’te 33.332 olmak üzere 1941-1945 döneminde toplamda 256.255 canlı doğum yapılmış ancak bunun ortalama %15,7’si (bebek ölüm oranları 1940’da 24.902, 1941’de 18.588, 1942’de 17.823, 1943’te 5.532, 1944’te 3.706, 1945’te 2.826 olmak üzere) 73.377 bebek 1 yıldan fazla yaşayamamıştır. Öte yandan TASSR’de bebek ölümleri hariç (1941’de 67.989, 1942’de 81.275 1943’te 51.079, 1944’te 59.634, 1945’te 29.574) toplamda 289.551 ölüm vakası yaşanmıştır.¹²⁸

3.5. Tahliye

Savaşta Tataristan’a nüfus tahliyesi de yaşanmıştır. 5 Temmuz 1941 SSCB Halk Komiserleri Konseyi “nüfusun tahliye sırasına” dair aldığı karara göre nüfus tahliyesini yönetme görevi cumhuriyetlerin ve bölgelerin Halk Komiserleri Konseylerine verilmiştir. Bu görev dâhilinde konseyler tahliye ile gelen insanları trenlerden alarak sağlık hizmetleri, barınak ve yiyecek tedarikini organize etmişlerdir. Bu bağlamda Tataristan’da tahliye ile gelen nüfusun planlı olarak yerleştirilmesinden TASSR Halk Komiserleri Konseyine bağlı özel bir birim sorumlu tutulmuştur. İlk tahliye kafilesi Tataristan’a Temmuz ayında gelmiş, okul, sinema, gar, opera salonları gibi büyük binalarda ilk konaklaması yapılan insanlar daha sonra belli kıstaslar dâhilinde Tataristan’ın çeşitli şehir ve bölgelerine gönderilmiştir.¹²⁹

¹²⁸ V., Telişev, V., Sakaev, “Demografiçeskie poteri Tatarskoy ASSR v 1941-1945”, **Eho Vekov**, 2010, No:1-2, s.56-58.

¹²⁹ Bunlar arasında çalışma gücü olanlar sanayi tesislerinde çalışmak için şehirlerde kalırlarken çocuklar, küçük çocuğu olan kadınlar, yaşlılar ve engelliler kırsal kesimlere gönderilmiştir. Krivorojkina, E.G., Tahtarova, S.S., 2013, s.100

Eylül 1941’de 176 binin üzerinde olan tahliye nüfusu 1942 ilkbaharında 266 bin kişi olurken Şubat 1943’te 278.943 kişi olarak kayıtlara geçmiştir.¹³⁰ Bu sayı Tataristan’ın savaş öncesi nüfusunun %10’u kadardır. Geçici olarak yapılan bu tahliyeler Kızıl Ordu’nun Alman işgali altındaki yerleri almaya başlaması ve cephe hattında batıya doğru ilerlemesine paralel olarak 1943 yılı sonundan itibaren geri dönüş yönünde yeniden tahliye süreci başlamış; 1945 yılı sonuna kadar devam etmiştir. Tahliye ile gelen nüfusun az bir kısmı Tataristan’da yerleşik yaşamaya devam etmiştir.¹³¹

Savaş boyunca yaşanan tahliyeler iş gücüne katkı sağlamak ve kültürel deneyim alışverişi dışında Tataristan’da savaşın olumsuz demografik sonuçlarını hafifletmiştir,

¹³⁰ Krivonojkina, E.G., Tahtarova, S.S., 2013, s.100. Bunların yüz binden fazlasını 12 yaş ve altı çocuklar oluşturmuştur. **Tatarstan ve godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.** Sostavitel: A.A. İvanov, F.S. Habibullina, Kazan, Redaksiya “Kinga Pamyatı” pri KM RT, 2009, s.211

¹³¹ Ancak Tataristan’da tahliye edilenlerin kayıtları Kasım 1943’e kadar tutulduğu için 1944-45 tahliye süreci hakkında günümüze ulaşmış herhangi bir kayıt yoktur. Diğer kaynaklardan elde edilen veriler 1945 yılı sonuna kadar geriye dönük tahliyenin devam ettiğini göstermektedir. Bu konu üzerine doktora tezini yazan Vasil Timeryanoviç Sakaev’e göre 1946 yılında Tataristan’ın sadece şehirlerinde 60 bin göçmen yaşamaya devam etmiştir. Sakaev, V.T. **Gorodskoe naselenie Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı: istoriko-demografiçeskie protsessı.** Dis.kan. ist. Nauk. Kazan, KGU, 2008, s.49.

savaş sonrası buradan ayrılmayarak yerleşik kalanlar Tataristan'ın insani kayıplarını da kısmen telafi etmiştir.¹³²

3.6. Din

Savaşın başlangıç döneminde TASSR'in bazı yerleşim yerlerinde ibadethanelerin kapatılmasına devam edilmiş, ancak savaşta ciddi yenilgiler alan Sovyet yönetiminin dinî politikası ve uygulamaları hem iç hem dış politik nedenlerle 1942 sonlarından itibaren değişmeye başlamıştır. Sovyet Hükûmeti halkın katkısını artırmak ve sağlamlaştırmak için dinî örgütlerin desteğini alma girişiminde bulunmuştur.¹³³ Tüm dinî temsilciler resmî olarak cemaatlerine vatansever çağrılarda bulunmuş ve onları vatan için mücadeleye davet etmişlerdir. Ayrıca oluşturulan fonlarla Kızıl Ordu'ya kilolarca altın, milyonlarca ruble maddi yardımlar sağlamışlardır. Tarafların vatansever tutumda birleşmeleri ilişkilerin normalleşme sürecine girmesi olarak kendini göstermiştir. Tataristan özelinde kamusal alanda dinî etkisi kayda değer şekilde artmıştır. Karşılıklı tavizlerle yumuşayan ilişkiler sonrası insanlar daha rahat ibadetlerini yapmaya başlamışlar; ateist politikalar bir süre durağanlaştırılmıştır. SSCB Ateistler Birliği Merkez Komitesi Başkanı Z.İ.

¹³² Ancak Tataristan'da savaştan önce 36 milletten insan varken savaş yıllarında bu rakam 50 kadar olmuştur. Gilmanov, Z.İ. a.g.e. s.286.

¹³³ Malaşenko, A.V. **İslamskoe vozrojdienie v sovremennoy Rossii**. Moskva, Mosk. Tsentr Karnegi, 1998, s.58. Stalinist rejimin sosyal ve kamusal yaşamın yanı sıra manevi yaşamın tüm yönleri üzerinde kurduğu sıkı kontrol ve Sovyet yaşam tarzıyla baskılanan dinî cemaatlerin herhangi bir tutarsızlığının bastırılması savaş sırasında imkânsızdı. İbragimov, R. "Islam Among the Tatars in the 1940s-1980s". **Tatar History and Civilisation**, İstanbul. 2010. İrcica. Mas Matbaacılık, s.296 (ss.296-306)

Meleşenko'dan TASSR Ateistler Birliği Başkanı Tuçkov'a gönderilen 27 Ağustos 1943 tarihli belgede; dindarlığın sadece savaş koşullarından kaynaklı belirli bir kesimde arttığı ve bunun geçici bir olgu olduğu yer almış ve bu duruma izin veren yönetimin işgalcilere karşı mücadelede halkın birleşmesi ve faşizm nefretinin tüm Sovyet halkına aşılmasını amaçladığı belirtilmiştir.¹³⁴ TASSR'de Müslümanlar sembolik de olsa -1943'te aralarında iki Tatarın da olduğu 17 kişilik grup- Hac ibadetini yerine getirmişlerdir. Cuma namazlarını kılıp, Ramazan ayında oruçlarını tutmuşlar, bayramlarını kutlamışlardır. Ancak 1945 yılı Kurban Bayramı kutlamalarında TASSR tarihinde pek görülmemiş bir coşku yaşanmıştır. Bayram namazı 15 Kasım kış gününe denk gelmesine rağmen Kazan'ın tek açık camisi Mercani ve diğer beş yerde içinde önemli oranda üniformalı askerlerin de olduğu yaklaşık 25 bin kişinin katılımıyla açık alanlarda kılınmıştır.¹³⁵ Belgelere yansıdığı üzere uzun yıllar sonra ilk defa bu bayramda yaşanan coşkulu kutlamanın asıl nedeni olarak savaştan dönen Gaziler gösterilmiştir. Onlar kendileri için çok anlamlı olan bu bayramda savaştan sağ salim döndüğünde kurban kesme adaklarını gerçekleştirmişlerdir. O gün 900-1000 kadar kurban kesilmiştir ki bu rakam 1944 yılında kesilen (150-200) kurbanın beş katı kadardır.¹³⁶

¹³⁴ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.890. 1.23.

¹³⁵ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.1844b. 1.1. Hatta bu durum Kirovskiy Rayonuna cami açılması talebi değerlendirilirken açık alanda ibadet yapılmasının kalabalıklar oluşturularak trafiği aksatması, diğer insanların ilgisini çekmesi ve çoğu zamanda hoş olmayan durumların yaşanmasına neden olduğu için olumsuz karşılanmıştır. **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d. 1844b. L.10.

¹³⁶ İbragimov, R.R. a.g.e. s.75.

Savaş sonrasında 17 Mayıs 1945- 28 Aralık 1947 döneminde 11 Müslüman derneği kurulmuş, ancak camilerin açılması için verilen dilekçelerin çok az bir bölümü kabul görmüştür.¹³⁷ 1940'ların sonundan itibaren dinî politikalarda liberal seyir olarak da ifade edilen bu esneklik sona ermiş; atıl durumdaki ibadethaneler eskiden olduğu gibi amacı dışında devlet kurumlarına devredilmiş; dinî cemaat, dernek ve din adamları ile mücadeleler yaşanmış ve tekrar ateizm propagandaları kamuda ve özellikle okullarda yapılmaya başlanmıştır.¹³⁸

Savaş dönemindeki ılımlı dinî politika özellikle şehirde yaşayan ve az ya da çok dinî aidiyeti olan insanlar ve toplumun inanç hafızası için geride kalan yılların boğucu baskısından sonra adeta bir teneffüs olmuştur. Dinî hafıza, ritüeller ve bilgiler tazelenmiş ve eski yeni nesiller arası dinî bağlar kurulmuştur. Kırsal kesim denetimden çoğu zaman uzak olduğu için ve insanlar birbirleri ile daha yakın ilişkide oldukları için bu kesim her zaman daha dindar bir hayat yaşamış, çoğu zaman kapalı kapılar altında millî aidiyetleri ile bütünleştirdikleri dinî ritüellerini ve ibadetlerini devam ettirmişlerdir. Bu durum savaş döneminde de savaş sonrasında da böyle devam etmiştir.

¹³⁷ Çoğu zaman ibadethane açılması isteğinin kabul görmesi de yeterli olmamıştır. Örneğin Kirovskiy rayonda Müslüman cemaatin cami açılması talebine olumlu görüş almaları yıllar sürmüş bu süreçte Sovyetlerin dinî politikaları değişmiştir. Bu süreç ve belgeler için bkz: Kabirova, A.Ş. **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, 2011, s.266-274.

¹³⁸ İbragimov, R.R. “İslam v Tatarstane v 1940-1980-e gg.” **Minbar**, 2012, No:1 (8), s.36-37.

4. Savaş Sırasında TASSR’de Yaşanan Ekonomik Gelişmeler

4.1. TASSR Sanayisinde Yaşanan Gelişmeler

Savaş öncesi dönemde Tataristan’da uygulanan beş yıllık ekonomi politikaları ile gerek hafif gerekse ağır sanayide kurulan fabrikalar, işletmeler ve santrallerle güçlü bir sanayi potansiyeli oluşturulmuştur.

1941-45’i kapsayan savaş döneminde Tataristan’da savaş endüstrisi büyük gelişme göstermiş, bu gelişme tahliye edilen tesislerle de desteklenmiştir. Savaşın başından itibaren tüm tesislerin üretimleri 23 Temmuz 1941’de yürürlüğe giren SSCB Hükûmeti tarafından onaylanan mühimmat üretimi için seferberlik planı doğrultusunda cepheye yararlılık üzerine revize edilerek cephenin ihtiyaçlarını üretmeye kanalize edilmiştir. Savaş döneminde Tataristan sanayisi 600’den fazla çeşitte askerî ürün üretmiş ve gayri safi sanayi üretimini üç kattan fazla artırmıştır.¹³⁹ 1942 yılına kadar üretilen ürünlerin hacmi bir önceki yıla göre %163,7 artmıştır.¹⁴⁰ 1942 ve 1943 yıllarında da artan bir ivme ile büyüyen Tataristan yerel sanayisi üretimi 1944 yılında 1943 yılına göre %25 artmıştır. Tataristan’da brüt üretim savaş öncesi (1940) döneme göre 1944’te 2,5 kat ve 1945’te yaklaşık 2,2 kat artmıştır. 1944-45 döneminde de Tataristan sanayisi üretimi artırmaya devam etmiş, bu dönemi kapsayan sanayi planı öngörülenden önce gerçekleşerek planlanandan 319 milyon ruble fazla üretim yapılmıştır. Savaşın son yılı olan 1945 yılı sanayi planının da %107’si gerçekleşerek 100 milyon ruble fazla üretim elde edilmiştir.¹⁴¹

¹³⁹ İstoriya Tatarskoy ASSR. Kazan, Tatizdat, 1973, s.183

¹⁴⁰ Gilmanov, Z.İ. Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg. Kazan, Tatizdat, 1977, s.67

¹⁴¹ Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg., 2000, s.137.

Alman işgali ile birlikte SSCB'deki diğer iki film fabrikasının işlerliğini yitirmesi nedeni ile¹⁴² 1933'te kurulan Kazan Film Fabrikasının önemi azami ölçüde artmıştır. Savaş döneminde 8 No'lu Fabrika olarak da bilinen Kazan Film Fabrikasında yüksek irtifadan düşmanın askerî tesislerini ve düşmanın hareketlerini izlemek için kullanılan filmlerin yanı sıra, fotoğraf kâğıdı üretimi, sinema filmi ve fotoğraf filmi üretimi yapılmıştır. Ayrıca tıbbi tesisler için röntgen filmi ihtiyacını karşılamak için de üretim yapan fabrika savaş döneminde normalden dört kat fazla tempoda çalışmıştır. Kazan film fabrikası için bir diğer önemli nokta da Kiev kopyalama ve fotoğraf kâğıdı fabrikası ile Leningrad Fotoğraf kâğıdı fabrikasının¹⁴³ Kazan Film Fabrikasına dâhil edilmesi ve harp sürecinde fabrikanın toprakları içinde SSCB Devlet Film Fonunun film arşivine ev sahipliği yapması olmuştur.

Kazan Daktilo Fabrikası olağan temposunun üstünde cephenin ihtiyaçları doğrultusunda çalışmalarına devam etmiştir. Savaştan evvel kurulan ve savaş döneminde iş yoğunluğu çok artan bir diğer fabrika da Kazan Katgüt Fabrikası olmuştur. Yaralılar

¹⁴² Şotska (Kiev'in kuzeydoğusunda) ve Pereyaslavl-Zalesskiy (Moskova'nın 140km kuzeydoğusunda; Moskova-Rostov arasında) şehirlerindeki film fabrikaları işgal ve işgal tehlikesi altında olduğundan elde kalan tek film fabrikası Kazan Film Fabrikası olmuştur.

¹⁴³ Fabrika çalışanları da tahliye ile gelmişlerdir. Hâlihazırda Tataristan genelinde yaşanan konut sorunu tahliye ile birlikte had safhaya ulaşmıştır. Bu sorunun alternatif çözüm yollarından biri olarak halk komiserliklerinin aldığı kararlar doğrultusunda binlerce aile Leningrad ve Kievliler ile evlerini paylaşmışlardır. **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.**, 2000, s.130-131

için hayati öneme sahip hayvan bağırsaklarından yapılan ameliyat ipliği olan katgüt üretilen fabrikada savaş döneminde günlük ortalama 50 bin ampul katgüt üretilmiştir.

Kazan’da yerleşik Orak ve eki Fabrikasının işleyişi “Halk Komiserliğinin talimatı uyarınca 25 Haziran saat 07:00’dan itibaren seferberlik planı doğrultusunda mühimmat üretimi üzerine”¹⁴⁴ olacak şekilde değişmiştir. Fabrikada ağırlıklı olarak 37mm, 50mm ve 82 mm mühimmat üretimi yapılmıştır.¹⁴⁵

Başta gıda, deri, tekstil ve kâğıt ürünleri olmak üzere dikiş, trikotaj, daktilo, ayakkabı, sabun vb. fabrikalarının yanı sıra, mekanik kombinası gibi işletmelerin dâhil olduğu Tataristan hafif sanayisi ordunun ihtiyaçlarına yönelik eldiven, yelek, krkl çizme, ayakkabı ve türevleri, şapka ve türevleri, sıcak tutan giysiler, kamuflajlar, askerî üniformalar, paltolar, pantolonlar, pilot tulumları, paraşütler, aydınlatma füzeleri için süspansiyon sistemleri, temizlik maddeleri ve temel gıda maddeleri Devlet Planlama Teşkilatlarının her bir üretim tesisi için ortaya koyduğu planlara sadık kalmaya çalışılarak üretilmiş ve seferberlik kapsamında bu rnler SSCB’nin kullanımına sunulmuştur.

Savaş başladığında Tataristan’da yerleşik işleyen önemli bir sanayi potansiyeli mevcut idi. Ancak Tataristan sanayisini savaş döneminde en önemli sanayi üslerinden olmasını sağlayan asıl gelişme; Alman işgali karşısında işgal tehlikesi altında olan sanayi tesislerinin doğuya (oğu zaman personeli ile birlikte) tahliyesi olmuştur. Bu kapsamda N.M. şvernik başkanlığındaki tahliye kurulunun yönetiminde 1941 yılında Ukrayna, Belarus, Baltık lkeleri, Leningrad, Moskova ve diğer şehirlerden Tataristan’a 70’den

¹⁴⁴ **NART** f. R-665. Op.4. d.18. 1.14.

¹⁴⁵ Orak eki Fabrikasının 1942 yılı planlarını yerine getirdiğine dair fabrika müdürünün raporu ve 32, 50 ve 82mm mühimmat üretim tabloları için bakınız: **NART** f. R-665. Op.4. d.23. 1.3-6.

fazla işletme tahliye edilmiştir.¹⁴⁶ Tahliye edilen fabrikalarla Cumhuriyet'in sanayisi güçlenmiş ve aynı türden işletmeler yerel işletmelerle birleştirilerek üretim kapasiteleri arttırılmıştır. Örneğin Belarus'un Gomel şehrindeki "Trud" fabrikasının teknik ekipmanları ve makineleri Kazan'daki "Spartak" fabrikasının kullanımına sunulmuştur. Böylelikle ordu için ayakkabı üretimi iki kat artmıştır. Yine Belarus'un Gomel şehrinde gelen şekerleme fabrikası Kazan'daki "Svetoç" adlı fabrikaya dâhil edilmiştir. Leningrad ve Orlov Cam Fabrikaları (Kazan'ın) Vasilevskiy rayonundaki Cam Fabrikasıyla birleştirilmiştir. Bittsevskiy Keçe Fabrikası da Kukmorskiy Keçe Fabrikasına dâhil edilmiştir.¹⁴⁷

Tahliye ile TASSR'e gelen tesislerin çok büyük bir kısmı Kazan'a kurulmuş, çok azı ise tahliye edilecek fabrikaların enerji ve lojistik ihtiyaçları gözetilerek Kazan'a yakın Elabuga, Çistopol, Mamadış gibi şehirlere nakledilmiştir.¹⁴⁸ Örneğin Kiev'den gelen trikotaj fabrikası ile Moskova'dan gelen saat fabrikası¹⁴⁹ ve mobilya fabrikası Çistopol'e

¹⁴⁶ Malların ve insanların tahliyesini ise TASSR Halk Komiserleri Konseyi'ne bağlı özel bir birim yapmıştır.

¹⁴⁷ **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.**, 2000, s.131.

¹⁴⁸ Savaş yıllarında TASSR'in sanayi merkezi olan Kazan dışında Zelenodolsk, Çistopol, Elabuga, Mamadış gibi şehirlerde yeni sanayi merkezleri oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu durum TASSR'deki şehirleşmeye önemli katkı sağlamıştır. Özellikle tahliye edilen fabrikaların da etkisi ile savaş döneminde TASSR işletmelerindeki sabit varlık sayısı iki kattan fazla artmıştır. **Narodnoe hozyaystvo RSFSR**, stat. Sbornik, Moskova, Gosstatizdat, 1957, s.110.

¹⁴⁹ 2. Moskova Saat Fabrikası tahliye için ilk olarak Kazan'a getirildiyse de sonrasında Çistopol'e nakledilmiştir. Burada Temmuz 1942'den itibaren üretime başlayan fabrikada Kızıl Ordu askerlerine saat üretmenin yanı sıra tank saatleri, el bombası füyeleri,

nakledilirken, Vişne-Volotskiy tekstil kombinasyonunun makine ekipmanları kullanılarak Elabuga, Naberejnie Çelnı ve Mamadış'ta pamuk fabrikaları kurulmuştur.¹⁵⁰

S. Garbunov adlı 22 No'lu Moskova Uçak Fabrikası¹⁵¹ Kasım 1941'de Kazan'a tahliye edilmiştir. Burada SSCB Havacılık Endüstrisi Halk Komiserliğinin 26 Aralık 1941 tarihli emri ile Sergo Orjdjonikidze adlı 124 No'lu Fabrika¹⁵² ile "22 No'lu Kazan Uçak Fabrikası" adı altında birleştirilmiştir. Bu fabrikada Pe-2 ve TB-7 (Pe-8)¹⁵³ uçakları

uçakların yakıt üretim cihazları vb ürünler siparişlerle özel departmanlarda üretilmiştir.

A. Ş. Kabirova, a.g.m. 2015c, s.280.

¹⁵⁰ **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.**, 2000, s.131.

¹⁵¹ 14 Mayıs 1927'de Moskova'da ilk olarak 7 No'lu Devlet Havacılık Fabrikası olarak kurulmuş sonrasında 22 envanter numarasıyla adlandırılmıştır. Tesise büyük hizmetlerde bulunan aynı zamanda tesisin ilk müdürü olan S. Garbunov'un 5 Eylül 1933'te geliştirdikleri ANT-7 uçak kazasında ölmesi üzerine tesise Garbunov adı verilmiştir.

¹⁵² 1932'de Kazan'da yapımı iki yıl süren Sergo Orjdjonikizde adlı 124 No'lu Havacılık fabrikası inşa edilmeye başlanmış, tesisin hizmete girmesinin ardından KAİ-1 spor eğitim uçağı burada üretilme başlanmıştır. Bu tesiste (6 motorlu dünyanın en büyük uçağı) ANT-20bis, uzun menzilli bombardıman uçağı DB-2, ağır bombardıman uçağı Pe-8 ve yolcu uçağı Li-2 üretilmiştir. Günümüzde Kazan Uçak Fabrikası PAO Tupolev'in (bkz: <https://tupolev.ru/about/> erişim tarihi 09.09.2023) şubesi olarak faaliyetlerine devam etmektedir.

¹⁵³ SSCB havacılık endüstrisinin en önemli isimlerinin başında gelen A.N. Tupolev tarafından 1934'te tasarlanan (2000km mesafe ve 50 kişi kapasite ile uçan kale sınıfına dâhil olan) TB-7 (1942 yılında Pe-8 adını almıştır.) yüksek irtifa bombardıman uçağı ilk olarak 1936 yılında üretilmiş üç yıl sonra seri üretime geçilmiştir. Daha çok düşman hattının arkasında kalan hedeflerin bombalanması için kullanılmıştır. Uçak seri üretime

üretilmiştir. Ayrıca uçak onarım ve tamir işleri ile de ön plana çıkan bu fabrikadan cephelere saha onarım ekipleri de gönderilmiştir.¹⁵⁴ 22 No'lu Fabrika ile 16 No'lu Fabrika koordineli çalışmıştır.¹⁵⁵

16 No'lu uçak fabrikası da Kazan'daki 27 No'lu Fabrika sahasına kurulmuş, Kasım 1941'den itibaren üretime başlamıştır.¹⁵⁶ 16 No'lu Fabrikanın diğerlerinden ayrılan yanı Kazan'da şarışkaların¹⁵⁷ olduğu üç özel tasarım bürosundan ikisine ev

geçildikten hemen sonra 124 No'lu Kazan Havacılık Fabrikasında da üretilmeye başlanmıştır. [NART f-2845. op.3. d.277. l.11-14. ob.] Tahliye ile 22 No'lu Fabrikayla birleşme sonrası her bir savaş yılında binlerce uçak üretilip yüzlercesi tamir edilmiştir. Örneğin 1944 yılında 2944 PE-2; 10 Pe-8, 1945 yılında 1711 Pe-2; 2 adet Pe-8 üretilirken Pe-2 ve Pe-8 başta olmak üzere çeşitli tip ve modelde 1945 yılında 258 uçak tamiri yapılmıştır. NART f.r-2845. op.3. d.330. l.6,18,20, 20 ob.

¹⁵⁴ NART f. r-2848. op.3. d.163. l.71. Örneğin Ağustos-Aralık 1942'de Stalin Savunması'nda yer alan fabrika onarım ekibi 50 uçağı tamir etmiştir.

¹⁵⁵ NART f. r-2845. op.3. d.216. l.77-78.

¹⁵⁶ Başlangıçta üretim beklenin altında gerçekleşmiştir. TsGA İPD RT f.15. op.5. d.129. l.156.

¹⁵⁷ Şarışka deyimi tutuklu kalifiye insanların (bilim adamları ve mühendislerin) devlet güvenlik organlarının kontrolü altında üretimde kullanılmasıdır. Bunun için, 15 Mayıs 1930'da V.V. Kuybişev ve G. G. Yagoda imzalı genelge ile “sabotajdan hüküm giymiş uzmanların üretiminde kullanımı” kabul edilmiş, ancak 1934'te şarışka kullanımı için kurulan kurumlar dağıtılmıştır. Ülke genelinde çok sayıda kalifiye kişinin çeşitli sebeplerle tutuklu olması nedeniyle bu uygulama 1938'de yeniden başlamıştır. Bu uygulama dâhilinde kurulan kurum ve kuruluşlar 10 Ocak 1939'da, NKVD'nin emriyle, özel teknik bilgiye sahip tutukluların kullanımı için SSCB İçişleri Halk Komiserliğine

sahipliği yapmış olmasıdır.¹⁵⁸ Esasında Kazan'daki ilk şarışka varlığı savaşın hemen öncesinde 4 No'lu özel tasarım bürosunun MB-100 ve MB-105 motoru yapımı, montajı, seri üretimi ve geliştirme işi Kazan'da 27 No'lu Fabrikaya Ağustos 1940'da verilmesiyle başlamıştır. Savaş döneminde bu fabrikada V.P. Gluşko, A.D. Çaromskiy, T.N. Çit ve B.S. Steçkin gibi pek çok mahkûm bilim adamının çalıştığı benzinli motorlar için KB-1,

bağlı Özel Teknik Büro'ya (OTB) dönüştürölmüştür. Bu büro SSCB'nin NKVD'nin 4. özel departmanına bağli olmuştur. Bu Departmanın ana görevleri yeni askerî uçak, uçak motoru ve deniz gemi motorları, topçu silahı ve mühimmat örnekleri, tasarımları ve yapımının yanı sıra, kimyasal saldırı ve savunma, operasyonel teknoloji ürünleri tasarımı ve üretimi olmuştur. Dünya Savaşı sırasında ve özellikle savaş sonrasında bu birimde Alman uzman savaş esirleri de kullanılmıştır. Altın çağını 1949'dan sonra yaşayan kurum Stalin'in ölümü ile ortadan kalkmıştır. J. Rossi, **Spravoçnik po GULAGu**, ç.1, Moskova, Prosvet, 1991, s.320-321; R.T. Nuriev, "Poyavlenie pervih osobih konstruktorskih byuro v penirentsiarnoy sisteme Sovetskogo Soyuza", **Kazanskiy vestnik molodih uçenih**, 2019, t.3, No:2 (10), s.99-107.

¹⁵⁸R.T. Nuriev, D.M. Usmanova, "Osoboe tehničeskoe byro No 40: kazanskie «şarışki» na slujbe u «Katyuş»", **Eho vekov**, 2021, No:2 ss.31-43

jet motorları için KB-2 adlı özel tasarım ofislerinin¹⁵⁹ yanı sıra, uçaklara jet motoru montajı için de KB-2'ye dâhil 5 No'lu grup¹⁶⁰ oluşturulmuştur.¹⁶¹

28 teknisyen ve tasarımcıyı içeren 9 gruptan oluşan KB-1; MB-100 ve MB-102 hava motorlarını geliştirirken baş tasarımcısı V.P. Gluşko olan KB-2 ise RD-1, RD-2, RD-3 jet motorlarını üretmiştir. Savaş döneminde 22 ve 16 No'lu Fabrikalar başta olmak üzere Kazan fabrikaları toplamda yaklaşık olarak 22 bin uçak üretmiştir.¹⁶²

91 ünite ekipman ve 157 personel ile birlikte 379 No'lu Fabrikanın Leningrad'dan Kazan'a tahliyesi Ağustos 1941'de tamamlanmıştır. Başlangıçta Leningrad fabrikasının Kazan şubesi olarak düşünülse de 12 Mart 1942'de Havacılık Endüstrisi Halk Komiserliğinin emri ile 379 No'lu Fabrikanın şubesi doğrudan 4. Ana Müdürlüğe bağlı Gemi İnşa Sanayi Halk Komiserliğine devredilmiştir. Bu andan itibaren de 708 No'lu

¹⁵⁹ Havacılık Endüstrisi Halk Komiserliği emirlerine ve Halk Komiserleri Konseyi kararına dayanılarak V.P. Gluşko liderliğinde kurulan deneysel jet motorları tasarım bürosu yazışmalarda OKB-RD olarak anılmıştır. Tasarım Büroları kendi içlerinde iş bölümü esaslı alt gruplar da oluşturulmuştur. **NART** f.r-5940.op.1. d.159. l.74.

¹⁶⁰ 5 No'lu grup 8 Ocak 1943'te Pe-2 uçağına RD-0 ve RD-1 jet motorlarının kurulumunu gerçekleştirmek için oluşturulmuş, baş tasarımcı olarak da S.P. Korolev görevlendirilmiştir. **NART** f.r-5940. op.2. d.8. l.2.

¹⁶¹ B.F. Sultanbekov, S.Yu. Malışeva, **Tragiçeskie sudbi**, Kazan, Tatar Kni. İzd., 1996, s.252-253; M.M. Morduhoviç, "Nakazanie bez prestupleniya", **Nauka i jizn**, 1990, No:4, s.90.

¹⁶² **Tatarstan-odin iz arselanov Pobedi**: Sbor. Dok. i mat. sost. B. F. Sultanbekov, Kazan, "Gasır", 2004. s.4-6.

Fabrika olarak anılan tesis PUAZO-2¹⁶³ sistemi için SP alıcıları üretmeye odaklanmış ve deneysel tasarım bürosu ürünlerinin uçuş testlerini yapmakla görevlendirilmiştir.¹⁶⁴

Hava, su, gaz ve yağ termometreleri, takometreler, alıcılar, jeneratörler vb savunma yan sanayi ürünleri üreterek¹⁶⁵ Tataristan sanayisine ve dolayısıyla Sovyet sanayisine katkılar yapan 230 No'lu Fabrika (günümüzde Elektropribor Fabrikası) da Kazan'da Veterinerlik Enstitüsü arazisine iki aşamalı bir plan nihayetinde 1941 yılı Kasım ayında 1369 çalışanı ile birlikte tahliye edilmiştir. Fabrikadan ilk dönem beklenen verim alınamasa da önemli görevleri yerine getirmiştir.¹⁶⁶ Leningrad'dan Kazan'a tahliye edilen 379 No'lu Fabrika, eski özel tasarım bürosu temelinde organize edilmiş, havacılık

¹⁶³ PUAZO-2 Puazo (Pribor upravleniya zanitnım ognyöm) uçaksavar atışını hedefe kilitlemek için ilki (PUAZO-1) 1933 yılında ikincisi –ilkinin modernize edilmesi ile- (PUAZO-2) 1934 yılında üretilmeye başlanan askerî ürün.

¹⁶⁴ NART f.r-4985. op.1. d.20. l.2-5,9-10.

¹⁶⁵ NART f.r-6015. op.1. d.75. l.127-128.

¹⁶⁶ Kazan'a tahliyesinden sonra ilk üç ayda sadece 4 milyon 474 bin rublelik havacılık aletleri üretmiş; bu 1941 Eylül ayı üretiminin %38'i olup, 1942'den itibaren fabrikanın üretimi beklenen seviyelere ulaşmıştır. Bu dönemdeki yetersiz olarak görülen üretim performansının nedenlerinin başında -pek çok tahliye edilen işletmede olduğu gibi- fabrika kurulumunun gecikmesi, binanın tahliye edilen tesise uygun olmaması, elektrik kesintileri, temel ve yardımcı malzeme tedariğinde sıkıntılar çekilmesi gelmiştir. Tesise verilen önemli görevler arasında uçağın pilota gerek olmadan belirlenen rotada uçmasına olanak sağlayan bir makine üretimi –oto pilot– da vardır. Ayrıntılar için bkz: NART f.r-6015. op.1. d.7. l.2,8-14.

konusunda önemli deneysel çalışmalar yapmıştır.¹⁶⁷ Yine Leningrad'dan gelen 387 No'lu Fabrika da tüm uçaklar için süspansiyon ve iniş takımı üreten Kazan'da yerleşik 169 No'lu Fabrika¹⁶⁸ ile birleştirilerek bu fabrikanın bina ve arazisine yerleştirilmiştir.¹⁶⁹ Tahliyeden sonra fabrikada iki hafta gibi kısa bir sürede U-2 ve Po-2 uçakları¹⁷⁰ üretilmeye başlanmıştır. Fabrika savaş boyunca Po-2, Po-2S uçakları, uçak grup kitleri, uçak gövde tasarımları vs. yapmış¹⁷¹ ve ayrıca Sprut denizaltısı için otomatik stabilizörler

¹⁶⁷ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.469. 1.37-38. Öte yandan savaşın sona ermesi ile birlikte 387 No'lu Fabrikaya da (aslında savaşın başından beri fiiliyatta yaralı askerleri sevk için kullanılmış olan) Po-2 uçağının modifiye edilerek ambulans uçak yapımı için görev verilmiştir. Bu görev dâhilinde Üretim Sorumlusu A.M. Raynes, Başmühendisi T. Malıgin olan kapsamlı bir ekip organize edilerek uçağın prototipi 10 Eylül 1945'e kadar üretilcek bir takvim ortaya konmuştur. **NART** f.r-7483.op.1. d.79. 1.12.

¹⁶⁸ 1933'te kurulan 169 No'lu Fabrika, 1930'lu yılların başlarında karasör üreten bir fabrika iken, 1935-41 arasında tüm uçaklar için süspansiyon ve iniş takımları üretmiştir.

¹⁶⁹ **NART** f.r-7483. op.1. d.20. 1.2-3.

¹⁷⁰ U-2 uçakları gece uçabilen efsanevi bir bombardıman uçağı olup, baş tasarımcısı N. Polikarpov'un ölümünden sonra Po-2 olarak adlandırılmıştır. Ekim 1941'de uçuş ve teknik özellikleri değiştirilerek hafif bombardıman uçağına dönüştürülmüş; 300kg'dan fazla bomba ve 315 mermilik makineli tüfek ile teçhizatlandırılmıştır. Gece uçuşu yapıp motorları kapalı sessizce alçalarak bombardıman yaptığı için Alman askerleri arasında "kara ölüm" Sovyet askerleri arasında da "göklerin kralı" olarak nam salmıştır. **Kazan Helicopter (Kazanskiy Vertoletniy Zavod) 1940-2010**. Remember the history-build the future!, Kazan, Lorient, 2010, p.22, 23.

¹⁷¹ **NART** f.r-7483. op.1. d. 81. 1.2-3.

üretmiştir.¹⁷² 1945 yılında beş bine yakın çalışanı olan Kirovskiy, Moskovskiy ve Baumanskiy (günümüzde Vahitovskiy) rayonlarında yaklaşık 23 hektar alana kurulmuş olan bu fabrika günümüzde Dünya'daki mühim helikopter fabrikalarından biri olan Kazan Helikopter fabrikasının¹⁷³ başlangıcı olup, Tataristan havacılık tarihinde 22 ve 16 No'lu Fabrikalarda olduğu gibi önemli bir konuma sahiptir.

Savaşın daha başından itibaren Sivastopol, Leningrad, Lagoda, Volga ve diğer üslerin yokluğunda Tataristan'daki tersaneler ve donanma için araç, alet ve ekipman üreten fabrikalar çok önemli görevler üstlenmişlerdir. Örneğin 340 No'lu Fabrika savaş sırasında kapasitesini yaklaşık iki kat artırarak işletmede deniz romörkleri, deniz avcıları, zırhlı botlar, uçaksavarlar, gemilere konuşlanan silahların yanı sıra, çelik zırhlar üretirken¹⁷⁴ 237 No'lu Fabrika da telemetreler, periskoplar, nişangâhlar, eğitim aletleri ve diğer bir dizi özel optik enstrümanın imalini ve kurulumunu yapmıştır.¹⁷⁵ Gemilerin tamirleri için de 237 No'lu Fabrikanın Murmansk'ta yaptığı gibi¹⁷⁶ savaş bölgelerine tamirci ve eğitmenlerden oluşan saha ekipleri gönderilmiştir.

¹⁷² Örneğin 1943 yılında 17 set ve 1944 yılının ilk yarısında da 39 set üretmiştir. **NART** f.r-4985. op.1. d.52. 1.8-8.ob.

¹⁷³ Fabrika savaş sonrasında faaliyetlerini helikopter ve biçerdöver üretimi üzerine şekillendirmiş, Sovyetlerin önde gelen Mi-1, Mi-4, Mi-8 ve Mi-14 vb helikopterlerini üretmiştir. Günümüzde Dünya'daki önemli helikopter fabrikalarından biri olan Kazan Helikopter Fabrikası bünyesinde 1941-1945 Büyük Vatan Savaşı dönemine ait mektuplar, telgraflar, ekipmanlar, fotoğraflar ve belgeler barındıran bir müze mevcuttur.

¹⁷⁴ **TsGA İPD RT** f.15. d.1688. 1.38-41.

¹⁷⁵ **NART** f.r-6600. op.1. d.70. 1.3-3.ob.

¹⁷⁶ 237 No'lu Fabrika Murmansk'a saha onarım ekibi göndermiş, bu ekipte yer alan kurulum mühendislerinden O. Janov Murmansk'ta savaş alanında ölmüştür. Savaş

TASSR'in en önemli fabrikalarından biri olan Lenin adlı 40 No'lu Kazan Barut Fabrikası¹⁷⁷ savaş boyunca yüksek kaliteli ürünler üretmiştir. Barut yapımı için gerekli kimyasal maddeler ve bitkilere erişimin çok kısıtlı olduğu Alman işgali döneminde fabrika bünyesinde yer alan 40 No'lu özel teknik büronun geliştirdiği pirosilinli barut¹⁷⁸

döneminde fabrikanın çalışmaları birçok ödül ve madalya ile taltif edilmiştir. **NART**. f. r-6600. op.1. d.70. l.3-3. ob.

¹⁷⁷ Kazan Barut Fabrikasının temelleri 18. yüzyıla kadar gitmekte olup, Fabrikanın yüzüncü yılı münasebeti ile “Kırmızı Kapı” (юбилейная арка «Красные ворота») şehrin mimarisine tarihi bir kayıt olarak eklenmiştir. [Ayrıntılar için bkz: Fabrikanın ilk yüzyılını anlatan tarihi notların, çalışanların giydiği giysi örneklerinin ve fabrika sahası çizimlerinin bulunduğu kitap: A.S. Glinskiy, **100 let Kazanskogo prohovogo zavoda 1788-1888**, Sank-Peterburg, tipografiya “Artilleriydkogo jurnala” Furşutatskaya, No:13. 1988.] I. Dünya Savaşı sırasında Fabrikanın kapasitesini artırmak için, yanına aynı kapasitede bir bina daha yapılmış ancak Ağustos 1917'de topçu deposunda çıkan yangınla eski bina yıkılmıştır. 1930'lu yıllarda yeni bina inşa edilerek Barut Fabrikasının kapasitesi dört kat artırılmıştır. SSCB'de 1941 yılı itibari ile proksilin barutu üreten iki fabrikadan (diğeri 392 No'lu Kemerova Fabrikası) biri olan Kazan Barut Fabrikası günümüzde bile önemini koruyan savaşın efsanevi silahlarından katyuşa (BM-13) üretiminin kesintisiz yapılmasında tartışmasız kilit rol oynamıştır. [R.T. Nuriev, D.M. Usmanova, a.g.m., 2021, s.32-33; Sadikov, F., “Zaryadı dlya«Katyuş» izgatovlyali devuşki Zareçya”, **Eho vekov**, 2000, No:1/2, s.27-28.] Son dönemlerde zarar eden Fabrika Rusya Federasyonu tarafından sübvansede edilerek iflastan kurtarılmış ve tamamen Rusya Federasyonu'nun malı olmuştur.

¹⁷⁸ Nitrogliserin tozu tedarikinde yaşanan geçici zorluk nedeniyle M-8 ve M-13 sistemleri için pirosilin tozu bileşimi geliştirmiş ve üretmiştir. 1942 başından itibaren üretilen barut

içeriği ile ordunun barut ihtiyacını karşılamıştır. Üretilen barutun %30 kadarı katyuşalar¹⁷⁹ için kullanılmış olup savaş boyunca fabrikada 1 milyon M-8 ve M13 füzeleri için patlayıcı madde, 23 milyon havan patlayıcısı, 4,3 milyon uçaksavar ve kundaklı top için patlayıcı, 5 milyon obüs patlayıcısı, 18 milyon sahra topu patlayıcısı, 615 bin deniz topu patlayıcısı, uçaklarda kullanılan silahlar için 97 milyon patlayıcı ve tüfek fişekleri için 3 milyar 924 milyon patlayıcı madde üretilerek cepheye gönderilmiştir.¹⁸⁰

Savaş öncesinde büyük yatırımlarla sağlam bir altyapı oluşturulan enerji sektöründe hareketlilik savaş yıllarında da devam etmiş; özellikle tahliyelerle birlikte sanayinin artan enerji ihtiyacının etkisi ile birkaç tane büyük ve çok sayıda küçük elektrik üretim santralleri kurulmuştur. Öte yandan bazı santrallerin türbin sayısı ve üretim miktarı artırılmıştır.¹⁸¹ 1944 yılında sektörün kontrol, denetim ve planlaması için Kazenergostroy (Kazan Enerji Kurumu) kurulmuş ve ülke çapında Tatselektro kurumu oluşturularak santrallerin bu ad altında birleştirilmesine karar verilmiştir. Savaş döneminde elektrik

doğrudan cepheye gönderilmiştir. Ayrıca tesis havan topları için de piroksilin barutu üretiminde uzmanlaşmıştır. **NART** f.r-1062. op.17. d.702. 1.248.

¹⁷⁹ Katyuşanın bileşenlerini oluşturmak için Kazan'da yaklaşık 10 farklı işletme çalışmıştır. A. İvanov, "Tatarstan – odin iz tilovih arsenalov Pobedi", **Eho vekov**, No:1/2 (58/59), 2010, s.6.

¹⁸⁰ Fabrika 1941'de kendinden beklenen performansın %137'sini; 1942'de, %101,1'ini; 1943'te %106,1'ini; 1944'te %107,3'ünü ve 1945'te %108'ini gerçekleştirmiştir. **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.1690. 1.24-25.

¹⁸¹ 22 No'lu Fabrikanın ihtiyacının giderilmesi için 2 No'lu Kazan Termik Santralinin 2. Türbini devreye alınmıştır. **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.16. 1.2ob.

üretimi %247 artmıştır.¹⁸² Termik santraller için 1945 yılında sadece Kuzbass'tan (Kuznetskiy Kömür Havzasından) 491,5 bin ton kömür temin edilmiştir.¹⁸³ Üretilen elektriğin yaklaşık %90'ı sanayi sektöründe kullanılmıştır.¹⁸⁴

Savaş döneminde yaşanan önemli gelişmelerden biri Tataristan'ın 20. yüzyıl ekonomisinin en önemli gelir kalemini oluşturan ve savaş yıllarında “ülkenin ekmek gibi ihtiyaç duyduğu”¹⁸⁵ petrolün bulunması olmuştur. Esasında 1920'li yıllarda petrol

¹⁸² **Narodnoe hozyaystvo Tatarskoy ASSR k 50-letiyu so dnya obrazovaniya.** Stat. Sbor. /TsSU RSFSR, red: G. D. Mayorova, Kazan, Statistika, 1970, s.28

¹⁸³ Bu miktar 1940 yılında 274,1 bin ton olarak gerçekleşmiştir. **Kuznesiy ugolnıy basseyn.** Moskva. Ugletehizdat, 1957. s.366

¹⁸⁴ Kazan ve çevresinde oluşturulan ve elektriğin %90'ını tüketen sanayi tesislerinden kaynaklı şehirlerde sık sık elektrik kesintileri yaşanmış, özellikle akşamları bombardıman tehlikesinin yaşandığı dönemlerde elektrik verilmemiş, karartmalar uygulanmıştır. Ayrıca halk pek çok üründe olduğu gibi elektrik kullanımında da tasarrufa çağırılmış, bunun için afişler ve elektriğin savunmadaki gücünü ortaya koyan etkileyici kısa filmler yapılmıştır. Bunlardan biri Lamis Bredis tarafından 1943 yılında yapılan elektrik enerjisi tasarrufunun sanayi için önemini ortaya koyan “Odna iz mnogih” adlı animasyon kısa filmidir. Bu filmde elektriğin önemi hakkındaki neredeyse savaş döneminde kullanılan tüm sloganlara ve afişlere yer verilmiştir. Bkz: <https://www.imdb.com/title/tt6371922/> (erişim tarihi 20.08.2023)

¹⁸⁵ 28 Aralık 1942 tarihli TASSR Devlet Planlama Komitesinin Tataristan Halk Komiserleri Konseyine verdiği raporda “petrol ürünlerinin eksikliği nedeniyle kolhozların madeni yağ temini ve kullanımı tehdit edilmekte” olduğu belirtilerek, bu durumun gıda ürünlerinin üretiminde ve tarımsal endüstride büyük sorun olduğu

konusunda önemli yayınları bulunan akademisyen İvan Mihayloviç Gubkin'in¹⁸⁶ Tataristan'da petrol varlığı varsayımı¹⁸⁷ 2 Ağustos 1943'te gerçeğe dönüşmüştür. Şugura Köyü yakınlarında TASSR acil eylem planı dâhilinde Tatgeologatrest girişimi ve ekipmanları yetersiz ve çoğunluğu kadın olan çalışanların büyük çabası ile 2 Ağustos 1943'te 1 numaralı kuyudan G.H. Hamidullin tarafından ilk petrol çıkarılmıştır. TASSR'de 1944 yılında 4,2 bin ton; 1945 yılında 7 bin ton petrol çıkarılmıştır.¹⁸⁸ Böylelikle Tatar petrolünün uzun ve görkemli hikâyesi başlamıştır.¹⁸⁹

vurgulanmıştır. **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı 1941-1945 gg.**, 2000, s.133.

¹⁸⁶ SSCB Bilimler Akademisinde 1936'da başkan yardımcılığı 1936-1939 döneminde de SSCB Bilimler Akademisi Azerbaycan şubesi başkanlığı yapan İvan Mihayloviç Gubkin (1871-1939) Sovyet petrol jeolojisi organizatörüdür. 1937 yılı SSCB Yüksek Sovyeti üyesi idi. V.İ. Lenin ödülünü 1931'de almıştır. 1903-1910 döneminde St. Petersburg'daki Maden Enstitüsünde eğitim görmüş, 40 yaşında onur derecesi ile mezun olmuştur. Maykop, Kuban, Anap-Temryuk bölgesi, Taman yarımadasında petrol çalışmalarına katılmıştır. 1913-17 Azerbaycan'ın Abşeron yarımadasını keşfetmiştir. 1929 yılı itibari ile akademisyenlik yapmaya başlamış ve petrol konusunda önemli kitaplar yayınlamıştır.

¹⁸⁷I. Petro döneminde başlayan Tataristan'da petrol arama çalışmalarının tarihi ve savaştan hemen sonra çizilen Tataristan'ın güneydoğusunda yoğunlaşan petrol sahaları haritası için bkz: V.İ., Tpoepolskiy Et. Al., **Tatarya respublika nefti**, Kazan, Tatknigoizdat, 1957, s.66-75 ve s.143

¹⁸⁸ A.D. Budkov, L.A. Budkov, **Neftyanaya promışlennost SSSR v godı velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Nedra, 1985, s.223.

¹⁸⁹ V.İ. Belokopıtov, **Tatariya neftyanaya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1981, s.4.

1941 yılında Tataristan'da büyük bir bölümü hafif sanayi üzerine¹⁹⁰ olan yaklaşık 20 bin sanayi işletmesinde 115.574 işçi istihdam edilmiştir. Savaşın başlamasıyla birlikte kalifiye işçilerin önemli bir kısmı¹⁹¹ orduya dâhil olmuştur. Ortaya çıkan bu iş gücü açığı fazla mesai, genç işçiler, tahliye ile gelen çalışabilir nüfusun istihdamı ve daha fazla kadın istihdamı¹⁹² ile çözülmeye çalışılsa da kalifiye eleman ihtiyacını eğitimlerle¹⁹³ ve elde edilen deneyimlerle karşılamak oldukça zor olmuştur.

¹⁹⁰ Savaşın ilk dört ayında Tataristan'daki bu hafif sanayi işletmelerinden yaklaşık 2 milyon adet askerî üniforma, 265.000 pelerin, 1,5 milyon çift ayakkabı ve 390 bin mühimmat çantası üretilerek cepheye gönderilmiştir.

¹⁹¹ Her fabrikada bu oran değişmekle birlikte örneğin film fabrikası işçilerinin %60'ı, "Orak ve Çekiç" fabrikasındaki 1941 yılında çalışmakta olan işçilerin %77'si (428 işçinin 331'i ve 1942 yılında ise buna ek 149 işçi daha) orduya dâhil olmuştur.

¹⁹² Hem şehirler hem de kırsalda ekonominin ana iş gücü kaynağı kadınlar olmuştur. TASSR kolhozlarında savaş döneminde her dört çalışandan üçü kadın idi. 1941'in ilk yarısında Tataristan'da 37.132 kadın sanayi işçisi varken 1942 yılında çalışan işçilerin yarısından fazlasını kadınlar oluşturmuş ve 1944 yılında bu rakam 83.667'ye (sanayide çalışan işçilerin %53,8'ine) yükselmiştir. Öte yandan Çocukların ekonomiye katkısı %9 ila %11 arasında iken yaşlı nüfusun katkısı %7 ila %9 arasında kalmıştır. A.P. Teryaeva, **Trud v kolhozah vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Selhozgiz, 1947, s.18

¹⁹³ Cepheye gidenlerin yerini kaliteli bir şekilde doldurabilmek için özellikle gençlere ve kadınlara fabrikalarda ve okullarda mesleki eğitim verilmiş ve akabinde fabrikalarda çalışmaya başlamışlardır. Bu okullar 53 farklı uzmanlık alanında 52,1 bin vasıflı işçi yetiştirilmiş ve bu esnada neredeyse 80 milyon rublelik askerî ürün üretmişler ve 75 uçak

İşgücü açığını kapatmanın bir diğer yolu da tüm sektörlerde çalışanların çalışma coşkusunu artırmak olmuştur. Bunun için sonunda madalya ve nişan gibi ödüllerin verildiği rekabetçi bir ortam oluşturulmuş, ödül alanlar süreli yayınlarda haber yapılarak halka ilan edilmiştir.¹⁹⁴

Savaşın hemen başında çıkan kararname ile maaşları yarı yarıya indirilen ve tatilleri iptal edilen çalışanlar günde en az üç saat fazla mesai ve üç vardiya yaparlarken¹⁹⁵ savaşın etkisi ile gıda arzında sorunlar yaşanmış, karaborsa oluşmuş, ticari yapı ve dinamikler etkilenecek enflasyon artmış ve halkın alım gücü azalmıştır. TASSR’de savaşın ilk iki yılında 1 kg patates 2 rubleden 25 rubleye, 1 kg lahana 2 rubleden 40 rubleye, 1 kg sığır eti 28 rubleden 280 rubleye, 1 kg kuzu eti 25 rubleden 250 rubleye, 10 adet yumurta 12 rubleden 130 rubleye, 1 litre sütün fiyatı 5 rubleden 60 rubleye çıkmıştır.¹⁹⁶ Bu artış gıda

montajı yapmışlardır. Bu eğitimler sayesinde nitelikli çalışan probleminin önemli bir kısmı çözülmüştür. **Raboçiy klas Tatarii**, s.256-257

¹⁹⁴ Örneğin 187 işçi madalyaya layık görülürken ve 465 üretici de “liyakat nişanı” almıştır. Öte yandan S.P. Garbunova Uçak Fabrikası, Spartak ayakkabı fabrikası, deri kombinaları gibi büyük ölçekli işletmeler Lenin nişanı ile Kazan Film Fabrikası ise Kızıl Bayrak nişanı ile ödüllendirilmiştir. A.A. İvanov, a.g.e. 2010, s.6.

¹⁹⁵ A.Ş. Kabirova, **Jenşini Tatarstana na fronte i v tılu**, Kazan, İnstitut yazıka, literatura i istorii im. İbragimova Akademii nauk Tatarstana, 1995, s.20

¹⁹⁶ **İstoriya SSSR**, t:X, Moskva, Gospolitizdat, 1974, s.285. Ayrıca 1942 yılında çavdar ununun kilogramı 115 ruble, orta kalitede erkek paltosunun tanesi 6 bin ruble iken keçeli botların çifti 3 bin ruble olarak istatistiklere yansımıştır. İlgili belgenin yayını için bakınız: **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı – Stranitsı sotsialnoy istorii:**

kartı ile sağlanan ürünlerde 20 kat diğer ürünlerde yaklaşık 13 kat olmuştur.¹⁹⁷ Savaş başladığında ortalama 375 ruble olan işçi ve çalışan maaşları savaş sonunda ancak 573 ruble olmuştur.¹⁹⁸ Gelirlerin ve ürünlerin büyük bölümünü savaş harcamaları için kullanan devletin gelir kaynağının ¼'nü savaş öncesine göre kat kat artan ve çeşitlenen vergiler oluşturmıştır.

3 Temmuz 1941'de onaylanan karar ile tarım vergisi 2 kattan fazla artmış, 29 Aralık 1941'de konulan savaş vergisi ile 18-55 yaş arası kadınlar ve 18-65 yaş arası erkekler - askerler, askerî yöneticiler, devlet yardımı alanlar, geliri olmayanlar, emekli olanlar ve engelliler hariç- yaşadığı yer/çalıştığı yer/ işi gibi birtakım kıstaslara bağlı olarak kolektif

Sbornik dok. i materialov, Sostavitel: A.Ş. Kabirova, Kazan, Glavnoe arhivnoe upravlenie pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan, 2011, s.145

¹⁹⁷ Fiyatlardaki bu artış ancak 1944 yılında düşmeye başlamıştır. Z.İ. Gilmanov, **Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne**, Kazan, Tatknigoizdat, 1977, s.99.

Tüm bu ekonomik açıdan olumsuzluklara ek olarak Almanlar tarafından dolaşıma sürülen sahte paraların da etkisi ile dolaşımdaki para miktarı ticaret hacminden daha fazla olmuştur. Bu durum da bazı ürünlerin fiyatlarının 10-15 kez artması ile rublenin satın alma gücünü azaltmıştır. Devlet bütçe açığını kapatmak için piyasaya para sürmüş, hisse senetleri ve tahviller çıkarmıştır. Sonuçta yüksek enflasyon savaşın ekonomik ağırlığı altında ezilen halkın daha da fakirleşmesine neden olmuştur. Ayrıntılar için bkz: **Finansovaya sistema gosudarstva v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Finansı, 1996, s.10-71.

¹⁹⁸ Bu rakamlar ortalama rakamlar olup bu miktardan daha düşük aylıkla eğitim sektöründe çalışan emekçiler varken bu rakamın 2-3 katı maaşla savunma sanayinde çalışan mühendisler de bulunmaktaydı. A.Ş. Kabirova, a.g.m. 2007, s.58.

çiftliklerde çalışan herkes yıllık 150 ila 600 ruble; şehirlerdeki herkes de yıllık gelirine bağlı olarak belirlenen miktarlarda¹⁹⁹ savaş vergisi ödemekle yükümlü olmuştur.²⁰⁰ Ayrıca kırsalda da teslimat adı altında aynı vergiler miktarları artarak alınmaya devam edilmiştir.

Kalacak yeri için kira ödeyen, elektrik, su ve ısınma giderleri olan çalışanların maaşları bu ekonomik koşullarda çok yetersiz kalmıştır. Halkın gıdaya ulaşımı sorununu çözerek bir düzen getirmek isteyen SSCB Hükûmetinin aldığı karar itibariyle ilk olarak 20 Ağustos 1941’de 200 şehirde ve sonra Kasım 1941’den itibaren de tüm şehirlerde

¹⁹⁹ 1800 rubleye 120 ruble, 2400 rubleye 180 ruble, 3600 rubleye 240 ruble, 4800 rubleye 360 ruble, 6000 rubleye 480 ruble, 7200 rubleye 660 ruble... 24000 rubleye 2700 ruble –yıllık gelirin %6,66 ila %11,25 i arasında değişen oranlarla- İlgili Vergi Kanunu 4. madde için bkz: **Sbornik zakonov SSSR i ukazov Preziduma Verhovnogo Soveta SSSR 1938-1944 gg.**, Moskva, Vedomostey Verhovnogo Soveta SSSR, 1945, s.179.

²⁰⁰ 1940 yılında 202 ruble olan vergi 1941’de 498 ruble olmuştur. Devlet vergi gelirlerinin yarısından fazlasını savaş vergisinden elde etmiştir. Vergi ödemelerinde birtakım indirim ve muafiyetler de olmuştur. Örneğin ailede bir askerî personel varsa vergilere %50 indirim uygulanmış; iki veya daha çok askerî personel varsa aile vergiden muaf tutulmuştur. [**Sbornik zakonov SSSR i ukazov Preziduma Verhovnogo Soveta SSSR 1938-1944 gg.**, s.178-181.] Ancak vergiyi ödemeyenler de zorla mala el konulması, vergi ödemesinin iki katı para cezası ve hapis cezası ile karşılaşmışlardır. A.Ş. Kabirova, “Fiskalnaya politika v derevne Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı” v sbornike: **Rossiyskoe krestyanstvo i selskoe hozyaystvo v kontekste regionalnoy istorii**, Yoşkar-Ola, Mariyskiy gosudarstvenniy universitet, 2018a, s.507.

standart ekmek, şeker ve diğer ürünlerin tedariği gıda kartı ile sağlanmaya başlanmıştır.²⁰¹

Buna paralel olarak Tataristan'da 25 Ağustos 1941'de alınan kararla şehirlerde kademeli şekilde ekmek, şeker ve şekerli gıda için gıda kartı uygulaması başlatılmıştır.²⁰²

²⁰¹ Aralık 1942'de devlet tarafından 61,7 milyon insana ekmek tedarik edilirken bu rakam savaşın sonunda 80,6 milyon insan olmuştur. Gıda tedarikindeki arz normlarına göre çalışanlar dört gruba ayrılmıştır: 1-işçiler ve onlarla eşit olanlar, 2-memurlar (hizmet edenler) ve onlarla eşit olanlar, 3-yardıma muhtaç olanlar ve 4-12 yaş altı çocuklar. İşçiler ve memurlar için ekmek kartı iki kategoride idi: ilk kategori savunma sanayinde çalışan işçi, mühendisler; ikinci kategori iletişim ve ulaşım gibi diğer endüstrilerden sanayi işçileri, mühendisler ve teknik personeldi. Altaki tablo ve ayrıntılar için bkz: **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**, 2000, s.134

	Ekmek (günlük) gram		Şeker, şekerleme (şekerli gıdalar) (aylık) gram	
	1. kategori	2. kategori	1. kategori	2. kategori
İşçiler	800	600	500	400
Memurlar	500	400	300	300
Bakıma Muhtaç olanlar	400	400	200	200
12 yaş altı çocuklar	400	400	300	300

²⁰² İlk olarak 1 Eylül 1941'den itibaren Zelenodolsk, Bugulma, Menzelinsk, Çistopol, Arsk, Bondyuga, Vasilev, Kamskiy Ust, Kuybişevskiy zaton, Yudino istasyonlarında yaşayanlar; sonrasında 5 Ekim 1941'den itibaren Elabuga ve Argız; 10 Kasım 1941'den itibaren Buinsk, Tetyuşi, Kuybişev, Mamadış, Naberajnıe Çelnı, Kumkor, Derbişki ve

Kasım'da et, balık, yağ, tahıl, makarna, patates ve sebze de kart sistemine dâhil olmuştur.²⁰³

4.2. TASSR Tarım Ve Hayvancılığında Yaşanan Gelişmeler

II. Beş Yıllık Ekonomik Plan Döneminde oluşturulan Sovyet tarım politikası²⁰⁴ savaş döneminde de uygulanmaya devam edilmiştir. Bu politika ile tarım bileşenlerinin

Nurlat'ta yaşayanlar gıda kartı sistemine dâhil olmuştur. Kazan'da Eylül 1941'de 470.050 kişiye, Aralık ayında 517.037 kişiye ekmek kartı verilmiştir.

²⁰³ Z.İ. Gilmanov, 1977 s.93.

²⁰⁴ Sovyet tarım politikası 17 Şubat 1935 tarihinde SSCB Halk Komiserleri Konseyi ve Komünist Parti Merkez Komitesi tarafından onaylanan tarım üretim kooperatifleri tüzüğü ile ortaya konmuştur. Bu Tüzük'te kolektif çiftliklerde tarım uygulamaları, hayvan gelişimi, ekim, sıralı ekimler, endüstriyel ürünlerin sırası, iyi tohum, iyi/eksiksiz ekim, iyi hasat, iyi depolama ve iyi nadas yapılması üzerinde durulmuş; mineralli gübreleme yapılması, tarımsal zararlılara karşı mücadele ve sulama tesislerinin bakımının nasıl yapılması gerektiği gibi konular da yer almıştır. Ayrıca çiftlikte hayvan sayısının artırılması, zooteknik ve veterinerlik kurallarına uyulması, özellikle at çiftlikleri kurulması, yem üretiminin artırılması, çayır ve meraların ıslah edilmesi, göletlerde balıkçılık yapılması konularına da yer verilmiştir. Makineleşmenin öneminin de yer aldığı bu Tüzük'te iş ve meslekler hakkında: ustabaşları, traktör şoförleri, tarım makineleri operatörleri, veteriner ve diğer sağlık görevlileri, seyisler, çobanlar, büyükbaş hayvan yetiştiricileri, vs. istihdamı ve yenilerinin yetiştirilmesi istenmiştir. Ayrıca kadınların kolхозlarda sosyal yaşama dâhil edilmesi, ev işlerinden kurtarılarak meslek edinmelerinin ve çalışmalarının sağlanması istenmiştir. **Primerniy ustav**

ortak üretim araçları ve ortak örgütlü emek ile kolektif olarak kamu ekonomisine katkıda bulunması amaçlanmıştır. Tüm araziler devletin malıdır ve devlet kolektif tarım için arazisini kullanıma açar. Ayrıca her kolektif çiftlikte kişisel kullanım için ev, bahçe ve küçük tarla verilir.²⁰⁵ Tarımla uğraşan her bir üye dürüst çalışmak, kamu malını korumak, devletin verdiği görevi yerine getirmek, mülki varlıkları korumak, makineleri ve hayvanları korumak ve iyi bakmakla görevlidir.²⁰⁶

selskohozyaystvennoy arteli (17 fevralya 1935 goda), Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo kolhoznoy i sovhoznoy literaturı “Selhozgiz”, 1935, s.13-15.

²⁰⁵ Kolhozlarda bireysel alan, konutların bitişiğindeki arazilerden verilip bölgesel koşullara bağlı olarak 2,5-5 dönüm kadar olabiliyordu. Emekli olanlara kooperatif/kolhoz arazisi verilmez devletin boş formdaki arazilerinden alabilirlerdi. Büyük tarım aletleri ve makineleri (pulluk, mibzer, tırmık, harman ve biçme makineleri gibi) ortak kullanımda iken kişisel arazi, bahçe ve çiftlik için gerekli küçük aletler özel mülktü. Hububat, pamuk, patates, şeker pancarı, keten, kenevir, sebze, çay ve tütün gibi tarım bölgelerindeki her kolhozda kişisel kullanım için 1 inek, 2 sığır, yavrusu 1 domuz ya da 2 domuz, 10 kadar koyun ve keçi, sınırsız kümes hayvanı ve tavşan, 20 kadar kovan hakkı verilmiştir. [Primerniy ustav selskohozyaystvennoy arteli (17 fevralya 1935 goda), s.13.] Sovhoz ve kolhozlar dışında kooperatif/arteller de devlet izni ile kolhozlar oluşturabilmiştir. Kolhoz arazileri devlet tarafından verilir, her kooperatif/artelin kendi fonu olur. Buradan MTS'lere ayni ödeme yapar, çalışanların ödemeleri; asker aileleri, yetim bakımı için küçük miktarda (brüt çıktının %2'sinden az) para, alet-makine, ilaç vs ücretleri; radyo basım-yayın işleri ücretleri, dışarıdan gelen işçilerin ödemeleri; devlet vergilerinin ödenmesi; ziraat bankası ihtiyat fonu ödemeleri yapılır.

²⁰⁶ Bu görevlerin ihlali durumlarına karşı 7 Temmuz 1935'te Komünist Parti cezai hükümler içeren bazı kararlar almıştır. Buna göre işini zamanında ve yeteri kadar

Savaşın verimli SSCB topraklarına yayılması ile birlikte cephe gerisindeki önemli üslerden olan Tataristan'ın önemi tarım ve hayvancılık konularında da artmıştır. Ancak savaş başladığında yerel ölçüde bile yeterli seviyede olmayan TASSR tarımı ve hayvancılığı savaş döneminde çok büyük zorluklar ve imkânsızlıklar yaşamıştır.

Savaş öncesine kadar beş yıllık ekonomik planlar dâhilinde kolhoz ve sovhozlarda makineleşme için girişimlerde bulunulup her kolhoz ve sovhoza ortak olarak kullanılacak traktörler, biçerdöverler vb. makineleri içeren makine parkları²⁰⁷ yapılmaya çalışılmış ancak nicelik olarak gerekenin çok gerisinde kalınmıştır. Üstelik savaş başladığında eldeki makineleri çalıştıracak operatörlerin çoğunun savaşa dâhil olması, makinelerin önemli bir kısmının, yük hayvanları ve atların cephe için seferber edilmesi tarımda insan faktörü dışındaki yardımcı iş gücünün hem kalifiye hem nicelik olarak eksilmesine neden

yapmayana çalıştığı toplam işgünü sayısının %10'u kadar kesinti uygulanmış; ayrıca kınama, kara listeye alma, beş işgünü para cezası, rütbe düşürme, işten uzaklaştırma cezaları verilmiştir. H. Kessler, G.E. Kornilov, **Kolhoznaya jizn na Urale 1935-1953 gg.**, Moskva, POSSPEN, 2006, s.44.

²⁰⁷ SSCB'de ilki 1928 yılında Şevçenko Devlet Çiftliğinde kurulan ve tarımsal verimliliğin gelişmesi amacıyla tarımsal makinelerin kolektif çiftliklerin kullanımına sunulduğu MTS'leri (Машино-тракторные станции – Makine-traktör İstasyonları) kolektif makine parkları olarak da adlandırmak mümkündür. 5 Haziran 1929 yılında SSCB Çalışma ve Savunma Konseyi MTS'lerin ülke geneline yayılması için düzenleyici karar almıştır. [**Direktivı KPSS i Sovetskogo pavitelstva po hozyaystvennim voprosam sbornik dokumentov tom:2 1929-1945**, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politiçeskoy literaturı, 1957, s.79-81.] İlk üç yılda 2500 makine traktör istasyonu kurulmuş ve 1939'da toplamda 7.000 kadar istasyonun her biri birkaç kolhoza hizmet sağlamıştır. R. Conquest, a.g.e., 1971, s.54.

olmuştur.²⁰⁸ Ayrıca çalışabilir nüfus içindeki erkeklerin asker olarak cepheye dâhil olmasının yanı sıra, şehirlerdeki fabrikalarda yaşanan işçi açığının²⁰⁹ kapatılması için ve askerî önlemler dâhilinde gerek Kazan Savunma Hattı inşası gerek askerî amaçlı diğer inşaat projelerinin gerçekleşmesi için gerekli işgücü köylülerden sağlanmıştır. Bu durum kırsal ekonominin sürekliliğini örselerken bir yandan da çalışan profilinin değişmesi

²⁰⁸ Pratikte savaş başladığında traktör ve tarım makineleri üretimi durma noktasına gelmiş, Tataristan'daki traktörler ve otomobillerin yaklaşık %80'i ordunun ihtiyacı için seferber edilmiştir. Seferberlikten nasibini alan yük hayvanlarının başında gelen atların da %10'u cepheye gönderilirken kalanın %10 ila 20'si ülke genelinde yük taşımacılığı için kullanılmıştır. Z.İ. Gilmanov, 1977, s.134-135.

²⁰⁹ Bu durum aslında TASSR için yeni bir durum değildir, SSSR yönetiminin beş yıllık kalkınma planları ile ivmesi artan sanayileşmenin ortaya çıkardığı fabrikalarda yaşanan işçi açığının kırsal kesimden sağlanması çözümüdür. [Yu. V. Arutyunyan, a.g.e., 1970, s.394.] Savaş yıllarında iyice artan bu ihtiyaç için çoğu zaman köylüler vasıfsız işçi pozisyonunda orman işleri, maden çıkarma ve inşaat gibi ağır işlerde zorla çalıştırılmıştır. Köylü işçiler için sağlanabilen standartlar oldukça düşük yaşam kalitesinde olmuş, ulaşım araçlarının azaldığı ve çoğu zaman ilkelleştiği savaş döneminde şehirdeki işçilerin bile kışın işe yürüyerek gitmek durumunda kaldığı dondurucu soğuklarda köyden şehre git gel yapmak durumunda kalan işçiler için şehirde kalmaya çalıştıkları bakımsız ve yetersiz yurtlar dışında ulaşım en önemli sorunlardan birini teşkil etmiştir. Öte yandan durumun önemini ortaya koymak adına 1944 yılı verilerine göre kırsaldan sağlanan işçi sayısı oran olarak kolhozda çalışanların %32,6'sını teşkil ettiğini belirtmekte fayda vardır. Z.İ. Gilmanov, 1977, s.171.

(kadın, 12 -16 yaş çocuklar, yaşlılar) ile birlikte eril gücün azalması²¹⁰ ilk yıllarda etkisini negatif yönlü olarak tarımsal üretim değerlerine yansıtmış olsa da devamında özellikle kadınların makine konusunda uzmanlaşması şeklinde olumlu sonuç ortaya çıkarmıştır.²¹¹ Ancak bu olumlu sonuç tarımsal verilerin istenilen düzeye ulaşmasına kısıtlı katkı sağlamıştır. Ayrıca kırsalda yıllık zorunlu çalışma süresini belirleyen 13 Nisan 1942 Kararnamesi ile Tataristan'da yıllık çalışma süresi yetişkinler için en az 120 gün 12-16 yaş arası çocuklar için 50 gün olarak belirlenmiştir.²¹² Okul çağındaki bu çocukların kırsal ekonomiye katkılarını artırmak için okulların çalışma saatleri ve tatiller tarımsal takvime (ekim, hasat vb dönemlere) göre ayarlanmıştır. Bu çocuklar ürün toplama, saha temizliği,

²¹⁰ Askerî seferberliğe tarımda en üretken güç olan ve çalışılabilir nüfusun büyük bölümünü oluşturan erkeklerin tabi olması savaş döneminde kolhozlardaki erkek nüfusunun ortalama 1/3 oranında azalmasına neden olmuştur. Savaşta yaşanan büyük kayıplar SSCB genelinde erkek nüfusun kadın nüfusa göre çok azalmasına neden olmuştur. Bu demografik açıdan dengesiz durum günümüzde dahi etkilerini devam ettirmektedir.

²¹¹ Savaş yıllarında kırsal ekonomideki işgücünün esas faktörü olan kadınlar Tataristan kolhozlarındaki işgücü ve üretimin ortalama %70-75 kadarını sağlamışlardır. Erkeklerin önemli bir kısmının cepheye gittiği dönemde diğer pek çok alanda olduğu gibi tarımda da kadın temsili artmaya devam etmiştir. Tasarov, A., Gimadi, H., **25 let Tatarskoy ASSR 1920-1945**, Kazan, Tatgosizdat, 1945, s.36

²¹² **Vajneyşie reşeniya po selskomu hozyaystvu za 1938-1945 godı**, Sıktıvkar, Komi gos. izd-vo, 1945, s.13-14

yabani otları ayıklama, ot biçme ve harman gibi faaliyetlerde önemli katkılar sağlamışlardır.²¹³

Öte yandan tarım sektörünün ana lokomotifi olan çalışabilir nüfus da savaş yıllarında yaşanan tüm olumsuzluklar ile birlikte 1/3 oranında azalmıştır. 1940 yılı verilerine göre Tataristan kolhozlarındaki 1 milyon 712 bin kadar olan nüfusun %41,9'unu oluşturan 717,2 bin çalışabilir nitelikteki kişi sayısı 1944 yılına gelindiğinde 461,6 bine düşmüştür.²¹⁴ Nüfus konusundaki olumsuzluklar ancak 1945 yılında çalışabilir nüfusun yarım milyonun üstüne çıkması ile düzelmeye başlamıştır.²¹⁵

Tarım ile ilgilenen insanların -kalitesi eskiye nazaran azalan- yaşam koşulları da yaptıkları işlerde verimliliği etkilemiştir. Bu konudaki ana negatif faktörler kötü beslenme, yeterince dinlenememe, stress, sağlık bozuklukları, bulaşıcı hastalıklar, temizlik malzemeleri yoksunluğu,²¹⁶ sulama sistemi eksiklikleri, şehirlerin ve yaşam

²¹³ Öyle ki onların katkısı tarımsal üretimdeki emek gücünün yıldan yıla değişmekle beraber ortalama %9 ile %11'ini oluşturmuştur. A.P. Teryava, 1947, s.18.

²¹⁴ Bu rakam 1944 yılı Tataristan kolhozlarında yaşayan 1 milyon 415 bin insanın %32,6'sıdır. Üstelik Tataristan kolhozlarına SSSR'in batısından tahliye ile gelen yüzbinlerce nüfus da dâhildir. Savaş dönemi TASSR kırsal nüfusu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: E.G. Krivonojkina, **Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voyne**: dissertatsiya kand. ist. nauk: KGU, Kazan, 2001.

²¹⁵ Z.İ. Gilmanov, 1977, s.171.

²¹⁶ E.G. Krivonojkina, a.g.m.,2008, s.48.

evrelerinin yeterince temizlenememesi, drenaj sistemi yetersizliği, yakıt azlığı, ulaşım sorunları vb. olmuştur.²¹⁷

Tarımda kullanılan işgücünün çoğu zaman cebren²¹⁸ şehre fabrikalara ekilmesinin²¹⁹ bir sonucu olarak ekim ve hasat aylarında kırsalda artan işgücü açığını kapatmak üzere tarımda sezonluk/mevsimlik işçi kullanımına başlanmıştır. Ancak organizasyonlar çoğu zaman yetersiz kalmış ve başarılı yürütölememiştir.²²⁰

²¹⁷ Yetersiz beslenme ve dinlenememe kardiovasköler sistem hastalıklarının artmasına, bireysel ve çevresel kötü hijyen koşulları salgın hastalıklar yaşanmasına neden olmuştur. E.G. Krivonojkina, S.S. Tahtarova, 2013, s.102.

²¹⁸ Köylölerin hafızasında yer ettiği şekli ile olumsuz olarak algılanan kırsaldan kente iş için alınma, askere gitme benzeri bir zorluk ve zorunluluk içermiştir. Hatta bu dönemi anlatanlar iş için savaş öncesi ve savaş zamanında erkek kardeşi ve akrabalarının zorla kaçırıldığını; madenleriyle önlö Kuzbass Donbass, Kemerova bölgesi ve Stalinsk şehrine bir nevi zorunlu çalışmaya götürölerek hayatlarının çalındığını ifade etmişlerdir. Bkz: V.N. Belaya, **Da ne prervetsya svyaz vremen...: Dokumentalno biografieskaya letopis roda Belovıh i ugunovıh**, Elabuga, izdannie Elabujskogo otdeleniya Russkogo geografieskogo obşestva, 2014, s.322-324.

²¹⁹ Savaş döneminde köylöler seferberlik düzeninde en önemli işçi kaynağı olmaya devam etmiştir, devlet tarafından sürekli olarak köyden dışarı işgücü pompalanmıştır. A.ř. Kabirova, **Tatarstan v godı voennıh ispıtanıy (1941-1945 gg.)**, Kazan, İnstitut istorii im. ř. Mardjani AN RT iz.-vo, 2015a, s.109-110.

²²⁰ E.G. Krivonojkina, İ.İ. Hanipova, **Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR nakanune i v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1937-1945 gg.)**. Kazan, Tsentr innovatsionnıh tehnologii, 2011, s.109-111.

Savaş döneminde tarımsal faaliyetler devletin planladığının altında kalmış; üretim neredeyse tüm mahsullerde azalmıştır. Sadece patates ve bahçe sebzeleri üretiminde bir miktar artış yaşanmıştır.²²¹ Ayrıca geleneksel mahsullerin ekim alanları değişmiş, şeker pancarı gibi yeni ürünlerin yanı sıra, bazı tıbbi ve endüstriyel mahsullerin özel amaçlı ekimi yapılmıştır.²²²

TASSR tarım ve hayvancılık konusunda da Volga Bölgesi'ne bağlı olup Volga Bölgesi üretiminin Savaş öncesi dönemde yaklaşık %19'unu (1940 yılı) gerçekleştirmekteydi. Volga Bölgesi ise barış zamanında SSCB tarımının %7,2'sini (1940 yılı) gerçekleştirmiş, TASSR'in SSCB'ye tarımsal katkı payı 1940 yılı için % 1,37 olmuştur. Savaş sırasında ise Volga Bölgesine 1942 yılında 277,9 milyon rublelik %24,68; 1943 yılında 240,7 milyon rublelik %31,75; 1944 yılında 207,7 milyon rublelik %24,53 ve 1945 yılında 210,7 milyon rublelik %24,2 katkı sağlamış olup 1945 yılında TASSR'in SSCB'ye doğrudan tarım katkısı %1,37 olmuştur. ²²³ Bu katkı savaş

²²¹ A.Ş. Kabirova, “Agrornoe proizvodstvo i krestyanstvo Tatarstana v godı voennogo liholetya (1941-1945 gg.)”, **İzvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta**, No:4-5 (60), 2008, s.84.

²²² Krivonojkina, E. G. **Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı**, avtoreferat, Kazan, KGU, 2001, s.14; A.Ş. Kabirova, a.g.m., 2008, s.85

²²³ V.P. Motreviç, “Valovaya produktsiya selskogo hozyaystva povoljya v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı i v poslevoennıe godı”, v sbornike: **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945 gg. v sudbah narodov i regiionov**. Red: A.Ş. Kabirova. Kazan, Institut istorii imeni Şigabutdina Mardjani Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2015, s. 299.

döneminde tarım arazilerinin yarısını kaybeden SSCB'ye savaş döneminde önemli bir destek sağlamıştır. Öyle ki kendi kendine ne tarım ne hayvancılık konularında yeterli olmayan TASSR halkı cephe için kendine yetmeyen ürünlerden fedakârlık yapmak zorunda kalmış; gücünün üstünde işler, gıdasızlık, muazzam büyüklükte manevi yükler gibi ağır koşullarda cepheye kendi kaynaklarından gıda temin etmiştir. Üretilen ürünlerin neredeyse tamamı devlet ihtiyacı olarak alınmıştır.²²⁴ Savaş döneminde Tataristan'dan cepheye 131 milyon pud ekmek, 39 milyon pud patates ve sebze, 56 milyon pud et, 200 milyon litre süt on binlerce pud yağ, tereyağı, bal, saman ve diğer tarımsal ve hayvansal ürünlerden gönderilmiştir.²²⁵.

²²⁴ Kabirova, A. Ş. a.g.m., 2008, s.85.

²²⁵ A.A. İvanov, a.g.m., 2010, s.6; **Tatarstan: vehi istorii 1920-2010**, Red: R.S. Hakimov i dr., Kazan, İsnstitut istorii im. Ş. Mardjani Akademii nauk RT, 2010, s. 65. Bu rakamlar nüfusu yaklaşık 3 milyon olan bir ülke için çok yüksek rakamlardır. Şöyle ki savaş döneminde kıtlık, ekonomik yoksunluk, gıdasızlık ve buna bağlı ölümler yaşanan TASSR'de 2 ayda 1 pud et tüketen 600 bin hanenin (3 milyon kişinin) 1,5 yıllık et ihtiyacı, 1 ayda 1 pud patates-sebze tüketen 600 bin hanenin yaklaşık 6 aylık patates-sebze ihtiyacı, günde 1lt süt tüketen 5 kişilik 600 bin hanenin de 289 günlük süt ihtiyacı ve haftada 1 pud ekmek tüketen 5 kişilik 600 bin ailenin 1660 gün (4,5 yıllık) ekmek ihtiyacı sağlanabilirdi. Gerçekte ise köylüler kolхозlardan kişi başı günde 200 gramdan az tahıl ve yaklaşık 100 gram kadar patates alırken gıda kartı ile sanayi işçilerine, kırsalda yaşayan entelektüellere, engellilere ve göçmenlere günlük kişi başı 500-900 gr ekmek, aylık 1,8 kg et ya da balık, 1,3 kg tahıl ya da makarna verilmeye çalışılmıştır. Arutyunyan, Yu. V., 1970, s.341; **Sovetskoe Soyuz v godı Velikoy Oteçestvennoy voyny**, Red: A.M. Samsonov, Moskva, Nauka, 1985, s.119.

Tüm bunların sonucu olarak savaş yıllarında TASSR’de tarım/ekili-dikili alanlar 1/3 oranında azalmış; 3 milyon 199 bin hektardan 2 milyon 130 bin hektara kadar inmiştir.²²⁶ Buna paralel olarak temel ihtiyaç olan buğdayın ekim alanı iki kat azalırken yem bitkilerinin ekim alanı ise 2,5 kat kadar azalmıştır. 1942-45 yılları arası tahıl üretimi yıllık en az 2,5 kat azalmıştır²²⁷

Sovyet yönetimin başından itibaren beklenen gelişmeyi gösteremeyen hayvancılık konusunda savaşın getirdiği olağanüstü durumdan kaynaklı SSCB’nin aldığı kararlara paralel olarak Tataristan Halk Komiserleri Konseyi tarafından hayvancılığın daha verimli hale gelmesi ve sektörün büyümesini sağlamak amacıyla 2 Kasım 1942’de hayvancılıkta verimlilik, bakım ve beslenmeye ilişkin zooteknik ve veterinerlik tüzüğü hakkında bir kararname yayınlanmıştır.²²⁸ Her kolektif çiftliğin hayvancılık yapmakla yükümlü olduğu

²²⁶ NART f.r-4580. op.2. d.2. l.15. Buna paralel olarak TASSR gayri safi tarımsal üretimi de 1/3 oranında azalmıştır. Motreviç, V.P. a.g.m. 2015, s.301.

²²⁷ Z.İ. Gilmanov, a.g.e. (1977) s.169.

²²⁸ Kararname olarak yayınlanmasının yanı sıra binlerce kopya Rusça ve Tatarca poster ve broşür olarak dağıtılıp görünür yerlere asılan bu kuralları ihlal edenlere 100-1000 ruble arasında para cezası verilmiştir. Bkz: **Postanovlenie – Soveta Narodnih Komissarov Tatarskoy ASSR**, 2 Noyabrya 1942 goda. No:552, Kazan, Tatgosizdat, 1943.

belirtilen bu Kararname’de çiftlik hayvanlarının beslenmesi ve normları,²²⁹ hayvan bakımı,²³⁰ hayvan odaları²³¹ ve veterinerlik²³² hizmetlerine yer verilmiştir.

Kırsal ekonomiye negatif etki eden asıl sebepler göz ardı edilerek sadece düzenlemeye ilişkin normlar konulması ile: Tataristan coğrafyasında I. Dünya Savaşı’ndan beri yetersiz seviyede olan köylülerin hayvancılık faaliyetlerine sadece

²²⁹ Bu Kararname’ye göre her kolektif çiftliğin devlete zorunlu saman/yem teslimini yerine getirmesi, sorumluluğu altındaki hayvanlar için yeterli miktarda kaba, sulu ve konsantre yemi hazırlaması, depolaması ve yemin dağıtılmasını içeren tasarruf planı hazırlaması gerekmektedir. Bu Kararname’de saman hasadının 5-10 günde tamamlanması, otlak ve meraların düzenli temizlenmesi, silaj kalitesini artırma yöntemleri, yem depolarının inşası ve depolama prosedürü anlatılmıştır. **Postanovlenie – Soveta Narodnih Komissarov Tatarskoy ASSR, s.1-3.**

²³⁰ Hayvan bakımı başlığı altında hayvanların yaşlarına göre günde kaç saat çalışacakları, yemlenme ve su verilme düzenleri, temizlikleri, sütlerinin sağılma düzeni, tüy temizlikleri, çiftleşme ve yavrulama düzenleri, hayvan kesim esasları yer almıştır. **Postanovlenie – Soveta Narodnih Komissarov Tatarskoy ASSR, s.4-5**

²³¹ Tüm kolhozlarda kışlamaya uygun hayvancılık binaları, ahırlar, baraka vb yapıların bulunması gerektiği, ayrıca hayvan doğumları ve yavrular için ayrı oda/bölümlerin bulunması, bu yerlerin temiz, kuru ve yeterli sıcaklıkta olması gerektiği yer almıştır. **Postanovlenie – Soveta Narodnih Komissarov Tatarskoy ASSR, s.6.**

²³² Bu başlık altında hayvan hastalıklarını önlemek için yapılması gereken aşılar, tedavi ve bakımlar, bulaşıcı hastalıklarda uyulması gereken karantina ve kuralları, çiftliğe giriş ve çıkışlarda uyulması gereken kurallar, hayvan mezarlıkları standartları, veterinerlerin kolhozlarda sorumlulukları vs konulara yer verilmiştir. **Postanovlenie – Soveta Narodnih Komissarov Tatarskoy ASSR, s.6-8.**

“teoride” bir düzen getirilmeye çalışılmıştır. Bunu reel olarak kolhozlardaki tarımsal faaliyetlerden elde edilen verim oranından kolhozlardaki özel tarımsal (tarla, bahçe, sahip olunan az miktarda hayvan) faaliyetlerden elde edilen verimin çoğu zaman daha yüksek olmasında görmek mümkündür.²³³ Ancak bu durum uzun sürmemiş, özellikle 1942 yılı başında kolhozlarda yaşanan siyasi temizlik hareketi ve sonrasında artan zorunlu çalışma süreleri, aynı vergiler ve denetimler ile sürekli devlet için çalışan ucuz iş kaynağı olan kırsaldaki halkın, karşılığında yüksek vergiler ödediği kendi özel alanında tarım ve

²³³ Kolhoz çiftçisinin sınırlı özel tarımdan önemli miktarda verim sağlamayı başarması (1938 yılında Sovyet tarımsal üretiminin 5’te birinden fazlası (%21,5) bu özel bahçelerden elde edilmiştir.) Sovyet ekonomi yönetiminin dikkatini çekmiş ve Komünist Partinin 1939 yılında yapılan 18. Kongresinde kolhoz ekonomisinin yeterince güçlü olduğu ve özel toprak işlemeye gerek kalmadığı dile getirilmiş ve sert tedbirler getirilmesi istenmiştir. “27 Mayıs 1939 tarihli bir Kararname’de, özel tarlaların Kolhoz topraklarının zararına kanunsuz olarak genişletildiği ve yalnız kendi çıkarını düşünen kimselerin bu özel mülkiyetten yararlanarak, Kolhozu sömürdükleri, özel kârlar sağladıkları öne sürülmüştür. Ayrıca bu toprakların özel mülk gibi kullanıldığından.... bunlardan Kolhoz değil, Kolhoz çiftçisinin istediği gibi yararlandığından ve hatta başka köylülere kiraya verdiklerinden yakınılmıştır. Yine aynı Kararname’de «oldukça büyük sayıda sahte kolhoz çiftçilerinin bulunduğu, bunların kolhozlarda hiç çalışmadıkları ya da çalışır gibi görünerek, nerdeyse bütün zamanlarını kendi özel bahçelerinde geçirdikleri öne sürülmüştür. R. Conquest, 1971, s.47-48. 27 Mayıs 1939 Kararnamesi için bkz: **İstoriya kolhoznogo prava: Sbornik zakonodatelnih materialov SSSR i RSFSR 1917-1958 gg.** t.II (1937-1958gg.), Moskva, Gosyurizdat, 1958, s.107-110.

hayvancılık yapmak için enerjisi kalmayacak kadar yorgun düşmesi ile neticelenmiş ve minimum şartlarda hayatını idame ettirmeye çalışmasına neden olmuştur.²³⁴

Savaş ile birlikte her yıl devlete aynı olarak verilen vergiler artmış, bu durum hayvancılık ürünleri teslimatlarına da yansımıştır. Örneğin TASSR'den 1943 yılı için Kızıl Ordu askerî birlik ve kurumlarına teslim edilmek üzere her bir süt ineği için 450 lt süt, sığır başına 8kg et, domuz başına 30kg et, koyun başına 3kg et, tavuk başına 0,4kg et, kaz başına 1,8kg et, ördek başına 0,6kg et, yumurtlayan her bir tavuktan 50 yumurta ve her bir arı sürüsünden 5kg bal teslim etmesi istenmiştir.²³⁵

Savaş boyunca hayvancılıkta verim düşüklüğü yaşanmış ne büyükbaş ne küçükbaş ne de kanatlı hayvan sayılarında savaş öncesi rakamlara ulaşılammıştır.²³⁶ Savaşın sonuna doğru toplam at sayısı²³⁷ 2 kat, domuz sayısı 2,5 kat, boynuzlu hayvan sayısı 1,5 kat azalmıştır.²³⁸ Üstelik yetiştirilmesinde hiçbir sınır bulunmayan kümes hayvanları ve

²³⁴ Savaş öncesi elinde olan / ürettiği ürün üzerinden aynı vergi (devlete teslimat) veren halktan artık elinde olmayan üzerinden de vergiler istenmiştir. Örneğin her bir süt ineğinden istenen yıllık 300lt süt, ineği olmayan kimselerden de istenmeye başlanmıştır.

²³⁵ **Russkiy arhiv: Velikaya Oteçestvennaya. Prikazı narodnogo komissara oboroni SSSR 1943-1945 gg.** T.13 (2-3), Moskva, Terra, 1997, s.135.

²³⁶ Z.İ. Gilmanov, 1977, s.174-175.

²³⁷ Atlar seferberlik gereği hem cephede askerin aracı olarak hem nakliyyede hem de ulaşımda kullanılmış, cephe gerisinde oldukça az at kalmıştır. Ayrıca SSCB coğrafyasında atların kullanımı göçebe hayatın olduğu alanlar dışında kolhoz yönetimlerinin iznine tabi kılınmıştır. Conquest, R. 1971, s.47.

²³⁸ **Tatariya v period Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 gg.)** sbornik dok. i mat., Kazan, Tatknigoizdat, 1963, s.156.

tavşan yetiştiriciliğinde²³⁹ bile önemli miktarda azalma yaşanmıştır.²⁴⁰ Bu da kendi yaşamını idame ettirecek gıdaya bile ulaşma güçlüğü çeken kırsal kesimde yaşanan büyük ekonomik zorlukları kanıtlar niteliktedir.

Savaş dönemi tarım ve hayvancılık alanında Sovyet döneminde yayınlanan kırsal ekonomi hakkındaki çoğu yayında yazılanların aksine tarım ve hayvancılıkta ne bir üretim genişlemesi ne de emek verimliliğinde istikrarlı bir artış yaşanmıştır. Savaş yıllarında devletin tarım ve hayvancılığa bakışı devlete olan teslimatları gerçeklere uygun olmayarak artırmak üzerine olmuş; reel düzlemi olmayan ve yönetimin ihtiyaçlarının karşılanmasını amaçlayan yukarıdan yapılan planları gerçekleştirme yolu da daha fazla ödenek olmuştur. Ayrıca şehirlerin gıda ihtiyacı gıda karnesi uygulaması ile kısmen gideriliyorken; fabrikalarda, toplu çalışma alanlarında, işyerlerinde ve diğer kamusal alanlarda çalışanlara yemek sağlanıyorken; köylülere buna benzer bir gıda desteği olmadığı gibi ellerinde olanlar da yok pahasına çoğu zaman zorla alınmıştır. Köylerin

²³⁹ Kırsal alanda yaşayan halkın sahip olduğu özel mülk olarak hayvan sayısı SSCB kanunlarının öngördüğü sınırların altında kalmıştır. Bunun başlıca nedeni hayvan yetiştiriciliğinin ekonomik ağırlığı olmuş, yetiştirilmesinde herhangi bir kısıt bulunmayan kümes hayvanları ve tavşan bile yeterli sayıda beslenmemiştir. Örneğin “1938’de bütün ülkedeki ineklerin % 55.7’si kolhoz üyelerinin elinde olduğu halde, yine de toplam sayısı 18.5 milyon olan köylü ailelerinin elinde ancak 12.1 milyon inek bulunmaktaydı.” R. Conquest, 1971, s.46-47.

²⁴⁰ Sovyet yönetiminin Tataristan hayvancılığı hakkında tuttuğu planlanan ve gerçekleşen 1941-1944 istatistikleri için bkz: **Vajneyšie postanovleniya SNK SSSR i TsK VKP (b) po selskomu hozyaystvu za 1942-1944 godı**, Moskva, Ogiz, 1944, s.17,20,22,25,30,32,35,39.

şehirlere göre tek avantajı ikamet ve birbirini tanıyan çevrede yaşam olsa da bu yaşam çoğu zaman soğuk, imkânsızlık ve yoksullukla iç içe olmuştur. Bu durum kırsal ekonominin aktörleri üzerinde maddi ve fiziksel yönden aşırı baskı oluşturmuştur. Bu baskıyı hafifletmek, tarıma emek verenlerin verimliliğini sağlamak ve diğer yandan da devletin istediği ödeneği sağlayabilmek adına ekonomik organizasyonlarda çalışanların işlerini kolaylaştırıcı önlemler (anaokullarının açılması- yaygınlaştırılması, halka açık yemek sitemi, köylüler için yiyecek temini vs.) alınmaya çalışılmıştır. Ancak bu önlemler kıtlıkların yaşanması, aşırı soğuklar, temel yaşam malzemelerinde yaşanan eksiklikler, yiyecek azlığı gibi sebeplerden dolayı ihtiyaç sahipleri için yeterli olmamıştır.²⁴¹

5. Savaş Sırasında TASSR’de Yaşanan Sosyal ve Kültürel Gelişmeler

5.1. Eğitim – Öğretim Alanında Yaşanan Gelişmeler

Büyük Vatan Savaşı başladığında öğretmenlerin önemli bir kısmı cepheye giderken bir kısmı da devlet idaresi kadrolarında (siyasi, idari ve ekonomik yapılarda) görevlendirilmiştir. Bu durum savaş boyunca okullarda ciddi öğretmen sıkıntısı yaşanmasına neden olmuştur. 1941-42 akademik yılında Tataristan’daki okullarda 445,8 bin öğrenciye karşılık 8444 öğretmen görev yapmış ancak öğretmen sayısı öğrenci sayısına nispetle yeterli gelmemiştir.²⁴² Eksik kalan eğitim kadrosuna takviye yapmak durumunda kalındığında da daha çok ortaöğretim ve meslek lisesi mezunlarına görev verilmiş ancak yeterince kalifiye olunmadığı için öğrencilere verilen eğitim ve öğretimin kalitesi de düşmüştür.²⁴³ Kısa vadede bu olumsuzluğun da önüne geçebilmek için

²⁴¹ Ayrıntılar için bkz: E. G. Krivonojkina, 2001.

²⁴² Kabirova, A.Ş., 2015a, s.226.

²⁴³ Örneğin 1941-42 akademik yılında 5-10. sınıflara ders veren öğretmenlerin büyük bölümü ortaöğretim ve meslek liseleri mezunu iken %18’i yüksekokul mezunu, %4,1’i

hızlandırılmış meslek içi eğitimler verilmiş, kurslar düzenlenmiş,²⁴⁴ emekli öğretmenler işbaşı yaptırılmış, tahliye ile gelenlerin arasında öğretmen olanlar ve öğretmenlik yapabilecek olanlar okullarda göreve başlatılmıştır.²⁴⁵ Okullarda genellikle fizik, tarih ve matematik gibi branşlarda ciddi eksiklikler giderilememiştir. Tatar okullarında bu branşlara ek olarak üst seviyede Rus dili öğretmenleri eksikliği yaşanmıştır.

Alınan önlemlerinin dışında benzer sıkıntılar tüm SSCB coğrafyasında yaşandığından 30 Temmuz 1942’de SSSR Halk Komiserleri Konseyi kararname yayınlarak başka kurumlarda uzmanlık alanında çalışmayan tüm öğretmenlerin göreve iadesini istemiştir.²⁴⁶ TASSR Halk Eğitim Konseyi de harekete geçerek uzmanlık alanları dışında başka kurumlarda çalışan tüm öğretmenlerin belirlenmesi ve okullarda çalışmaya başlamalarını istemiş ve bu doğrultuda savaş boyunca başka kurumlarda görev yapan 1791 öğretmen uzmanı olduğu branşta öğretmenlik yapmaya başlamıştır.²⁴⁷ Öğretmen

ilkokul mezunu idi. Kabirova, A.Ş., (2015) a.g.e. s.226. Buna karşın sadece Kazan’da Ağustos 1941’de okul sayısı 102 idi. Z.İ. Gilmanov, 1977, s.3.

²⁴⁴ Tataristan’daki ortaokullar için sekiz aylık, ilkokullar için yedi aylık hızlandırılmış kurslar verilmiştir. 1944 yılında bu süre üç aya kadar düşürülerek bine yakın öğretici mezun edilmiştir. **Kızıl Tatarstan**, 1944, 16 iyunya, b.1.

²⁴⁵ Tahliye ile gelen 2076 öğretmenden 1502’si okullarda işbaşı yapmış sonrasında ise bu öğretmenlerin 285 tanesi 1943 yılında yapılan yeniden tahliye ile Tataristan’dan ayrılmıştır. [NART f.15, op.5. d.552. l.38.] Tahliye ile gelen öğretmenlerinin neredeyse tamamı Rusça ders verdikleri için bu durum Tatar okullarına pek fayda sağlamamıştır.

²⁴⁶ **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.552. l. 56.

²⁴⁷ 1941-44 döneminde başka kurumlarda görev yapan 1165 öğretmen 1944-45 yılında ise 626 öğretmen kendi branşında öğretmenlik faaliyetine dönmüştür. 1944 yılı itibari ile

niceliğini artırmaya yönelik önlemler etkisini 1944 yılı itibarıyla göstermiş Tataristan Cumhuriyeti genelinde öğretmen sayısı önemli miktarda artsa da kırsaldaki okulların durumunda pek iyileşme gözlenmemiş, çok sayıda öğrenciye az sayıda ve yeterli nitelikte olmayan öğretmen düşmüştür.²⁴⁸

Öğretmenlerin nicelik ve niteliklerini artırmak amaçlı öğretmen okulları ve kursları neredeyse kesintisiz devam etmiş, sıkıntılı durumları aşabilmek için radyo vasıtasıyla uzaktan eğitimler yapılmış, akşam okulları ve kursları açılmıştır.²⁴⁹ Öğretmen yetiştirmede görev bölümü yapılmış; Kazan Pedagoji Enstitüsü tüm branşlarda öğretmen yetiştirirken, Çistopol, Elabuga, Arsk, Bugulma ve Spassk gibi yerleşim yerlerinde pedagoji kolejleri ilkokullara öğretmen yetiştirmişlerdir.²⁵⁰ Öte yandan öğretmenlik

bu öğretmenlerin 198'i Tatar okullarına 248'i Rus okullarına gönderilmiştir. **TsGA İPD RT** f.15. op.5. d.552. 1.58 ve **TsGA İPD RT** f.15. op. 5.d. 1674. 1.26.

²⁴⁸ Liselerde öğretmen açığını kapatmak için 1944 yılı başından itibaren 9-10. sınıf matematik, fizik ve yabancı dil branş dersleri için dokuz aylık öğretmen yetiştirme kursları açılmış, kursa katılanlara aylık 300 ruble burs ve kursları tamamlayanlara da 8-10. sınıf öğretmeni ünvanı verilmiştir. **NART** f. r-3682. op.1. d.3001. 1.46.

²⁴⁹ 22 Ocak 1944 tarihli TASSR Halk Komiserleri kararı ile tüm öğretmenlerin uzak eğitim alması veya akşam okullarına devam etmesi zorunlu olmuştur. R.F. Mamina, R.V. Şaydullin, "Osobennosti kadrovogo obespeçeniya şkol Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 gg)", **Vestnik Ekaterininkogo instituta**, 2017, No: 1(37), s.39.

²⁵⁰ O. G., Evrafova, "Deyatelnost Tatarskogo instituta usoverşenstvovaniya uçiteley v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.", **Kazanskiy pedagogičeskiy jurnal**, 2010, No:2, s.160.

mesleğinin cazip hale gelmesi için çeşitli uygulamalar yapılmıştır. Bu uygulamalardan biri öğretmenlerin maaşına zam yapılması olmuştur.²⁵¹ Ancak tüm uygulama ve tedbirlerle öğretmenlerin sayısı yeterli ölçüde arttırılamamış ve mesleki kalitede düşüşün önüne geçilememiştir. Bu durum öğrencilerin de akademik gelişmelerine olumsuz yansımıştır.

Zorunlu temel eğitimden taviz verilmemiş olsa da savaş şartlarından kaynaklı öğrencilerin okula devamlılığı zorlaşmıştır.²⁵² Okullarda da müfredat savaş şartlarına uyarlanmış; odak noktasına yurtseverlik ve bu duygunun güçlendirilmesi konmuştur. Liselerde askerî dersler ve beden eğitimi derslerinin yanı sıra, sözel derslerde özellikle edebiyat ve tarih derslerinde vatanseverlik eğitime çok önem verilmiştir.²⁵³

Savaşın ikinci yılından sonra okul sayısında da artışlar yaşanmış; 1940-41 döneminde 3525 olan sayı 1944-45 döneminde 3.757'ye çıkmıştır. Fakat öğrenci sayısı 409 bine düşmüştür.²⁵⁴

²⁵¹ Öğretmenlerin maaşına 1943 yılında zam yapılarak maaşlar deneyime bağlı olarak 450-550 ruble arasında olmuştur. Öğretmenlik yapılan alanın şehirde ya da kırsalda olması ve öğretmenin yükseköğrenim durumu da maaşlarına etki etmiştir.

²⁵² Örneğin savaşın en çetin dönemlerinden 1942-43 akademik yılı kış döneminde Menzelinsk'te devamsızlık oranı %6,7 olmuştur. [O.G. Evgrafova, 2010, s.163.] 1941-42 döneminde 35 bin 700 çocuk okula gitmemiştir. Z.İ. Gilmanov, 1977, s.207.

²⁵³ O.G. Evgrafova, 2010, s.162.

²⁵⁴ Bu okulların 1901 tanesi Tatar Okulu olarak kayıtlarda yer almıştır. **25 let TASSR**, s.82; O.G., Evgrafova, 2010, s.164.

Benzer sıkıntılar yükseköğretimde de yaşanmış, okullardaki eğitimin devam edebilmesi ve yeni mezunlar vererek kalifiye personel açığının kapatılması için eğitim vardiyalı bir şekilde verilmeye başlanmış, akşam ve hafta sonlarında da okullarda eğitim devam etmiştir. Kazan Devlet Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi bünyesinde 1944 yılında Tatar Dili ve Edebiyatı bölümü, 1945 yılında Kazan Konservatuarı ve Kazan İnşaat Mühendisliği Enstitüsü kurulmuştur.²⁵⁵ Savaş döneminde yüksekokullarda yetişen doktorlara, kimyagerlere ve jeologlara pratik ihtiyaçlar doğrultusunda azaltılmış çalışma programı uygulanarak eğitim verilirken diğer branşlarda da pratiğe öncelik veren hızlandırılmış eğitimler verilmiştir. Savaşın başında 13 yükseköğretim kurumunda 21 binin üzerinde öğrenci varken savaş sonunda öğrenci sayısında neredeyse yarı yarıya (11.200 öğrenci) azalma olmuştur.²⁵⁶

5.2. Bilim-Teknik Alanında Yaşanan Gelişmeler

Savaş sırasında Kazan'daki bilim adamları özellikle doğal kaynakların daha verimli kullanımı, az atıkla ürünlerden maksimum verim elde edilerek değerlendirilmesi, atıkların dönüştürülmesi, alternatif enerji ihtiyacı gibi yerel endüstriyel problemlerin çözümüne yönelik yoğun bir şekilde çalışmıştır. Örneğin savaş sırasında yaşanan konut

²⁵⁵ İ.İ. Hanipova, “Sozdanie kafedrı tatarskogo yazıka i literaturı v Kazanskom universitete i ee deyatelnost s seredinı 1940-h – 1950-e gg. (po materialam Gosudarstvennogo arhiva Respubliki Tatarstan)”, **İstoriceskaya etnologiya**, 2021, T:6, No:2, s.232; D.G. Tumaşeva, “Razvitie tatarskogo yazıkoznaniya v Kazanskom universitete (1944-1995)”, **Eho Vekov**, 1996, No:1/2, s.213; A.Ş. Kabirova, a.g.m. 2017a, s.388.

²⁵⁶ **25 let TASSR**, s.54.

problemine ilişkin jeolog L. Miropolskiy Tataristan'da çokça bulunan alçıyı hem mineralli gübre oluşturmakta hem de yeni yapı malzeme üretiminde kullanmış; E. Tikvişkaya doktora tezini petrol üzerine yapmış ve bu alanda çalışmalarda bulunmuş; A. Vişnevskiy lokal anestezi ve novokain²⁵⁷ kullanımı için tıp tarihinde önemli bir yer işgal eden buluşunu gerçekleştirmiş;²⁵⁸ N. A. Livanov ve V.İ. Baranov halkın çektiği yiyecek sıkıntısını gidermek için yabancı bitkilerden gıda olarak kullanılabilir olanları tespit etmiş; jeologlar L.M. Miropolskiy ve E. İ. Tihvinskiy Tataristan'ın yeraltı doğal zenginliklerini araştırmışlardır.²⁵⁹

Kazan Devlet Üniversitesi'nde Fizikçi E. Zavoisky elektron paramanyetik rezonansı keşfetmiş; B. Arbuzov askerlerin ihtiyacına yönelik kullanılan kauçuğun kalitesini soğuğa karşı yüksek direnç gösterecek şekilde artırmış ve bulduğu güçlü yanıcı karışım savaş boyunca şişeye doldurularak düşman tanklarına karşı etkili olarak kullanılmış; A. Arbuzov optik cihazların üretimi ve verimliliği üzerine çalışmış; organoarsenik bileşikler konusunda uzman olan G. Kamay ile M. Belyaeva cerrahi dikişte kullanılan ve savaşta on binlerce yaralının hayatını kurtaran katgüt teknolojisini geliştirmişlerdir.²⁶⁰

TASSR'e tahliye ile birlikte Kazan'a SSCB Bilimler Akademisi üyesi dört bin kadar araştırmacı ve akademisyenin yaklaşık yarısı gelmiştir. Bu bilim insanları arasında

²⁵⁷ Novocain(E) / prokain hidroklorid lokal anestezi için enjeksiyonla verilen ilaçtır.

²⁵⁸ K.P. Rızbaeva, Et. Al., "Organiçeskie lekarstvennie preparaty v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı", **İnnovatsii v nauke i praktike**, Sbornik nauçnih statey po materialam XXII Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoy konferentsii, Ufa, 2023, s.72.

²⁵⁹ A.Ş. Kabirova, a.g.m. 2015c, s.282

²⁶⁰ A. A. İvanov, 2010, s.7. 1941 yılında M. Belyaeva doktora tezini katgüt üzerine yapmış, geliştirdiği yöntem savaş sırasında yaygın olarak kullanılmıştır.

fizikçiler E.V. Tarle, N.N. Semenov, P.L. Kapista, L.D. Landau, B.D. Grekov, Ya. İ. Frenkel; organik kimyacılar A.N. Nesmeyanov, A.E. Poray-Koşits, N. D. Zelinskiy, S.S. Nametkin; metalürji mühendisi İ.P: Bardin; enerji mühendisi G.M. Krjijanovskiy; gemi mühendisi A.N. Kırlov; radyo mühendisi V.A. Kotelnikov; matematikçi S.L. Sobolev; maden bilimcisi A.E. Fersman vd. da yer almıştır.²⁶¹ Öte yandan yerli bilim adamları ile tahliye edilenler arasında araştırma takımları oluşturulmuş ve ortak bilimsel çalışmalarda bulunulmuştur. Ayrıca SSCB Bilimler Akademisi²⁶² Başkan Vekili Ye. Çudakov yönetiminde savunma amaçlı Orta Volga ve Kama nehri bölgeleri araştırma seferberliğinden sorumlu Kazan Komitesi gibi bölgesel komisyonlar kurarak önemli ortak çalışmalar yapmışlardır.²⁶³ Bu çalışmaların meyvesi Sovyet Hükûmetinin 13 Nisan 1945 kararı ile Kazan’da A.E. Arbuzov başkanlığında SSCB Bilimler Akademisi Şubesi kurulması ile alınmıştır.²⁶⁴

Savaş döneminde Kazan atom bombası çalışmaları için bir merkez olmuş, Akademisyen A.F. İoffe uranyum çekirdeklerini bölerek atom enerjisi elde etme

²⁶¹ **Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**, 2000, s.159-161.

²⁶² SSCB Bilimler Akademisi Ağustos 1941’den Sverdlovsk’a taşındığı Mayıs 1942’ye kadar Kazan’da yerleşik olarak işleyişine devam etmiştir.

²⁶³ Zakirov, A. F. “Povsednevnost uçenih Akademii nauk SSSR, evakuirovannih v Kazan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (po materialam TASSR)”, **Aktualnie problemi regionovedeniya i naukovedeniya**, Sbornik Statey nauçnoy konferentsii, Red: İ.A. Gilyazov, M.Z. Habibullin, Kazan, 2019, s. 146; A.Ş. Kabirova, 2017a, s.387.

²⁶⁴ L. Miropolskiy, “Organizatsiya filiala Akademii Nauk SSSR v Tatarii” **Krasnaya Tatariya**, 1945, 15 İyunya, s.3.

çalışmalarına GKO'nun 28 Eylül 1942 tarihli çok gizli kararı²⁶⁵ ile Kazan'da SSCB Bilimler Akademisine 10 araştırmacı ve 1 nükleer laboratuvar için 500 metrekarelik alana sahip bina tahsis ile devam etmiştir. Burada yapılan çalışmalar yeni nükleer endüstrinin zeminini oluşturmuştur.²⁶⁶

²⁶⁵ SSCB Devlet Savunma Komitesinin Uranyum çalışmaları hakkındaki 28 Eylül 1942 tarihli 2352ss sayılı emrinde Akademisyen Abram Fedoroviç İoffe'nin uranyum çekirdeğini bölerek atom enerjisi elde etme çalışmalarına devam etmesi ve 1 Nisan 1943'e kadar atom bombası yapma olasılığı hakkında Devlet Savunma Komitesine rapor sunması için: Tatar ASSR Halk Komiserleri Konseyi (Yoldaş Gafiatullin) 15 Ekim 1942'den itibaren SSCB Bilimler Akademisi'ne Kazan'da 10 araştırmacı ve bir atom nükleer laboratuvarı için 500 metrekarelik alana sahip bir bina tahsis etmesi; Sivil Havacılık Filosu Müdürlüğünün (Yoldaş Astahov) 5 Ekim 1942'ye kadar Leningrad'dan Kazan'a 20 kg uranyum ve 200 kg araştırma ekipmanının ulaşımını sağlaması; 1 Kasım 1942'ye kadar devletin ilgili birimlerinden SSCB Bilimler Akademisine 1gr radyum ve 30gr platin devretmesi, 6 ton çelik ve yarım ton demir dışı maden cevheri tahsis edilmesinin yanı sıra, Ukrayna SSR Bilimler Akademisinin Yoldaş Bogomolets rehberliğinde organize ettiği uranyum-235'in santrifüj yoluyla izolasyonu için laboratuvar kurulum projesinin 20 Ekim 1942 tarihine kadar Kazan Orak-Çekiç fabrikasına teslim edilmesi, fabrikanın da 1 Ocak 1943'e kadar santrifüj laboratuvarı kurması istenmiştir. Yayınlanan belge için bkz: **Avtomniy proekt SSSR: Dokumenti i materialı**, Tom:1, 1938-1945, çast:1, Red: L.D. Ryabeva, Moskva, Nauka-Fizmatlit, 1998, s.269-270.

²⁶⁶ B.F. Sultanbekov, **U istorii net lişnih stranits: stati, oçerki, vospominaniya**, Kazan, Gl. arh. upr. Pri Kab. Ministrov Respubliki Tatarstan, 2014, s.272.

5.3. Edebiyat Alanında Yaşanan Gelişmeler

Savaşın başlaması ile edebiyat ve yazın hayatı da savaşın içine sürüklenmiştir. Eserlerin yüklüce bir kısmında halkının özgürlüğü için kendini feda edenlerin, eve zaferle dönmek isteyen millî kahramanların, cephe gerisinde canla başla çalışanların yer aldığı faşizm ile savaş konusu işlenmiştir.²⁶⁷ G. Apsalyamov'un "Ölümden Daha Güçlü"(1943), "Mavi Yar" (1944), "Sabah" (1945) gibi belgesel tonlarda yazılan öykülerinin yanı sıra, A.Eniki'nin askerî literatürle öne çıkan "Kız Çocuğu" (1941); "Anne ve Kızı" (1942), "Yalnızca Bir Saatliğine" (1944) ve "Deniz Feneri" (1945) adlı eserleri kullanılan dil bakımından kronostopik anlatım içeren tekniği ile savaş döneminin önemli yapıtlarından olmuştur.²⁶⁸

Sanat faaliyetleri için daha az vaktin ayrılabilirdiği savaş döneminde daha çok şiir, şarkı ve kısa hikâyeler yazılmıştır. Nesirde K. Nacmi'nin "Topçu Eri Süleyman"; İ. Gazi'nin "Bir Kış Gecesi, Anne, Oğlan ve Köpek"; F.Husni'nin "Asker Hikâyesi ve Köy Hikâyesi"; A. Şamov'un "Bir Arkadaşın Mezarında"; H. Usmanov'un "Ateşli Kalp"; A. Absallyamov'un "Birlik ve Ölümden Daha Güçlü" ; G. Başırov'un "Çavuş Hayrullin"; G. Nasretdinov'un "Gece Buluşması"; Ş. Kamal'ın "Marat"; F. Karim'in "Bir Casusun Notları ve Bir İlk Bahar Gecesinde"; A. Kutuy'nun "Rüstem'in Maceraları" eserleri²⁶⁹ ile

²⁶⁷ **Tatar edebiyatı tarihi.** Altı tomda 5 tom (1941-1960), Kazan, Kazan kitap neşriyatı, 1989, s.13

²⁶⁸ G.R., Gaynullina, "Tatarskaya Proza Voennih let (1941-1945 gg.)", **Nauçniy Tatarstan**, 2010, No:3, s.9-12 (ss.6-16)

²⁶⁹ A.Ş. Kabirova, 2017a, s.388

nazımında F. Karim'in "Volga'nın Oğlu ve Partizanın Karısı"; Ş. Mudarris'in "Topçu Eri Vagap"; S. Hakim'in "Saldırı Öncesi"; K. Nacmi'nin "Farida ve Hayat Apa" ile A. İshak'ın "Cesur Tankçı Pyotr Novikov'un şarkısı" şiirleri yayınlanmıştır.²⁷⁰ Çocuk edebiyatında başta A. Aliş²⁷¹ olmak üzere F. Karim, M. Celil, A. Ahmet, A. Kutuy, G. Bakirov vd. masal, hikâye ve şiirler içeren eserler vermişlerdir.²⁷² Savaş döneminde yazılan ancak savaştan sonra ortaya çıkan, Stalin'in ölümünün hemen ardından basılan

²⁷⁰ Savaş döneminde TASSR'de F. Karim, M. Mudarris, K. Nacmi, A. İshak, Nur Bayan, Ş. Mannur, A. Kutuy, S. Hakim, vd. şairler tarafından kısa, kolay akılda kalan ve vurucu içeriğe sahip yüzün üzerinde şiirler yazılmış ve süreli yayınlarda neşredilmiştir. **Tatariya v period Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945 gg.) sbornik dok., materialov,** Kazan, Tatknigoizdat. 1963, s.194-195.

²⁷¹ Abdulla Aliş (Alişev Abdulla Bareevîç): Spasskiy bölgesi Kayuki Köyünde 1908 yılında doğan Abdulla Aliş arazi yönetimi üzerine teknik okulda okumuş ve birkaç yıl inşaat işlerinde çalışmıştır. 1933 yılında Pioneer dergisinde ilk gazetecilik deneyimini yaşayan yazar sonrasında Kazan Pedagoji Enstitüsünde okumuştur. Savaştan önce TASSR Radyo Komitesinin editörü olarak çalışmış, savaşın başında cepheye gitmiş ve Ekim 1941'de esir düşmüştür. Esaret hayatında M. Celil ile birlikte İdil-Ural Lejyonunda Almanya karşıtı örgüt faaliyetlerine katılmaktan idam edilmiştir. İlk gençlik yıllarından itibaren kısa hikâyelerle halk arasında tanınmaya başlamış, çocuklara yönelik verdiği "Anne Masalları", "Geveze Ördek" eserler ile Tatar Çocuk Edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Esaret döneminde vatanseverlik konusunda şiirler yazmıştır. Doğduğu köyde yazarın adına bir müzesi, Kazan 1 Mayıs Meydanında bir stel ve Berlin Direniş Müzesinde bir stant vardır. A.K. Giniyatullina, **Pisateli Sovetskogo Tatarstana,** Kazan, Tatkanigoizdat, 1970, s.17-19

²⁷² **Tatar edebiyatı tarihi.** T.5 s.167.

ve şairine itibarını geri kazandıran mühim bir eser de M. Celil²⁷³'in “Moabit Defterleri”²⁷⁴dir.

²⁷³ Musa Celil (Celilov Musa Mustafieviç), 1906 yılında Orenburg yakınlarında bir Tatar köyü olan Mustafino’da doğmuştur ve ilk eğitimini burada almıştır. Sonrasında Orenburg Hüseyniye Medresesinde okumuş, ilk şiirlerini burada yazmış, Komsomol Birliğinin aktif bir üyesi olmuş, 1922 yılında Kazan’a gelmiş Pedagoji Enstitüsünde dersler almıştır. Kazan’da bir müddet edebi çalışmalarda bulunduktan sonra 1931 yılında Moskova Üniversitesinde edebiyat bölümünü bitirmiş ve tekrar Kazan’a dönüp edebi çalışmalarına devam etmiştir. 1930’larda yazdığı eserlerle Tataristan’da çok tanınan ve takip edilen ediplerden olmuştur. 1939 yılında Tataristan Yazarlar Komitesinin yöneticiliğini yapmaya başlamış ve en mühim eserlerinden bir olan Tatar Opera ve Balesini kurmuştur. Nitekim Musa Celil’in adı hâlâ bu Opera ve Bale binasında yaşamaktadır. Savaş başladığında gönüllü olarak savaşa dâhil olmuş, 1942 Haziran ayında Almanlara esir düşmüştür. Esaret döneminde İdil-Ural Lejyonuna dâhil olarak burada Sovyetler lehine milliyetçi esirleri örgütleme çalışmalarında yer almış, bu çalışmalar Almanlar tarafından fark edilince tutuklanıp 10 arkadaşı ile birlikte 25 Ağustos 1944’te idam edilmiştir. 1947 yılında SSCB’de vatan haini ilan edilmiş ancak Alman hapishanesinde yazdığı Moabit defterleri gün yüzüne çıkınca masumiyeti kanıtlanarak 1956’da itibarı iade edilmiş; Sovyetler Birliği kahramanı ünvanı verilmiştir. Musa Celil adına Kazan 1 Mayıs Meydanında diğer 10 arkadaşının da stellerinin yer aldığı anıt bulunmaktadır. **Musa Jalil İzbrannoe**, sos.i podgat. Teksta: R. Mustafin, Ç. Zalilov, Moskva, Hudojestvennaya literatura, 1990, s.3-18; Giniyatullina, A. 1970, s.161-166.

²⁷⁴ Yazarın esir hayatında yazdığı Moabit defterlerinin üç tane olduğu bilinmekle beraber bunun ilki; 1946 yılında Nigmat Teregulov’un Kazan’a getirmesi ile gün ışığına çıkan Arap alfabesi ile yazılmış 62 şiir olan defterdir. İkincisi; Belçikalı Andre Timmermans’ın

G. Apsalyamov'un "Altın Yıldız" (1948) ve "Gazinur" (1951) eserleri, O. Beşirov'un "Namus" (1948) adlı eseri ve M. Amir'in "Yalandağı İnsanları" (1954) adlı eseri²⁷⁵ örneklerinde olduğu gibi yazın süreci çok uzun olduğu için Dünya Savaşı ile ilgili romanlar daha çok savaştan sonra kaleme alınmıştır.

Bu dönem cephe gerisinde birlik oluşturmaya yönelik propaganda faaliyetleri çerçevesinde Sovyet yönetiminin ulusal tarihi karakterlerin sanat yapıtlarında işlenmesine izin vermesi ile Tatar sanatçıları tarafından Altın Orda, Kazan Hanlığı başta olmak üzere geçmiş dönemlerin tarihi figürleri ve destan kahramanlarına sanat eserlerinde yer verilmiştir. Bu durum Sovyet ideolojisini yerleştirmeye yönelik verilen tekdüze eserlerden sonra tema farklılığı sağlamış ve halkın yoğun ilgisi ile karşılanmıştır. Naki İsanbet, Vatan savaşından evvel hazırlıklarını yaptığı Edigey destanı konulu tiyatro eserini 1941 sonbaharında yayınlamıştır.²⁷⁶ Tatar tarihi kahramanlarını anlatan tiyatro oyunları, şiirler, nesirler ve özellikle gazetelerde diziler halinde hikâyeler yazılmıştır.

1947 yılında Sovyet büyükelçisine verdiği içinde 50 şiir olan defter Latin alfabesi ile yazılmıştır. Her iki defterde şairin mühim gördüğü 19 şiir tekrar edilmiştir. [M. Jalil, **Moabitskaya Tetrad 1942-1944 gg**, Per. s tat. hudoj. Yu. K. Bajenov, Moskva, Sovetskaya Rossiya, 1984; M. Jelilov, **Eserler: 5t., 1 T: Şiirler (1921-1941)**. Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2006, s.29-31.] Yazarın defterlerin önsözünde yazdığı üzere kayıp olan şiirlerinin yer aldığı 3. Defter hâlâ gün yüzüne çıkmamıştır. Şaire itibarı iade edildikten sonra buna vesile olan Moabit Defterleri de Lenin ödülü almıştır. F. Ganieva, Et. Al., **Tatar Dramaturgları**, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2007, s.98-99.

²⁷⁵ R.Y. Yıldırım, "Kazan Edebiyatında Tarihi Roman Türü Üzerine", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, Sa:52 (Güz-2021), s.259.

²⁷⁶ N. İsanbet, **İdegey: 5 perdelik tragediya: İdegey dastanı buença yazıldı**, Kazan, Tatgosizdat, 1941, 72b.

Ancak Tatar tarihinin edebi metinlerde sıkça yer almaya başlaması ve halkın yoğun ilgisi ile karşılaşması, Tatar tarihi anlatımı ile Rus tarihi anlatımının tezatlıklar oluşturmaları²⁷⁷ Sovyet yönetiminin tepkisini çekmiştir. Tataristan’da kitlesel siyasi ve ideolojik çalışmalara gereken önem verilmeyerek ihmal edildiğini öne süren TBKP(b) tarafından 9 Ağustos 1944 tarihinde “Tatar parti teşkilatında kitlesel siyasi ve ideolojik çalışmaların durumu ve iyileştirilmesi hakkında önlemler” içeren kararlar alınmıştır.²⁷⁸ Bu kararlar

²⁷⁷ Bu tezatlıklar 1946 yılında Moskova’da yapılan Etnografya Konferansı ile ele alınmış Kazan Tatarlarının atalarının İdil Bulgarları olduğu, Altın Orda ile hiçbir ilişkileri olmadığı belirtilmiştir. Bu konferanstan sonra Tatar tarihi yeniden yorumlanarak Korkunç İvan’ın Kazan Tatarlarının kurtarıcısı olarak gösterildiği kurgu tarih kitaplarında yer almaya başlamıştır. L. Şahin, **Rusya Federasyonu Tarih Öğretiminde Ulusal Kimlik Arayışları: Tataristan Cumhuriyeti Örneği**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, İstanbul, 2014, s.132

²⁷⁸ Kararın içeriğinde kısaca Krasnaya Tatariya gazetesinde yayınlanan makalelerde yapılan (millî çizgide yayın) hatalar nedeniyle gazeteler üzerindeki denetimlerin ve kontrolün güçlendirilmesi istenmiş, halkla yönetim arasındaki iletişim zayıflığı; bilgilendirme eksikliği olduğu ve bunun giderilmesi için raporlar ve sistematik çalışmalar yapılması gerektiği, gazetelerin TASSR geneline dağıtılması, yetersiz olan ajitasyon ve propaganda faaliyetlerinin artırılması, kültür ve eğitim konularında sıkıntılar yaşandığı; Tatar tarihi anlatılırken Altın Orda dönemi öğeleriyle süslenmesi, Edigey gibi feodal dönemi anlatan destanlara yer verilme konularında ciddi hatalar ve eksiklikler yapılmış olduğu, bu hataların yazarların ve sanatçıların eserlerinin yeterli derecede kontrol edilmemesinden kaynaklı olduğu bu yüzden ciddi ideolojik hatalar yapıldığı belirtilmiştir. Kararda Tataristan Komünist Parti Örgütünün bu konuları dikkate alarak derhal düzenleme yapması istenmiştir. Yayınlanmış belge için bkz: **İstoçnik dokumenta:**

neticesinde kültür sanat faaliyetlerinde Tatar tarihinden figürler, olay ve kahramanları milliyetçi nitelikte ele alan yazar, şair ve diğer sanat erbabı hedef alınmış, 9 Ağustos'ta açıklanan sınırların dışına çıkmamaları sağlanmıştır. Altın Orda hakkında araştırma yapılması, eser yazılması yasaklanmış,²⁷⁹ hatta Tatar dilindeki dil, tarih ve kültürel öğeleri içeren ders kitaplarına da müdahale edilmiştir.²⁸⁰

Tataristan Yazarlar Sendikasına bağlı 55 üyeden 38'i savaşa cephe hattında yer alarak katılmıştır. Fatih Karim, Musa Celil, Adel Kutuy, Abdullah Aliş, Sibgat Hakim, M. Ableev, A. Aitov, Ş. Garay, H. Kaveev, M. Akhmetgaliev, K. Basırov, N., M. Gayazov, R. İlyas, A. Kamal, V. Miftakhov, N. Bayan, M. Vadut, H. Rahman, D. Fatih gibi cephede çoğu zaman kendi uzmanlıkları doğrultusunda kullanılmayan 30 Tatar yazarın ve 22 Tatar gazetecinin yanı sıra, F. Saitov, G. Musin, N. Valiullin, L. Ziyatdinov, gibi ressamlar da hayatını kaybetmiştir.²⁸¹

Öte yandan 1943 yılı baharında Almanya'dan Johannes Becher, Clara Blyum ve Willie Bredel, İtalya'dan Giovanni Germanetto, Fransa'dan Jean-Richard Bloch, İspanya'dan Cesar Arkonada ve Polonya'dan Leon Pasternak gibi antifaşist yazarların yanı sıra, B. Bahmetyev, A. Fadeev, M. Aliger, M. Isakovsky, K. Trenev, L. Leonov ve

Tatariya v period Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 gg.), 1963, s.170-175;
Kommunističeskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyutsiyah i reşeniyah svezdov, konferentsiy i plenumov TsK, t.7 (1938-1945), Moskva, Politizdat, 1985, s.513-520.

²⁷⁹ M. Usmanov, **“O tragedii eposa i tragediiah Lyudskiy” İdegey,** Kazan, Tatknigoizdat, 1990, s.247-250.

²⁸⁰ Şahin, L. a.g.d.t., 2014, s.132.

²⁸¹ R. B. Haplehamitov, **Tatarskaya tvorčeskaya intelligentsiya i vlast (1944-1965),** Kazan, İzdatelstvo Slovo, 2011, s.25.

K. Fedin vd. Rus ve diğer milletlerden iki yüzden fazla yazar ve şair Tataristan’a tahliye ile gelmiş ve burada sanatsal faaliyetlerine devam etmişlerdir.²⁸²

5.4. Süreli Yayınlar Alanında Yaşanan Gelişmeler

Cephede askerlerin moral motivasyonuna katkı sağlamak amacıyla Tatar dilinde 16 süreli yayın haftada iki kere çıkmıştır.²⁸³ Cephelerde yayınlanan bu gazetelerde TASSR’den askerde gazetecilik mesleğini icra etmek için gönderilen gazetecilerin dışında çoğu zaman (“Vatan İçin” adlı gazetede Hatip Usmanov; “Front Pravdası” gazetesinde A. Fayzi; “Otvaga” gazetesinde Musa Celil; “Kızıl Armiya” gazetesinde Adel Kutuy ve Gazi İbrahim gibi) yazar ve şairler de görev yapmıştır.²⁸⁴

SSCB genelinde yayın yapan Pravda, Komsomolskaya Pravda, Krasnaya Svezda, İzvestiya’nın yanı sıra, Tataristan’da Rusça yayın yapan Pionerskaya Tatariya, Krasnaya Tatariya, Komsomolets Tatarii, Sovetskaya Tatariya, vb. Tatar dilinde yayınlanan Kızıl Tatarstan, Yaş Stalinçi, Sovet Edebiyatı vb. onlarca gazete ve dergi savaş döneminde

²⁸² **Tatar edebiyatı tarihi.** T.5 s.28.

²⁸³ A. Sh. Kabirova, “Tatar National Factor as an Element of Ideological Liberalization During the Great Patriotic War”, **Tatarica: History and Society**, 2015b, No:4, s.100.

²⁸⁴ **Tatarskaya periodičeskaya pečat: Naučno-entsiklopedičeskoe izdanie**, red.: R.A. Aynutdinov, Z.Z. Gilyazev, Kazan, izdatelstvo akademii nauk RT, 2017, s.11-12; **Tatar edebiyatı tarihi.** T.5 s.16-18; L. R. Nasıyhova, “Tatarskaya publitsistika na stranitsah frontovih gazet (1941-1945 gg.)”, **İzvestiya Yujnogo federalnogo universiteta. Filologičeskie nauki**, 2012, No:4, s.181-183.

yayınlanmaya devam edilmiştir. Yine bu dönemde TASSR yayınevlerinde 220 eser 1,5 milyon tirajla basılmıştır.

Savaş döneminde süreli yayınlar cephe ile cephe gerisi arasındaki bağları güçlendirerek vatanseverlik duygularını kuvvetlendirmek için cepheden gelen –Sovyet propagandasına uygun seçilen– mektupları ve bunlara verilen cevapları yayınlamıştır. Örneğin Kızıl Tatarstan gazetesinde cepheden gelen bin beş yüzden fazla mektup ve bunlara verilen cevaplar yayınlanmıştır.²⁸⁵

Kızıl Tatarstan gazetesinde Sovyet Bilgi Bürosundan gelen haberler verilmiş, haberler Sovyet politikasına uygun olarak sadece Kızıl Ordu’nun başarılarından bahsetmiş ve 1 Temmuz 1941’den itibaren 1944 yılı başına kadar özellikle stratejik açıdan bilinmesi istenmeyen gerçek isimler (rütbelere ve yerlerin isimleri) kullanılmamıştır. Savaşta artık ibrenin Sovyetlere döndüğü andan itibaren haberlere konu olaylarda gerçek isimler yazılmaya başlanmıştır.²⁸⁶

Savaşın ilk yıllarında Tataristan yerli yazarlarının yazı ve şiirleri, makalelerine yer verilirken, sonrasında bu azalmıştır. Krasnaya Tatariya gazetesinde yerel yazarların öykü ve şiirleri yayınlanmaya devam edilmiş, eğitim kurumları ve öğrenciler hakkında duyurular, tiyatro-sinema posterleri, cepheden ve cepheye mektuplar ve zaman zaman karikatürlere yer verilmiştir. Savaş dönemi boyunca gazetelerde yara nasıl sarılır, barınak

²⁸⁵ Z.İ. Gilmanov, 1977, s.37

²⁸⁶ E.V. Bureeva, “Formirovanie obşestvennogo nastroyeniya sredstvami pečati v period VOV (na materialah RT)”, **Gumanitarnie nauki v XXI veke: nauçnyy internet-jurnal**, 2016, No:6, s.17-18.

nasıl yapılır, bombalarla nasıl baş edilir, kanama nasıl durdurulur, kırık ve donma durumunda ilk yardım nasıl sağlanır? vb. konularda halkı bilinçlendirmeye yönelik yazı dizileri yayınlanmıştır.²⁸⁷

SSCB propaganda birimlerinden temin edilenlerin dışında B. Bulat, K. Maksimov, G. Rahmanlulova vd. tarafından Kazan başta olmak üzere TASSR'in genelinde görsel sanatlar alanında propaganda ve bilgilendirme amaçlı afişler, posterler ve duvar gazeteleri hazırlanmış ve şehirlerin önemli noktalarında sergilenmiştir.²⁸⁸ TASSR'in ünlü heykeltıraşlarından S. Ahunov "Lanet" adlı eserini yine savaş yıllarında icra etmiştir.²⁸⁹

İlk radyo istasyonlarının 1918'de kurulduğu TASSR'de savaş öncesi dönemde ülkenin her yanına ulaşamasa da devlet propaganda ve ajitasyon faaliyetlerinin ileti aracı olarak radyo ağı genel anlamda kurulmuştur.²⁹⁰ Savaş döneminde propaganda esaslı radyo programları çeşitlenerek sayısı artmış, her gün sabah 5.30'da başlayan yayın 3,5 saat kadar sürmüştür. Sovyet Bilgilendirme Bürosunun vatanseverlik duygularını canlı tutan haber-propaganda içerikli yayınlar dışında bolca müzik yayını da yapılmıştır.

²⁸⁷ E.V. Bureeva, a.g.m. 2016, s.19.

²⁸⁸ G. V. Mazitova, **Uçrejdeniya i deyateli iskusstv Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 gg.)**, dissertatsiya kand. ist. nauk: KGU. Kazan, 1990, s.35

²⁸⁹ A.Ş. Kabirova, 2017a, s.390.

²⁹⁰ M.L. Aytuganova, **Stanovlenie sistemi radioveşaniya v Tatarstane (1918- iyun 1941 gg.)**, avtoreferat dissertatsii na soiskanie uçenoy stepeni kandidata istoričeskikh nauk, KGU, Kazan, 1996, s.21-22.

5.5. Görsel Sanatlar Alanında Yaşanan Gelişmeler

Savaş döneminin en hareketli kültür sanat faaliyetlerinin başında Komünist Parti Tataristan Bölge Komitesi temsilcileri ve sanatçıların katıldığı özel bir komisyondan²⁹¹ geçtikten sonra sahnelenen²⁹² tiyatrolar gelmiştir.²⁹³ Tiyatrolar yeri gelmiş tahliye ile

²⁹¹ Komünist Parti tarafından yönetilip ideolojiye uygun eserler çıkarılması için sansür aracı olarak kullanılan Glavit (Glavnoe upravlenie po delam literaturı i izdatelstv) 6 Temmuz 1922’de TASSR Halk Eğitim Komiserliği’ne bağlı olarak kurulmuştur. Basın, yayın, kitaplar, tiyatrolar, haritalar, posterler, afişler vb. sanat çalışmalarını denetimden geçiren Repertuar Komisyonu RSFSR NKVD’den üyeler, akademi merkezinden temsilciler, Sanatçı Sendikası’ndan üyeler ve Ana Politik Eğitim Komitesi üyelerinden oluşmuştur. V.S. Kan, “Deyatelnost pervıchnoy partiynoy organizatsii pri glavite Tatarskoy ASSR v kontse 1930-h – seredine 1940-h gg.”, **Vestnik NII gumanitarnıh nauk pri Pravitelstve Respubliki Mordoviya**, 2022, No:4 (64), s.112.

²⁹² Sansür komisyonundan eserlerin çoğu geçmekte zorlanmış, sadece ifadeler değil bazı karakterler piyes içeriğinden silinerek sahnelenmiş ya da sahnelenmesi süresiz ertelenmiştir. Örneğin N. İsanbet’in “Maryam”i bu kuruldaki değerlendirmede düşman Johann’ın eserde izleyicilerin sempati duyabileceği bir karakter olarak işlenmesi nedeniyle eserden çıkarılmak istenmiş, bu kabul edilmeyince gösterimi süresiz ertelenmiştir. Ancak tarafların uzlaşması ile 12 Ocak 1943’te sahne almıştır. A. Gurviç, “Otvetstvennost hudojnika” **Literatura i iskusstvo**, 1943, 10 yanvarya, s.2; Davletşin, T. 2005, s.334.

²⁹³ Bu dönemde Kazan’da Tatarskiy Akademiçeskiy Teatr, Kaçalov Bolşoy Dramatiçeskiy Teatr, Tatar Opera ve Balesi, Ekiyat (Kukla) tiyatroları; Çistopol ve

gelenlere ev sahipliği yapmış, yeri gelmiş çarşı-pazar istasyon vb. kalabalık yerlerde gösteriler yaparak ajitasyon faaliyetlerine; hastane, kışla ve cephelerde görev yaparak askerin moral-motivasyonuna katkı sağlamıştır. Tiyatro eserlerinde zamanın gereklerine uygun olarak tarihi ve destan karakterlerinin yer aldığı vatan için savaş, yurtseverlik, fedakârlık vb. konular işlenmiştir.

Alman anti-faşist oyun yazarı Friedrich Wolf'un "Profesör Mamlok" oyunu 1 Temmuz 1941'de ve ondan iki hafta kadar sonra da "Bizim Kasabamızdan Bir Adam" tiyatroları sahnelenmeye başlamıştır. Ancak bu tiyatrolar halktan beklenen ilgiyi görmemiştir. Üstelik tiyatro sahnelerine askerî içeriğin yanlış yansıtılması –komutanın askere emir vermek yerine rica etmesi– gibi yetersizlikler de yaşanmıştır. Toplumun savaş deneyimi kazanmaya başlaması ile birlikte sahnelenen eserler de karakterler daha oturmuş ve daha gerçekçi olmuştur.

Bugulma'da Rus Dramatiçeskiy Teatr ve çok sayıda mobil tiyatro faaliyet göstermiş; 70 kadar oyun oynanmıştır. G.V. Mazitova, 1990, s.132.

Tiyatrolarda N. İsanbet'in "Edigey",²⁹⁴ "Hoca Nasret'din" ve "Maryam"i; M. Amir'in "Minnikamal"ı,²⁹⁵ T. Gizzat'ın Gizemli Hazine'si; R. İşmuratov'un Dönüş'ü; K.Nasiri'nin "Vatanseverler Ailesi"²⁹⁶ ve A. Korneyçuk'un "Cephe"si²⁹⁷ ve savaş boyunca yoğun ilgi gören T. Gizzat'ın "Taymasovlar" piyesi oynanmıştır.²⁹⁸ Ayrıca geçmiş yıllarda oynanmış olan Ş. Kamal'ın "Hacı evleniyor", G. Kamal'ın "İflas" gibi komedileri tekrar izleyicilere sunulmuştur. Tahliye ile Kazan'a gelen ünlü tiyatrocu Bebutov da K.Z. Tumaşev ile birlikte Şekspir'in "Kral Lear" trajedisini sahnelemiştir.²⁹⁹

²⁹⁴ 1940 yılında TASSR'de Edigey destanının 500. yıldönümü kutlanmış ve bunun üzerine N. İsanbet tarafından "Sovet Edebiyatı" dergisinde destanın bir versiyonu yayınlanmıştır. (İsanbet, N. "İdegey dastanı". **Sovet edebiyatı**. 1940, No:12, 90b) N. İsanbet bu yazıma dayanarak 1941 yılında destanın tiyatro versiyonunu da yayınlamış (N. İsanbet, 1941) ve aynı yılın sonbaharında eser tiyatrodan oynamaya başlamıştır. 1941 yılında sadece 6 gösterisi 2899 kişi tarafından izlenmiş, 1942'de de yeterli ilgiyi görmeyince repertuardan sessizce kaldırılmıştır. [M. Arslanov, "Tatarskiy Teatr v 1941-1945 gg.", **Eho vekov**, 2010, No:3/4, s.34.] Beklenen ilgiyi görememesinin önemli nedenlerinden biri tahliye ile gelenlere Balşoy (Kaçalov) Tiyatronun açılması ve buradaki tiyatronun geçici bir süre faaliyetlerini İdegey'in sahnelendiği Kamal tiyatrosunda yapması da etkin olmuştur. A. R. Salihova, **Osobennosti formirovaniya Tatarskogo stseničeskogo iskusstva**, Kazan, Akademiya nauk Respubliki Tatarstan, 2016, s.157.

²⁹⁵ <https://kamalteatr.ru/about-the-theatre/history/> (erişim tarihi 12.12.2023)

²⁹⁶ <https://tinchurinteatr.ru/ru/history/> (erişim tarihi 12.12.2023)

²⁹⁷ <https://teatrkaçalov.ru/about/> (erişim tarihi 12.12.2023)

²⁹⁸ M. Arslanov, 2010, s.28-30; A.Ş. Kabirova, 2017a, s.391; A.A. İvanov, 2010, s.57.

²⁹⁹ A. R. Salihova, 2016, s.145.

Tataristan’da sinema sektöründe SSCB genelinde yapılan çoğu propaganda içerikli filmler gösterilmiş olup yerel olarak en kayda değer olay Tatar yazar Arkadiy Gaydar’ın 1940 yılında yazdığı “Timur ve Ekibi”³⁰⁰ hikâyesinin sinemaya³⁰¹ uyarlanması ve savaş döneminde SSCB genelinde pioner okul çocukları arasında asker yakınlarına, gazilere, yardıma ihtiyacı olanlara yardım etmek üzerine kurulu “Timur Hareketi”ni başlatması olmuştur.³⁰²

H. Abdulmenov, H. Vaniullin, Ş. Şamsutdinov, F. Yarullin ve M. Latıfov gibi dönemin önemli müzisyenleri de savaşa bizzat katılmışlardır. Bu müzisyenlerin bir kısmı, ünlü Tatar balesi “Şurale”nin bestecisi ve daha savaşın başında sözleri Musa Celil’e ait olan “Ölümçül Savaşa” adlı şarkının bestecisi olan F. Yarullin gibi, savaşta hayatını kaybetmiştir.³⁰³ Çok büyük bölümü savaş üzerine olmakla birlikte bu dönem TASSR’de yüzün üzerinde eser verilmiştir. Bunlar arasında en öne çıkan eserler besteleri M. Muzafarov tarafından yapılan “Anavatan İçin”, “Yoldaş” ve “Savaşa” adlı eserler ile birlikte Fayzi’nin senfoni orkestrası tarafından icra edilen “Anavatan” marşı olmuştur. N.

³⁰⁰ P. G. Arkadiy, **Timur i evo komanda**, Moskva, Destskaya literatura, 1977.

³⁰¹ https://www.imdb.com/title/tt0180250/?ref_=fn_al_tt_2 (erişim tarihi 24.12.2023)

³⁰² A.Ş. Kabirova, “ ‘Ças mujstva probil na naşih çasah...’: geroizm molodogo pokoleniya v godi Velikoy Oteçestvennoy Voynı (na materyalah Tatarskoy ASSR)”, **Rossiya v usloviyah krizisov XIX-XX vekov**, Sbornik statey Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoy konferentsii, posvyaşennoy 100-letiyu Russkoy revolyutsii 1917 g. i 75-letiyu naçala Stalingradskoy bitvy. T.1, Red: R.R. Hisamutdinova. 2017b, s.215. (ss.212-216.); N. A. Muhinova, A.A. Ryabinina, “Timurovskoe dvijeniye v Tatarstane v godi Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Gumanitarnie nauki v XXI veke: nauçnyy internet-jurnal**, 2018, No:10, s.50.

³⁰³ **Krasnaya Tatariya**, 1941, 13 iyulya s.1.

Jiganov³⁰⁴ İldar ve Tulyak operalarının yanı sıra, Fatih ve Zühra balelerini yazmıştır. Savaş yıllarında Tatar müziğinin ilk müzikal komedi eserleri verilmeye başlanmıştır. Galası 1 Mart 1942’de yapılan librettosunu T. Gizzat’ın yazdığı J. Fayzi’nin bestelediği “Başmagım” ve galası 25 Ağustos 1944’te yapılan librettosunu A. Fayzi’nin yazdığı J. Fayzi’nin bestelediği “Akçarlar” müzikal komedileri sahnelenmiştir.³⁰⁵

Galası 12 Haziran 1941’de yapılan librettosunu M. Celil’in yazdığı N. Jiganov tarafından bestelenen “Altınçeç”, galası 7 Kasım 1942’de yapılan librettosunu M. Celil’in yazdığı N. Jiganov tarafından bestelenen “İldar”, galası 18 Nisan 1944’te yapılan librettosunu K. Nacmi’nin yazdığı M. Yudin’in bestelediği “Farida” ve galası 24 Haziran 1945’te yapılan librettosunu N. İsanbet’in yazdığı N.Jiganov’un bestelediği “Tulyak”

³⁰⁴ 1911 yılında Uralsk’ta doğan Nazip Gayazoviç Jiganov, 1928 yılında Kazan’a müzik okulunda okumak için gelmiştir. Burada başarısız olup müzik okulunu Moskova’da bitirdikten sonra tekrar Kazan’a dönmüş ve Tatar Opera ve Bale Tiyatrosunda çalışmaya başlamıştır. 20. yüzyıl Tatar musikisinin en önde gelen şahsiyetlerinden biridir. 1939 yılında Kaçak, 1940 yılında Özgürlük, 1941 yılında Altın Saçlı Kız, 1942 yılında İldar, 1945 yılında Tülak, 1950 yılında Namus ve 1957 yılında Musa Celil’e ithafen Celil operalarını yazmış, üç bale, 15 senfoni ve çok sayıda şarkının müellifidir. 1988 yılında ölmüştür. **Muzikalnyy entsiklopedičeskiy slovar**, 1990, s.193; **Kompozitori Sovetskogo Tatarstana**, Red: Ya. Girşmana, Kazan, Tatknigoizdat. 1957, s.45-50.

³⁰⁵ **Muzikalnaya kultura sovetskoy Tatarii Sbornik statey**, Red: V. Egorova, Moskva, Muzgis, 1959, s.242

operaları sahnelenmiştir.³⁰⁶ Ayrıca galası 12 Mart 1945'te yapılan librettosunu A. Fayzi'nin yazdığı F. Yarullin'in bestelediği “Şurale” balesi sahnelenmiştir.³⁰⁷

Savaş döneminde Tataristan genelinde toplamda 18 sanat ekibi 2 binden fazla konser ve 70 kadar tiyatro gösterisi yapmıştır.³⁰⁸ Ayrıca Tataristan'dan birçok müzik ve tiyatro grubu cepheden cepheye askerî hizmete mahsus olarak görevli veya kendi isteği ile gönüllü olarak gitmiş, konserler vermiş ve gösteriler yapmışlardır.³⁰⁹

³⁰⁶ **Kompozitorı sovetskogo Tatarstana** s.45-47; **Muzikalnaya kultura sovetskoy Tatarii Sbornik statey** s.241-242; **Tatar Dramaturgları**, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2007, s.176.

³⁰⁷ **Kompozitorı sovetskogo Tatarstana** s.9.

³⁰⁸ G.B. Mazitova, a.g.d.t. 1990, s.132.

³⁰⁹ Örneğin Kazan Filarmoni orkestrasından ve tiyatrolarından (aralarında Pavel Ososkov, Rimma Nigay-Broseviç, Trofim Lisin, Veniamin Granet, Galina Jdanova, Zeytuna Fetkulova'nın da yer aldığı) 12 sanatçı bir buçuk ayda 66 konser vermişlerdir. N.İ. Tairov, “İz istorii frontovih kontsertnih brigad Tatarstana” v sborike **Velikaya Oteçestvennaya vojna 1941-1945 gg. v sudbah narodov i regionov**, Red: A.Ş. Kabirova, 2015, s.350.

SONUÇ

Bilinen Dünya tarihinin en trajik dönemlerinden birinin yaşandığı 1939-1945 II. Dünya Savaşı, Türk dünyasının kadim ilim ve kültür merkezlerinden olan SSCB'ye bağlı Tataristan'da ekonomik, demografik, sosyal, kültürel, idari ve psikolojik bakımdan etkileri günümüzde hâlâ hissedilen hüznün, acı, korku, dehşet, öfke, coşku, zafer sevinci, vatani kurtarmanın verdiği gururun dâhil olduğu geniş bir duygu yelpazesinde derin izler bırakarak yaşanmıştır.

SSCB'de savaş döneminde askerî yönetim, Parti ve devlet yönetimleri Stalin başkanlığında birleşmiş, olağanüstü organlar ve savunma komiteleri kurulmuştur. Stalin'in cephe gerisindeki en büyük yardımcısı tüm ülkede organize olan Komünist Partisi olmuştur. Ancak SSCB'nin savaşın ilk ayındaki uğradığı şok merkez ile taşra arasında iletişim eksikliğine neden olmuştur. Bu iletişim eksikliği savaşın başlangıcında TASSR halkının önemli bir kısmında SSCB'nin güçsüzlüğü olarak hissedilmiştir. SSCB yönetiminin kontrolünün azalması ile Tataristan'ın genelinde pek çok örnekleri belgelere yansıyan başıboşluk ortamı ve kargaşa oluşmuştur. Bu durum yelpazesi geniş ancak küçük bir çevrede sosyo-politik yönden ülkede hayatı demokratlaştırma, millî kültür üzerindeki baskıyı atarak daha hür hareket alanı elde edebilme gibi bir takım ümitleri doğurmuştur. Tataristan halkı bu sebeple özellikle savaşın ilk altı ayında sosyo-politik yönden karışık bir ruh haline bürünmüştür. Bir yandan binlerce kişi gönüllü askerlik için başvururken bir yandan da SSCB aleyhine kulaktan kulağa yayılan söylentiler, halkın bir kısmında olumsuz yargılar oluşmasına neden olmuştur. Bu söylentiler ve eylemler bir elden teşkilatlanma dâhilinde yapılmamış olup çoğu tarihi arka plana sahip bireysel

düşüncenin dışı vurumu şeklinde olmuş ve kısa dalgalarla yayılmıştır. Bu bireysel düşüncelerin tarihi arka planında Komünist Devrim yaşanırken mülksüzleştirilenler, kolektif çiftliklerde çalışıp ellerinde ne varsa alınarak haksızlığa uğratılarak aç bırakıldıklarına inananlar, ateist politikalara maruz kalıp inancının gereğini ibadethanesinde özgürce yerine getiremeyenler, komünizmi hayatına dâhil etmek istemedikleri için karşı devrimci olarak suçlananlar yer almıştır. Halkın bir kısmındaki bu serbestiyet hali uzun sürmemiş; Sovyet yönetimi ve Kızıl Ordunun toparlanmaya başlaması ile birlikte Komünist Parti teşkilatının merkezden taşraya idari kontrolü güçlendirmesi ve komiserlikler dâhil bazı yönetim organlarını Kazan, Ufa, Kuybişev gibi cepheye lojistik olarak yakın ama tehlikeye uzak noktalara taşıması, TASSR’de 1941 yılı Eylül ayında sıkıyönetim ilan edilmesi, Ekim ayında Tümbirlik (Bolşevik) Komünist Partisi bölge sekreteri A.M. Alemasov başkanlığında üyeleri arasında kıdemli komutanların bulunduğu Kazan Savunma Komitesi kurularak güvenlik önlemlerinin artırılması, denetimlerin özellikle Komünist Parti teşkilatları tarafından atanan Cumhuriyet Savcıları ile güçlendirilmesi, 1942 yılı başında kırsal yönetim kadrosunda siyasi temizlik yapılması, seferberliğe aykırı hareket ve söylemlerin en ağır şekilde cezalandırılması, Almanların Moskova önünde durdurulması ile Kızıl Ordu ve cephe gerisinde Almanları yenebilme umudunun artması, vatansever duygular oluşturan propaganda ve ajitasyon faaliyetlerinin yoğunlaşması ile sönümlenmiştir. Ayrıca savaş döneminde cephe gerisindeki halkın desteğini alabilmek ve onları herhangi bir karşı duruştan uzak tutarak cephe gerisinin güvenliğini sağlamak için Sovyet yönetimi dinî ve millî politikalarında esnekliğe gitmiştir. Tataristan’da eskiye nazaran biraz daha fazla Tatar yönetici ve politikacı göreve getirilmiş, ulusal kültür üzerindeki baskının hafifletilmesinden kaynaklı sanat ve yaşamda tarihi kültürel değerler ön plana çıkmıştır. Bu ılımlı politikalar ile tanınan kısmi tolerans sayesinde Tatarlar geride kalan yılların boğucu baskısından sonra adeta bir teneffüs yaşamıştır. Bu sayede millî tarihi kahramanlar

toplumun huzuruna tekrar gelmiştir. Ancak bu durum Tatar tarih anlatımı ile Rus tarih anlatımını karşı karşıya getirerek Sovyet yönetiminin tepkisini çekmiş ve 9 Ağustos 1944 tarihli karar alınmış ve akabinde Tatar millîyetçiliği yapılması, Altın Orda hakkında araştırma ve eser yazılması yasaklanmıştır. Hatta Tatar tarihi kitaplarına bu yönde müdahale edilmiştir.

Bu dönem ilim camiasında önemli gelişmeler yaşanmış; Tahliye ile gelen binlerce bilim adamının yanı sıra, diğer milletlerden gelen 200'den fazla yazar ve şair bir dönem Tataristan'da yaşamış ve TASSR'in ilim ve bilim camiasında yaşanan genişleme entelektüel gelişmeye katkı sağlamıştır. 1944'te Kazan Devlet Üniversitesi'nin Tarih ve Filoloji Fakültesine bağlı Tatar Dili ve Edebiyatı bölümü kurulmuştur. 13 Nisan 1945'te Kazan'da SSCB Bilimler Akademisi Şubesi kurulmuştur.

Savaş döneminde Sovyet yönetiminin kendi ideolojisine ters olsa da günü kurtarma üzerine kurulan dinî politikaya uygun olarak Ateist çalışmalar bir süre durdurulmuş, dinî cemaatler dinî ritüel ve eylemlerini daha rahat yapabildikleri bu yeni ortamda ordu için bağışlar toplamış, halkı birlik ve beraberlik içinde vatanseverce hareket etmeye çağırmıştır. Tataristan özelinde kamusal alanda dinin etkisi kayda değer şekilde artmış, sembolik de olsa Hac ibadeti yapılmış, yeni dinî dernekler kurulmuş, yeni ibadethanelerin açılması için birtakım başvurular yapılmıştır. Ancak dinî politikalarda liberal seyir olarak da ifade edilen bu esneklik 1940'ların sonuna doğru sona ermiştir. İbadethaneler devlet kurumlarına devredilmiş; dinî cemaat, dernek ve din adamları ile mücadeleler yaşanmış ve tekrar ateizm propagandaları kamuda ve özellikle okullarda yapılmaya başlanmıştır. Savaş sırasında yaşanan dinî esneklik politikasının en önemli katkısı insanların inanç hafızalarının bir nebze tazelenmesi eski ve yeni nesiller arasında dinî bağlar kurulması olmuştur. Nitekim savaşın bitmesi ile (büyük bölümü 20-35 yaş) askerlerin yurda döndükten sonraki ilk Kurban Bayramında yaşanan coşku bunu ispatlar niteliktedir.

TASSR savaştan uzakta bir konumda kalmış ancak SSCB'nin cephe gerisindeki önemli askerî üslerden birisi olmuştur. Kazan, Bugulma, Çistopol, Arsk, Naberejnie Çelnı ve Elabuga'da rezerv birlikler konuşlandırılmış ve cepheye buradan sevk edilmiştir. Ayrıca TASSR'de 80'den fazla hastanede sürekli olarak cepheden gelen askerlerin tedavileri ve rehabiliteleri yapılmıştır. Öte yandan Tataristan ve yakın çevresi her ne kadar savaş alanı olmasa da Almanlar Stalingrad'da en güçlü saldırılarını yaptıkları dönemde Tataristan coğrafyası ve çevresi için tehlike olarak görülmüş ve Kazan Hattı çok çetin şartlarda yüzbinlerce insan çalıştırılarak inşa edilmiştir.

TASSR'de yaşayan - savaş öncesi TASSR nüfusunun %24 kadarını oluşturan - 700 bin kadar kişi savaşa dâhil olmuş ve onların yarısı (yaklaşık TASSR nüfusunun %12'si) evine geri dönememiştir. Ayrıca savaş yıllarında doğal nüfus artışı çok azalmış, salgınlar ve hastalıklar ile önemli miktarda insan kaybı yaşanmıştır. Bu bakımdan oldukça gerileyen TASSR nüfusunun demografik yapısı erkek nüfus aleyhine değişmiştir ve kadın-erkek demografik denge günümüzde bile sağlanabilmiş değildir.

Esir düşen Tatar askerlerinin bir kısmı Alman Cephelerinde İdil-Ural Lejyonunda yer alsa da bu proje Almanların beklediği ölçüde başarılı olamamıştır. Öte yandan edebi değerinin dışında millî tarih çerçevesinde Musa Celil ve arkadaşlarının destanlaşmasına; birer millî özgürlük simgesi olmasına vesile olmuştur.

SSCB genelinde 193 millet temsilcisinin dâhil olduğu Büyük Vatan Savaşı'na katılanlara verilen 9 milyon 285 bin kadar madalyanın 175 bin kadarı ve Sovyetler Birliği kahramanı ödüllerinin yaklaşık 200 tanesi Tatarlara verilmiştir.

Kazanılan zaferin şeref nişanı olarak verilen madalyalar günümüzde hâlâ savaşta madalya kazananların torunları tarafından üzerlerine gelen felaketi söndüren atalarının sahip çıkılması gereken yadigârı, tarihi bir görev, övünç kaynağı ve kazanılmış statü olarak görülmektedir. Nitekim Tataristan'ın her rayonunda yer alan Büyük Vatan Savaşı

konulu anıtlarda ve her yıl yapılan 9 Mayıs Zafer Etkinliklerinde bu durumu görmek mümkündür.

Savaş yılları TASSR halkı için ekonomik anlamda adeta bir yıkım olmuştur. Savaş koşulları normal zamanda bile kendi kendine yetmeyen Tataristan tarım ve hayvancılığına büyük darbe vurmakla kalmamış, halkın hayati parametrelerinde son derece trajik düşüş yaşanarak salgın hastalıklara, gıdasız kalınmasına ve kıtlığa yol açmıştır. Şehirlerde hayat 13-20 kat pahalılaşırken, kırsal kesimde çoğu zaman köylülerin hayatını idame ettirmeleri için gerekli ürünlere el konulması sonucu oldukça kötü dönemler yaşanmıştır.

1941-1945” yılları özellikle ekonomik açıdan Kazan ve çevre şehirlere ülkenin batısından fabrikaların tahliye edilmesi refah açısından doğrudan Tataristan halkına etki etmese de TASSR sanayisine büyük katkı sağlamıştır. Öyle ki Tataristan’ın gelecekteki ekonomik dinamiklerinin temelleri büyük çoğunluğu savaş araçları üzerine olan 70 kadar tahliye fabrikası ile sağlamlaştırılmıştır. Savaş öncesinde var olan Barut Fabrikası, Kazan Film Fabrikası, Orak-Çekiç Fabrikası, Katgüt fabrikası, vd. fabrikalar savaş döneminde daha da büyürken bazı fabrikalar batıdan gelenlerle birleşerek -22 bin kadar uçak üreten 22 ve 16 No’lu Fabrikalarda olduğu gibi - savaş sanayinde çok önemli üretimler gerçekleştirmişlerdir. Ayrıca Dünyanın önde gelen helikopter üreticisi olan Tataristan’daki Kazan Helikopter Fabrikası da savaş döneminin bir sonucudur.

Öte yandan savaş başlar başlamaz Tataristan coğrafyasında petrol arama işlemleri hız kazanmış yeni petrol kuyuları bulunmuş ve bugün dünyanın sayılı petrol üretim ve dağıtım şirketlerinden Tatneft 1943 yılında daha savaş devam ederken kurulmuştur.

Sonuçta TASSR halkında başlangıçta farklı fikirler ve söylemler gelişse de Sovyet yönetiminin aldığı katı önlemler ve bazı açılardan esnek politikalar ile TASSR halkı kader birliği yapmak zorunda oldukları Sovyetler Birliği’nin savaşta kazanması için ekonomik,

sosyal ve askerî insan gücü anlamında elinden geleni fazlası ile yapmak durumunda kalmış ve bu süreçte Tataristan halkının onlarca yılına ket vuran büyük bedeller ödenmiştir. Savaşa katılımı, yaşadığı kayıplar ve cephe gerisinde adeta bir cephanelik görevi yerine getirmek suretiyle SSCB'nin zaferindeki payı nüfusuna kıyasla oldukça yüksek Tatarlar Ruslar, Ukraynalılar ve Belaruslulardan sonra dördüncü sırada yer almıştır. Tatarların büyük bedeller karşılığında ortaya koyduğu bu katkı tarihi, sosyal, kültürel ve siyasi düzlemde unutturulmamalıdır.

ÖZET

“II. Dünya Savaşı’nda Tataristan” hakkındaki bu tezimiz Sovyet ülkeleri ve halkları için “Büyük Vatan Savaşı” olarak kabul edilen ve etkileri günümüzde bile hissedilen ortak mücadeleyi ve bu mücadelenin Tataristan coğrafyası ve halkına olan etkisini anlatmaktadır. Tezin birinci bölümünde genel olarak 1917’ye kadar Tataristan ve Tatar Türklerinin tarihi, ve 1917-1939 dönemi tüm önemli olaylara yer verilerek II. Dünya Savaşı’nın başlangıcına kadar TASSR’de yaşanan gelişmeler anlatılmıştır. İkinci bölümde II. Dünya Savaşı’nda Sovyet Rusya’da yaşanan askerî, diplomatik, ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmeler anlatılmış ve Tataristan’ın içinde bulunduğu durumun dış sınırları çizilmiştir. Son bölümde II. Dünya Savaşı döneminde Tataristan idari, askerî, ekonomik ve kültürel yönlerden ele alınmış, Büyük Vatan Savaşı’nın etkilerine yer verilmiştir. Sonuç bölümünde ise II. Dünya Savaşı’nın Tataristan’a olumlu ve olumsuz etkileri özetlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tataristan, II. Dünya Savaşı, Büyük Vatan Savaşı, Sovyet Rusya, SSCB, TASSR.

ABSTRACT

This thesis of "Tatarstan in the Second World War" which is considered the “Great Patriotic War” for all Soviet countries and peoples explains the effects common struggle exhibited to geography of Tatarstan and its people whose impact is felt even today. First chapter of thesis tells about the history of Tatarstan and Tatar Turks in general until 1917 and explains the developments in TASSR until the beginning of the Second World War including all important events of 1917-1939 period. The second part describes the military, diplomatic, economic, and socio-cultural developments in Soviet Russia during the Second World War and the external boundaries of Tatarstan's situation was drawn. In the last chapter, administrative, military, economic, and cultural aspects of the effects of Tatarstan during the Second World War were discussed and the effects of Great Patriotic War were featured. Meanwhile in conclusion, the positive and negative effects of the Second World War on Tatarstan were summarized.

Keywords: Tatarstan, The Second World War, Great Patriotic War 1941-1945, Soviet Russia. SSSR, TASSR

KAYNAKÇA

a. Birinci el kaynaklar

1- Arşiv belgeleri

AVP RF f. 094. op.26. p.331. d.2. l.163-170.

AVP RF f. ob. op.3. p.22. d.300. l.1-3.

AVP RF f. za—Velikobritaniya. kop.1. d.103.

AVP RF f.3a. d.243.

AVP RF f.6. op.4. d.248. l.6.

GART f.r-1763 op.1 d.155 l.91.

GART f.r-2643. op. 1. d.175. l.82.

GART f.r-2643. op.1. d.719. l.73.

GART f.r-36. op.2. d.21. l.62.

NART f. r-100. op.4. d.1096. l.103.

NART f.15. op.5. d.552. l.38.

NART f.r-1062. op.17. d.702. l.248.

NART f.r-2835. op.3. d.318. l.5.

NART f.r-2845. op.3. d.216. l.77-78.

NART f.r-2845. op.3. d.330. l.6,18,20, 20 ob.

NART f.r-2848. op.3. d.163. l.71.

NART f.r-3682. op.1. d.3001. l.46.

NART f.r-4580. op.2. d.2. l.15.

NART f.r-4985. op.1. d.20. l.2-5,9-10.

NART f.r-4985. op.1. d.52. l.8-8ob.

NART f.r-592. op.1. ed.hr. 180. l.1.

NART f.r-5940. op.2. d.8. l.2.

NART f.r-5940. op.1. d.159. l.74.

NART f.r-6015. op.1. d.7. l.2-14.

NART f.r-6015. op.1. d.75. l.127-128.

NART f.r-6600. op.1. d.70. l.3-3ob.

NART f.r-665. op.4. d.18. l.14.

NART f.r-665. op.4. d.23. l.3-6.

NART f.r-7483. op.1. d.20. l.2-3.

NART f.r-7483. op.1. d.79. l.12.

NART f.r-7483. op.1. d.81. l.2-3.

NART f-2845. op.3. d.277. l.11-14. ob.

RGAE f.4. op.12. d.105. l.122-128.

RGAE f.4. op.12. d.105. l.123.

RGAE f.4372. op.31. d.1928. l.110.

RGAE f.4372. op.31. d.1928. l.113.

RGAE f.4372. op.9. d.1049. l.61.

TsA FSB RF f.2. op.5. d.386. l.1-3

TsA FSB RF f.2. op.10. d.53. l.1-64.

TsA FSB RF f.2. op.8. d.336-345.

TsA FSB RF f.2. op.8. d.679. l.36-72.

TsA FSB RF f.2. op.8. d.681. l.240-241.

TsA FSB RF f.3. op.1. d.73. l.248-249.

TsA FSB RF f.3. op.4. d.307. l.83-86.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.129. l.156.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.140. l.81.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.147. l.71.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.153. l. 12-16.

TSGA İPD RT f.15. op.5. d.153. l.45-46.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.153. l.58.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.16. l.2ob.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.1674. l.26.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.1688. l.38-41.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.1690. l.24-25.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.228. l.47.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.469. l.37-38.

TsGa İPD RT f.15. op.5. d.482. l.11-12.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.552. l.56.

TsGA İPD RT f.15. op.5. d.552. l.58.

TsGA İPD RT f.r-732. op.1. d.2750. l.520

2- Anayasalar, Yasalar, Kararnameler

Konsultatsiya (osnovnoy zakon) Soyuzu Sovetskih sotsialistiçeskih respublik,
izdanie Tsik SSSR na yazıkah soyuznih respublik, Moskva-Kreml, 1937

Konsultatsiya (osnovnoy zakon) TASSR, Kazan, Tatknigoizdat, 1937.

Osnovnoy zakon (Konsultatsiya)Soyuza Sovetskikh sotsialisticheskikh respublik,
Tsik SSSR na yazıkah soyuznih respublik, Moskva, 1924, Kreml.

Sbornik zakonov SSSR i ukazov Preziduma Verhovnogo Soveta SSSR 1938-1944 gg., Moskva, Vedomostey Verhovnogo Soveta SSSR, 1945.

SU (Sobranie Uzakoneniy), 1920, No:51.

Dekrety sovetskoy vlasti, t.8, (aprel-may 1920), Moskva, İzdatelstvo politicheskoy literaturi, 1976.

Dekrety Sovetskoy vlasti, t.1. (25 oktyabrya 1917g. – 16 marta 1918g.), Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literaturi, 1957.

Sbornik dekretov, postanovleniy, vajneyshih tsirkulyarov i drugih materialov v oblasti realizatsii Tatarskogo yazıka, Kazan, İzdanie tsentralnoy komissii po realizatsii tatarskogo yazıka pri TSİK TSSR, 1926.

Primerniy ustav selskohozyaystvennoy arteli (17 fevralya 1935 goda), Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo kolhoznoy i sovhoznoy literaturi “Selhozgiz”, 1935.

Vedomosti Verhovnogo Soveta soyuza sovetskikh sotsialisticheskikh respublik,
No:36 (151), 1941, 17 Avgusta.

Direktivı KPSS i Sovetskogo pavitelstva po hozyaystvennim voprosam sbornik dokumentov tom:2 1929-1945, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literaturi, 1957.

Postanovlenie – Soveta Narodnih Komissarov Tatarskoy ASSR, 2 Noyabrya 1942 goda. No:552, Kazan, Tatgosizdat, 1943.

Zasedaniya Verhovnogo soveta Tatarskoy ASSR. (1-ya sessiya). 17-19 marta 1947, Kazan, Tatgosizdat, 1947.

3- Süreli yayınlar- gazeteler

“Anglisyskaya peçat o vtorom fronte”, **İzvestiya**, 18 avgusta, s.4.

“Anglo –sovetskoe kommyunike o prebivanii g. Çerçillya i İdena v Moskve”, **İzvestiya**, 1944, 21 oktyabrya, s.1.

“Anglo-sovetskoe kommyunike”, **Pravda**, 1942, 18 avgusta, s.1.

“Deklaratsiya treh Derjav ob İrane”, **İzvestiya**, 1943, 7 dekabrya, s.1.

“Dogovor mejdu Soyuzom Sovetskih Sotsialitiçeskix respublik , soedinennim Korolevstvom v Velikobritanii o soyuze v voyne protiv gitlerovskoy Germanii i ee soobşnikov v Evrope i o sotrudniçestve i vzaimnoy pomoşı posle voynı”, **Pravda**, 1942, 12 iyunya,s.1.

“Germaniya; Dogovor o nenapadenii mejdu Germaniey i Sovetskim Soyuzom” **İzvestiya**. 24 Avgusta 1939, s.1.

“Konferentsiya rukovaditeley treh soyuznih derjav – Sovetskogo soyuza, Soedinennih Ştatov Ameriki i Velikobritanii” Великобритании, **İzvestiya**, 1945, 8 fevralya, s.1.

“Konferentsiya rukovoditeley treh soyuznih derjav Sovetskogo Soyuzu, Soedinennih Ştatov Ameriki i Velikobritanii v Kırımu”, **İzvestiya**, 1945, 13 fevralya, s.1-2.

“Krepnet boevoe sodrujestvo SSSR, Velikobritanii i SŞA”, **İzvestiya**, 1942, 18 avgusta, s.1.

“O vstuplenie sovetskih voysk v predelı İran”, **İzvestiya**, 1941, 26 avgusta, s.1.

“O vstuplenie sovetskih voysk v predelı İran”, **Pravda**, 1941, 26 avgusta, s.1.

“Pismo Tatarskogo naroda frontovikoam-Tataram” **Pravda**, 1943, 5 marta, s.3.

“Podpisanie soglaşeniya mejdu Sovetskim Soyuzam i Soedinennimi Ştatami Ameriki o pirintsipah, primenimih k vzaimnoy pomoşı v vedenii voynı protiv agressii” **İzvestiya**, 1942, 13 iyunya, s.1.

“Rost dvijeniya v SŞA za bıstreyşee otkritie vrorgo fronta”, **İzvestiya**, 19 avgusta, s.4.

“Ukreplenie boevogo sodrujestva sovetskogo soyuza s Velikobritaniey i soedinennimi Ştatami Ameriki”, **İzvestiya**, 1942, 12 iyunya, s.1.

“V stepyah Stalingradskiy”, **Krasnaya Tatarya**, 1942, 13 noyabrya, s.1

“Vstuplenie angliyskih voysk v İran”, **İzvestiya**, 1941, 26 avgusta, s.1.

“Vstuplenie angliyskih voysk v İran”, **Pravda**, 1941 26 avgusta, s.1.

“Zayavleniya g-na Çerçillya i g-na Garrimana” **İzvestiya**, 1942, 18 avgusta, s.1.

Gurviç, A., “Otvetstvennost hudojnika” **Literatura i iskusstvo**, 1943, 10 yanvarya, s.2.

Kızıl Tatarstan, 1944, 16 iyunya, b.1

Konferentsiya rukovoditeley treh soyuznih derjav Sovetskogo Soyuzı, Soedinennih Ştatov Ameriki i Velikobritanii v Krimu, **İzvestiya**, 1945, 13 fevralya, s.1.

Krasnaya Tatariya, 1988, 28 avgusta, s.1.

Krasnaya Tatariya, 1939, 2 aprelya, s.1

Krasnaya Tatariya, 1941, 13 iyulya s.1.

Krasnaya Tatarya, 1941, 26 oktyabrya, s.1.

Miropolskiy, L. “Organizatsiya filiala Akademii Nauk SSSR v Tatarii” **Krasnaya Tatariya**, 1945, 15 İyunya, s.3.

Pravda, 1936, 1 fevralya, s.1.

Pravda, 1939, 3 sentyabrya, s.2.

Pravda, 1940, 14 dekabr, s.1.

Soglaşeniye mejdu Pravitelstvami Soyuzu Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik i Soedinenih Ştatov Ameriki o printsipah, primenimih k vzaimnoy pomoşı v vedenii voynı protiv agressii” **Pravda**, 1942, 13 iyunya, s.1-2.

Vedomosti Verhovnogo Soveta soyuza sovetskih sotsialitiçeskih respublik, No:36 (151), 1941, 17 avgusta, s.1.

b. İkinci El Kaynaklar

1- Kitaplar

Tasarov, A, Gimadi, H., **25 let Tatarskoy ASSR 1920-1945**, Kazan, Tatgosizdat, 1945.

Ailsby C. **Images Of Barbarossa: The German invasion of Russia, 1941**, Brassey's, Dulles, 2001.

Alişev, S.H. **Kazan i Moskva: mejgosudarstvennie otnoşeniya v XV-XVI vv.** Kazan, Tatkinigoizdat. 1995.

Andreev, E.M., Darskiy, L.E., Harkova, T.L., **Naselenie Sovetskogo Soyuzu 1922-1991**, Moskva, Nauka, 1993.

Antruşin, A., **Raskazı o ruskoy tekhnike**, Leningrad, Molodaya gvariya, 1950.

Arkadiy, P. G., **Timur i evo komanda**, Moskva, Destskaya literatura, 1977.

Artemyev, A. P., **Bratskiy boevoy soyuz narodov SRRR v Velikoy Oteçestvennoy voyne**. Moskva, Misl, 1975, s.169; Gilmanov 1981.

Arutyunyan, Yu. V., **Sovetskoe krestyanstvo v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Nauka, 1970.

Ataöv, T., **İkinci Dünya Savaşı**, Ankara, Birey Toplum Yayınları, 1985.

Avtomniy proekt SSSR: Dokumentı i materialı, Tom:1, 1938-1945, çast:1, Red: L.D. Ryabeva, Moskva, Nauka-Fizmatlit, 1998.

Bahruşin, S.V., **Sibirskie slujilje tatarı v XVII v.** Tom III, ç.2. Moskva, İzdatelstvo Ekademii Nauk SSSR, 1955.

Barbaşin, İ.P., Kuznetsov, A.İ., Morozov, V.P., Haritonov, A.D., Yakovlev, V.İ., **Bitva za Leningrad 1941-1944. Albom shem,** Moskva, Voennoe izdatelstvo ministerstva oborony SSSR, 1964.

Barmenkov, A.İ., **Svoboda sovesti v SSSR,** Moskva, Mysl, 1979.

Baryatinskiy, M.B., **Tanki lend-liza v boyu,** Moskva, Eskmo, 2009

Bauer E., **Encyclopedia Of World War II,** Marshall Cavendish, New York, 1972.

Baybulatova, L.F., **“Asar” Rızı Fahreddina: istočnikovaya osnova i značenie svoda.** Kazan. Tatarskoe knijnoe izdatelstvo. 2006. S.4-12;

Beaumont, J., **Comrades in Arms: British aid to Russia 1941-1945,** Londra, Davis-Poynter, 1980.

Belokopıtov, V.İ., **Tatariya neftyanaya,** Kazan, Tatknigoizdat, 1981.

Beloya, V.N., **Da ne prervetsya svyaz vremen...: Dokumentalno biografičeskaya letopis roda Belovıh i Çugunovıh,** Elabuga, izdannie Elabujского otdeleniya Russkogo geografičeskogo obşestva, 2014.

Beşanov, V.V., **Leningradskaya boynya. Straşnaya Pravda o blokade,** Moskva, Yauza-press, 2010.

Bigiyef, M. Carullah, **Islahat Esasları,** Petersburg: tipografiya M.A. Maksutova, 1915.

Bitva pod Moskvoy. hronika, faktı, lyudi. v 2kn., Moskva, Olma-Press, 2001.

Bodreev, S., **Tatarskaya ASSR,** Moskva, izdatelstvo “vlast sovetov” pri prezidume VTSİK, 1932.

Bruun, G. and Dwight, E. L, **The Second World War and After,** Boston, Houghton Mifflin, 1964, s.27

Budkov, A.D., Budkov, L.A., **Neftyanaya promışlennost SSSR v godı velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Nedra, 1985.

Butenina, N.V., **Lend-liz: sdelka veka**. Moskva, izdatelskiy dom GU BŞE, 2004.

Butler J., **The Red Dean of Canterbury The Public and Private faces of Hewlett Johnson**. London, Scala, 2011.

Churchill & Roosevelt The Complete Correspondence III. Alliance Declining February 1944 - April 1945, London, Collins, 1988.

Conquest, R., **Sovyet Rusya'da Tarım İşçilerinin Elli Yılı**, Ankara, Kardeş Matbaası, 1971.

Çan Kay Şek **Sovyet Rusya Çin'de: Yetmiş Yıllık Bir Ömrün Hikayesi**, Çev: M.N. Özerdim, İstanbul, Nebioğlu Yayınları. 1956.

Çernışev, A.A., **Baltiyskiy flot v bitve za Leningrad, 1941 g.**, Moskva, Veçe, 2014

Davletşin, T. **Sovetskiy Tatarstan**, Kazan, İzdatelstvo Jien, 2005.

Dawson, R., **The Decision to Aid Russia. 1941: Foreign policy and domestic politics**, Chapel Hill, University of North Carolina press, 1959. P.121.

Desyatiletie Sovetskogo Tatarstana (1920-1930), Kazan, Otdel agitatsii i massovih kampaniy Tatobkoma VKP(b), Tatizdat, 1930.

Detsher, I., **Bitmemiş Devrim Sovyet Rusya 1917-1967**, Çev: Seçkin Çağan, İstanbul, Habora Kitabevi Yayınları, 1969.

Devlet, N., “Stalinizme Karşı Almanya’da Oluşturulan Lejyonlar”, **Stalin ve Türk Dünyası**, Haz: E.G. Naskali, L. Şahin, İstanbul, Kaknüs yayınları, 2007.

Devlet, N., **Türklerin Milli Mücadele Tarihi**, Ankara, TTK, 1985.

Devlet, N., **Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı**, İstanbul, Başlık yay. 2011.

Devlet, N., **Rusya Federasyonunda Bağımsızlık Hareketleri: Tatarlar**, Ankara, TTK yayınları, 1995.

Dostijeniya Tatarskoy ASSR k 50-letiyu Sovetskoy vlasti, stat. Sbornik, Kazan, Statistika, 1967.

Dündar, A. M., **Japonya'nın Orta Asya Politikaları**, Ankara, Ed: M. Yılmaz, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2011.

Edlinskiy, S.F., **Kaspiyskiy transportniy flot v Velikoy Oteçestvennoy voyne Sovetskogo soyuza 1941-1945 gg.**, Moskva, Morskoy transport, 1963.

Erkin F.C., **Dışışlerinde 33 Yıl, Anılar-Yorumlar**, c.I, Ankara, TTK, 1980.

Fayzullin, S. A., **Administrativno-territorialnoe ustroystvo Tatarskoy ASSR v 1920-1930-e gg.**, Kazan, Tatarskoe Knijnie izdatelstvo, 2015.

Federov, A.V., **Tısyaçı i odin samıy kassovıy sovetskiy film: mneniya kinokritikov i zriteley**, Moskva, OD. 2021.

Finansovaya sistema gosudarstva vgodı Velikoy Oteçestvennoy voynı, Moskva, Finansı, 1996.

Frank, Allen. J., **Islamic historiography and “Bulghar” identity among the Tatars and Bashkirs of Russia**, Leiden; Boston; Köln: Brill, 1998.

Galimjan, Ş., **K voprosu o prinyatii dlya tyurksih narodnostey latinskogo şrifta**. Kazan, Krasnıy peçatnik, 1926.

Galiullin, T., Yarullina, R. “Tatar Türkleri Edebiyatı” **Türk Dünyası Edebiyat Tarihi**, Cilt IX. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2007.

Galliyamova A.G., **İstoriya tatarstana: Tatarskogo naroda. 1917-2013 gg.**, Kazan, KFU, 2014.

Ganieva, F., Yarullina, R., Sattarova, A., **Tatar Dramaturgları**, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2007.

Gerede H., **Harp içinde Almanya**, İstanbul, ABC Yayınları, 1994.

Geroi Sovetskogo Soyuzı, Red: İ.N. Şkadova, Moskva, Voenizdat, 1984.

Geroi Sovetskogo Soyuz – naši zemliki: (Sbornik dokumentalnih oçerkov i zarisovok v 3 knigah.) kn.1, Kazan, Tatknigoizdat, 1982.

Geroi Sovetskogo Soyuz – naši zemliki: (Sbornik dokumentalnih oçerkov i zarisovok v 3 knigah.) kn.2, Kazan, Tatknigoizdat, 1984.

Geroi Sovetskogo Soyuz – naši zemliki: (Sbornik dokumentalnih oçerkov i zarisovok v 3 knigah.) kn.3, Kazan, Tatknigoizdat, 1985.

Gilmanov, Z.İ. Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg., sbornik dok. i. mater., Kazan, Tatgosizdat, 1948.

Gilmanov, Z.İ. Tatarskaya ASSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne, Kazan, Tatknigoizdat, 1977.

Gilmanov, Z.İ. Trudyaşiesya Tatarii na frontah Velikoy Oteçestvennoy voynı, Kazan, Tatknigoizdat, 1981.

Gilyazov, A.İ., Legion “İdel-Ural”: predstaviteli narodov Povoljya i Priurala pod znamenami “tretego reyha”, Kazan, Tatknigoizdat, 2005.

Gilyazov, İ.A., Na drugoy storone: Kollaboratsionisti iz povoljsko-priuralskih Tatar v godı Vtoroy Mirovoy voynı, Kazan, Master Layn, 1998.

Gimadi, H.G., Klimov, İ.M., Hasanov, H.H., İstoriya Tatarskoy ASSR s 1917 goda do naših dney, tom.2, Kazan, Tatgnigoizdat, 1960.

Gimadi, M., İstoriya Tatarskoy ASSR, t.2, Kazan, Tatarskoe knijnnoe izdatelstvo, 1960.

Giniyatullina, A.K., Pisateli Sovetskogo Tatarstana, Kazan, Tatkanigoizdat, 1970.

Glat, D. M., Sovetskoe voennoe çuda 1941-1943, Moskva, Yauza, 2008, s.11-14

Glinskiy, A.S., 100 let Kazanskogo prohovogo zavoda 1788-1888, Sank-Peterburg, tipografiya “Artilleriydkogo jurnala” Furşutatskaya, No:13. 1988.

Golub, Yu. G. ve Barinov, D.B., **Sudbi rossiyskoy hudojectvennoy intelligentsii v usloviyah Stalinskogo rejima**, Saratov, İzdatelstvo Saratovskoro universiteta, 2002.

Grigorenko, P.G., **V podpole mojno vstretit tolko kris...**, Nyu-York, İzdatelstvo detinets, 1981.

Grigorev A.N., **Kryaşenler arasında “Yanalif” meselesi**, Kazan, Yanalif, 1927.

Guderian H., **Bir Askerin Anıları**, Cilt 1 (Çev. İ.Gürkan), İstanbul, Baskan, 1977,

Tatarstan: vehi istorii 1920-2010, red: R.S. Hakimov, i dr.Kazan, Akademiya nauk Respubliki Tatarstan institut istorii im. Ş.Merjani, 2010.

Haplehamitov, R. B., **Tatarskaya tvorçeskaya intelligentsiya i vlast (1944-1965)**, Kazan, İzdatelstvo Slovo, 2011.

Haput, V., **Bitva za Moskvu. Pervoe reşayuşee srajenie vtoroy mirovoy 1941-1942/** Per. s nem. L.A. İğorevskogo, Moskva, ZAO Tsentrpoligraf, 2010.

Hart L., **II. Dünya Savaşı Tarihi**, c.II, Çev: Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1998.

Hart, L., **II. Dünya Savaşı Tarihi**, c.I, Çev: Kerim Bağrıaçık, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2003.

Hisamutdinova, R.R., **Selskoe hozyaystvo Urala v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı. Maloizvestnie stranitsı**, Orenburg, İzdatelstvo OGPU, 2002.

Hudyakov, M.G., **Oçerki po istorii Kazanskogo hanstva**, Moskva, İnsan, 1991.

Huzin, F.Ş., Gilyazov, İ.A., Piskarev, V.İ., **İstoriya Tatarstana**, Kazan, Tarih, 2001.

İbragimov, G., “Galiyabanu hakkında berniçe suz.” G. İbragimov. Eserler, t.5, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 1978.

İbragimov, G., **Mekaleler, istekler-hatireler**, Tüz: R. Akeget, Kazan, Tatarstan Kitap Neşriyat, 2007.

İbragimov, R.R. **Vlast i religiya v Tatarstane v 1940-1980-e gg**, Kazan, Universitet im. V.İ.Ulyanova-Lenina, 2005.

İlizarov, S.S., Kostina, S.V., **Bitva za Moskvu: istoriya Moskovskoy zoni oboroni**, Moskva, AO, 2001.

İndüstrilizatsiya Tatarskoy ASSR:1926-1941, Kazan, Tatknigoizdat, 1968.

İsenbet, N., **İdegey: 5 perdelik tragediya: İdegey dastanı buença yazıldı**, Kazan, Tatgosizdat, 1941.

İshakov, S.M., **Rossiyskie musulmane i revolyutsiya (vesta 1917g – leto 1918g)**, Moskva, İzdatelstvo sotsialno-politiçeskaya mısl, 2004.

İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserler II, Haz: Yavuz Akpınar, İstanbul. Ötüken yayınları. 2004.

İsraelyan, V.L., **Diplomatiya v godı voynı (1941-1945)**, Moskva, Mejdunarodnie otnoşeniya, 1985.

İstoçnik dokumenta: organı gosudarstvennoy bezopaznasti SSSR v Velikoy Oteçestvennoy voyne: sbor. Dok. t.4., kn.2, Velikiy Perelom. 1 iyulya-31 dekabrya 1943, Moskva, Rus., 2008.

İstoriya Kazani t.2, Kazan, Tatknigoizdat, 1991.

İstoriya kolhoznogo prava: Sbornik zakonodatelnih materialov SSSR i RSFSR 1917-1958 gg. t.II (1937-1958gg.), Moskva, Gosyurizdat, 1958.

İstoriya kommunistiçeskoy partii Sovetskogo Soyuza. 1941-1945, t.5. kn.1, Moskva, Politizdat, 1970.

İstoriya SSSR, t:X, Moskva, Gospolitizdat, 1974.

İstoriya tatarii v materyalah i dokumentah, Moskva, Gosudarstvennoe sotsialno-ekonomiçeskoe izdatelstvo, 1937.

İstoriya Tatarskoy ASSR 1917-1959, Sost:E.M. Mişina, M.H. Ahmadeeva i dr., Kazan, KGU, 1960.

İstoriya Velikoy Oteçestvennoy voynı Sovetskogo Soyuza 1941-1945, t.6, red: Poslelov P.N, Andreev V.A., Antonov A.İ. i dr., Moskva, Voenizdat, 1965.

İstoriya Velikoy Oteçestvennoy voynı Sovetskogo Soyuza 1941-1945. tom 2, red: Poslelov P.N, Andreev V.A., Antonov A.İ. i dr., Moskva, Voenizdat, 1961.

İstoriya vneşney politiki SSSR, tom 1. 1917-1945, Red: A.V. Berezkin, İ.N. Zemskov idr., Moskva, Nauka, 1980.

İstoriya voennoy strategiy Rossii. Vozpoenie Krasnoy Armii, red:V.A. Zolotareva, Moskva, Poligrafresursı, 2000.

İstoriya Vsemirnoy literaturı v devyati tomah, T:6. Ed. İ.M. Fradkin, Moskva, İzdatelstvo nauka,1994.

İvanov, A.A., **Aviatorı Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**, Kazan, Pamyat, 2000.

İvanov, A.A., **Boevie krılya Tatarstana**, Kazan, Tatar. Respublik. İzd-vo “Heter” (Tarih), 2005.

İvanov, A.A., **Boevie poteri narodov Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.** Kazan, İzdatelstvo Hater, 1998.

İvanov, R., **Stalin i soyuzniki 1941-1945 godı**, Moskva, Veçe, 2005.

Jalil, M. **Moabitskaya Tetrad 1942-1944 gg**, Per. s tat. hudoj. Yu. K. Bajanov, Moskva, Sovetskaya Rossiya, 1984.

Jelilov, M. **Eserler: 5 tomda, 1. T: Şıgırlar (1921-1941)**. Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2006.

Jukov, G. K. **Kitle Savaşlarının Ustası Mareşal Jukov**, Çev: İhsan Gürkan, İstanbul, Baskan Yayınları, 1982.

Kabirova, A.Ş., **Jenşini Tatarstana na fronte i v tılu**, Kazan, İnstitut yazıka, literatura i istorii im. İbragimova Akademii nauk Tatarstana, 1995.

Kabirova, A.Ş., **Tatarstan v godı voennih ispitaniy (1941-1945)**, Kazan, İnstitut istorii im. Ş. Mardjani Akad. Nauk Respubliki Tatarstan, 2015a.

Karimullin, A. G. **Tatarı: etnos i etnonim**. Tatknigoizdat, Kazan, 1988.

Kazan Helicopter (Kazanskiy Vertoletniy Zavod) 1940-2010. Remember the history-build the future!, Kazan, Lorient, 2010.

Kazantsev, V. **18-ya diviziya**, Kazan, Tatknigoizdat, 1968.

Keegan J., **Barbarossa: Invasion Of Russia 1941**, New York, Ballantine Books, 1971.

Kennan D., **Diplomatiya vtoroy mirovoy voynı glazami amerikanskogo posla v SSSR Djordja Kennana**, Moskva, Tsentrpoligraf, 2002.

Kessler, H., Kornilov, G.E., **Kolhoznaya jizn na Urale 1935-1953 gg.**, Moskva, POSSPEN, 2006.

Kissinger, H., **Diplomasi**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları. Çev:İbrahim H. Kunt. 2000.

Klimov, İ.M. **Obrazovanie i razvitie Tatarskoy ASSR (1920-1926)**, Kazan, izd-vo Kazan. Un-ta, 1960.

Klyuçev, Yu. V. **Radiojurnalistika: osnovı professii**. Sankt-Peterburg. 2015.

Kniga geroev - Geroi Sovetskogo Soyuza, tom 2, Kazan, 2015

Knyazev, S.L., **Neft Tatarii: stranitsı istorii**, Kazan, Tatknigoizdat, 1981.

Kohanov, B.İ., **Tatrespublika Sovetskoe stroitelstvo v Tatresppublike za god 1920-1921**, Kazan, 1922.

Kolomnets, M.V., Moşanskiy, İ.B., **Tanki lend-liza**, Moskva, Ekspirit, 2000.

Komandiy i naçalstvuyuşiy sostav Krasnoy armii v 1940-1941 gg. struktura i kadri tsentralnogo apparata NKO SSSR, voennih okrugov i obşevoskoviy armiy. Dokumenti i materialı, Moskva, Sank-Peterburg, Letniy sad, 2005.

Komissarenko, Yu. S. **Skaz o kazanskikh mehovşikax,** Kazan, Tatknigoizdat. 1974.

Kommunističeskaya partiya Sovetskogo Soyuza v rezolyutsiyah i reşeniyah svezdov, konferentsiy i plenumov TsK, t.7 (1938-1945), Moskva, Politizdat, 1985.

Kompozitori Sovetskogo Tatarstana, Red: Ya. Girşmana, Kazan, Tatknigoizdat. 1957.

Konoplev, A.Yu., Salahieva, M. Yu., Salahiev, R.R., **Reestr voinskih zahoroveniy perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı na territorii Respubliki Tatarstan,** Kazan, Oteçestvo, 2015.

Konstantinov, N.A., Medinskiy, E.N., Şabaeva, M.F., **İstoriya pedagogiki,** Moskva, Prosveşenie, 1982.

KPSS v revolyutsiyah i reşeniyah sezdov, konferentsiy i plenumov TsK. – t.3. – M.: Politizdat. 1970.

Krivonojkina, E. G., Hanipova, İ.İ., **Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR nakanune i v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1937-1945 gg.),** Kazan, Tsentr innovatsionnih tehnologiy 2011.

Kurbatov, H. R., **Tatar edebi dilinin alfavit hem orfografiyas tarihi,** Kazan, Tatatstan kitap neşriyatı, 1999.

Kuroedov, V.A. **Religiya i tserkov v Sovetskom gosudarstve,** Moskova, İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı, 1981.

Kutuy, A., “Narodniy talant” **Perevodaya intelligentsiya ordenonosnoy Tatarii,** Sost: A. Hasanova, Kazan, Tatgosizdat, 1940.

Kuznesiy ugolniy basseyn. Moskva. Ugletehizdat, 1957.

Lavrenov, S., **Sovetskih Soyuz v lokalnih voynah i konfliktah**, Moskva, Arstel, 2005.

Lebedev, N.İ. **SSSR v mirovoy politike 1917-1980 gg.**, Moskva, Mejdunarodnie otnoşeniya, 1980.

Lopuhovekiy, L., **1941.Vyazemskaya katastrofa**, Moskva, Yauza:Eskmo, 2008.

Maksakova, L.V., **Kultura Sovetskoy Rossii v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, Moskva, Nauka, 1977.

Malışeva, E.M. **İspitanie. Sotsium i vlast: problemi vzaimodeystviya v ekstremalnih usloviyah Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.**, Maykop, izdatelstvo Adıgeya, 2000.

Materialı i dokumentı po istorii obşestvenno-politiçeskogo dvijeniya sredi Tatar (1905-1917 gg.) ed. M.Z. Tutaev. Kazanskiy ordena Trudovnoy Krasnoy Znamenı gosudarstvenniy pedagogiçeskiy institut, Kazan, KGPI, 1992.

Mayorova, G.D., **Narodnoe hozyaystvo Tatarskoy ASSR: k 50-letiyu so dnya obrazovaniya: Stat.sbor.**, Kazan, Statistika, 1970.

Mayskiy, İ.İ. **Vospominaniya sovetskogo diplomata 1925-1945**, Moskva, Nauka, 1980.

Mejdunarodnie otnoşeniya i vneşnyaya politika SSSR, Red: M.E. Monina, Moskva, Voennoe izdatelstvo ministerstva oborony SSSR, 1976.

Mihalev, S.N., **Ludskie poeti v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.**, Krosnayarsk, RIO KGPU, 2000.

Monusov, V.A., **Bitva za Leningrad. Neizvasnaya oborona**, Moskva, Yauza: Eksmo, 2014.

Moskva voennaya: memuarı i arhivnie dokumentı, Moskva, izdatelstvo Mosk. Gor. Ob-niya arh., 1995.

Mostafin, R.E., **Repressiyalangan Tatar edipleri**, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2009.

Movşoviç, M. İ., **Vıssaya şkola: Osnovnie postanovleniya, prikazı i instruktsii**, Moskva, Sovet. nauka, 1948.

Muhtarov, K.G. **Trehletie Avtonomnoy Tatarskoy sotsialitiçeskoy sovetsoy respubliki 25 iyunya 1920-1923**, Kazan, İzdanie Sovnarkoma TSRR; Tsentralnie organi gosudartsvennoy vlasti, 1923.

Muriev, D.Z., **Proval operatsii “Tayfun”**, Moskva, Voenizdat, 1972.

Musa Jalil İzbrannoe, sos.i podgat. Teksta: R. Mustafin, Ç. Zalilov, Moskva, Hudojestvennaya literatura, 1990.

Mustafin, R.A. **Po sledam poeta-geroya, kniga poisk**, Moskva, Detskaya literatura, 1971.

Mustakimov, İ.A., Gaffarova, G.V., **“Pismo tatarskogo naroda frontovikam tataram” i otvetı na nevo: sbornik dokumentov**, Kazan, Glavnoe arhivnoe upravlenie pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan, 2012.

Muzikalnaya kultura sovetsoy Tatarii Sbornik statey. Red: V. Egorova, Moskva, Muzgis, 1959.

Muzikalnyı entsiklopediçeskiy slovar, Ed: G.V. Keldış, Moskova, Sovetskaya entsiklopediya. 1990.

Mühlen, Patrik von zur **Gamalı Haç ile Kızılyıldız Arasında**, İstanbul, Şema Yayınları, 2006.

Myasoedov, B.A., **Strana çitaet, sluçaet, smotrit: statiçeskiy obzor**, Moskva, Finansı i statistika, 1982.

Nabiev, R.A., **İslam i gosudarstvo**, Kazan, İzdatelstvo Kazankogo universiteta, 2002.

Nakaz Naroda (pisma narodov SSSR k boytsum-frontovikam), Moskva, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata oboroni, 1943.

Namler, L. B., **The Russo-German Treaty of 1939 The Making of Modern Europe, Book Two: Waterloo to the Atomic Age**, Ed. Herman Ausubel, New York, The Dryden Press, 1951.

Narodnaya hozyaystva SSSR za 70 let: yubileyniy stat. Sbornik, Moskva, Finansy i statistika, 1987.

Narodnoe hozyaystvo Tatarskoy ASSR k 50-letiyu so dnya obrazovaniya. Stat. Sbor. /TsSU RSFSR, red: G. D. Mayorova, Kazan, Statistika, 1970.

Narodnoe obrazovanie v SSSR: obşebrazovatel'naya şkola: Sbornik dokumentov, 1917-1973, Moskva, Pedagogika, 1974.

Obrozovanie SSSR, sbornik dokumentov 1917-1924, Ed: E.B. Genkina, Moskva, Akademi Nauk SSSR, 1949.

Oçerki istorii partijnoy organizatsii Tatarii 1883-1972, Red: M.K. Mukaryamov, Part. Arhiv Tatar. Obkoma KPSS, Kazan, Tatknigoizdat, 1973.

Omarovskiy, A., **Tyajelaya industriya-osnova razvitiya narodnogo hazyaystva SSSR**, Moskva, Mosk. Raboçiy, 1955.

Orişev, A.V., **Taynie missii abvera i SD v İrade: iz sekretnih dose o 63 razvedki. Monografiya**, Moskva, Moskovskiy institut yurisprudentsii, 2006.

Orişev, A.V., **V Avguste 1941-go.**, Moskva, Veçe, 2011.

Paine, S., **The Japanese Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

Pamyat: Respublika Tatarstan, 28 tomah, Redkol: A.A. İvanov, Kazan, Kn. Pamyati, 2002-2021.

Perepiska predsedatelya Soveta ministrov SSSR s prezidentami SŞA i premer-ministrami Velikobritanii vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg., t.1, Moskva, Gospolitizdat, 1976.

Perrett, B., **Knights of the Black Cross**, Wordsworth Reference, New York, 1992.

Posevnie Ploşadi SSSR, Statistiçeskiy Sbornik, t.1 (v 2 t.), Moskova, Gospolitizdat, 1957.

Proval gitlerovskogo nastupleniya na Moskvu. (predislovie Marşala Sovetskogo Soyuza M. V. Zaharova - red:A.M. Samsanova), Moskva, Nauka, 1966.

Raboçiy klass Tatarii (1861-1980gg.), red: Z.İ. Gilmanov, A.M. Zalyalov, K.A. Nazipova, i dr., Kazan, Tatknigoizdat, 1981.

Radio v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (Sbornik Nsuçnih statey. V çest 70-letiya Pobedi), Moskva, Fakultet jurnalistiki MGU, 2015.

Raimov, R.M., **Obrozovanie Başkirkoy ASSR,** Moskova, İzd-vo akad. Nauk SSSR, 1952.

Raşıtov, F.A., **İstoriya Tatarskogo naroda s drevneyşih vremen do naših dney,** Saratov, Det. Kn., 2001,

Reşeniya partii i pravitelstva po hozyaystvennim voprosam (1917-1967): sbornik dokumentov za 50 let: t.3 1941-1952 godı (v 5 t.), sost: K.U. Çernenko, M.S. Smirtyukov, Moskva, Politizdat, 1968.

Rjeşevskiy, O.A., **Stalin i Çerçil. Vstreçi. Besedi. Diskussii: Dokumentı, kommentarii 1941-1945,** Moskva, Nauka, 2004.

Rol finansov v obespeçenii pobedi v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.: sb.nauç.trudov, Moskva, Finuniversitet, 2010.

Rorlich, A. **Volga Tatarları,** (Çev: Mehmet Süreyya Er), İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.

Rossi, J., **Spravoçnik po GULAGu,** ç.1, Moskova, Prosvet, 1991.

Russkiy arhiv: Velikaya Oteçestvennaya. Prikazı narodnogo komissara oboromı SSSR 1943-1945 gg. T.13 (2-3), Moskva, Terra, 1997.

Salahiev, R.R., Salahieva, M.Yu., Aleksandrov, A.A., **Zdaniya evakogospitaleı v Tatarstane (1941-1945): Fotoalbom**, Kazan, Oteçestvo, 2015.

Salihova, A. R., **Osobennosti formirovaniya Tatarskogo stseniçeskogo iskusstva**, Kazan, Akademiya nauk Respubliki Tatarstan, 2016.

Sayfı, F., **Tatarı do fevralskoy revolyutsii**, Kazan, Trudı Doma Tatarskoy Kultırı, 1930.

Sbornik soobşeniy Çrezvıçaynoy gosudarstvennoy komissii o zlodeyanıyah nemetsko-faşistkih zahvatçikov, Moskva, Gospolitizdat, 1946.

Shirer, W.L. **Nazi İmparatorluğu: Doğuşu, Yükselişı ve Çöküşü**, Çev: R. Güren, İstanbul, Ağaoğlu Yayınları, 1969.

Shtemenko S.M., **İkinci Dünya Savaşı'nda Rus Harekâtı 1941-1945**, (Çev.G. Korulsan ve Y. Uçar), İstanbul, Ararat Yayınevi, 1971.

Sinitsin, F., **Za Russkiy Narod! Natsionalnyı Vopros v Velikiy Otechestvennyı Vayne**, Moskova, Eksmo; Yauza, 2010.

Smirnov, S.S. **Podvig mayora**, Moskva, Det.lit., 1975.

Sovetskaya propaganda v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı: “kommunikatsiya ubejdeniya” i mobilizatsionnie mehanizmy (Red: A.Ya. Livşın, İ.B. Orlov), Moskva, ROSSPEN, 2007.

Sovetskiy soyuz na mejdunarodnih konferentsiyah perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.-t.3, Konferentsiya predstaviteley SSSR, SŞA, i Velikobritanii v Dumbartom-Okse (21 avg.-28 sent. 1944), Moskva, Politizdat, 1984.

Sovetskiy Soyuz na mejdunarodnih konferentsiyah perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg. –t.4. Krımskaya konferentsiya rukovoditeley treh

soyuznı derjav –SSSR, SŞA, Velikobritanii (4-11 fevralya 1945 g.), Moskva, Politizdat, 1979.

Sovetskiy Soyuz na mejdunarodnih konferentsiyah perioda Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg. –t.5 konferentsiya obedinenih natsii v San-Frantsisko (25 aprelya-26 iyunya 1945 g.), Moskva, Politizdat, 1980.

Sovetsko-amerikanskije otnoşeniya vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı, 1941-1945: Dokumentı i materialı. (v 2-h t.) t.1 1941-1943, Moskva, Politizdat, 1984.

Sovetsko-angliyskie otnoşeniya vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945, t.1, Moskva, Politizdat, 1983.

Sovetskoe Soyuz v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı, Red: A.M. Samsonov, Moskva, Nauka, 1985.

Sovetsko-frantsuzskie otnoşeniya vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg. dokumentı i materialı v dvuh tomah, Moskva, Politizdat, 1983.

Sovetskaya vişşaya şkaloa v godu Velikoy Oteçestvennoy voynı, Moskova, Vişşaya şkola, 1980.

Soviet Supply Protocols. Washington. United States Government printing Office, 1947.

SSSR v Velikoy Oteçestvennoy Voyne 1941-1945 gg., Moskva, red: M.M. Minsayan, Voennoe izdatelstvo Ministerstva Oboronı SSSR, 1970.

Stalin, İ.V., O Velikoy oteçestvennoy voyne Sovetskogo Soyuza, Moskva, İzdatelstvo ministerstva voorujennıhsil soyuza SSR, 1948.

Stalin, J.V., Eserler- cilt:14, Şubat 1934-Nisan 1945 Çev: Süheyla Kara, İstanbul, İnter Yayınları, 1993.

Stalin's Correspondence with Churchill, Atlee, Roosevelt and Truman, 1941–1945, London, Lawrence & Wishart, 1958.

Starostenko, V.V., **İstoriya religii i svobodı sovesti v Belorusi v dokumentah i materyalah ç.4, kn.2 s 1941 do 1991g.**, Mogilev, MGU imeni A.A. Kuleşova, 2017.

Statok, İ., **Oborona Moskvi 1941**, Moskva, OOO izdatelstva Ttsehgauz, 2007.

Sultanbekov, B.F., Malışeva, S.Yu., **Tragiçeskie sudbi**, Kazan, Tatar Kni. İzd., 1996.

Sultanbekov, B.F., **U istorii net lişnih stranits: stati, oçerki, vospominaniya**, Kazan, Gl. arh. upr. Pri Kab. Ministrov Respubliki Tatarstan, 2014.

Suprun, M.N., **Lend-liz i severnie konvom 1941-1945**, Moskva, Andreevkiy flag, 1997.

Şamov, A., Razin, G., **Halık Jırları**, Kazan, Tatgosizdat, 1939.

Şirokorad, A.B., **Vremya bolşih puşek: bitvı za Leningrad i Sevastopol**, Moskva, AST, 2010.

Şkarovskiy, M.B. **Russkaya Pravoslavnaya Tserkov pri Staline i Hruşeve**, Moskva, izdatelstvo Doma “Graal”, 1999.

Şnepp, B. K., **Kratkiy sbornik kraevogo materiala po voprosam**, Kazan, Tatizdat, 1929.

Tagirov, I., **Istoriya natsionalnoy gosudartvennosti naroda i Tatarstana**, Kazan, Tatknigoizdat. 2008.

Tarhanova, N.S., **Krasnaya Armiya i Stalinskaya kollektivizatsiya 1928-1933gg**, Moskva, ROSSPEN, 2019.

Tatar Dramaturgları, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2007.

Tatar edebiyatı tarihi (altı tomda), tom 2., Kazan, Tataristan Kitap neşriyatı. 1985.

Tatar edebiyatı tarihi (altı tomda), 4. tom Tatar sovet edebiyatı (1917-1941), Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 1989.

Tatar edebiyatı tarihi (altı tomda), 5. tom (1941-1960), Kazan, Kazan kitap neşriyatı, 1989.

Tatariya v period Velikoy Oteçestvennoy Voynı (1941-1945 gg.) sbornik dok., materialov, Kazan, Tatknigoizdat. 1963.

Tatarskaya ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı: sbornik dok. i mater., sost:H. G. Gimadi, Kazan, Tatgosizdat, 1948.

Tatarskaya periodiçeskaya pečat: Nauçno-entsiklopediçeskoe izdanie, red.: R.A. Aynutdinov, Z.Z. Gilyazev, Kazan, izdatelstvo akademii nauk RT, 2017.

Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı – Stranitsı sotsialnoy istorii: Sbornik dok. i materialov, Sostavitel: A.Ş. Kabirova, Kazan, Glavnoe arhivnoe upravlenie pri Kabinete Ministrov Respubliki Tatarstan, 2011.

Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg. Sostavitel: A.A. İvanov, F.S. Habibullina, Kazan, Redaksiya “Kiniga Pamyati” pri KM RT, 2000.

Tatarstan: vehi istorii 1920-2010, Red: R.S. Hakimov i dr., Kazan, İsnstitut istorii im. Ş. Mardjani Akademii nauk RT, 2010.

Tatarstan-odin iz arselanov Pobedi: Sbor. Dok. i mat. sost. B. F. Sultanbekov, Kazan, “Gasır”, 2004.

Tegeranskaya konferentsiya rukovoditeley treh soyuznih derjav SSSR, SŞA i Velikobritanii (28 Noyabrya-1 dekabrya 1943 g.), Moskva, Politizdat, 1978.

Teryaeva, A.P., **Trud v kolhozah v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı,** Moskva, Selhozgiz, 1947.

Tpoepolskiy, V.İ., Yellern, S.S., Maltsev, M.B., **Tatarya respublika nefti,** Kazan, Tatknigoizdat, 1957.

Tsentralnie organi gosudarstvennoy vlasti i upravleniya Tatarstana: naučno-spravočnoe izdanie 1920-2020, ed: R.F. Muratov, Kazan, Institut Tatarskoy entsiklopedii i regionovedeniya AN RT, 2017.

Tsouras P.G., **Fighting In Hell**, New York, Ivy Books, 1998.

Tutaev, M.Z., **Razvitie narodnogo obrazovaniya v Tatarii (1917-1940 gg.)**, Kazan, Tatknigoizdat, 1975.

Türkoğlu, İ. **Rızaeddin Fahreddin**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2000.

Tuyll H.P., **Feeding the Bear American aid to the Soviet Union 1941-1945**, New York, Greenwood Press, 1989.

Urmançe, Baki, **Jivopis. Grafika. Skulptura. Literaturnoe nasledie. K 120-letiyu so dnya rojdeniya hudojnika**, Kazan, Zaman, 2017.

Usmanov, M., **“O tragedii eposa i trageditah Lyudskiy” İdegey**, Kazan, Tatknigoizdat, 1990.

Usmanova, D.M., **Deputatı ot Kazanskoy gubernii v gosudartsvennoy dume Rossii. 1906-1917**, Kazan, Tataknigoizdat, 2006.

V borbe za noviy Turkskiy alfavit. Red: M. Pavloviç, Moskva, Nauçnoy assostsiatsii vostokovedeniya pri TSİK SSSR, 1926.

Vajneyšie reşeniya po selskomu hozyaystvu za 1938-1945 godı, Siktıvkar, Komi gos. izd-vo, 1945.

Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945 gg. v sudbah narodov i regionov. Red: A.Ş. Kabirova, Kazan, İzdatelstvo Institut istorii imeni Şigabutdina Mardjani Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2015.

Vıstoyali i pobedili: dokumentı i materialı, Moskva, Mosk. raboçiy, 1966.

Vneşnyaya politika sovetskogo soyuza v period Oteçestvennoy voynı. tom 1, Moskva, Ogiz, 1944.

Voroşilov, K.E., **O proekte zakona o vseobşey voinskoy obyazannosti**, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoy literaturı, 1939.

Voznesenskiy, N., **Voennaya Ekonomika SSSR v period Oteçestvennoy voyni**, Moskva, Gosudarstvennoe izdatelstvo političeskoy literaturı, 1948.

Yamaltdinov İ.İ., **Tatarskaya Folkloristika 20-60-x gg. XX. Veka**. Sobranie, publikatsiya i nauçnoe izuçenie folklora, Kazan, İYALİ, 2016.

Yarmi, H., Ehmet, A., **Halık İjati**, Kazan. Tatgosizdat, 1938.

Yazıkovaya politika v Respublike Tatarstan. Dokumentı i materyalı (20-30-e gg. 20 v.), red: F.M. Sultanov, Kazan, Megarif, 1998.

Yıldırım, R.Y., “Kazan Edebiyatında Tarihi Roman Türü Üzerine”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi**, Sa:52 (Güz-2021), ss.233-265.

Young, L. **Japan’s Total Empire**, California, University of California Press, 1999.

Yuldaşbaeva, B.H. **Obrazovanie Başkirskoy avtonomnoy sovetskoy sotsiyalitičeskoy respubliki**, Ufa, Başknigoizdat, 1959.

Yunisov, J.M., Kabirov, Ş. **Predsedatel Tatarstana**, Kazan, Tatarstan kitap neşriyatı, 2010.

Zahidullina, D.F., Zakirjanov E.M., Gıyleşev, T.Ş. ve Yosıpova, N.M., **Tatar edebiyatı: Teoriya. Tarih**, Kazan, Magarif neşriyatı, 2006.

Zakirov, A.D., **Boeboy put hirurgiçeskogo polevogo podvijnogo gospitalya No:1162 ve Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 godov**, Kazan, İzdatelstvo Oteçestvo, 2022.

Zaripov R. R. **İstoriya Tatarstanskoy oboronnoy organizatsii**, Kazan, Heter, 2008.

Zemskov, İ.N. **Diplomatıçeskaya istoriya vtorogo fronta v evrope**, Moskva, Politizdat, 1982.

Zenkovskiy, S. A., **Pan-Turkism and Islam in Russia**, Harvard University press, Cambridge, 1960.

Zolotarev, V.A., **Vtoroy front protiv Trerevo reyha**, Sank Peterburg, İzdatelstvo Poligon, 2005.

Zorkaya, N.M., **İstoriya oteçestvennogo kino**, Moskva, Beliy gorod, 2014.

Zubov, N.İ., **F.E. Dzerjinskiy, biografiya**, Moskva. Politizdat. 1971.

Zverev, A.G., **Stalin i dengi: Vospaminaniya**, Moskva, Algoritm, 2012.

2. Makaleler

Ahmetyanov, L.A., Klyuşkin, İ.V., Deryujov, V.M., “Kazanskomu voennomu gospitalyu – 200 let”, **Kazanskiy meditsinskiy jurnal**, Kazan, 2009, No:2, ss.156-164.

Ahtyamova, A.V., “Tatarskoe sotsialitiçeskoe dvijenie: genesis i razvitie”, **İz istorii kulturi narodov Srednogo Povoljya**, 2022, t.12, No:2, ss.95-106.

Alkaya, E., “Tataristan'da Dil ve Alfabe Meselesi Üzerine”, Türk Dili, 1998, sa:562, ss.293-299.

Andrianov, V., “Razvedivatelnaya deyatelnost partizan”, **Voenno-istoriçeskiy jurnal**, 1971, No:8, ss.20-28.

Arslanov, M., “Tatarskiy Teatr v 1941-1945 gg.”, **Eho vekov**, 2010, No:3/4, ss.27-37.

Aynutdinov, R.A. ve Gilazev Z.Z. “Osnovnie Etapı istorii tatarskoy pressı gorodov Tatarstana”, **İstoriya Rossii i Tatarstana: itogi i perspektivi enstsiklopediçeskiy issledovaniy. Sbornik statey itogovoy nauçnoy konferentsii nauçnih sotrudnikov İnstituta tatarskoy entsiklopedii i regionovedeniya AN RT. İnstitut tatarskoy entsiklopedii i regionovedeniya Akademii nauk Respubliki Tatarstan**, 2018, ss.8-18.

Bagautdinov, F. N. “Kazanskiy period nauçnoy, pedagogičeskoy i slujebnoy deyatelnosti D.N. İsupova”, **Rossiyskiy yuridičeskiy jurnal**. 2012a, No:2 (83), ss.182-191.

Bagautdinov, F. N. “Prokuratura TASSR v godı voynı”, **Nauçniy Tatarstan**, 2015. No:2, ss.72-91.

Bagautdinov, F. N. “Prokuror Tatarstana voennogo vremeni”, **Znakomst**, 2012b. No:7 (933) ss.61-63.

Biktimirova, T., “Tataristanda açlık fajigase” **Kazan Utları**. 2013 No:1 b.160-170.

Borisovna, J. V., İspotov, V. A., Kornilov, G. E. “Naselenie Rossii v 1939-1945 gg”, **Rossiyskaya istoriya**, 2019, No:3 ss.3-17.

Buduşev, A.S., Kabirova, A.Ş. “Vlasti i obşestvo v Tatarstane: problemi vzaimootnoşeniy v trudovoy sfere v period Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Nauçniy Tatarstan**, 2012, No:2, ss.25-40.

Bureeva, E.V., “Formirovanie obşestvennogo nastroyeniya sredstvami pečati v period VOV (na materialah RT)”, **Gumanitarnie nauki v XXI veke: nauçniy internet-jurnal**, 2016, No:6, ss.16-22.

Çaşuhin A.V., “Sotsialnie statusı rabotnikov agitpropa i normı ideologičeskoy raboti v godı velikoy oteçestvennoy voynı”, **Vestnik Permskogo universiteta. İstoriya**. 2019. No: 4(47) ss.95-104.

Çeremuhin, K., “Ob odnoy falşivoy versii”, **Voенno-istoričeskiy jurnal**, 1961, No:9, ss.119-122.

Çernışeva, İ.V., “Sanitaryo-epidemičeskaya obstanovka v stalingrade v 1941-1945 gg”, **Volgogradskiy nauçno-meditsinskiy jurnal**, 2015, No:1 (45), ss.3-7.

Çubukçieva, L.Z. “jenskiy vopros na vserossiyskom musulmanskom sezde v Moskve: po materialam liçnogo arhiva Şefiki Gasprinskoy”, **Uçenie zapiski Tavriçeskogo natsionalnogo universiteta imeni V.İ. vernadskogo seria: istoriçeskie nauki**, 2012. T.25 (64) No:1 ss.199-208.

Demin, Yu. A., “Natsionalnaya politika bolşevikov v 1917-1921 gg. i ee rol v rasprodtanenii revolyutsionnih idey na vostoke”, **Nekotorie aktualnie voprosı filosofii i sotsialnih nauk**, İrkutsk. 4 May 2003 g. ss.122-127.

Dilyara A.M., “Historical value of Mirkhaidar Faizi’s contrinution to Tatar culture” **Tatarica: Culture, Personality and Education**. 2017. No:1 (8) pp.147-162.

Dzarasov, R.S., “Voennaya doktrina i obşestvennyy stroy (kak i vopreki çemu pobedil SSSR)”, **Voprosı politiçeskoy ekonomi**. 2020, No:2, ss.38-54.

Egoşin, O. A., “O pervoy gosudarevoy tyurme na mariyskoy zemle”, **Vestnik Mariyskogo gosudartvennogo universiteta seriya “İstorıçeskie nauki. Yuridiçeskie nauki”** 2017, t.3 No:3 (11), ss.17-25.

Ergin, Y., “Gabdrahman Fahretdinov” **Vatandaş**. 2016. No:2(233), ss.45-61.

Eroşkin, V.F. “Plakatı ‘okon TASS’ v period Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Velikaya Oteçestvennaya voyna: ekonomika, politika, obşestvo, kultura**, Omsk, Omsk Gosudarstvennyy institut servisa, 2015, ss.19-22.

Ershov, B. A. “Assistance Of The Russian Orthodox Church To The Population Ussr During The Great Patriotic War”, **Journal Bulletin Social-Ekonomic and Humanitarian Research**, 2022, No:14 (16), p.92-99.

Evrafova, O. G., “Deyatelnost Tatarskogo instituta usovershenstvovaniya učiteley v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.”, **Kazanskiy pedagogiçeskiy jurnal**, 2010, No:2, ss.159-165.

Fashutdinova, E.N., Muharyamova, L.M. “Zdravooohranenie Kazani v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Kazanskiy meditsinskiy jurnal**, 2010, t.91, No:3, ss.417-420.

Florinsky, M. T., “The Soviet Union And International Agreements”, **Political Science Quarterly**, vol. LXI No.1, 1 March 1946, pp.61-89.

Förster J., Mawdsley E. “Hitler and Stalin in Perspective: Secret Speeches on the Eva of Barbarossa”, **War in History**, 2004. Vol.11, Issue 1. pp.61-103.

Galiullin, T.N., “Stalin Devri Tatar Kültür Hayatı”, Çev: H.Şirin, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1998, No:3(6), ss.646-653.

Gapsalamov, A.R., “Sistema Upravleniya Promıshlennostyu v gg. NEPA: İstoriya Stanovleniya Trestov Tatarskoy ASSR”, **Gumaniternie i Sotsialne Nauki**, 2013, No:22, ss.11-18.

Gaynullina, G.R., “Tatarskaya Proza Voennıh let (1941-1945 gg.)”, **Nauçniy Tatarstan**, 2010, No:3, ss.6-16.

Gıyzzetullin N., “Uz zamanın ulı”, **Kazan utları**, 1998, No:3, b.185-186.

Gilazov, T. “G. İbragimov-writter, scholor and statesman” **Tatarica**. 2017. No:1 (8) pp.163-177.

Gilyazov, İ.A. “II. Dünya Savaşı ve İdil-Ural Bölgesindeki Türk Halkları”, İkinci Dünya Savaşı’nda Türk Dünyası, İstanbul, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, 2016, ss.9-28.

Gilyazov, İ.A., “The Eastern policy of Germany and the Volga-Tatar Legion- legion ‘Idel-Ural’. The Immortal feat of Musa Dzhallil”, **The history of the Tatars since ancient times in seven volumes**. Volume:7, Kazan, Academy of sciences of the republic of Tatarstan, Sh. Marjani Institute of History, 2017, ss.391-398.

Gomumrusiya musulmannarı kararları 1917. İl, 1-11 May, **Biznin Miras**, 2017, No:6, b.24-27.

Gukasova, M.M., Gukasova, E.M., “Pokoritelnitsa neba, ili geroicheskiy obraz Magubi Sirtlanovoy”, **Aktualnie problemı jurnalistiki, kritiki, literaturovedeniya istorii**. Materialı Vserossiyskoy naučno-praktičeskoy konferentsii. Krasnodar, izdatelstvo Kubanskiy gosudarstvenniy universitet, 2021, ss.30-34.

Gündoğdu, A., “Türk Dil Birliğinin Sonbaharı 1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi”, **Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 2014, c.54, sa:2, s.1-18.

Gündoğdu, A., “Türk Dünyasında Milli Egemenlik Fikrinin Gelişimi”, **Belge Dergisi**, 2014, sa:8, ss.1139-1149.

Güngör, G. “Tatar Şairi Musa Celil ve Moabit Defterleri”, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 2013, sa:36, ss.43- 54.

Habutdinov, A. Yu. “Naçalnie etapy formirovaniya Tatarskogo upravlençeskogo apparata” **Vestnik Evrazii**, 1999, No:1-2, ss.58-72.

Haluimov, D.V., Jakupov, T.B, Agitatsionno-propagandsdistskaya rabota vo vremya Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Yakovlevskie çtenie. sbornik nauçnih statey I Mejvedomstvennaya naučno-praktičeskaya konferentsiya s mejdunarodnim uçaştıem**, Novosibirsk, 2022, ss.222-227.

Hanipova, İ.İ., “Sozdanie kafedrı tatarskogo yazıka i literaturı v Kazanskom universitete i ee deyatelnost s seredinı 1940-h – 1950-e gg. (po materialam Gosudarstvennogo arhiva Respubliki Tatarstan)”, **İstoriçeskaya etnologiya**, 2021, T:6, No:2, ss.231-242.

Hannanova, G.M. “Gabdulla Tukay i Galiaskar Kamal”, **Gabdulla Tukay v kulturnom prostranstve XX-XXI vv. Materialı mejdunarodnoy konferentsii**, Kazan

İstitut yazıka, litaratura i iskustva im. G. İbragimova Akademii nauk Respunliiki Tatarstan, 2021, ss.346-351.

Harrison M. “Resource mobilization for World War II: the U.S.A., U.K., U.S.S.R, and Germany, 1938-1945”, **Economic History Review**, 1988, No:41:2, pp.171-192.

Hramkov, L.V. “Voenno-promıslennıy kompleks Povoljya v godı Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.”, **Vestnik Samarskogo universiteta**, 2007, No:5-3 (55), ss.:215-221.

Hramkova, E.L., “Oteçestvennaya istoriografiya istorii kino 1941-1945 godov na rubeje XX-XXI. Vekov”, **İzvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta im. A.İ. Gertsena**, 2008, No:78, ss.123-130.

Hudyakova, R.A., “Obşestvennaya pomoş evakogospitalyam v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Kazanskiy meditsinskiy jurnal**, Kazan, 1970, No:2, ss.82-84.

İvanov, A. A., “Pomoş Tatarstana georiçeskomu Stalingradu”, **Kazanskaya nauka**, 2013, No:11, ss.14-19.

İvanov, A. A., “Tatarstan – odin iz tilovıh arsenalov Pobedi”, **Eho vekov**, No:1/2 (58/59), 2010, ss.5-8.

İvanov, A.A. “Tatarstan-odin iz tilovıh arsenalov pobedi”, **Nauçniy Tatarstan**, 2011, No:1, ss.125-132.

Kabirova, A. Sh., “Tatar National Factor as an Element of Ideological Liberalization During the Great Patriotic War”, **Tatarica: History and Society**, 2015b, No:4, pp.98-103.

Kabirova, A.Ş., “Ratniy trudovoy podvig Tatarstana v voennoy period 1941-1945 gg.”, v sbornike: **Velikaya Oteçestvennaya Voyna 1941-1945gg v sudbah narodov i regionov**. Red: A.Ş. Kabirova, Kazan, 2015c, ss.277-289.

Kabirova, A.Ş., “The Tatar ASSR as an important rear base of the USSR”, **The History Of The Tatars since Ancient Times**. V.7, Ed: Khakimov, R., Salikhov, R., Bushuev, A., Kazan, Sh. Marjani Institute of History, 2017a, p.380-390.

Kabirova, A.Ş., “ ‘Ças mujestva probil na naših çasah...’: geroizm molodogo pokoleniya v godi Velikoy Oteçestvennoy Voynı (na materyalah Tatarskoy ASSR)”, **Rossiya v usloviyah krizisov XIX-XX vekov**, Sbornik statey Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii, posvyaşennoj 100-letiyu Russkoy revolyutsii 1917 g. i 75-letiyu naçala Stalingradskoy bitvy. T.1, Red: R.R. Hisamutdinova. 2017b, ss.212-216.

Kabirova, A.Ş., “Agrornoe proizvodstvo i krestyanstvo Tatarstana v godı voennogo liholetya (1941-1945 gg.)”, **İzvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta**, No:4-5 (60), 2008, ss.82-85.

Kabirova, A.Ş., “Borba s ekonomičeskimi prestupleniyami v period Velikoy Oteçestvennoy voynı (na materialah Tatarskoy ASSR)” v sbornike: **Materialnyj faktor i predprinimatelstvo v povsednevnoj jizni naseleniya Rossii: istoriya i sovremennost (regionalnyj aspekt)**. Sbornik materialov mejdunarodnoy naučnoj konferentsii. Red: V.A. Veremenko, S.V. Stepanov. Sank-Peterburg. Leningradskiy Gosudarstvennyj universitet im. A.S. Puşkina, 2016a, ss.52-58.

Kabirova, A.Ş., “Fiskalnaya politika v derevne Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı” v sbornike: **Rossiyskoe krestyanstvo i selskoe hozyaystvo v kontekste regionalnoy istorii**, Yoşkar-Ola, Mariyskiy gosudarstvennyj universitet, 2018a, ss.504-509.

Kabirova, A.Ş., “İz istorii voennoy povsednevnosti: reşenie jilişnoy problemı v Tatarstane v 1941-1945 gg.”, **Uçen. Val. Kaban, un-ta. Ser. Gumanit. Nauki**, 2010a, t.152, kn.3, ç.2, ss.156-167

Kabirova, A.Ş., “Komissiya prinimaet stroitelnie raboty rubeja ‘Kazanskiy obvod’ s otsenkoy ‘horoşo’”, **Eho vekov**, 2016b, No:1-2, ss.99-111.

Kabirova, A.Ş., “Organı vlasti v Tatarstane v 1941-1945 gg.”, **İstoriya gosudarstvennostirespubliki Tatarstan sovremennost materiali respublikanskoy nauçnoy konferentsii**, 8-9 dekabrya 1998 g., Kazan, s.166-167

Kabirova, A.Ş., “Prodovolstvennoe snabjenie naseleniya Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı”, **Uçenie zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta**. T:151 kn:2, ç.2, Gumanitarnie nauki, 2009, ss.148-156.

Kabirova, A.Ş., “Tatarıstantsı – uçastniki srajeniy na Kurskoy duge”, **İstoriya Kuskoy bitvy: problemı i prespektivı issledovaniya i sohraneniya pamyati: sbornik nauçnih statey uçastnikov Mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoj konferentsii, posvyaşennoj 75-letiyu pobedy v Kurskoy bitve**, 14-15 maya 2018g., red: V.V. Korobin, Kursk, Universitetskaya kniga, 2018b, ss.172-176.

Kabirova, A.Ş., “Tatarı i urojentsı Tatarstana na frontah Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Nauçnyj Tatarstan**, 2010c, No:2, ss.136-147.

Kabirova, A.Ş., “Usloviya jizni i bit naseleniya respubliki Tatarstan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **İvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: istoriya, politologiya**, barnaul, 2007, No:4/2, ss.57-60.

Kabirova, A.Ş., “Vlast i obşestvenno-politiçeskie nastroyeniya v Tatarstane v period Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Vestnik Novosibirskogo gos. Un-ta. Seriya: istoriya, filologiya**. Novosibirsk. 2010b. T.9. vip. 1: istoriya, ss.211-215.

Kabirova, A.Ş., “Voyna i lyudi: problemı sotsialnoy zaşıty semey frontovikov v Tatarstane v 1941-1945 gg.”, **Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo uniwersiteta İstoriya**, 2011, No:2(14), ss.127-131.

Kadırov, R.V. ve Gallyam, R. G. “Slujilıe tatarı kak sotsialnaya kategoriya naseleniya Ruskogo gosudartva XVI-XVII vv.” **İstoriçeskie, filosofskie, politiçeskie i yuridiçeskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie**. 2012. No:1 (15) ç.II. ss.77-80

Kalaçev, B.B. “K Voprosu ob istorii gosudarstvennogo stroitelstva tatarskoy avtonomnoy sovetsskoy sotsialitiçeskoy respubliki”, **B cbornike: Respublika Tatarstan: İstoriya gosudarstvennosti v XX-naçale XXI**, Kazan, 2016, ss.25-30.

Kalimullina, F.G. “Osnovnie vehi biografii Tatarskogo gosudarstvennogo deyatelya K.G. Muhtarova (1896-1937)”, **Sovremennaya nauka:aktualnie problemi teorii i praktiki, seriya: gumanitarnie nauki**. 2020. No:7 ss.6-9.

Kan, V.S., “Deyatelnost perviçnoy partiynoy organizatsii pri glavite Tatarskoy ASSR v kontse 1930-h – seredine 1940-h gg.”, **Vestnik Nİİ gumanitarnih nauk pri Pravitelstve Respubliki Mordoviya**, 2022, No:4 (64), ss.112-122.

Kanlıdere, A. “Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Kazanlı Ayaz İshaki’nin (1878-1954) Fikri Serüveni”, **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, 2011, No:24, s.63-94.

Karmanov, A.İ. “Podgotovka ofiterskih kadrov v predvoenniy i naçalniy periodı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Pamyat uşedşero veka: sbor. St., posvyaşenniy naçalu Velikoy Oteçestvennoy voynı sovetsskogo naroda protiv faşistkoy Germanii 1941-1945 gg.:** v 2-h vip. Moskava: VNO KTs VC RF im. Frunze, 2002, Vip.:1 s.64-86.

Kasyan, İ.N., “İstoriçeskie aspektı stroitelstva oboronitelnih soorujeniy v 1920-1930-h godah na zapadnoy granitse SSSR: ‘Linniya Stalina’ ”, **Juveis Scienta**, 2018, No:4 ss.36-39.

Knyazov, A.S. “Naçalnik tsentralnogo ştaba partizanskogo dvijeniya general-leytenant P.K. Ponomarenko: ştrihi k portretu”, **Voenno-istoriçeskiy jurnal**, 2017, No:7, ss.73-80.

Kobalev, B.İ. “Reaktsiya kollaboratsionistskoy pressı na okkupirovannoy germaniyeı territorii SSSR na tvorçestvo D.D. Şostakoviça”, **Uçenie zapiski Novgorodskogo gosudarstvennogo universiteta**, 2023, No:2(47) ss.88-91

Kobzev, E.Yu., “Oboronitelnie deystviya Krasnoy Armii na sebejskom uçastke ‘linii Stalina’ v iyune-iyule 1941g.”, **Voenna İstoriya Rossii XIX-XX. Vekov. Materialı IX. Mejdunarodnoy voenno-istoričeskoj konferentsii**. 2016, s.379-395.

Kojin, A.V. “Političeskie byuro kak uçrejdeniya BÇK dlya polučeniya konfedentsialnoy informatsii o mestoy jiznedeyatelnosti” **Yuridičeskoe obrozovanie i nauka**, 2016, No:4, ss. 110-113.

Koškina, O.A. “Stroitelstvo oboronitelnih rubejey v 1941-1942 gg. na territorii Mariyskoy i Çuvaşskoy ASSR”, **Çuvayskiy gumaniterniy vestnik**, 2020, No:15, ss.95-101.

Köstüklü, Nuri “1920’li Yılların Başında Kırım ve Kazan Türklerinin Yaşadığı Açlık Felaketi ve Türkiye’nin Yardımları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, yıl:2011, c:27, sa:80, ss.293-324.

Kravçenko, A.Yu., Kravçenko, A.A., “Tehnologii i injenerı Velikoy Pobedi”, **Voorujenie i ekonomika**, 2015, No:2(31), s.104-109.

Krivonojkina, E.G. “Deyatelnost sistemı potrebkoooperatsii Tatarskoy ASSR i ıbepeçinie kolhoznikov tovarami povsednevnhogo sprosa v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı”, **Vestnik Çuvaşskogo universiteta**, 2008, No:1, ss.46-49.

Krivonojkina, E.G., “K 75-letiyu Kazanskogo oboronitelnogo soorujeniya: istoriya voprosa”, **Eho vekov**, 2017, No:3-4, ss.6-22.

Krivonojkina, E.G., Tahtarova, S.S., “Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Sbornik trudov Mejdunarodnoy nauçno-istoričeskoj konferentsii imeni akademika L. Blyumentrosta**, t.1, 2013, ss.100-104.

Kulinok, S.V., “Organizatsiya stroitelstva ykreplennih rayonov ‘linii Molotova’ na territorii belarusi”, **Evropa vo vtoroy mirovoy voyne: istoriya i sovremennost**.

Materialı mejdunarodnoy naučno-teoritičeskoy konferentsii. 5-6 maya 2005 g.,
Vitevsk, İzdatelstvo UO “VGU im. P.M. Maşerova”, 2005, ss.22-24.

Kurat, A.N. “Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi (Eski Kazan Hanlığı ve Başkurt İli) (XIX. yüzyıla kadar)” **AÜ DTCF Dergisi** c.:XXIII sa.:3-4 Temmuz-Aralık 1965 ss.91-95.

Lagutina, S.N., Çijkov, P.A., Çernikova, A.A., Samkov, K.D., “Opit organizatsii protivoepidemičeskoy zaşiti voysk v period VOV 1941-1945 gg. v usloviyah ugrozi bioterrorizma”, **Molodejnyy innovatsionnyy vestnik**, 2020, t.9, No:52, ss.125-126

Lebedeva, N.C., Narinskiy, M.M “Rospusk Kominterna i sozdanie otdela mejdunarodnoy informatsii TsK VKP(b). May 1943-may 1945”, **İstoriya Kommunističeskogo İnternatsionala 1919-1943: Dokumentalnie oçerki** (red:A.O.Çubaryan), Moskva, Nauka, 2002 ss.227-254.

Liseytshev, D.V. “Novie svedeniya o “Tatarskoy voyne” 1615-1616 gg v Kazanskom tsartsve i sudbe členov semi predpoditelye Enaleeva Vossyaniya” **Zolotoordinskoe obozrenie** 2020, 8(1) ss.107-126.

Malışeva, E.M., “Tsena pobedi i nraivstvennie uroki pamyati o Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Voennaya istoriya Rossii: problemi, poiski, reşeniya: materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşeennoy 70-letiyu Pobedi v Velikoy Oteçestvennoy voyne. V 2 çastyah.**, Federalnoe gosudarstvennoe avtonomnoe obrazatelnoe uçrejdenie vişşego preffessionalnogo obrazovaniya “Volgogradsiy gosudarstvennyy universitet”, 2015, ss.3-18.

Mamina, R.F., Şaydullin, R.V., “Osobennosti kadrovogo obespeçeniya şkol Tatarstana v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 gg)”, **Vestnik Ekaterininkogo instituta**, 2017, No: 1(37), ss.36-41.

Metin, B., “Sovyet Belgelerine Göre Tataristan’da Kiril Alfabesine Geçiş (1939)”, **Gazi Türkiyat**, 2011, cilt 1, sa: 9, ss.135-148.

Mingaliev, Z.S. “Plan Goelro-Proriv v elektrifikatsii respubliki”, **Energetika Tatarstana**, 2005, No:2, ss.100-104.

Mingaliev, Z.S. “Elektroenergetika našego kraya fotografiyah i şifrah”, **Energetika Tatarstana**, 2011, No:2 (22), ss.73-77.

Minullin, İ.R., “Musulmanskie obşını v Tatarstane v 1920-1930-e godı”, **Pax Islamica**, 2009, No:1(2), ss.87-103.

Morduhoviç, M.M., “Nakazanie bez prestupleniya”, **Nauka i jizn**, 1990, No:4, ss.88-94.

Mostafin, R., Dautov,R. “Repressiyalangan Tatar yazuçıları”, **Kazan Utları**, 1992a, No:2 (832), ss.149-157.

Mostafin, R., Dautov,R. “Repressiyalangan Tatar yazuçıları”, **Kazan Utları**, 1992b, No:3 (833), ss.182-188

Mostafin, R., Dautov,R. “Repressiyalangan Tatar yazuçıları”, **Kazan Utları**, 1992c, No:4 (834), ss.175-183.

Mostafin, R., Davitov, R. “Repressiya Kurbanı Tatar Yazarları” Akt:Mustafa Öner, **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1997, sa:2(3), ss.135-168.

Motreviç, V.P., “Valovaya produktsiya selskogo hozyaystva povoljya v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı i v poslevoennıe godı”, **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945gg. v sudbah narodov i regionov. Sbornik statey**, red:A.Ş. Kabirova, Kazan, Institut istorii imeni Şigabutdina Mardjani Akademii nauk Respubliki Tatarstan, 2015, ss.297-304.

Muhamadeeva, L., “Periodičeskaya peçat kryaşen v pervoy polovine XX.v.” **Gasırlar avazı - Eho vekov**, 2016, No:1-2, ss.86-93.

Muhametdinova, A.H. “Pedagogičeskaya i obşestvenno-političeskaya deyatelnost Hadi Atlası”, **Vestnik Kazanskogo tehnologiçeskogo universiteta**, 2012, t.15, No:11, ss.295-299.

Muhammetşin, F.H. “Parlamentarizm v Tatarstane-osnova razvitiya demokratičeskoy i pravovoy gosudarstvennosti respubliki”, **Aktualnie problemi teorii i praktiki konstitutsionnogo sudoproizvostva**, 2020, No:15, ss.5-16.

Muhinova, N. A., Ryabinina, A.A., “Timurovskoe dvijeniye v Tatarstane v godı Velikoy Otečestvennoy voynı”, **Gumanitarnie nauki v XXI veke: naučnyy internet-jurnal**, 2018, No:10, s.47-55.

Muhinova, N.A., “ ‘Pionerskaya rabota stoit na nizkom urovne’: kadrovaya problema v pionerskoy organizatsii TASSR v načalnyy period VOV”, **Gumanitarnie nauki v XXI veke: naučnyy internet jurnal**. 2016, No:6, ss.8-15.

Muhinova, N.A., “Podgatovka pionerovjatıh v Tatarskoy respublike v 1923-1926gg.” **Mahuskript**, 2018, No:12-2 (98) ss.234-238.

Mustafina, D.A. “Osobennosti materialnovo obespečeniya slujilıh Tatar v XVII v.” **Gasırlar Avazı-Eho vekov**, No:4 2019, s. 6-17.

Nasıyhova, L. R., “Tatarskaya publitsistika na stranitsah frontovıh gazet (1941-1945 gg.)”, **İzvestiya Yujnogo federalnogo universiteta. Filologičeskie nauki**, 2012, No:4, ss.180-184.

Navşırvanov, Z., “Poçemu mı stremimsya pereyti k latinskomu alfavitu” **V borbe za Novıy Turkskiy alfavit**, Red: M. Pavloviç, Moskva, Nauçnoy assotsiatsii vostokovedeniya pri tsik SSSR, 1926, ss.47-50.

Nazipova, K. A., “Politika industrilizatsii strani: rezultaty v TASSR i ee vliyanie na polojenie Tatar v respublike i za ee predelami” **İstoriya Tatar s drevneyşih vremen**, t.7, Kazan, Akademiya nauk respubliki Tatarstan institut istorii im. Ş.Merdjani, 2013, s.313-314 (ss.300-319)

Nemogay, V. “Gosudarstvennie tsennie bumagi vremen Velikoy Otečestvennoy voynı”, **Bankauski Vesnik**, May 2018, ss.69-71

Nikonova, S.İ., Zaripov, R.R., “Deyatelnost voennogo komissariata Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Otečestvennoy voynı”, **Sovremennaya nauçnaya mısl**, 2020, No:2, ss.93-97.

Nuriev, R.T., “Osobie konstruktorskie i tehničeskie byuro (şaraşki) g.Kazani v 1940-h gg. po memuarı i svidetelstvıam sovremennikov”, **Rossiya i sovremennıy mir**, 2018, No:4 (101), ss.185-198.

Nuriev, R.T., “Poyavlenie pervıh osobıh konstruktorskih byuro v penirentsiarnoy sisteme Sovetskogo Soyuza”, **Kazanskiy vestnik molodıh uçenıh**, 2019, t.3, No:2 (10), ss.99-107.

Nuriev, R.T., Usmanova, D.M., “Osoboe tehničeskoe byro No 40: kazanskıe «şaraşki» na slujbe u «Katyuşı»”, **Eho vekov**, 2021, No:2 ss.31-43

Odintsov, M.İ., “İ.V. Stalin: Tserkov mojet rassçitivat na vsestoronnyuyu podderjku pravitelstva”, **Disput**, 1992, No:3, ss.17-25

Özkan, F., “110. Doğum Yılı Münasebetiyle: Ömrünün Baharında Vefat Eden Büyük Bir Şair Abdullah Tukay” **Türk Kültürü Dergisi**, sa:395, ss.148-158.

Peçenin, A.A. “Vıdvijentsı v narodnom komissariate oboronı v period Vtoroy Mirovoy Voynı: uspehi i oşıbki kadrovoy politiki İ.V. Stalina” v sbor: **SSSR vo Vtoroy Mirovoy voyne: 1939-1945 gg.: dostijeniyai perspektivı sovremennıh issledovaniy. Sbornik nauçnıh statey**. Rossiyskiy gosudarstevvıy gumanitarnıy universitet. Moskva, 2020, ss.56-67.

Petrenko, V.A., Pavlova, M.B., “Denejno-kreditnaya politika gosudarstva v godi velikoy Otečestvennoy voyni”, **Vestnik Kamčat GTU**, 2016, No:35, ss.110-112.

Pleskaç, V.N., “F.E. Dzerjinskiy: Popitka pereosmysleniya ličnosti pervogo čekista Rossii”, V **sbornike: problemi zašiti prav: istoriya i sovremennost. Materiali XIV mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii**, Ed:E.B. Gogolevskaya, Sank-Peterburg, Leningradskiy gosudarstvennıy universitet im. A. S. Puškina, 2020, ss.48-53.

Purdue, A.W. “The Second World War”, **The Journal of Military History**, vol.64, No:2 (april 2000) ss.574-575.

Popova, A.P., “İzobrazitelnoe iskusstvo SSSR vo vremena Velikoy Otečestvennoy voyni”, v **sbornike: vojna i mir v Otečestvennoy i mirovoy istorii, material mejdunarodnoy naučnoj konferentsii**, v 2 t.Posvyašaetsya 75-letiyu Pobedi v Velikoy Otečestvennoy voyne. Sankt-Peterburg, 2020, ss.767-771

Puzeviç, N.İ., Volkova, N.N., “Voenno-promıšlennıy kompleks: nekotorie oboronie predpriyatiya Vostoçnoy Sibiri v godi Velikoy Otečestvennoy voyni”, **Trudi Bratskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumaniternie i sotsialnie nauki**, t.1, Bratskiy Gosudarstvennıy universitet, 2016, ss.75-80.

Rızbaeva, K.P., Yakunina, A. A., Kunavina, E. A., “Organıçeskie lekarstvennie preparatı v godi Velikoy Otečestvennoy voyni”, **İnnovatsii v nauke i praktike**, Sbornik nauçnih statey po materialam XXII Mejdunarodnoy naučno-praktičeskoj konferentsii, Ufa, 2023, ss.69-73.

Rjeşevskiy, O.A., “Vizit A. İdena v Moskvu v dekabre 1941g. Peregovori s İ.V. Stalinım i V.M. Molotovım”, **Novaya i Noveyşaya istoriya**, 1994, No:2, ss.85-102.

Roberts G., “Ideology, Calculation, and Improvisation: Spheres of Influence and Soviet foreign policy 1939–1945”, **Review of International Studies**, 1999. Vol.25. pp.662-664.

Roşal, M. G., “O pervih şagah natsionalnogo camoopredeleniya Tatar”, **İstoričeskiy Arhiv**, 1961, No:2, ss.152-163.

Sadikov, F., “Zaryadı dlya«Katyuş» izgatovlyali devuşki Zareçya”, **Eho vekov**, 2000, No:1/2, ss.24-37.

Sajin, K. A ve Nalimov, A.M. “Tatariya – respublika visokorazvitoy promışlennosti”, **Trudi Kazanskovo himiko-tehnologičeskovo universiteta im., Kazan, S.M. Kirova**, 1960, ss.99-113.

Sakaev, V.T., “Lyudskie poteri Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Vestnik Çuvaşskogo universiteta**, 2010, No:1, ss.72-78.

Sakaev, V.T., “Smertnost gorodskogo naseleniya Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **İstoriya**, 2007, No:2 (59), ss.271-278.

Salahiev, R.R., Salahieva, M. Yu., Formı i metodı poiska svedeniy o voennoslujajşih, pohoronennih v tilu v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.”, **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945gg. v sudbah narodov i regionov. Sbornik statey**, red:A.Ş. Kabirowa, Kazan, 2015, ss.659-668.

Saldugeev, D.V., “Çehoslovatskiy legion v Rossii”, **Vestnik Çelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta**, 2005, No:2 (18), ss.88-98

Salnikova A.A. ve Galiullina, D.M., “Tatarskie bukvari na kirillitse: ot bukvarya N.İ. İlminskogo do sovetskih uçebnikov kontsa 1930-50-h gg.”, **Oteçestvennaya i zarubejnaya pedagogika**, 2013, No: 4(13), ss.102-120.

Salnikova A.A., Galiullina D.M., “Ot ‘Bezreligioznogo’ k antireligioznomu vospitaniyu Tatarskih şkolnikov v 1920-e – naçale 1930-h gg.: Taktiki i praktiki”, **Vestnik Pravostavhogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya 4: Pedagogika. Psihologiya**. 2020. No 57, ss.123-135

Savçenko R. A., “İstoriya Formirovaniya otdelnykh liynih batalonov v Kazani v 1941-1942 gg.” **Rossiyskiy nauchnyy jurnal**, 2014, No:4 (42), ss.23-29.

Sbornik deystvuyushih dogovorov, soglašeniy i konventsii, zaklyuchennykh SSSR s inostrannimi gosudarstvami, vypusk:XI, Moskva, Litizdat N.K.İ.D., 1955, ss.24-28;

Sırakaya, S. “22 İyunya 1941 goda v turetskoy presse”, **Vestnik Moskovskogo Universiteta. Seriya:10: Jurnalistika**. 2014. No:6 ss.166-168.

Slezin, A.A., Puzirev, A. Yu., “Vliyanie partii i komsomola na deyatelnost oboronnykh obşestvennykh organizatsiy: provintsialnaya pealnost. 1937-1941 gg.”, **Bereginya. 777. Soba: Obşestvo, Politika. Ekonomika**, 2010, No:3 (5), ss.11-19.

Soloveva, T.A., Alekseeva, M.M. “Stroitelstvo Surskogo oboronitelnogo rubeja i Kazanskogo obvoda v Çuvaşskoy ASSR”, **Eho vekov**, 2017, No:3-4, ss.23-45.

Speranskiy, A.V. “Vısshaya şkola SSSR v 1941-1945 gg.: Egzameni voynı”, **Vestnik Yujno-Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Sotsialno-gumaniternie nauki**, 2015, T.5, No:3, ss.33-38.

Spirin, D.V., “Problema vtorovo fronta vo vzaimootnoşeniyah ‘bolşoy troyki’ ”, **Materialı mejvuzovskoy nauçno-praktičeskoy konferentsii, priuroçennoy k 65-letniyu Pobedi v Velikoy Oteçestvennoy voyne 1941-1945 gg.** 21-22 aprelya 2010g, Moskva, Rossiyskiy gos. Gum. universitet, 2010, ss.621-634.

Stepanov, A.F., “ ‘Bolşoy terror’ 1937-1938 gg. i pravoslavnoe duhovenstvo: repressii v sovetskom Tatarstane”, **Vestnik Pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya2: İstoriya. İstoriya Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi**, 2010, No: 3(36), ss.67-80.

Sultanbekov, B. “Kanlı İzler”, **Kazan Utları**, 1994, No:6 (860), ss.144-154.

Şahin, E. “Stalin Dönemi Siyasetinin Kazan: Tatar Türkleri Kültürüne Etkileri”, **Stalin ve Türk Dünyası**, Ed: Emine Gürsoy-Naskali, Liaisan Şahin, , İstanbul, KaknüsYayınları, 2007, ss. 233-244.

Şahin, E., “Kazan Tatar Türklerinin Latin Alfabesi Mücadelesi”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, 2003, sa:199, ss.42-45.

Tairov, N. İ. “İz istorii frontovih kontsertnih brigad Tatarstana” v sborike **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945 gg. v sudbah narodov i regionov**, Red: A.Ş. Kabirova, 2015, ss.347-352.

Tatarenko, A.S., Gladkih, Z.İ., “Çtobi gimn bıl ‘drugom i vdohnovitelem çeloveka-grajdanina’: o patriotičeskih gimnah A.V. Aleksandrova”, **Nasledie velikoy pobedi: istoki i budşee. sbornik nauçnih statey po itogam XV Mejdunarodnoy nauçno-praktičeskoj konferentsii “Tserkov i uskusstvo” XVI Mejdunarodnih nauçno-obrazovatelnih Znamenskih çteniy**, Kursk, Kurskaya pravoslavnaya duhovnaya seminariya, Kurskiy gosudarstvennyy Universitet, 2020, ss.11-17

Telişev, V., Sakaev, V., “Demografiçeskie poteri Tatarskoy ASSR v 1941-1945”, **Eho Vekov**, 2010, No:1-2, ss.54-58.

Tokarev, A.A. “Natsionalnoe dvijenie v Rossii: proekti gosudarstvennosti Tatar v 1917-1918 gg.”, v **sbornike: Respublika Tatarstan: İstoriya gosudarstvennosti v XX-naçale XXI**, Kazan, izdatelstvo Kazanskogo gosudartvennogo tehniçeskogo universiteta, 2016, ss.16-24.

Trepavlov, V.V. “Padenie Kazanskovo hanstva i Nogayskaya Orda”, **Problemi istorii Kazani: sovremenniy vzglyad**. –Kazan: İstitut istorii im. Marjani AN RT, 2004, ss.183-189.

Tumaşeva, D.G., “Razvitie tatarskogo yazıkoznaniya v Kazanskom universitete (1944-1995)”, **Eho Vekov**, 1996, No:1/2, ss.212-216.

Turaev, R.G., Hasanova, G.R., Klyuşkin, İ.V., Boykova, O.V., “Zagatovka, konservirovanie i snabjenie krovyu i ee komponentami v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Kazanskiy Meditsinskiy jurnal**. 2015, T.96, No:3, ss.459-463.

Usmanov, N.V. “Prinimaya vo vnimanie realnuyu pomoş (Çekistı TASSR i Amerikanskaya administratsiya pomoşı (1921-1923 gg.))”, **Eho Vekov**, 2017, No:3-4, ss.102-111.

Usmanova, D.M. “Perviy vse rossiyskiy musulmanskiy sezd 1917g.: vzglyad çerez stoletie”, **Gasırlar avazı-Eho vekov**, 2021. No:3 ss.24-50.

Valiahmetov, A.N. “Çehoslovatskiy legion v Kazanskoy gubernii v 1918 godu. Vospominaniya”, **V mire nauçnih otkritiy**, 2012, No:7-1 (31), ss.141-159.

Viola, L., “The role of the OGPU in dekulakization, Mass Deportation, and resettlement in 1930”, **The carl back papers in Russian & East European Studies**, (University of Pittsburgh), 2000, No:1406, ss.1-52.

Waller, J. M., “Russia: Death and Resurrection of KGB” **Demokratziya**, No:3, Summer 2014. ss.333-355.

Yakunin, V.N. “İzmenenie gosudartvenno-tserkovnih otnoşeniy v Sssr v godı Velioy Oteçestvennoy voynı: rol vneşnepolitiçeskogo faktora”, **Vlast duhovnaya i svetskaya: vzaimodeystvie v sotsiokulturnom prostranstve. Materialı Mejdunarodnoy nauçno-praktiçeskoy konferentsii, posvyaşennoy 500-letiyu Reformatsii**, Samara, 2017, ss.175-188.

Zaharova, D.A. “İstoriya stroitelstva surskogo i Kazanskogo oboronitelnih rubejey na territorii Çuvaşskoy ASSR v 1941-1942”, **Voprosı istorii fortifikatsii**, 2012, No:3, ss.48-56.

Zakirov, A. F., “Povsednevnost uçenih Akademii nauk SSSR, evakuirovannih v Kazan v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (po materialam TASSR)”, **Aktualnie**

problemi regionovedeniya i naukovedeniya, Sbornik Statey nauçnoy konferentsii, Red: İ.A. Gilyazov, M.Z. Habibullin, Kazan, 2019, ss.142-146.

Zaripov, R.R. “Osoaviahim Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı 1941-1945 gg.”, **İstoriçeskie, filosofskie, politiçeskie i yuridiçeskie nauki, kulturolojiya i iskusstvovenie. Voprosı teorii i praktiki**, 2016, No:2-4 (66), ss.47-50.

Zaripov, R.R. “Vklad Osoaviahima TASSR v Velikuyu Pobedu”, **Gumaniternie nauki v XXI. veke: nauçny internet jurnal**, 2015, No:4, ss.47-55.

Zaripov, R.R., “Vklad Osoaviahima TASSR v Velikuyu pobedu”, **Nauçny Tatarstan**, 2011, No:1, ss.125-132.

Zaripov, R.R., Muharyamova, A.D., “Voenno-mobilizatsionnaya deyatelnost voennogo komissariata Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı”, **Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945 gg: podvig naroda i uroki**. Sbornik statey po materialam Mejdunarodnoy nauçnoy onlayn konferentsii. Red: A.Ş. Kabirova, Kazan, Institut istorii im. Ş. Marjani AN RT, 2020, ss. 129-136.

Zorkaya, N.M., “Beşie snı Alma-Atı: Russkoe kino v evakuatsii”, **İskustvo kino**, 1999, No:7, ss.125-139.

Zverev, B.İ., “Orujie-frontu”, **Rossiyskaya istoriya**, 1995, No:3, ss.59-69.

Усманов, H.B., “ ‘Prinimaya vo vnimanie realnuyu pomoş...’ (Çekistı TASSR i Amerikanskaya administratsiya pomoşı 1921-1923 gg.)”, **Eho vekov**, 2017, No:3-4, ss. 102-111.

3. Tezler

Ablyazov, K.K., **Svetskoe i religioznoe obrazovanie v drevne Tatarstana: 1920-1930 gg.**, dissertatsiya kand. ist. Nauk, KGU, Kazan, 2004.

Alp, A., **Kazan Tatarları'nın Siyasi Konum ve Yönelişleri**, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2010

Aytuganova, M.L., **Stanovlenie sistem radioveşaniya v Tatarstane (1918- iyun 1941 gg.)**: avtoreferat dissertatsii na soiskanie učenoy stepeni kandidata istoričeskikh nauk. KGU, Kazan, 1996.

Buzyakov, Z.S., **Drujba narodov kak vazjnyy faktor pobedi v Velikoy Otechestvennoy voyne** (po materialam Mariyskoy, Tatarskoy i Çuvaşkoy avtonomnih respublik): dissertatsiya kand. ist. nauk. KGU, Kazan, 1987.

Kolomits O. G. **NEP v promışlennosti Tatarskoy respubliki, 1921-1926 gg**: dissertatsiya kand. ist. nauk, KGU, Kazan, 1995.

Krivonojkina, E. G. **Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy Voynı**, avtoreferat, Kazan, KGU, 2001.

Krivonojkina, E.G., **Selskoe naselenie Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voyne**: dissertatsiya kand. ist. nauk: KGU, Kazan, 2001.

Kruglyanskiy, M. R. **Vıssaya şkola SSSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı**, disertattsiya kand. ist. nauk., Moskva obl. ped. İn-Tataristan im. N.K. Krupskoy, Moskva, 1970.

Mazitova, G. V., **Uçrejdeniya i deyateli iskusstv Tatarskoy ASSR v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 gg.)**, dissertatsiya kand. ist. nauk, KGU, Kazan, 1990.

Savçenko, R.A. **Spetsialnie voinskie çasti RKKA sformirovanie v godı Velikoy Oteçestvennoy voynı v TASSR**, Dissertatsiya na soiskanie učenoy stepeni kand. ist. nauk, Kazanskiy (Privoljskiy) federalnıy universitet, Kazan, 2015.

Sırakaya, S. **İkinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan**. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara. 2007.

Şahin, L., **Rusya Federasyonu Tarih Öğretiminde Ulusal Kimlik Arayışları: Tataristan Cumhuriyeti Örneği**, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bilim Dalı, İstanbul, 2014.

Usmanova, D.M. **Musulmanskie deputati v gosudarstvennom dume Rossiyskoy imperii 1906-1917**, dissertatsiya na soiskanie učenoy stepeni doktora istoričeskiy nauk, KGU, Kazan, 2004

4. İnternet Kaynakları

<http://kazan-journal.ru/news/mashina-vremeni/kazmash-istoriya-razvitiya>

(Erişim tarihi 22.05.2022) – Jurnal Kazan, Kazmaş: istoriya razvitiya.

<https://16.rosstat.gov.ru/naselenie> (Erişim tarihi 03.12.2023) – Territorialnyy

organ Federalnoy slujby gosudarstvennoy statistiki po Respublike Tatarstan, Naselenie.

<https://kamalteatr.ru/about-the-theatre/history/> (erişim tarihi 12.12.2023) –

Teatr Kamala, İstoriya.

<https://kniga.tatarstan.ru/izdan.html> (Erişim tarihi 11.04.2023) –

Gosudarstvennoe byudjetnoe uçrejdienie respublikı Tatarstan redaksiya “knigi pamyati”, Naşı izdaniya.

<https://kniga.tatarstan.ru/pamjat> (Erişim Tarihi 20.08.2023)) – Gosudarstvennoe

byudjetnoe uçrejdienie respublikı Tatarstan redaksiya “knigi pamyati”, Kniga Pamyat” (28 tomov).

<https://kniga.tatarstan.ru/pamjatpobeda> (Erişim tarihi 18.03.2024)) –

Gosudarstvennoe byudjetnoe uçrejdienie respublikı Tatarstan redaksiya “knigi pamyati”, Kniga pamyati “oni vernulis s pobedoy” (55 tomov).

[https://m.realnoevremya.ru/articles/156160-fotomarafon-100-letie-tassr-](https://m.realnoevremya.ru/articles/156160-fotomarafon-100-letie-tassr-stroitelstvo-kazmashstroya-1932-god)

[stroitelstvo-kazmashstroya-1932-god](https://m.realnoevremya.ru/articles/156160-fotomarafon-100-letie-tassr-stroitelstvo-kazmashstroya-1932-god) (Erişim Tarihi 10.05.2022)

<https://mendeleevsk.tatarstan.ru/zavod-vchera-segodnya-zavtra.htm> (Erişim tarihi: 21.05.2022) – Realnoe vremya, Fotomarafon “100-letie TASSR”: stroitelstvo Kazmaşstroya, 1932 god.

<https://mincult.tatarstan.ru/index.htm/news/2101565.htm> (Erişim tarihi 18.03.2023) – Ministerstvo kultury respubliki Tatarstan.

<https://mobile.ruscable.ru/article/1772/?ysclid=lb1xtkdeyy168812295> (erişim tarihi 23.05.2022) – İstoriya Kazanskogo zavoda sinteticheskoe kauçuka.

<https://pastvu.com/p/861604> (Erişim Tarihi 23.05.2022) – Zavod “Pişmaş”.

<https://rgali.ru/> (erişim tarihi 23.05.2022) – Rossiyskiy gosedarstvennyy arhiv literatury i iskusstva.

https://tasma.ru/upload/all_history.pdf?ysclid=l3immbo4ih (erişim tarihi 23.05.2022)

<https://tass.ru/spec/okna-tass-80> (Erişim Tarihi 18.02.2023) – 80 let “Oknam TASS”

<https://tatfrontu.ru/> (erişim tarihi 18.03.2024) – Virtualnyy muzey Velikoy Oteçestvennoy voynı Respubliki Tatarstan vklad Tatarstana v pobedu!.

<https://teatrkachalov.ru/about/> (erişim tarihi 12.12.2023) – Teatr Kaçalov, o teatre.

<https://tinchurinteatr.ru/ru/history/> (erişim tarihi 12.12.2023) – Teatr Tinçurina, istoriya teatre.

<https://tupolev.ru/about/> (erişim tarihi 09.09.2023) – “Tupolev” aktsionernoe obşestvo, o kompanii.

<https://www.history-map.world/article-56/> (erişim tarihi 08.02.2023) –Karta istorii, Fabrika kinoplenki No 8 im. V.V. Kuybişeva 1941-1945 gg.

https://www.imdb.com/title/tt0034443/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) –Aleksandr Parkhomenko.

<https://www.imdb.com/title/tt0035085/> (erişim tarihi 08.02.2023) – Razgrom nemetskijh voysk pod Moskvoy.

https://www.imdb.com/title/tt0035304/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) –Sekretar raykoma.

https://www.imdb.com/title/tt0035903/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) –Front.

https://www.imdb.com/title/tt0036572/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) – Kutuzov.

https://www.imdb.com/title/tt0036782/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) – Dva boystsa.

https://www.imdb.com/title/tt0037043/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) –Malakhov kurgan.

https://www.imdb.com/title/tt0037479/?ref=fn_al_tt_2 (erişim tarihi 08.02.2023) – Zhilila-byla devochka.

https://www.imdb.com/title/tt0037482/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) – Zoya.

https://www.imdb.com/title/tt0037824/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) – Ivan the Terrible, part 1.

https://www.imdb.com/title/tt0244109/?ref=fn_al_tt_1 (erişim tarihi 08.02.2023) – Nuremberg Trials.

<https://www.imdb.com/title/tt6371922/> (erişim tarihi 20.08.2023) – One of Many.

https://www.ruscable.ru/article/istoriya_kazanskogo_zavoda_sk/?ysclid=l8oxwjkicx290841046

(Erişim tarihi: 18.03.2023) – istoriya kazanskogo zavoda.

<https://www.tatar-inform.ru/news/v-istoricheskoy-chasti-kazani-proveli-ekskursiyu-po-mehovoy-fabrike>

(Erişim tarihi 15.05.2023) – Tatar inform, V istoričeskoy çasti Kazani proveli ekskursiyu po mehovoy fabrike.

https://www.imdb.com/title/tt0180250/?ref=fn_al_tt_2 (erişim tarihi 24.12.2023)

– Timur i evo komanda (film, 1940).

EKLER

Ek 1: Kazan Uçak Fabrikası İnşaatı -1936

Ek 2: Almet'yevsk bölgesindeki petrol çalışmaları -1939

Ek 3: 1941 Kasım ayında Moskova'da azalan kan stoğu nedeniyle Kazan'dan kan tedarik edilmesi hakkında

Ek 4: Kazan Savunma Hattının bir kısmının yer aldığı Çuvaşistan'da inşa edilen “Sessiz Sınırlar inşa Edenler Anıtı”

Ek 5: Kazan Savunma Hattı İnşası 1941 – 1941-1945 Büyük Vatan Savaşı Hatıra Müzesi-Kazan

Ek 6: 387 No'lu Kazan Uçak Fabrikası ve Po-2 Savaş Uçağı

Ek 7: Kazan Park Pobedi – Po-2 Uçağı

Ek 8: Kazan Park Pobedi – Büyük Vatan Savaşı Anıtı

Ek 9: Musa Celil ve Arkadaşları Anıtı – Kazan

Ek 10: 28 Kasım 1942 geri çekilmenin yasaklandığı emir

Ek 11: SSCB Devlet Savunma Komitesinin Uranyum çalışmaları hakkındaki 28 Eylül 1942 tarihli 2352ss sayılı emri

Ek 12: 1941 ve 1942 yılı Gıda Kartı örnekleri

Ek 13: “Tatar Halkından Cepheye Mektup” Krasnaya Tatariya, 6 Mart 1943 s.3-4

Ek 14: “Tatar Halkından Cepheye Mektup” Pravda, Mart 1943

Ek 15: 9 Ağustos 1944 tarihinde “Tatar parti teşkilatında kitlesel siyasi ve ideolojik çalışmaların durumu ve iyileştirilmesi hakkında önlemler” içeren kararlar

Ek 16: Krasnaya Tatariya, 9 Mayıs 1945

Ek 17: 1941-1945 Büyük Vatan Savaşı Hatıra Müzesi- Kazan

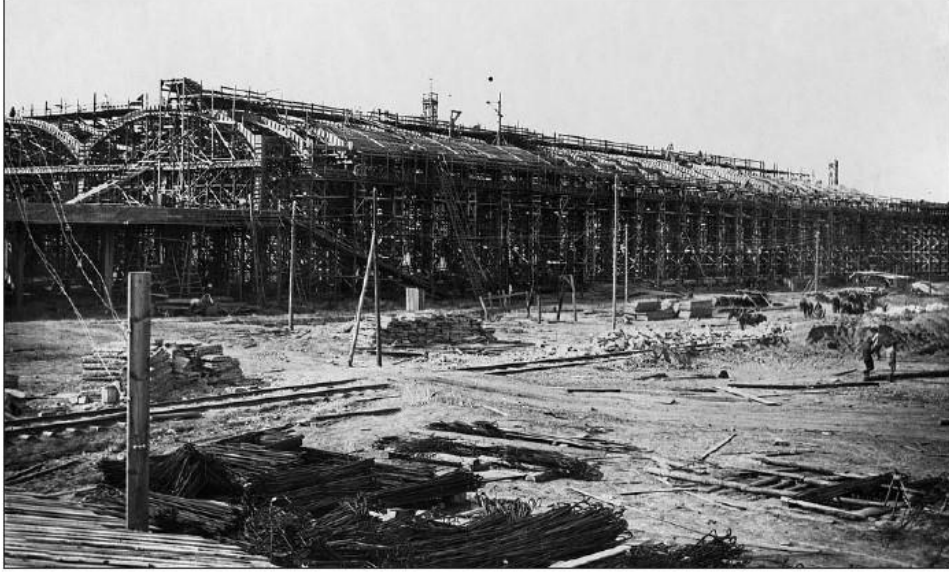
Ek 18: Savaşın başından itibaren aktif görev alan Yefim Semenovîç Leontev’in milletvekili adayı tanıtımı - 1941-1945 Büyük Vatan Savaşı Hatıra Müzesi- Kazan

Ek 19: M.G. Galyamov’un Kızıl Ordu Kayıt Defteri ve aldığı madalyalar – S. P. Garbunov Uçak Fabrikası Müzesi- Kazan

Ek 20: Pe-2 Tamir Uçağı 1943 - – S. P. Garbunov Uçak Fabrikası Müzesi- Kazan

Ek 21: 22 No’lu Fabrikada uçak yapımı ve montaj çalışmaları – S. P. Garbunov Uçak Fabrikası Müzesi- Kazan

Ek 1

Kazan Uçak Fabrikası İnşaatı¹ -1936

Ek 2

Almet'yevsk bölgesindeki petrol çalışmaları² -1939

¹ Tatar Ansiklopedisi c.7 s.1034

² Tatar Ansiklopedisi c.7 s.1030

ОС СР

СЕКРЕТНО.
экз. № 1-81

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ
г. Москва, Рахмановский пер. д. № 3

Комм. 17-10.

№ 87/с , 1 . декабря 194 1 г.

ПО ВОПРОСУ:

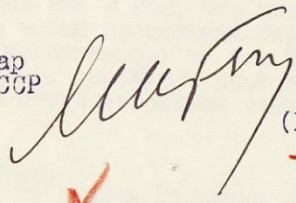
ПРЕДСЕДАТЕЛЮ КОМИТЕТА ОБОРОНЫ г. КАЗАНИ
г-на АЛЕКСАНДРОВА.

В связи с тем, что в Москве в настоящее время резко сокращена заготовка консервированной крови для нужд фронта, выполнение этого задания, в основном, возложено на ряд периферических станций переливания крови. В частности, Казанская областная станция переливания крови должна быть превращена в мощную организацию по снабжению фронта консервированной кровью.

Для разрешения этой задачи осуществляется усиление станции высококвалифицированными научными кадрами, а главное, предстоит значительное увеличение донорских контингентов в г. Казани. Проведение последнего мероприятия потребует расширения площади, занимаемой Казанской областной станцией переливания крови.

Наркомздрав Союза ССР просит Вас дать распоряжение о предоставлении станции школы № 22 (ул. Калинина, 13), территориально расположенной вблизи станции.

народный Комиссар
Здравоохранения СССР

(Г. Митерев)

МК 29.X.41
отп. 2 экз.
1-адрес.
2-в дело
293
исп. Дульцин.

3-74
32-30

м. Митерев
г. Симбирск

ОСОБЫЙ СЕКТОР
Татарского (б. о. м.) ЕКП(б)
1173.
4. XI 1941 г.
Подлежит возврату в секретную часть

1941 Kasım ayında Moskova'da azalan kan stoğu nedeniyle Kazan'dan kan tedarik edilmesi hakkında [TsGA İPD RT f.15. op.5. d.140. l.81]

Ek 4

Kazan Savunma Hattının bir kısmının yer aldığı Çuvaşistan'da inşa edilen “Sessiz Sınırlar inşa Edenler Anıtı”³

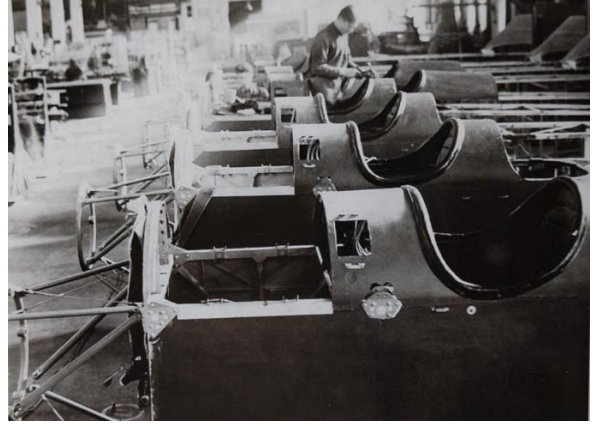
Ek 5

Kazan Savunma Hattı İnşası 1941 – 1941-1945 Büyük Vatan Savaşı Hatıra Müzesi-
Kazan

³ <https://mincult.tatarstan.ru/index.htm/news/2101565.htm> (Erişim tarihi 18.03.2023)

Ek 6

387 No'lu Kazan Uçak Fabrikası ve Po-2 Savaş Uçağı. **Kazan Helicopters**, 2010, s.21-23.

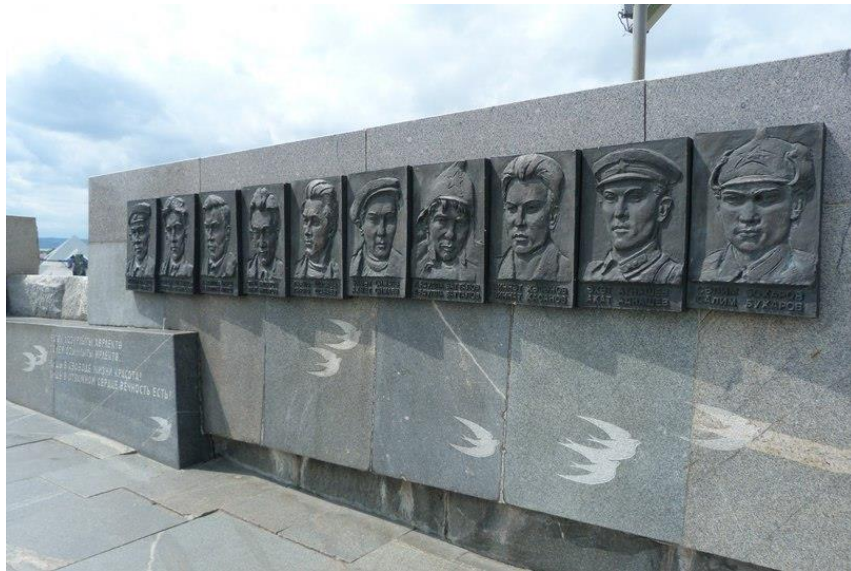
Ek 7

Kazan Park Pobedi – Po-2 Uçağı

Kazan Park Pobedi – Büyük Vatan Savaşı Anıtı

Musa Celil ve Arkadaşları Anıtı – Kazan

ПРИКАЗ НАРОДНОГО КОМИССАРА ОБОРОНЫ СОЮЗА ССР⁴

№ 227 28 июля 1942 года

г. Москва

Враг бросает на фронт все новые силы и, не считаясь с большими для него потерями, лезет вперед, рвется в глубь Советского Союза, захватывает новые районы, опустошает и разоряет наши города и села, насилует, грабит и убивает советское население. Бои идут в районе Воронежа, на Дону, на юге у ворот Северного Кавказа. Немецкие оккупанты рвутся к Сталинграду, к Волге и хотят любой ценой захватить Кубань, Северный Кавказ с их нефтяными и хлебными богатствами. Враг уже захватил Ворошиловград, Старобельск, Россошь, Купянск, Валуйки, Новочеркасск, Ростов-на-Дону, половину Воронежа. Часть войск Южного фронта, идя за паникерами, оставила Ростов и Новочеркасск без серьезного сопротивления и без приказа Москвы, покрыв свои знамена позором. Население нашей страны, с любовью и уважением относящееся к Красной Армии, начинает разочаровываться в ней, теряет веру в Красную Армию, а многие из них проклинали Красную Армию за то, что она отдает наш народ под ярмо немецких угнетателей, а сама утекает на восток.

⁴ Geri çekilmenin yasaklandığı emir: RGVA f.4. op.12. d.105. l.122-128

Некоторые неумные люди на фронте утешают себя разговорами о том, что мы можем и дальше отступать на восток, так как у нас много территории, много земли, много населения и что хлеба у нас всегда будет в избытке.

Этим они хотят оправдать свое позорное поведение на фронтах. Но такие разговоры являются насквозь фальшивыми и лживыми, выгодными лишь нашим врагам.

Каждый командир, красноармеец и политработник должны понять, что наши средства не безграничны. Территория Советского государства — это не пустыня, а люди — рабочие, крестьяне, интеллигенция, наши отцы, матери, жены, братья, дети. Территория СССР, которую захватил и стремится захватить враг, — это хлеб и другие продукты для армии и тыла, металл и топливо для промышленности, фабрики, заводы, снабжающие армию вооружением и боеприпасами, железные дороги. После потери Украины, Белоруссии, Прибалтики, Донбаса и других областей у нас стало намного меньше территории, стало быть, стало намного меньше людей, хлеба, металла, заводов, фабрик. Мы потеряли более 70 миллионов населения, более 800 миллионов пудов хлеба в год и более 10 миллионов тонн металла в год. У нас нет уже теперь преобладания над немцами ни в людских резервах, ни в запасах хлеба. Отступать дальше — значит загубить себя и загубить вместе с тем нашу Родину. Каждый новый клочок оставленной нами территории будет всемерно усиливать врага и всемерно ослаблять нашу оборону, нашу Родину. Поэтому надо в корне пресекать разговоры о том, что мы имеем возможность без конца отступать, что у нас много территории, страна наша велика и богата, населения много, хлеба всегда будет в избытке. Такие разговоры являются лживыми и вредными, они ослабляют нас и усиливают врага, ибо если не прекратим отступление, останемся без хлеба, без топлива, без металла, без сырья, без фабрик и заводов, без железных дорог.

Из этого следует, что пора кончить отступление.

Ни шагу назад! Таким теперь должен быть наш главный призыв.

Надо упорно, до последней капли крови защищать каждую позицию, каждый метр советской территории, цепляться за каждый клочок советской земли и отстаивать его до последней возможности.

Наша Родина переживает тяжелые дни. Мы должны остановить, а затем отбросить и разгромить врага, чего бы это нам ни стоило. Немцы не так сильны, как это кажется паникерам. Они напрягают последние силы. Выдержать их удар сейчас, в ближайшие несколько месяцев — это значит обеспечить за нами победу.

Можем ли выдержать удар, а потом и отбросить врага на запад? Да, можем, ибо наши фабрики и заводы в тылу работают теперь прекрасно, и наш фронт получает все больше и больше самолетов, танков, артиллерии, минометов.

Чего же у нас не хватает?

Не хватает порядка и дисциплины в ротах, батальонах, полках, дивизиях, в танковых частях, в авиаэскадрильях. В этом теперь наш главный недостаток. Мы должны установить в нашей армии строжайший порядок и железную дисциплину, если мы хотим спасти положение и отстоять нашу Родину.

Нельзя терпеть дальше командиров, комиссаров, политработников, части и соединения которых самовольно оставляют боевые позиции. Нельзя терпеть дальше, когда командиры, комиссары, политработники допускают, чтобы несколько паникеров определяли положение на поле боя, чтобы они увлекали в отступление других бойцов и открывали фронт врагу.

Паникеры и трусы должны истребляться на месте.

Отныне железным законом дисциплины для каждого командира, красноармейца, политработника должно являться требование — ни шагу назад без приказа высшего командования.

Командиры роты, батальона, полка, дивизии, соответствующие комиссары и политработники, отступающие с боевой позиции без приказа свыше, являются предателями Родины. С такими командирами и политработниками и поступать надо, как с предателями Родины.

Таков призыв нашей Родины.

Выполнить этот призыв — значит отстоять нашу землю, спасти Родину, истребить и победить ненавистного врага.

После своего зимнего отступления под напором Красной Армии, когда в немецких войсках распаталась дисциплина, немцы для восстановления дисциплины приняли некоторые суровые меры, приведшие к неплохим результатам. Они сформировали более 100 штрафных рот из бойцов, провинившихся в нарушении дисциплины по трусости или неустойчивости, поставили их на опасные участки фронта и приказали им искупить кровью свои грехи. Они сформировали, далее, около десятка штрафных батальонов из командиров, провинившихся в нарушении дисциплины по трусости или неустойчивости, лишили их орденов, поставили их на еще более опасные участки фронта и приказали им искупить кровью свои грехи. Они сформировали, наконец, специальные отряды заграждения, поставили их позади неустойчивых дивизий и велели им расстреливать на месте паникеров в случае попытки самовольного оставления позиций и в случае попытки сдаться в плен. Как известно, эти меры возымели свое действие, и теперь немецкие войска дерутся лучше, чем они дрались зимой. И вот получается, что немецкие войска имеют хорошую дисциплину, хотя у них нет возвышенной цели защиты своей родины, а есть лишь одна грабительская цель — покорить чужую страну, а наши войска, имеющие возвышенную цель защиты своей поруганной Родины, не имеют такой дисциплины и терпят ввиду этого поражение.

Не следует ли нам поучиться в этом деле у наших врагов, как учились в прошлом наши предки у врагов и одерживали потом над ними победу?

Я думаю, что следует.

Верхнее Главнокомандование Красной Армии приказывает:

1. Военным советам фронтов и прежде всего командующим фронтами:

а) безусловно ликвидировать отступательные настроения в войсках и железной рукой пресекать пропаганду о том, что мы можем и должны якобы отступить и дальше на восток, что от такого отступления не будет якобы вреда;

б) безусловно снимать с поста и направлять в Ставку для привлечения военному суду командующих армиями, допустивших самовольный отход войск с занимаемых позиций, без приказа командования фронта;

в) сформировать в пределах фронта от одного до трех (смотря по обстановке) штрафных батальонов (по 800 человек), куда направлять средних и старших командиров и соответствующих политработников всех родов войск, провинившихся в нарушении дисциплины по трусости или неустойчивости, и поставить их на более трудные участки фронта, чтобы дать им возможность искупить кровью свои преступления против Родины.

2. Военным советам армий и прежде всего командующим армиями:

а) безусловно снимать с постов командиров и комиссаров корпусов и дивизий, допустивших самовольный отход войск с занимаемых позиций без приказа командования армии, и направлять их в военный совет фронта для предания военному суду;

б) сформировать в пределах армии 3 — 5 хорошо вооруженных заградительных отрядов (до 200 человек в каждом), поставить их в непосредственном тылу неустойчивых дивизий и обязать их в случае паники и беспорядочного отхода

частей дивизии расстреливать на месте паникеров и трусов и тем помочь честным бойцам дивизий выполнить свой долг перед Родиной;

в) сформировать в пределах армии от пяти до десяти (смотря по обстановке) штрафных рот (от 150 до 200 человек в каждой), куда направлять рядовых бойцов и младших командиров, провинившихся в нарушении дисциплины по трусости или неустойчивости, и поставить их на трудные участки армии, чтобы дать им возможность искупить кровью свои преступления перед Родиной.

3. Командирам и комиссарам корпусов и дивизий:

а) безусловно снимать с постов командиров и комиссаров полков и батальонов, допустивших самовольный отход частей без приказа командира корпуса или дивизии, отбирать у них ордена и медали и направлять их в военные советы фронта^[1] для предания военному суду;

б) оказывать всяческую помощь и поддержку заградительным отрядам армии в деле укрепления порядка и дисциплины в частях.

Приказ прочесть во всех ротах, эскадронах, батареях, эскадрильях, командах, штабах.

Народный комиссар обороны СССР

И. СТАЛИН

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ КОМИТЕТ ОБОРОНЫ

РАСПОРЯЖЕНИЕ № ГОКО-2352сс

от „ 28 “ сентября 1942 г. Москва, Кремль.

Об организации работ по урану.

Обязать Академию Наук СССР (акад. Иоффе) возобновить работы по исследованию осуществимости использования атомной энергии путем расщепления ядра урана и представить Государственному Комитету Обороне к 1-му апреля 1943 года доклад о возможности создания урановой бомбы или уранового топлива.

Для этой цели:

1. Президиум Академии Наук СССР:

а) организовать при Академии Наук специальную лабораторию атомного ядра;

б) к 1-му января 1943 года в Институте радиологии разработать и изготовить установку для термодиффузионного выделения урана 235;

в) к 1-му марта 1943 года в Институте радиологии и Физико-техническом институте изготовить методами центрифугирования и термодиффузии уран 235 в количестве, необходимом для физических исследований, и к 1-му апреля 1943 года произвести в лаборатории атомного ядра исследования осуществимости расщепления ядер урана 235.

2. Академии Наук УССР (акад. Богомолец) организовать под руководством проф. Ланге разработку проекта лабораторной установки для выделения урана 235 методом центрифугирования и к 20-му октября 1942 года сдать технический проект Казанскому заводу "Серп и Молот" Наркомата тяжелого машиностроения.

3. Народному комиссариату тяжелого машиностроения (т. Казаков) изготовить на Казанском заводе под'емно-транспортного машиностроения "Серп и Молот" для Академии Наук СССР к 1-му января 1943 года лабораторную установку центрифуги по проекту проф. Ланге, разрабатываемому в Академии Наук УССР.

4. Народному комиссариату финансов СССР (т. Зверев) передать к 1-му ноября 1942 года Академии Наук СССР один грамм радия для приготовления постоянного источника нейтронов и 30 грамм платины для изготовления лабораторной установки центрифуги.

5. Обязать Народный комиссариат черной металлургии (т. Тевосяна), Народный комиссариат цветной металлургии (т. Ломако) выделить и отгрузить к 1-му ноября 1942 года Академии Наук СССР следующие материалы по спецификации Академии Наук:

- а) Наркомчермет - сталей разных марок 6 тонн,
- б) Наркомцветмет - цветных металлов 0,5 " ,

см. сл. стр.

а также обязать НКСтанкопром выделить два токарных станка за счет производства.

6. Народному Комиссариату внешней торговли (т. Микоян) закупить за границей по заявкам Академии Наук СССР для лаборатории атомного ядра аппаратуры и химикатов на 30 тысяч рублей.

7. Главному Управлению Гражданского Воздушного Флота (т. Астахов) обеспечить к 5-му октября 1942 года доставку самолетом в г. Казань из г. Ленинграда принадлежащих Физико-техническому институту АН СССР 20 кгг урана и 200 кгг аппаратуры для физических исследований.

8. Совнаркому Татарской АССР (т. Гафиатуллин) предоставить с 15-го октября 1942 года Академии Наук СССР в г. Казани помещение площадью 500 кв. м. для размещения лаборатории атомного ядра и жилую площадь для 10 научных сотрудников.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО
КОМИТЕТА ОБОРОНЫ

И. СТАЛИН

Выписки посланы: т. т. Молотову, Кафтанову, акад. Иоффе,
акад. Комарову, Чадаеву - все;
акад. Богомолец - 2, 3, Казакову - 2, 3,
Звереву - 4, Тевосяну, Ломако, Ефремову - 5,
Микояну - 6, Астахову - 7, Гафиатулли-
ну - 8.

5-ап

SSCB Devlet Savunma Komitesinin Uranyum çalışmaları hakkındaki 28 Eylül 1942 tarihli 2352ss sayılı emri: RGASPI f.644. op.1. d.58. 1.40-41.

№ 1 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.	№ 3 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.	№ 5 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.				
№ 2 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.	№ 4 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.	№ 6 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.	№ 7 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.	№ 8 НОЯБ. МАСЛО 100 гр.	№ 4 НОЯБ. САХАР	№ 6 НОЯБ. САХАР
№ 1 НОЯБ. РЫБА и РЫБОПРОД. 300 гр.	№ 2 НОЯБ. РЫБА и РЫБОПРОД. 200 гр.	№ 3 НОЯБ. РЫБА и РЫБОПРОД. 300 гр.	№ 4 НОЯБ. РЫБА и РЫБОПРОД. 200 гр.	КАРТОЧКА на САХАР и КОНДИТЕРСКИЕ ИЗДЕЛИЯ— МАСЛО животное и растительн.— 800 гр. РЫБУ и РЫБОПРОДУКТЫ—1000 гр. КРУПУ и МАКАРОНЫ—2000 гр. на НОЯБРЬ 1941 г.		
№ 6 НОЯБ. КРУПА и МАКАРОНЫ 200 гр.	№ 8 НОЯБ. КРУПА и МАКАРОНЫ 200 гр.	№ 7 НОЯБ. КРУПА и МАКАРОНЫ 300 гр.				
Фамилия Имя, отчество При утере карточка не возобновляется А						

18 июля ХЛЕБ 400 гр.	19 июля ХЛЕБ 400 гр.	20 июля ХЛЕБ 400 гр.	21 июля ХЛЕБ 400 гр.	22 июля ХЛЕБ 400 гр.	23 июля ХЛЕБ 400 гр.	24 июля ХЛЕБ 400 гр.	25 июля ХЛЕБ 400 гр.	26 июля ХЛЕБ 400 гр.	27 июля ХЛЕБ 400 гр.	28 июля ХЛЕБ 400 гр.		
17 июля ХЛЕБ 400 гр.	29 июля ХЛЕБ 400 гр.	30 июля ХЛЕБ 400 гр.	31 июля ХЛЕБ 400 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.		
16 июля ХЛЕБ 400 гр.	КАРТОЧКА НА ХЛЕБ на ИЮЛЬ 1941 г. НОРМА 500 гр В ДЕНЬ Фамилия Имя, отчество ПРИ УТЕРЕ КАРТОЧКА НЕ ВОЗОБНОВЛЯЕТСЯ				ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.		
15 июля ХЛЕБ 400 гр.					ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.
					ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.
					ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.	ХЛЕБ 50 гр.

1 д января ХЛЕБ 300 гр.	2 д января ХЛЕБ 300 гр.	3 д января ХЛЕБ 300 гр.	4 д января ХЛЕБ 300 гр.	5 д января ХЛЕБ 300 гр.	6 д января ХЛЕБ 300 гр.	7 д января ХЛЕБ 300 гр.	8 д января ХЛЕБ 300 гр.	9 д января ХЛЕБ 300 гр.	10 д января ХЛЕБ 300 гр.	11 д января ХЛЕБ 300 гр.	
22 д января ХЛЕБ 300 гр.	21 д января ХЛЕБ 300 гр.	20 д января ХЛЕБ 300 гр.	19 д января ХЛЕБ 300 гр.	18 д января ХЛЕБ 300 гр.	17 д января ХЛЕБ 300 гр.	16 д января ХЛЕБ 300 гр.	15 д января ХЛЕБ 300 гр.	14 д января ХЛЕБ 300 гр.	13 д января ХЛЕБ 300 гр.	12 д января ХЛЕБ 300 гр.	
КАРТОЧКА НА ХЛЕБ на январь 1942 г. Норма 400 гр в день ДЕТСКАЯ Фамилия Имя, отчество При утере карточка не возобновляется						31 д января ХЛЕБ 300 гр.	30 д января ХЛЕБ 300 гр.	29 д января ХЛЕБ 300 гр.	28 д января ХЛЕБ 300 гр.	25 д января ХЛЕБ 300 гр.	
						31 д января ХЛЕБ 100 гр.	30 д января ХЛЕБ 100 гр.	29 д января ХЛЕБ 100 гр.	27 д января ХЛЕБ 300 гр.	26 д января ХЛЕБ 300 гр.	24 д января ХЛЕБ 300 гр.
						28 д января ХЛЕБ 100 гр.	27 д января ХЛЕБ 100 гр.	26 д января ХЛЕБ 100 гр.	25 д января ХЛЕБ 100 гр.	24 д января ХЛЕБ 100 гр.	23 д января ХЛЕБ 100 гр.
						22 д января ХЛЕБ 100 гр.	21 д января ХЛЕБ 100 гр.	20 д января ХЛЕБ 100 гр.	19 д января ХЛЕБ 100 гр.	18 д января ХЛЕБ 100 гр.	17 д января ХЛЕБ 100 гр.
1 д января ХЛЕБ 100 гр.	2 д января ХЛЕБ 100 гр.	3 д января ХЛЕБ 100 гр.	4 д января ХЛЕБ 100 гр.	5 д января ХЛЕБ 100 гр.	6 д января ХЛЕБ 100 гр.	7 д января ХЛЕБ 100 гр.	8 д января ХЛЕБ 100 гр.	9 д января ХЛЕБ 100 гр.	10 д января ХЛЕБ 100 гр.	11 д января ХЛЕБ 100 гр.	

“Tatar Halkından Cepheye Mektup” Krasnaya Tatariya, 6 Mart 1943 s.3-4

ПРАВДА

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

ни
на
и
бу-
Но-
роч-

ве-
иня,
на-
рожа,
ко от
о з
твоян-
саян
шмук

их са-
ни са-
данах
ко ноз-
прова

СТАРАЯ РУССА
ДНО
Лычково
Деманово
Холм
Селитва
Волокно
Великие Луки
Оленино
Черталово
Ковал
Витбеск
Смоленск
Вязьма
Москва
Псков

[illegible][illegible]

швейцар, боснийские ланцы, немцы отброшены на заднюю планку истории. Вспыхнула война, и в первую очередь калужский отряд был брошен в бой. Воевал он с честью, отступая в лагерь, расположенный на берегу реки. Там, в лагере, и произошла первая встреча с партизанами. Встреча была неслучайной. Партизаны, в свою очередь, охраняли город. Автор, гвариец, был в лагере, партизаны — в городе. Встреча произошла в лагере, в лагере же и произошла первая заочная встреча.

«Однако народ», утверждал один из партизан в Жиге, — «терпит и зверски страдает на территории, где и ссорится с партизанами». Они мстят оккупантам на территории, где партизаны не могут влиять. Убийства немцев совершались в лагере, когда их улавливал партизанский отряд. Убийства евреев — в тылу. Партизаны не могли грабить свои лагери, старались, делились и ждали.

Там, когда из Чехословацкой армии в тыл была переброшена часть массового партизанского отряда, партизаны и лагерь. Там же население Чехословацкой армии и лагерь. Там же партизаны и лагерь. Там же партизаны и лагерь.

[illegible]

1
 2
 3
 4
 5
 6
 7
 8
 9
 10
 11
 12
 13
 14
 15
 16
 17
 18
 19
 20
 21
 22
 23
 24
 25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525

ежене
 на па
 тина и
 на ба-
 в Но-
 вре-
 ма.
 ала ве-
 нрнмв,
 ене на-
 трон.
 алого сот
 овано и
 стрен-
 но-наш
 преислах
 еннен сар-
 пини са-
 метавражсь
 алого дого-
 менировану

**О СОСТОЯНИИ И МЕРАХ УЛУЧШЕНИЯ МАССОВО-ПОЛИТИЧЕСКОИ И
ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ В ТАТАРСКОЙ ПАРТИЙНОЙ
ОРГАНИЗАЦИИ⁵**

В Центральном Комитете ВКП(б) \ 9 августа 1944 г.

ЦК ВКП(б) принял постановление «О состоянии и мерах улучшения массово-политической и идеологической работы в Татарской партийной организации»³¹. ЦК ВКП(б) отметил запущенность массово-политической и идеологической работы в Татарской АССР и признал неудовлетворительным руководство этой работой со стороны Татарского обкома ВКП(б). Партийные организации Татарии, как указывается в постановлении ЦК ВКП(б), не уделяют должного внимания делу изучения марксистско-ленинской теории партийными, советскими и комсомольскими кадрами. В Татарской партийной организации оказался заброшенным метод самостоятельного изучения партийными и советскими кадрами марксистско-ленинской теории, крайне мало читалось лекций и

⁵ 9 Ağustos 1944 tarihinde “Tatar parti teşkilatında kitlesel siyasi ve ideolojik çalışmaların durumu ve iyileştirilmesi hakkında önlemler” içeren kararlar için bkz: **Tatariya v period Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941-1945 gg.)**, sbornik dok. i materialov. Kazan, Tatknigoizdat, 1963, s.170-175.

проводилось консультаций в помощь изучающим историю и теорию большевистской партии, была допущена практика насаждения большого числа политических кружков при отсутствии достаточного количества подготовленных пропагандистов. Татарский обком ВКП(б) не организовал работы по марксистско-ленинской подготовке и переподготовке районных партийных работников, пропагандистов и редакторов газет, в результате чего многие из них серьезно отстали в теоретическом отношении и не в состоянии с успехом вести политическую работу среди населения. Обком, горкомы и райкомы ВКП(б) допустили вредную практику отрыва пропагандистских и газетных работников от их прямой работы и закрепления этих работников на длительное время в качестве уполномоченных в сельсоветах и колхозах, что приводило к фактической ликвидации пропагандистского аппарата в партийных организациях и к ослаблению политической работы в массах. Партийные организации недостаточно используют силы советской интеллигенции для проведения политической и культурно -просветительной работы среди населения.

Татарский обком ВКП(б) неудовлетворительно руководил республиканскими и районными газетами. Газеты республики еще не являются подлинными организаторами политической работы в массах, плохо популяризируют опыт передовиков промышленного и колхозного производства, слабо освещают партийную и комсомольскую жизнь. Республиканская газета «Красная Татария» допустила серьезные ошибки в статьях по военно-политическим и международным вопросам.

В Татарии, как указывается в постановлении ЦК ВКП(б), политической информацией охвачены далеко не все слои городского и сельского населения. Многие районные партийносоветские работники не выступают перед населением с политическими докладами. Доклады и беседы для рабочих и колхозников татар

на их родном языке проводятся крайне редко. Не обеспечена повседневная политическая информация населения Казани. Райкомы ВКП(б) не ведут систематической работы с агитаторами, не оказывают им необходимой помощи, слабо ведут пропаганду основ колхозного строительства и агитацию за укрепление трудовой дисциплины и общественного хозяйства колхозов. Неудовлетворительно работают в Татарской АССР культурно-просветительные учреждения. Многие избы-читальни и библиотеки закрыты, библиотечные фонды растаскиваются, значительная часть киноустановок бездействует, во многих колхозах кино не было за все время войны. В 29 районах республики не организовано радиовещание, во многих сельсоветах не используются для радиопередач телефонные провода.

Татарский обком ВКП(б) неудовлетворительно руководил работой писателей и деятелей искусств, недостаточно контролировал репертуар учреждений искусств, не организовал работы по идейно-политическому воспитанию интеллигенции, в результате чего в республике имели место серьезные ошибки идеологического характера в освещении истории татарского народа, а также в татарской литературе и искусстве.

ЦК ВКП(б) обязал Татарский обком ВКП(б) устранить отмеченные недостатки в массово-политической и идеологической работе и предложил обкому и партийным организациям Татарии покончить с запущенностью агитационно-пропагандистской работы, широко развернуть массово-политическую работу среди населения и поднять уровень идеологической и политиковоспитательной работы в партийных организациях и среди интеллигенции республики. ЦК ВКП(б) указал, что коренное улучшение массово-политической и идеологической работы должно стать важнейшим средством мобилизации трудящихся на выполнение хозяйственно-политических задач, стоящих перед Татарской АССР.

В целях повышения идейно-политического уровня партийно-советских кадров и интеллигенции республики ЦК ВКП(б) предложил Татарскому обкому ВКП(б) широко развернуть в партийных организациях работу по изучению членами и кандидатами партии истории и теории большевистской партии, восстановить в парторганизациях метод самостоятельного изучения марксистско-ленинской теории партийными, советскими и комсомольскими кадрами, организовать в помощь изучающим марксистско-ленинскую теорию чтение лекций и консультации по вопросам марксизма-ленинизма; развернуть работу по марксистско-ленинскому воспитанию сельской и городской интеллигенции; организовать в составе вечернего университета марксизма -ленинизма в Казани отделения для научных работников и работников искусств; организовать в городах и районных центрах лекции и консультации для интеллигенции по вопросам марксистско-ленинской теории силами лекторов обкома ВК.П (б) и преподавателей вузов.

Наряду с этим ЦК ВКП(б) рекомендовал Татарскому обкому ВКП(б) организовать районные вечерние партийные школы для партийных и советских работников районных центров, секретарей первичных партийных и комсомольских организаций... ЦК ВКП(б) предложил расширить на зимний период (с 1 декабря 1944 г.) сеть политшкол при первичных партийных организациях в деревне для обучения сельских коммунистов и комсомольцев; установить в политшколах 3—4-месячный срок обучения, по 1—2 занятия в неделю... и возложить руководство политшколами при первичных партийных организациях в деревне на штатных пропагандистов райкомов партии.

Отмечая, что в Татарской АССР серьезным препятствием к надлежащей постановке агитационно-пропагандистской работы является недостаточная теоретическая подготовка партийных и пропагандистских работников, ЦК ВКП(б) предложил Татарскому обкому организовать в Казани республиканскую партийную школу с годичным сроком обучения для переподготовки руководящих районных и городских партийных работников; создать в составе этой школы пропагандистское отделение для переподготовки районных пропагандистских и газетных работников и комсомольское отделение для переподготовки секретарей горкомов и райкомов ВЛКСМ, а также провести в Казани 2-месячные республиканские курсы пропагандистов, на которые вызывать всех штатных пропагандистов горкомов и райкомов и группу внештатных пропагандистов для подготовки их к работе по руководству районными партийными школами и политшколами в деревне. ЦК ВКП(б) предложил также обкому ВКП(б) организовать при горкомах ВКП(б) работу семинаров пропагандистов, привлекая к участию в них руководителей партийных и комсомольских школ и кружков, и проводить не реже 2 раз в год двухнедельные республиканские семинары пропагандистских работников в целях повышения их теоретического уровня и обобщения опыта пропагандистской работы.

ЦК ВКП(б) в своем постановлении подчеркнул необходимость превращения газет на деле в важнейшие центры политической работы в массах и обязал Татарский обком ВКП(б) усилить контроль за работой республиканских, городских и районных газет и руководство редакциями газет; обсуждать на бюро обкома ВКП(б) планы работы республиканских газет; организовать в отделе пропаганды и агитации обкома контроль за работой всех газет, направляя в райкомы не реже одного раза в 3 месяца обзоры на каждую газету; систематически публиковать в республиканских газетах обзоры на районные газеты; в целях обмена опытом и

повышения квалификации районных газетных работников организовать при редакциях республиканских газет практику редакторов районных газет и секретарей редакций. ЦК ВКП(б) предложил обкому ВКП(б) восстановить отделы партийной жизни и отделы пропаганды в республиканских газетах Татарии и рекомендовал публиковать в них (3—4 раза в месяц) статьи и консультации по теоретическим, политическим и хозяйственным вопросам и другие материалы в помощь пропагандистам и агитаторам.

ЦК ВКП(б) рекомендовал также провести перераспределение лимита газет по республике, с тем чтобы не менее 3/4 тиража республиканских газет направлялось непосредственно в районы, в первичные партийные организации, избы-читальни, сельсоветы и колхозы; создать газетные витрины во всех сельсоветах и колхозах.

Считая, что важнейшей задачей партийных организаций в деле политической работы в массах является правильная и своевременная информация населения о военных, политических и международных событиях, ЦК ВКП(б) обязал Татарский обком ВКП(б) организовать систематическую работу с агитаторами, обеспечить инструктирование их не реже одного раза в неделю о текущей политике; созывать не реже одного раза в 2 месяца районные или кустовые, а на крупных предприятиях не реже одного раза в месяц общезаводские совещания агитаторов с постановкой на них инструктивных политических докладов, а также докладов секретарей райкомов ВКП(б) или парткомов предприятий о хозяйственно-политических задачах; проводить на предприятиях и в учреждениях не реже одного раза в месяц собрания рабочих и служащих с постановкой на них докладов руководящих городских и районных партийно-советских работников, руководителей предприятий и учреждений о текущих военно-политических и международных событиях: организовать контроль за идейно-политическим содержанием докладов и лекций на предприятиях и в колхозах, а также обсуждение содержания докладов

на совещаниях докладчиков, а отделу пропаганды и агитации обкома ВКП(б) обеспечить оказание помощи районным докладчикам и руководителям агитколлективов путем посылки им материалов, стенограмм лучших лекций и проведения в районах не реже одного раза в 1,5 месяца инструктивных докладов силами лекторов и докладчиков обкома ВКП(б).

В целях улучшения политико-просветительной работы в Татарской АССР ЦК ВКП(б) предложил обкому ВКП(б) восстановить работу всех бездействующих изб-читален, домов культуры, районных библиотек и запретить использование помещений изб-читален и библиотек для посторонних целей; обеспечить топливом все политпросветучреждения республики; развернуть научно-просветительную пропаганду и широко привлекать кадры интеллигенции к чтению популярных лекций для населения; организовать 6-месячные курсы политпросветработников; провести ремонт всей бездействующей киноаппаратуры и обеспечить демонстрирование кинофильмов в каждом сельсовете не реже одного раза в месяц; организовать до конца 1944 года местное радиовещание во всех районах, обеспечить бесперебойную работу радиоузлов и приспособить для целей радиовещания все телефонные установки в сельсоветах.

ЦК ВКП(б) обязал Татарский обком ВКП(б) организовать научную разработку истории Татарии, устранить допущенные отдельными историками и литераторами серьезные недостатки к ошибке националистического характера в освещении истории Татарии (приукрашивание Золотой Орды, популяризация ханско-феодалного эпоса об Идее), обратить особое внимание на исследование и освещение истории совместной борьбы русского, татарского и других народов СССР против чужеземных захватчиков, против царизма и помещичье-капиталистического гнета, а также на историю социалистического преобразования Татарии в период Советской власти и популяризацию выдающихся деятелей,

ученых и революционеров татарского народа и его сынов — героев Отечественной войны.

ЦК ВКП(б) обязал также Татарский обком ВКП(б) серьезно улучшить руководство воспитательной работой среди молодежи, обеспечить организационно-политическое укрепление комсомольских организаций, добиться создания комсомольских организаций во всех колхозах республики, обеспечить регулярное освещение жизни комсомольских организаций в республиканских газетах. Обком, горкомы и райкомы ВКП(б) обязаны, говорится в постановлении ЦК ВКП(б), оказывать повседневную помощь комсомольским организациям в агитационно-пропагандистской работе среди молодежи, выделять пропагандистов для руководства кружками и для выступлений с докладами, лекциями, беседами.

ЦК ВКП(б) запретил Татарскому обкому ВКП(б) использование штатных областных, городских и районных пропагандистских и газетных работников не на пропагандистской работе и закрепление их в качестве уполномоченных по хозяйственным кампаниям в районе, сельсоветах и колхозах и предложил обкому ВКП(б) укомплектовать до 1 ноября 1944 г. аппарат отделов пропаганды и агитации райкомов ВКП(б) и редакций районных газет. ЦК ВКП(б) обязал Татарский обком ВКП(б) ввести в практику постановку на бюро обкома отчетов первых секретарей райкомов о состоянии агитационно-пропагандистской работы.

Ek 17

1941-1945 Büyük Vatan Savaşı Hatıra Müzesi- Kazan

Ek 18

Savaşın başından itibaren aktif görev alan Yefim Semenoviç Leontev'in milletvekili adayını tanıtımı - 1941-1945 Büyük Vatan Savaşı Hatıra Müzesi- Kazan

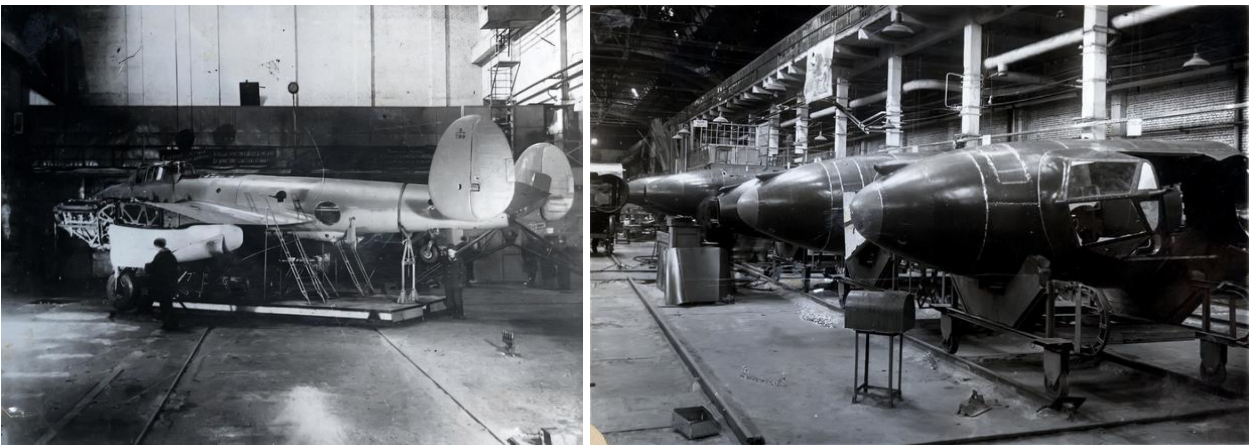
M.G. Galyamov'un Kızıl Ordu Kayıt Defteri ve aldığı madalyalar – S. P. Garbunov Uçak Fabrikası Müzesi- Kazan

Ek 20

Pe-2 Tamir Uçağı 1943 - – S. P. Garbunov Uçak Fabrikası Müzesi- Kazan

Ek 21

22 No'lu Fabrikada uçak yapımı ve montaj çalışmaları – S. P. Garbunov Uçak Fabrikası
Müzesi- Kazan